ئەختەم ئۆمەر

يېگانە ئارال

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئەختەم ئۆمەر

يېگانە ئارال

(رومان)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

孤岛：维吾尔文/艾合塔木・吾买尔著. —乌鲁木齐：新疆人民出版社，2008. 8
ISBN 978—7—228—11822—9

Ⅰ. 孤… Ⅱ. 艾… Ⅲ. 长篇小说—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ. I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2008）第 117202 号

作　　者	艾合塔木・吾买尔
责任编辑	巴力江・孜帕尔
责任校对	古丽夏尔・尼格买提
特约校对	万力・在屯
封面设计	艾克拜尔・萨力
出版发行	新疆人民出版社
电　　话	(0991)2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路 348 号
邮　　编	830001
印　　刷	新疆金版印务有限公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230 毫米　1/32
印　　张	8.5
版　　次	2008 年 8 月第 2 版
印　　次	2008 年 10 月第 1 次印刷
印　　数	1—5000
定　　价	24.00 元

يېگانە ئارال (رومان)

ئاپتورى :   ئەختەم ئۆمەر
مەسئۇل مۇھەررىرى :   بارىجان زەپەر
مەسئۇل كوررېكتورى :   گۈلشەھەر نېغمەت
تەكلىپلىك كوررېكتورى :   ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى :   ئەكبەر سالىھ
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى :   شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون :   0991—2827472
ئادرېسى :   ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر
پوچتا نومۇرى :   830001
باسقۇچى :   شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
ساتقۇچى :   شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى :   880×1230 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى :   8.5
نەشرى :   2008 - يىل 8 - ئاي 2 - نەشرى
باسمىسى :   2008 - يىل 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى :   1—5000
كىتاب نومۇرى :   ISBN 978—7—228—11822—9
باھاسى :   24.00 يۈەن

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب 1
ئىككىنچى باب 32
ئۈچىنچى باب 47
تۆتىنچى باب 80
بەشىنچى باب 99
ئالتىنچى باب 116
يەتتىنچى باب 143
سەككىزىنچى باب 162
توققۇزىنچى باب 175
ئونىنچى باب 191
ئون بىرىنچى باب 218
ئون ئىككىنچى باب 239

بىرىنچى باب

كۆزنىڭ باشلانغانلىقىغا بەلگە بولۇپ، مېۋىلەرنىڭ پىشىشىغا ئەگىشىپ، يېشىل يوپۇرماقلارنىڭ تېنىدىكى قىلتىرىق تومۇرلار قېتىپ سېرىق يېپقا ئوخشاپ قالدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ دەرەخلەر غازاڭ بولۇشقا تەمشەلدى. سەمرىگەن ھەرىلەر كۆزلۈك مېۋىلەر، قىشلىق قوغۇنلارنىڭ پۇرىقىنى ھىدلاپ ئالدىراپ ئۇچۇشقا باشلىدى.

بىزنىڭ يۇرتتا كۆزدە نەدىمۇ بۇنداق ساپ ھەم سالقىن كۆز ھاۋاسى بولسۇن. ھاۋا دېمىگنى تۇتۇلدۇرۇپلا تۇرىدۇ. يېشىل ئوت - خەسلەرنىڭ پىشىپ يېتىلگەن غوللىرى قاتقان بولسىمۇ، ئۇلار سالقىن چىقىرىش تۇگۇل دەم سىقما نەم ھاۋا پۈركۈيدۇ. پەقەت يازدىلا مۇشۇ ھويلىنىڭ تۈگلۈكىنى دۈملەپ قاراڭغۇ قىلىپ قويسا، غۇۋالىق ئىچىدە سالقىن نەمخۇش ھاۋا پەيدا بولىدۇ. شۇ چاغدىلا ئۆي ئەتراپىدىكى باراقسان باغلارغا چاڭگا تىزغان جانىۋارلارنىڭ سايراشلىرىدا گۈلھېپىزىخانىنىڭ ۋىلىقلاپ كۈلۈشلىرىنى ئاڭلىغىلى بولسا، غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرغان چىلان رەڭ ۋاسىلىق تورۇسنىڭ نەقىشلىرى ئارىسىدىن گۈلھېپىزىخانىنىڭ قوشما بادام قاپاقلىرى، يا ئوقىدەك قارا كىرپىكلىرى ئارىسىدىن يېلىنجاپ تۇرغان بىغىر كۆزلىرى، تەبەسسۇم يېغىپ تۇرغان چىرايىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ قاشلىرى ئۇچۇرما بولغان قارلىغاچ قانىتىدەك قارا، ئىنچىكە ھەم پارقىراق. ئەيسا بەگ بۇ

گۈزەل خوتۇننى نەدىن تېپىۋالغان بولغىيدى؟! ئات چاپار[1] تەۋەسىدە بۇنداق چىرايلىق خوتۇننى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. كىشىلەرنىڭ ئەيسا بەگ قەشقەرگە قىمار ئوينىغىلى بېرىپ سارايغا چۈشۈپتىكەن، بۇ گۈزەل شۇ يەردە ئۇنىڭ كۆزىگە ئىلىنىپ قاپتۇ-دە، قىمارمۇ ئويناي كېچىدە ئۇنى ئۇخلاۋاتقان يېرىدىن ئاتىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ ئەپقېچىپ كەپتۇ، دېگىنى يالغان. بىز دولانلىقلار چىراغسىز، تاپىنى تۆشۈكلەرگە قىز بەرمەيمىز، قىز ئالمايمىز. ئەيسا بەگ ئۆستەڭ ئېلىپ ئاۋاتنى يۇرت قىلغىنى بىلەن، ياقا يەردىن قىز ئالسا، دولانلىقلار ئۇنى يۇرتقا بەگ قىلىش تۇگۇل يۇرتتىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ. بۇ ھەرقاچان ئەيسا بەگنىڭ دوست-دۈشمەنلىرىدىن بىرىنىڭ كۆتىگە شاپلاقلاپ تاپقان گېپى. بۇ چىرايلىق خوتۇن بەلكىم تاكاس[2] ياكى خېنيانىڭ[3] توغراقلىقلىرى ئارىسىدىكى بىرەر پادىچىنىڭ ياكى پوۋاننىڭ[4] قىزىدۇر. ئۇنىڭ ئوۋغا چىققاندا بۇ خوتۇننى نىكاھ قىلىۋېلىپ ئاتقا مىندۇرۇپ يۇرتقا ئېلىپ كەلگىنىنى ھەممە بىلىدۇ. ئۇ يۇلغۇن، توغراقلار ئارىسىدا ئۆسكەن، ھېچكىم كۆرمەي قالغان چىرايلىق چۆل گۈلى. جاڭگالدىن ئېلىپ كەلگەن بۇ خوتۇن يۇرتتىكىلەرنىڭ، ھەممىدىن ئات چاپارلىقلارنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى. ھەرقانچە بەك دولانلاردىن بولسىمۇ، ئات چاپار تەۋەسىدىن ئەيسا بەگكە كىچىك خوتۇنلۇققا يارىغۇدەك قىز چىقماسمىدى؟! ئەتە-ئۆگۈن ياقا يۇرتلۇق كىچىك خوتۇندىن بولغان بالا مەن ئات چاپار ئەيسانىڭ ئاۋتى[5] بېگىنىڭ بالىسى، مەن ئەيسا ئاۋتى ئات چاپارنىڭ بېگى دەپ يۇرسە بىزنىڭ يۇرتىمىز، بالىلىرىمىز، بىز ئۇن سەككىز مىڭ

① ئات چاپار — ئەيسا ئاۋتىنىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى.
② تاكاس — تەكلىماكاندىكى توغراقلىق نامى.
③ خېنيا — تەكلىماكاندىكى توغراقلىق نامى.
④ پوۋان — پاۋان، ئوۋچى.
⑤ ئەيسانىڭ ئاۋتى — مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يۇقىرى ئاۋات، تۆۋەن ئاۋات دېگەن جايلىرى بۇرۇن ئەيسانىڭ ئاۋتى دېيىلەتتى.

ياغاچ ئۆيلۈك دولانلارنىڭ ئات چاپار ئەۋلادى ياقا يۇرتلۇق خوتۇندىن بولغان بالىنىڭ قولىغا قالامدۇ؟ ئاۋۋال ئۇنى مەشرەپتە كۆرىمىز. بىز ئۇنىڭ ئات چاپار ئەيسا ئاۋتىنىڭ قىزى ئەمەسلىكىنى قويۇپ تۇرۇپ، دولانلىقتىنمۇ ياكى كەلگۈندى چىڭگىزخانىنىڭ قالماق قوشۇنلىرى بىلەن يىگىرمە بەش يىل ئۇرۇشۇپ تىرىپىرەن بولۇپ، ئاخىر بىزنىڭ يۇرتلارغا سىڭىپ قالغان تاپىنى تۆشۈك مەكىتلەردىنمۇ بىلىپ باقساق بولىدۇ. چىراغپايلىق، يۇلتۇز سانايدىغانلاردىن بولمىسىلا، ئۇرۇقى بۇزۇلغىنى شۇ. ئەيسا بەگنىڭ يۇرتقا ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ خوتۇننىڭ تەكتى ئاقسۇنىڭ غورۇچۆلىدىكى[1] يەتمىش ئىككى مىڭ ياغاچ ئۆيلۈك دولانلاردىن ئىكەن. مۇبارەك «ئەختەم بۇزرۇكۋار مازىرى»[2] ئورۇن ئالغان غورۇچۆلىدىكى قالماقلارغا قارشى غازات قىلغانلارنىڭ ئەۋلادى، ئاتام زاماندا پىچاق سۇندى شامال[3] ئەتراپىغا كېلىپ يەرلىنىپ قالغانلاردىنمىش. شۇنداق بولسىغۇ بىر نۆرى، بولمايدىغان بولسا ئۇنى مەشرەپتىلا قارىنىغا ئارا تىقىپ ئۆلتۈرمەيدىغان بولساق، ياتنىڭ قولىغا قالىمىز. ياق، بەگنىڭ زادى ئات چاپار ئەيسا ئاۋتى تەۋەسىنىڭ تاشايىنىدىن خوتۇن ئېلىشى، ئاشنا تۇتۇشى بىزگە شۇملۇق ئېلىپ كېلىدۇ. بۇ خوتۇننى پاتراق قارىنىنى چۇۋۇپ، ئىتقا تاشلاپ بەرمەي بولمايدۇ.

---

① غورۇچۆل — تەكلىماكاندىكى قەدىمكى يۇرت، هازىرقى ئاقسۇ ئاۋات تەۋەسىدە.

② ئەختەم بۇزرۇكۋار مازىرى — تەكلىماكاننىڭ ئېپتىدائىي توغراقلىقلىرى ئارىسىدىكى كىشىلەر هازىرغىچە تاۋاپ قىلىپ كېلىۋاتقان مازار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئەختەم قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى مەشهۇر سەركەردە بولۇپ، قارا قىتانلارغا قارشى ئۇرۇشتا پۈتۈن لەشكىرى قىرىلىپ تۈگەپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۆزى يالغۇز ئۈچ كېچە-كۈندۈز جەڭ قىلغان، ئوتتۇز ئۈچ يېرىگە ئوقيا تېگىپ، نەيزە سانچىلغاندىن كېيىن ئاندىن يىقىلغان. قارا قىتان لەشكەرلىرى پالۋاننىڭ ئۆلگەن-ئۆلمىگەنلىكىگە ئىشەنچ قىلالماي، كۈننىڭ ئىسسىقىدىن جەسەت سېسىپ پۇرىغاندىلا كاللىسىنى كېسىۋالغان. خەلق ئۆز ۋەتىنىنى قوغداش يولىدا چەكسىز باتۇرلۇق كۆرسەتكەن قەهرىمانىنى ئەسلەپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ جەڭ قىلىپ شېهىت بولغان چۆلگە ئۇنى دەپنە قىلغان. هازىرقى ئورنى ئاقسۇ ئاۋاتنىڭ غورۇ چۆلگە توغرا كېلىدۇ.

③ پىچاق سۇندى شامال — مارالبېشىدىكى قەدىمىي يۇرت ئىسمى.

ئەيسا بەگ يېڭى ئېلىپ كەلگەن كىچىك خوتۇنى گۇلھېپىزىخاننى يۇرتقا تونۇتۇش ، كۆرسىتىش ، تەزىم مەرىكىسى ئۈچۈن بېغىدا مەشرەپ قىلىپ بەردى . ئۇ خەقنىڭ پەيلىنىڭ يامانلىقىنى بىلىپ قالدى . ھوشيار ئادەم بولمىسا ، يۇرتقا بەگ بولغىلى بولمايدۇ . ئۇ قوينىغا سۆڭەك دەستىلىك قىسقا يۇلغۇن چومىقىنى تىقتى ، كاۋكازچە ئۆتۈكىنىڭ قونجىغا سېرىق بۈيىنىڭ جەرەن مۈڭگۈزى دەستىلىك خەنجىرىدىن ئىككىنى قىستۇردى . ئىشەنگەن چاكارلىرىدىن سەككىزىنى پاۋان مىلتىقى ، چوماق ، نەيزە ، قىلىچلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ ، باغنىڭ ئەتراپىغا مۆكۈنۈپ يېتىشقا بۇيرۇدى . ئەمما ، ئۇ چاترىقىغا تەپسىمۇ غىڭ قىلمايدىغان قاۋۇل ، دۇرۇس چاكارلىرىنىڭ قوڭۇر كۆزلىرىدىن بۈگۈن بىر خىل شۇملۇق ئالامىتى چىقىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ تېنى شۈركۈنۈپ كەتتى . «يائاللا دولانلىقلىرىم ، ئات چاپار ئاۋاتلىقلىرىم ، مەن ئەيسانىڭ ئاۋىتىنى بىنا قىلغان يۇرت ئاتىسىنىڭ ياقا يۇرتتىن بىر كىچىك خوتۇن ئالغىنىمغا شۇنچىۋالا دۈشمەنلىك قىلارسىلەرمۇ ، ھەممىڭلار مېنى بىر قېتىم بولسىمۇ يۇرت قۇرغۇچىمىز دەپ گۇناھىمدىن كەچمەسسىلەرمۇ ؟ ھەممىڭلار قېنىمنى ئىچىپ ، گۆشۈمنى تىتىپ يەيدىغاندەك تۇرىسىلەر ، يا پەرۋەردىگارا ، مەن سىلەرنى بۇنچىۋالا قان تەللىزدە خەق دەپ ئويلىماپتىمەن ، مەن سىلەرنى بىلمەپتىمەن پۇقرالىرىم ، يا ھەزرەت ، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايسەن ! مېنىڭ ياقا يۇرتتىن بىر كىچىك خوتۇن ئالغۇدەك يۈزۈم يوقكەن ـ دە . ئات چاپارلىقلار ، مەن يا يات تائىپىدىن خوتۇن ئالمىسام... ئۇ بىر مۇسۇلمانغۇ ، بۇ بېشىمغا بالا خوتۇن گۇلھېپىزەمنى مەن خوتۇن قىلالماسمەنمۇ ؟» ئۇ قارچىغا كۆزلىرىدىن دەھشەت ياغدۇرۇپ ، تۇمشۇقىنىڭ قېنى قاچقان ، قارا شاپ بۇرۇتلىرى دىردىيىپ ، مەيدە تۈكلىرى تەتۈر قوپقان ، قارچىغا كۆزلىرىدىن ئوت چاچقان ھالدا ، چاكارلىرىغا ھېچ ۋاقىتتا قىلمىغان توڭلۇق ، ياۋۇزلۇق تېمىپ تۇرغان چىرقىراق ئاۋازدا ۋارقىرىدى :

— مەن ھەرقايسىڭنى ئاتام زامانىدىن بورداپ، نېمە يېسەم شۇنى بېرىپ بېقىۋاتىمەن. ھالا بۈگۈن بېشىمغا كۈن چۈشكەندە قاندىقىڭ ماڭا تۈزكورلۇق قىلىپ قويىدىغان بولساڭ، تىرىك تۇرغۇزۇپ تۇلۇمچىلاپ سويۇپ، تېرەڭگە سامان تىقىمەن، شېھىت كېتىپ قالسام، ئۇ دۇنيادا قىيامەت كۈنى قىزىل تىرنىقىم خىرنىكىڭدە① بولىدۇ. بۈگۈن مەن قىلغا دەسسەپ مەشرەپكە چۈشىمەن، قايسى تەرەپتىن ماڭا دۈشمەن قوپسا مولۇندەك كېلىپ باسماقداپ چوماق بىلەن سال! ئۆلتۈرۈپ قويساڭ خۇن تۆلەيسەن، بىلىشتىڭما؟

ھەممىسى قول باغلاپ، بېشىنى ئېگىپ خوش، دېيىشتى. ئەيسا بەگ ئۇلارنىڭ ئاۋازىدىن، تۇرقىدىن، ئېگىز قارا كۆرپە تۇماقلىرىدىن، بەقەسەم تونلىرىدىن، سېرىق، قىزىل، قارا ساقاللىرى، تىرناقلىرى، چىشلىرى، قولاقلىرىغىچە ئۆزىگە شۇملۇق بىلەن قاراۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ چىشلىرى كىرىشىپ، مۇشتۇملىرى چىڭ تۈگۈلگەنلىكتىن، قولىنىڭ پەيلىرى ئاغرىپ تارتىشقاندەك بولۇپ، بارماقلىرىنىڭ بېغىشلىرى غىرىسلاپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ خاس بالىخانىسىغا كىرىپ، ئىشىكنى تاقاپ چويۇن چىراغنى تەستە ياقتى. چىگىت يېغىنىڭ قاڭسىق ھىدى تارالدى. ئۆي ئىچى سەل زەي پۇراپ قالغانىدى. قاراڭغۇ بالىخانىدا تەكچىگە ئېسىپ قاتار تىزىپ قويۇلغان نەيزە، قىلىچ، چويۇن چوماق، تېشىغا تۇچ② قاپلانغان يۇلغۇن چومىقى، قىسقا كۈمۈش ساپلىق سېرىق قىلىچ، بوۋىسىدىن قالغان تەۋررۈك ئىككى غۇلاچلىق مىلتىق قاتارى سۇس پارقىراپ تۇراتتى. ئەيسا بەگنىڭ كۆزىگە مۇشۇ ئۆينىڭ خاس بىر قوللۇق قوراللىرىمۇ ئۆزىگە شۇملۇق بىلەن قاراۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېچىرقىغان تەلۋە قارچىغىنىڭكىدەك سېرىق كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش

---

① خىرنەك — كېكىردەك.
② تۇچ — مىسنىڭ بىر تۈرى.

دومىلاپ چۈشۈپ، قۇلىقىغا سوزۇلغان قويۇق شاپ بۇرۇتىنىڭ ئارىسىغا سىڭىپ كەتتى. قۇشنىڭ بۇرنىدەك ئىلمەك بۇرنى، ئۇزۇن، قارا بۇرۇتى ئۈستىدە ئۇششاق تەر دانچىلىرى پەيدا بولدى. ئۇ تەكچىدىكى ھەربىر قورالغا بىر-بىرلەپ قاراپ چىقتى، ھەربىرىگە ئۇزاقتىن-ئۇزاق تىكىلدى. «گۈلھېپىزەم، گۈلھېپىزەم، جېنىم خوتۇنۇم، مەن ئۆمرۈمدە سەندەك نازۇك، بەلەن خوتۇننى كۆرۈپ باقمىغان. نۇرغۇن قىزلار مېنىڭ قۇچىقىمدا بالاغەتكە يېتىپ، باشقا ئەرلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن. سەن مېنىڭ قولۇمغا چوكان چۈشتۈڭ، ئەمما ئاللا سېنىڭ ئىشقىڭنى ماڭا ئوت قىلىپ سالدى. بىچارە پالۋان ئېرىڭ قان يىغلاۋاتقاندۇ؟ خۇدا سېنىڭ ئىشقىڭنى ماڭا سالغاندەك ئۇنىڭغا سالمىدى بولغاي، ھەرقاچان ئۇ سېنى قارغاپ، ئاخىر ئۇنتۇپ باشقا خوتۇن ئېلىۋالغاندۇ؟ توۋا قىلدىم خۇدايىم، مەن ئىچىمدە قەسەم قىلغان، ئۆمرۈم مىڭ خوتۇن ئېلىشقا يەتسە، مىڭ قىز ئالىمەن، ئەركەك چىۋىن يالىمىغان، يېشى ئون بىردىن ئاشمىغان دەپ. مانا، سەن ئون تۆت ياشقا تولغان جۇۋانسەن، مەندىن بۇرۇن سەن قارا كۆتەك بىر پالۋان ئەركەكنىڭ قۇچىقىدا ياتقانسەن، ئەمما بۇلار مېنىڭ كۆزۈمگە كۆرۈنمەيدىغان، سەندىن كېلىۋاتقان ئىشقىي سەۋدا كۈچى مىڭ قىزنىڭ پىراقىغا تەڭ كەلمەس. مەن قوينۇمدىن ئۇچۇرما قىلىپ چىقارغان قىزلارنىڭ ھەممىسى سەتلەردىن ئەمەس، سەندىن گۈزەل، قېنى، ئۇلار مەندە نېمە قالدۇردى؟ ھەممىنى ئۇنتۇدۇم. سېنى قىز ئالماي مۇشۇنداق ئوتۇڭدا كۆيۈپ جاننى ئالىقانغا ئېلىپ، سېنى شامالدىن ئېلىپ قېچىپ كەلدىم. مانا، ھازىر جاننى تىكمەك بولۇۋاتىمەن. سەن قىز چېغىڭدا قولۇمغا چۈشكەن بولساڭ پىراقىڭدا سىمابتەك ئېرىپ، تۇپراققا سىڭىپ كەتمەسمىدىم، ئاللا بۇ ئىشقنى ئۇ چاغدا ماڭا نېسىپ قىلماپتۇ. ئەيسا ئاۋتىنىڭ ئادەملىرى ئۆز بېگىنىڭ جۇۋان ئالغانلىقىنى بىلىپ قالىدىغان بولسا مەندەك بېگىدىن كېچىدۇ، يۈزىمىزنى تۆكتى، دەپ قېنىمنى ئىچىپ، گۆشۈمنى يەيدۇ، شاماللىققا ئۆزۈمنى كۆرسەتمىگىنىم،

ئېرىڭگە بۆگۈرلۈكمەن دېگىنىم ئالەمچە ئىش بوپتىكەن . ئات چاپار ئاۋاتلىقلار ئۆز بېگىنىڭ ياقا يۇرتتىن خوتۇن ئەكەلگىنىنى ياقا يۇرتلۇقلارغا دېيىش تۈگۈل ، ئۇلار ئاڭلاپ قالسىمۇ نومۇستىن ئۆزىنى ئۆلگەنگە تەڭ قىلىشىدۇ . ئات چاپار ئەيسانىڭ ئاۋىتىدا ياشىسام سەن بىلەن تەڭ ياشاي ، ئۆلسەم سەن بىلەن تەڭ ئۆلەي ، بولمىسا ، سېنى يەنە ئېتىمنىڭ ئالدىغا ئېلىپ ، يۇرتتىن سەۋدا بېشىمنى ئېلىپ ، بىر كېچىدىلا ئىنس ـ جىنغا بىلدۈرمەي قاچاي . ئانام مېنى بەگنىڭ قۇچىقىغا تۇغمىغان . ئاللا ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايسەن . » ئۇ تەكچىدىن قىسقا ئاق قاشتېشى ساپلىق ئالتە قىر قىلىپ مىس تىكەن ئاراچلاپ توقۇلغان قامچىنى ئېلىپ سول قويىنىغا سالدى ، كۈمۈش ساپلىق قىسقا شەمشەرنى جىگەررەڭ تاۋار تونىنىڭ ئىچىگە ئاستى . ئۆيىنىڭ قاراڭغۇ بۇلۇڭلىرىدىن شۈملۈق يېغىپ ، سېرىق ، يېشىل كۆزلەر چەكچىيىپ تۇرغاندەك ، سوغۇق يالتىراپ تۇرغان پالتا ، ئارا ، قىلىچ ، ئوقيالار ئۇنىڭغا بەتلىنىپ تارىشا[1] چەملىك ئۇجمە ياغىچىدىن ئېگىز پاشنا قويۇپ تىكىلگەن يېڭى ئۆتۈكىدىن غىرىسلاپ چىقىۋاتقان تىۋىشىمۇ ئۇنىڭ تېنىگە سۈس تىترەك ئولاشتۇراتتى . ئۇنىڭ تون ئىچىدىكى كۈمۈش ساپلىق قىسقا شەمشەرنى چىڭ سىقىمدىۋالغان يۇڭلۇق ئوڭ قولىنىڭ ئالىقىنى شىلىپلاپ كەتتى . پېشايۋان سۇپىسىدا كېتىۋېتىپ ھەربىر تۇۋرۇكىنىڭ ئارقىسىدىن چوماق ، سالغا ، قىسقا ساپلىق نەيزە ئۇچۇپ چىقىپ بىر يېرىگە تېگىدىغاندەك قىلاتتى . ئۇنىڭ چۆكۈرۈپ كىيگەن تۇلكە تۇمىقى ئارىسىدىن شۇرقىراپ مۇزدەك تەر قۇيۇلدى .

«يا پەرۋەردىگارا ، ئەيسا بەگ نېمە بولدۇڭ ، نېمە قورقۇنچ بۇ ؟ ئۆزۈمگە نومۇسۇم كېلىۋاتىدۇ . مۇشۇ ھالىمنى خەق كۆرۈپ ، ئۇلارنىڭ يا ئاللا ، بىزنىڭ بېگىمىزمۇ تايىنلىق ئىكەنغۇ دېگەن گېپىنى ئاڭلاش تۈگۈل ، مۇشۇ مەندە قاراپ ھىجايغىنىنى كۆرگۈچە ، خەنجەردە قارنىمنى يېرىپ ئۆلگىنىم خوپ ئەمەسمۇ ؟

① ياغاچ تارىشا — بۇرۇن ئۆتۈكنىڭ چەمىگە نېپىز تىلىنغان ياغاچ قىستۇرۇلاتتى .

شىكار قىلىپ بۆرە ئارىسىدا قالغىنىمدىمۇ ، ئېيىق كۆكسىدە قىلىچىم سۇنۇپ ، ئېيىق تاپىنى ئاستىدا مىجىلىپ ئۆلگىلى تاس قالغان چېغىمدىمۇ ، ياۋا توڭگۇزلار ئەزايىمنى قىيما - چىيما قىلىۋەتكەندىمۇ ، ياۋا ئادەملەر قۇملۇقتا قوغلاپ يۈرگەندىمۇ بۇنداق قورقمىغانىدىم . ئايىغىمغا باش قويىدىغان پۇقرالىرىمنىڭ سۈرى ئەجەب يامان كەلدىيا داد ، ئات چاپارلار ، مەن سىلەرنى بىلمەپتىكەنمەن . بىر خوتۇن ئېلىپ سالغىنىمغا شۇنچىۋالا ۋەھىمە سېلىشارسەنمۇ؟ بۇ ۋەھىمە — كۆڭلۈم سېزىپ تۇرىدۇ ، ئۆلۈم ۋەھىمىسى . ھېچقاچان بۇنداق ۋەھىمە يېگەن ئادەم ئەمەسمەن ، يۈرىكىمنىڭ بۇنداق ئېغىپ باققىنىنى كۆرمىگەنمەن . توۋا قىلدىم ، جاھاندا ئادەم سۈرىدەك يامان سۈر يوق ئىكەن ، ئىشەندىم . شۇنچە قىزنىڭ ئەينىكىنى چېقىپ تېقىمىنى بويىغان ، يات ئەركەكنىڭ مەيدىسىدىن بىر خوتۇننى سۇغۇرۇپ قاچقان بەگ ، توقچاق جۇۋان ئۈچۈن ئۆز يۇرتۇمنىڭ پۇقراسى تىغىدا ، نەپرەتلەر ئىچىدە جان بېرەرمەنمۇ؟ خۇدا مېنىڭ جېنىمنى ئاشۇ جۇۋاننىڭ چەمەكتەك ئالىقىنىغا سېلىپ قويغان ئوخشايدۇ . توۋا قىلدىم ، ئىبارا خۇدايا ، بىلمىدىم ، ساقال ئەستاغپۇرۇللاغا[1] يەتكەندە ، ئەجەب بىر ئاتەشداندا داغلىدىڭغا ! قېنىم ئۇنىڭ تومۇرىدا ئېقىۋاتامدۇ ، نېمە بولدى؟ نېمە بولسا بولسۇن ، بەرگەن كۈنۈڭگە شۈكۈر . مۇشۇ جېنىمدا بولسىمۇ ئىشقىنىڭ راست تەمىنى تېتىتتىڭ . ئۇلۇغ پەرۋەردىگارا ، بۇ ئالەمدە چىراي ، قامەت ، ئەقىل ، ۋىجدان ، پالۋانلىق ، تاجۇ تەخت بېرىپ ، كۆڭلىگە كىچىككىنە ئىشىق بەرمەي ، بۇ ئالىمىڭدە يۈز يىل ئۆمۈر بېرىپمۇ تېرىقچىلىك ئەيش - ئىشرەت تەمى تېتىتماي ، بۇ ئالەمنىڭ بارلىق چاكىنا لەززەتلىرىنى بېرىپ ، لەززەتنىڭ جەۋھىرىنىڭ تەمىنى تېتىتماي ، ئالتۇن تەختتە جېنىنى ئېلىپ كېتىدىغان بەندىلىرىڭ كۈرمىڭ . ماڭا ئوخشاش سېنىڭ ئىسىل شەپقىتىڭگە نائىل بولىدىغان

[1] ساقال ئەستاغپۇرۇللاغا — قىرىغاندا دېمەكچى .

تەلەيلىكلەر ناھايىتى كەم. مىڭ رەھمەت، يۈز مىڭ شۈكۈر، ئىشقىمنى مۇشۇ توقچاق جوۋاندىن ئەۋەتتىڭ، بىر جىنىم بار ئىكەن، مىڭ جىنىم بولسىمۇ سىلىپ بېرىمەن. ئاللا، بۇ تەلۋە پۇقرالىرىڭنىڭ دىلىغا ئىنساپ، نۇر بەرگىن، قاتقان ئىمانلىرىنى ئېرىتكىن! ئۇلار بۇرنىنىڭ ئۇچىنى ئەمەس، پۇتىنىڭ، قولىنىڭ ئۇچىنىمۇ، پۇتۇن ئەزايىنىمۇ كۆرسۇن. ئادەم پەقەت بۇرنى بىلەنلا ھايات كەچۈرەلمەيدۇ، ئۇنىڭغا كۆز، قولاق، پۇت - قول — ھەممە ئەزا كېرەك. بىر ئادەم ئات چاپار ئەيسا ئاۋىتىنىڭ قوۋمى بولالمايدۇ، ھەممە دولان قەبىلىسى يىغىلسىلا يۇرت - يۇرت بولالايدۇ. بىر ئادەمنىڭ بۇرنىلا بولۇپ باشقىسى بولمىسا... توۋا قىلدىم خۇدايىم، كۈپۈرلۈق كەتكەن بولسام ئەپۇ قىلغايسەن.» ئەيسا بەگ سوغۇق تەردىن گەجگىسىگە مۇز چاپلاشقاندەك توڭلاپ كەتتى.

ئۇ بۇلۇڭدىكى يېڭىدىن تەييارلانغان گۈلھېپىزخانىنىڭ خاس ھۇجرىسىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ توختاپ، زورلاپ قىسقا يۆتەل قىلدى: «يا پەرۋەردىگارا، قىسقا بىلىنىدىغان ئوتتۇز ئالتە تۇۋرۇكلۇك پېشايۋان ئەجەب ئۇزىراپ كەتتى - ھە!»

ئۇ ئۆيگە كىرىپلا بوسۇغىدىن ئىككى قەدەم ئىچكىرىلەپ پورەڭ گىلەم ئۈستىدە تۇرۇپ قالدى. تاشئەينەككە قاراپ ئولتۇرغان گۈلھېپىزخانىنىڭ ئەتراپىدىكى تۆت دېدەك قىز دەرھال قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ تىزلاندى. گۈلھېپىزخانمۇ، ئەيسا بەگمۇ بىر - بىرىنى ئەينەكتىن كۆردى. گۈلھېپىزخانىنىڭ ھۆسنىگە قاراپ قاپقارا شاپ بۇرۇتلىرى ئارىسىدا قانسىزلىنىپ ھىملىشىپ كەتكەن ئەيسا بەگنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ قالدى، ئاغزى ئېچىلىشى بىلەن بىر چوغ يۇرىكىگە چاچراپ كىرىپ چاپلىشىپ قالغاندەك يۈرىكى قوزغالدى. چىرايىغا دەرھال قىزىللىق تەپتى. قىلچىنىڭ سىپىنى تۇتقان قوللىرىنىڭ يەنە پەيلىرى تارتىلىپ ئاغرىغاندەك بولدى. گۈلھېپىزخان دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ دېدەكلەردەك قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تىزلاندى. شۇئان ئۇنىڭ ئۇششاق ئۆرۈلگەن،

تاپىنىغا يېقىن بوستان چاچلىرىنى زىننەتلىگەن كۆمۈش چاتقۇلار بىلەن تەڭگىلەر شىلدىرلاپ كۆزنى قاماشتۇرۇپ پارقىراپ كەتتى . ئۇزۇن قارا مەخمەل پەرىجىسىدىن يېرىم غېرىچ چىقىپ تۇرغان ئەتلەس كۆڭلەكنىڭ ئېتىكى پۇتىنىڭ ئۇچىنى يېپىپ تۇرغانلىقتىن ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆرۈلۈپ تەزىم بىلەن تىزلانغاندا دەسسىلىپ تارتىشىپ قالدى . ئۇ دېدەكلەرگە ئوخشاشلا تىزلانغان بويى بېشىنى كۆتۈرمىدى . ئەيسا بەگنىڭ تېنىگە تىترەك ئولىشىپ ، سالاپىتى بۇزۇلۇپ هودۇقۇپ كەتتى :

— سىز… سىز دېدەك ئەمەس ، ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ .

ئەيسا بەگ دەرھال كېلىپ گۈلھېپىزخاننى يۆلىدى . ئۇنىڭ ئالىمدەك قىزىرىپ كەتكەن يۈزىگە قارىدى ۋە خېنىمنىڭ چوڭ كۆزلىرىدە لىغىرلاپ تۇرغان ياشنىڭ مەڭزىگە تۆكۈلگىنىنى كۆردى . ئەيسا بەگنىڭ غۇژژىدە ئاچچىقى تۇتتى :

— كەچكىچە تىزلىنىپ تۇرماي مەشرەپكە چىقىڭلار ، بېگىم بىلەن خېنىم چىقىۋاتىدۇ دەڭلار !

— خوپ بېگىم ، خېنىم .

دېدەكلەر پەم بىلەن ئورنىدىن تۇرۇشتىيۇ ، تۇرۇپلا بىر - بىرىگە ھەيرانلىق بىلەن تەڭلا قارىشىۋالدى . چۈنكى ، ئۇلار ئۆز بېگىنىڭ بىر كىمنى «سىز» دېگىنىنى تۇنجى قېتىم ئاڭلاشقانىدى . دېدەكلەر تەزىم بىلەن چىقىپ كېتىشتى . ئەيسا بەگ خېنىمنىڭ جىيەكلىرى سەل قىزارغان ، تۆكۈلۈپ تۇرغان قارا كىرپىكلىرى ئارىسىدىكى بېغىر كۆزىگە نۆۋەت بىلەن سۆيدى . ئۇنىڭ قولىقىنىڭ تۈۋىگە پىلەك يېپىپ تۇرغان شاپ بۇرۇتى بىلەن يىرىك ، قىلچاڭ كەكە ساقىلى ئارىسىدا خېنىمنىڭ نازۇك ھەم كىچىك يۈزلىرى دەريا سۈيىدە بىر چىقىپ ، بىر چۆكۈۋاتقان ئالمىغا ئوخشاپ قالدى . بەگنىڭ ئاغزىغا تۇزلۇق ھەم ئىسسىق ياش تەمى كىردى ، ئۇ بۇنى چۈچۈمەل سۇزمىنى شۇمىگەندەك شۈمىدى . خېنىمنىڭ ئۇ دەسلەپ سۆيگەن چاغدىكى مۇزلاپ كەتكەن مەڭزى تېۋۈلغىنىنىڭ چوغىدەك قىزىرىپ كەتتى . ئۇنىڭ تىترەپ تۇرغان ئىنچىكە بىلەكلىرى

بەگنىڭ كۆتەكتەك بوينىغا ئېسىلدى. ئۇنىڭ بەگكە بۇنداق گىرە سېلىپ چىڭ چاپلىشىشى ئىت قوغلاپ كەلگەن قىزچاقنىڭ ئانىنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئاتقىنىغا، ئانىنىڭ قۇچىقىدا تۈگۈلۈپ تۇرۇپ ئېسەدەپ يىغلاپ ھەممە قورقۇنچتىن مۇشۇ ئانا باغرىدىلا قۇتۇلغىلى بولىدىغىنىغا ئوخشاپ كەتتى، ئۇ يىغلاپ كەتتى. يوغان ئوغلاق ئېتىنىڭ كۆكسىگە ئېسىپ قويۇلغان نازۇك قوڭغۇراقلىق پۆپۈككە ئوخشاش خېنىم بەگنىڭ ئاتىنىڭكىدەك كۆكسىدە دىرىلدەپ تىترىدى. ئۇ بېشىنى بارغانچە بەگنىڭ مەيدىسىگە چۆكۈرۈپ ئۆكسۈدى. بېشىدىكى سۆسەر كەمچەت گىلەم ئۈستىگە چۈشۈپ كەتتى. بەگ يوغان تىترەپ تۇرغان لەۋلىرىنى ئۇنىڭ جىگدە يېلىمىدە سىلىق قاتۇرۇپ تارالغان چېچىنىڭ ئارىسىغا پاتۇردى. ئۇنىڭغا ئىپارنىڭ سۈس جىگدە يېلىمى ئارىلاش پۇرىقى، يەنە كەشمىر ئەتىرنىڭ پۇرىقى كەلدى، خېنىم قېقىلىپ ئۆكسۈدى.

— قورقۇۋاتامسىز؟

—...

— قورقماڭ، ئۇلار ھېچنېمە قىلالمايدۇ، ئەگەر قارا سانىغان بولسا جېنىمنى تىكىپ قويدۇم. ئۆلسەك بىللە ئۆلىمىز، بىر تىنىقلىق رىزقىمىز بولسا تەڭ بولىدۇ.

خېنىمدىن چىقىۋاتقان كۆيدۈرگۈچ ئىسسىق بەگنىڭ پەي - پېغىشلىرىنى يۇلغۇندەك قاتۇرۇۋەتتى، ھەممە ئەزايى كۆيۈشۈۋاتقاندەك، ئۆزى بىردە تېرىسىگە سىغمايۋاتقاندەك، بىردە بەدىنىدىكى ھەممە گۆشلىرى سۆڭەككە ئايلىنىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. «يا پەرۋەردىگارا، سەن نېسىپ قىلغان بۇ پەرىزاتنى بىردەممۇ قۇچىقىمدىن چىقارغۇم يوق. بىچارە تۇخۇمدىن چىقىۋاتقان تۇمۇچۇق بالىسىدەك ۋىچىلداپ تولغىنىپ، بېشىنى ھەر يانغا ئۇرۇپ ھېچ ھالى قالمايۋاتىدۇ، بولالماي يالۋۇرۇپ ياش تۆكۈپ جېنىغا ئۆلۈم تىلەۋاتىدۇ. ئىچىم ئاغرىپ، گېلىمغا قىلتىرىق سانجىلىپ قالغاندەك كۆزۈمنى چىڭ يۇمۇپ جىممىدە بولىمەن، ئۇمۇ جىمىيدۇ. ئەمما، خۇمارىم بېسىلمىغانىنىڭ

دەستىگە تۇرالماي قالىمەن ، قوچىقىمدىن چىقارغۇم يوق…
مۇشۇنداق قىينىلىپ يۈرۈپ ئۆلۈپ كەتسە قانداق قىلارمەن ، دېگەن
خىيال كۆڭلۈمگە كېلىشىگە قورقىنىمدىن ھازىرلا ئۆلۈپ
كېتىدىغاندەك گۇلۇم ، گۇلۇم دەپ ۋارقىراپ كېتىمەن . ئۇ
ئازابتىن تولغىنىپ يۇمۇۋالغان كۆزىنى ئاچقاندا ، قارا ئۇزۇن
كىرپىكلىرى ئارىسىدىن بېغىرەڭ ، شەھلا كۆزلىرىنى كۆرۈش
بىلەنلا ئىزا تارتقىنىمدىن ئۇنىڭغا ئۆزۈمنى تاشلاپ يىغلاپ
كېتىمەن . شۈكۈر ، خۇدايا ، بەرگەن نېسىۋەڭگە مىڭ قەتلە
شۈكۈر . »

— بولدى يىغلىماڭ ، خەق بىزنى ساقلاپ قالدى .

بەگ خېنىمنىڭ يۇمشاق بىلەكلىرىنى بويىندىن ئاستا ئېلىپ ،
ئالتۇن بىلەزۈك سالغان ئوڭ بىلىكى بىلەن زۇمرەت قاشتېشى
سالغان سول بىلىكىنى نۆۋەت بىلەن سۆيۈپ قويدى ، ئاندىن يەردىكى
سۆسەر كەمچەتنى ئېلىپ توپىسى بولمىسىمۇ پۈۋلەپ ، تۇمشۇقىغا
ئەكېلىپ چوڭقۇر پۇراپ بېشىغا كىيدۈرمەكچى بولۇۋىدى ، خېنىم
ئۇنىڭ قولىدىن ئېلىپ ئۆزى كىيدى . ئۇنىڭ مەخمەل پەرىجىسىنىڭ
چوڭ كۈمۈش تەڭگە تۈگمىلىرى پۈتۈنلەي ئېچىلىپ ، ھەتتا
ئىچىدىكى كەڭ ئەتلەس كۆڭلىكىمۇ تۈرۈلۈپ كارنىيىغا كېلىپ
قالغاندى . خېنىم بەگدىن يىراقلىشىشى بىلەن تامدىكى چوڭ
تاشئەينەكتىن ئۇنىڭ تولغان كۆكسى بىلەن ئاق سۈزۈك بەدىنىدىكى
ئورنىدىن سەل پەسلەپ كەتكەن قىزىل تاۋار تامبىلىنىڭ
بەللىكلىرى كۆرۈنۈپ قالدى . خېنىم مەرۋايىت ئاسقان ئۇزۇن ،
ئاق بويىنىغىچە قىزىرىپ ، ھازىرلا ئېقىپ چۈشۈپ كېتىدىغاندەك
تۇرغان كىچىك ، قىزىل لېۋىنى چىشلەپ يەرگە قارىۋېلىپ كۆڭلەك
پەرچىلىرىنى تۈزىدى ، چۇۋۇلغان چېچىغا يېپىشىپ قالغان چوڭ
ئالتۇن زىرىسىنى تۈزەشتۈردى . بەگمۇ خېنىمنىڭ يېنىدا تۇرۇپ
تاشئەينەككە قاراپ ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى .

— گۇلۇم ، كەلگەندىن تارتىپ كۆزىڭىزدىن ياش قۇرۇمايدۇ ،
بۇ يەر دىلىڭىزغا سىغمىدىمۇ؟

— سىز بىلەن نەدە بولسام بولىۋېرىدۇ .

بەگنىڭ يوغان ، قېلىن لەۋلىرى تىترىدى ، كۆزلىرى ئېچىشقاندەك بولدى ، يۈرىكى ئىچىگە سىغمايۋاتاتتى .

— ئەمىسە ، قورقۇۋاتامسىز ؟

— بەك قورقۇپ كېتىۋاتىمەن ، بۈرنۇمغا قان پۇراپلا تۇرىدۇ ، سىز يېنىمدا بولسىڭىزلا يۈرىكىم جايىغا چۈشىدۇ .

— مەن يېنىڭىزدا بار چاغدا نېمە يېسىڭىز يەڭ ، ھەرنېمە يېسەك تەڭ يەيلى . مەن بولمىغاندا ئالدىڭىزغا نېمە ئەكېلىشمىسۇن ۋە ياكى نېمىگە كۆڭلىڭىز تارتسۇن يېمەڭ ، ئىچمەڭ ، چىرايلىق گەپلەر بىلەن زورلاپ تۇرۇۋالسىمۇ يېگۈچى بولماڭ ، ئىچكۈچى بولماڭ . تەرەتكە تالاغا چىقماڭ ، تەڭنىگە تەرەت قىلىڭ ، دېدەكلەر تۆكۈۋەتسۇن...

— ۋاي ئىسىت ، بۇنداق جان قىيناپ قاچانغىچە ياشارمىز . مېنى دەپ سىزمۇ ساق بېشىڭىزنى ئاغرىتىۋالدىڭىز ، — خېنىم يەنە يىغلىۋەتتى . بەگ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ :

— ئۇنداق دېمەڭ ، دەسلەپ مۇشۇنداق قۇترىشىدۇ ، خۇدا بۇيرۇسا ئاستا ـ ئاستا كۆنۈپ قېلىشىدۇ ، كۆنمىسە بېشىمىزنى ئېلىپ چىقىپ كەتسەكلا كۆڭلى تىنىشار ، ئاللا ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بېرەر . بولمىسا ، جاھاننىڭ ئېتىكى كەڭرى ، يۇرت يالغۇز مەن بىنا قىلغان ئەيسانىڭ ئاۋۇتى ئەمەس ، — دېدى .

— ۋاي خۇدايىم ، نېمە كۆرگۈلۈك بۇ ، قىلىچ ، چوماق ئېلىۋاپسىز . مەن راست قورقۇۋاتىمەن ، پېشايۋان ، ھويلا گۆردەك قاراڭغۇ تۇرسا .

— سىز ئۆزىڭىزگە ئوخشىمىغىلى تاس قېلىۋاتىسىز ، دولانلىق خوتۇنلار ئەرلىرىدىن جىگەرلىك كېلىدۇ . مەن يېنىڭىزدا تۇرسام مۇشۇنداق قورقامسىز ؟ ھەي ، ھەي ، قايسىڭ بار ، پېشايۋانغا چىراغ يېقىڭلار .

— لەببەي بېگىم .

ئاق لىپچەكلىك دۇمچەك بىر موماي ھەربىر تۇۋرۇكتىكى چىراغپايلارغا چىراغ ياقتى. ھويلا ئىچى غۇۋا يورۇدى. باغدىن ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— مەن راست ئۆزۈمگە ئوخشىماي قېلىۋاتىمەن، مەشەگە كەلگەندىن تارتىپ مۇشۇنداق بولۇپ قالدىم. ئويلاپ باقسام، سىزدىن ئايرىلىپ قالىمەنمىكىن دەپ قورقىدىكەنمەن، سىز كېتىپ جاھاندا مەن بىتەلەي سىپسىپ قالارمەنمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن، — خېنىم يەنە ئېسەدەپ يىغلىدى.

— ئېرىڭىزگە ئەمدى چىدىماي قېلىۋاتامسىزيا؟ — ئەيسا بەگنىڭ كۆزلىرىدىن سوغۇق سىرىق ئۇچقۇن چاچرىدى، — يادىڭىزدىن چىقىرالمايۋاتامسىز!؟

خېنىم بەگكە شەھلا كۆزلىرىنى چوڭ ئاچقان ھالدا بىردەم قېتىپ سىنچىلاپ قارىدى. مەڭزىلىرىگە قىزىللىق تېپىپ تۇمشۇقى يېقىملىق پارقىرىدى، كۆزى بىلەن لېۋىگە تەبەسسۇم ياماشتى.

— مەن ئېرىمنى، ئىككى ياشلىق ئوغلۇمنى تاشلاپ ئۆزۈمنى سىزگە تاپشۇردۇم، مانا ئالىقىنىڭىزدا تۇرۇپتىمەن. ئۇلارنى ئېسىمدىن چىقىرالمايمەن، ئىچىم ئاغرىيدۇ. ئېرىممۇ نۇرغۇن ئەرلەرنى يەڭگەن پالۋان ئىدى. ئەمما، ئۇ مېنى يېڭەلمىگەن، مېنى سىز يېڭىۋالدىڭىز، شۇنچىلىك ئېگىلدۇرۇۋەتتىڭىزكى، ھەتتا بالامدىنمۇ كەچتۇردىڭىز، سىزدىكى بۇ كۈچكە تەڭ كەلگۈدەك كۈچ يوقتەك كۆرۈنىدۇ. بىر ئىشارەت بىلەن ئىلىندۇرۇۋېلىپ قۇچىقىڭىزغا بىر ئېلىۋالغان بىلەن تەڭ ئەقلى - ھوشۇمنى بۇلاپ كەتتىڭىز. ئېرىم ياش، قاۋۇل، چىرايلىقتى، سىز ئۇنىڭدىن چوڭ كۆرۈنىسىز ھەم قارا، چوقۇر، سەت ئادەمكەنسىز. خۇدايا تۇۋا دەيمەن، ئېرىمدىن بىر بالىغا ئانا بولغۇچە ئەردىن بۇنداق ئىسسىقچىلىق كېلىدىغانلىقىنى ئويلاپ باقمىغانىدىم، بۇلارنى خىيال قىلساملا جاھاندا بار - يوقۇمنى بىلمەي قالىمەن، — گۈلھېپىزخان شۇنداق دەپلا لېۋىنى چىشلەپ يەرگە قارىۋالدى. ئەيسا بەگ مەغرۇر

كۈلۈمسىرەپ ساقىلىنى ئالىقانداپ قويدى، قادىلىپ تۇرغان خەتەرمۇ ئۆزلىرىدىن يىراقلىشىدىغاندەك، ھەتتا ئۆتۈپ كېتىدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالدى.

* * *

باغ ئىچىنىڭ تۆت يېرىگە گۈلخان يېقىلىپ، گۈلخان كېگىز ئۆرنى يەردە ئاسمان ـ پەلەك بولۇپ كۆيۈپ، سورۇن دائىرىسىنى تولۇق يورۇتۇۋەتكەنىدى. يىگىرمىدەك يەرگە ئېسىلغان يوغان داشلاردا قوينىڭ ئۈچى[1] قايناۋاتاتتى. بەزىلىرىدىكى پىشىپ بولغان ئۈچلار سۈزۈۋېلىنىپ، شورپىغا قۇشقاچ تىلى قىلىپ كېسىلگەن چۆپلەر سېلىنغانىدى. يۇرتتىكى قېرى ـ ياش، ئەر ـ ئايال ھەممىسى كېلىشكەنىدى. تەكلىمات كېگىز، قوي يۇڭىدا ئىشلەنگەن بەقەسەم يوللۇق پالاسلار ئاي شەكلىدە سېلىنغان بولۇپ، ئەرلەر غاز قانىتىدەك ئىككى تەرىپىدە، ئاياللار ئوتتۇرىدا قاتارلىشىپ ئولتۇرۇشقانىدى. سورۇننىڭ ئارقا تەرىپىدە ئورۇن تەگمىگەن ئادەملەر قارا شامدەك ئۆرە تۇرۇشقان، ياش باللار قېرى ئۆرۈك، ئامۇت، ئۈجمە دەرەخلىرىگە قاغىدەك قونۇۋالغانىدى. ئاياللار سورۇننىڭ ئوتتۇرىدا — تۆت قات سېلىنغان يېشىل تاۋار كۆرپە ئۈستىدە كۈپتەك سەمرىگەن، دوقىراق پېشانىسى پارقىراپ، يۈزلىرىدىن ماي ئارىلاش تەر تېمىپ تۇرغان ھاۋا خېنىم ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا باشقا يۇرتتىكىلەرنىڭ خوتۇنلىرى ئابرۇيىغا قاراپ ئولتۇرۇشقان بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئادەتلىرى بويىچە ھاۋا خېنىمغا ئوبدان كۆرۈنۈشكە تىرىشماقتا ئىدى. ھاۋا خېنىمنىڭ ئۇلارغا قارىغۇدەك ھەپىلىسى، ئۇلارنىڭ كۈچۈكلىنىپ قاراشلىرىنى كۆرەرگە كۆزى يوق ئىدى. ئۇ بويىنىدا شاپتۇل قېقىپ، بادام قاپاقلىرىنى سۈزگەن ھالدا قارا كۆزلىرىدىن ئوت

---

[1] ئۈچ — داش قازاندا پۈتۈن پىشۇرۇلىدىغان قوي گۆشى.

چاچرىتىپ، باغقا چىقىدىغان ئىشىككە قادىلىپ قالغانىدى، يېنىدىكى خوتۇنلارنىڭ ئۆزىگە كۆچۈكلىنىپ ئولتۇرۇشلىرىدىن تېرىكىپ ئىچىدە تىللايتتى. ئۇلار ئاغزىدا ھى ــ ھىلىغان بىلەن ئىچىدە تازا كۈلىدۇ، تاماشا كۆرىدۇ، ھەممىسى كۆرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ نوچىلىق بىلەن ئولتۇرغاندەك قىلىسمۇ چوغدا ئولتۇرغاندەك تولغىنىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەڭگىرىپ[1] ئولتۇرۇشىدۇ، ھوي ئىچىدە توڭگۈز قاترايدىغانلار…

— كەلدى …

— كەلدى …

بۇلۇڭ ــ بۇلۇڭدىن چىققان ئاۋاز بىلەن تەڭ ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ ۋاراڭ ــ چۇرۇڭلىرى بىردىنلا ئۆچتى، ئون مىڭ جۈپ كۆز بىراقلا باغقا كىرىدىغان ئەگمە ئىشىككە تىكىلدى. بەگنىڭ ئالدىدا نازۇك بەدەن خوتۇنى، ئۇنىڭ يان كەينىدىرەك بەگ كىرىپ كەلدى. بەگنىڭ ئۆزۈن، چوقۇر باسقان ئىلمەك بۇرنىنىڭ تۆشۈكى كېڭىيىپ، قوڭۇر ساقاللىرى كىرپە تىكىنىدەك دىردىيىپ كەتكەنىدى. قارچىغىنىڭكىدەك كۆزلىرى سۇرلۇك، تارتىشىپ كەتكەن يۈزلىرى موم سۇرتۇۋالغاندەك سوغ ئىدى. يىگىرمە مىڭ كۆزمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشمىغۇدەك ياتلارچە تىكىلىپ تۇراتتى. ياﺋاللا، بۇنى نەدىمۇ مەشرەپ سورۇنى دېگىلى بولسۇن، تاكاس جاڭگىلىدا ياۋا ئادەم بىلەن ئۇچراشقاندىكىدەك تۇرامدۇ؟ بەگنىڭ بەدىنىگە تىترەك ئولىشىپ، تىترەك ئىچىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ بۇنى گۈلھېپىزەم بىلىپ قالغاندەك يۈرىكى جۇغۇلداپ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئايالىغا قارىدى. گۈلھېپىزەمنىڭ شەھلا كۆزلىرى چوڭ ئېچىلغان، كۆزى ئەتراپىدىكى ئىنچىكە قورۇقلار يوقالغان، تۇمشۇقى خەسىدەك ئاقارغان، قىزىللىق بىراقلا مەڭزىگە تەپكەن، يېپەكتەك يۇمشاق چىكە چاچلىرى ئارىسىدا نەملىك پەيدا بولغانىدى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى. ھېلىقى چاغدا ئۇنى

---

[1] سەڭگىرىپ — سېزىش.

ئاتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ تۇرۇشىغا ، ئۆيدىن ئوغلىنىڭ قىرقىراپ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن گۇلھېپىزەم خۇددى ھازىرقىدەك بولۇپ كەتكەنىدى... گۇلھېپىزەمنىڭ قوللىرى ئۆزىنىڭ جەينىكىگە تەگكەندەك بولدى ، شۇنىڭدىلا ئۇ گۇلھېپىزەمنىڭ تاياق يېگەن قوزىدەك تىترەپ كېتىۋاتقىنىنى بىلدى . ئۇ چاندۇرماي جەينىكىنى گۇلھېپىزەمنىڭ بىقىنىغا تەگكۈزۈپ قويدى ، تەگكۈزۈۋاتقاندا كۆزى چوڭ خوتۇنى ھاۋا خېنىمنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى . ھاۋا خېنىمنىڭ يوغان ، قارا داغ باسقان يۈزلىرى تۆمۈردەك كۆكىرىپ ، يەۋېتىدىغاندەك گۆلىيىپ قويدى . سۇرلۇك ، ساناقسىز كۆزلەر ياۋا ئادەمنىڭ كۆزىدەك يېنىپ ، بىر بەگكە ، بىر چوڭ خوتۇنىغا ، ئاندىن چوڭ خوتۇنىنىڭ يېنىدا ئەلھۆكمىلىللا دېگەندەك مۇڭلۇق ئولتۇرغان ئىككى كىچىك خوتۇنىغا نۆۋەت بىلەن قارايتتى . بەگ كىچىك خوتۇنلىرىغا ئىچىدە كىچىككىنە ئىچ ئاغرىتىشتەك بىرنەرسىنى ھېس قىلغاندەك بولدى : ئۇ چوڭ خوتۇنىغا قارچىغا كۆزلىرىدىن سىرىق ئۇچقۇن چاچرىتىپ قارىۋىدى ، چوڭ خوتۇنىنىڭ كۆزىدىن چاچرىغان ئۇچقۇن تەسلىم بولغاندەك ، ئەمما يەنىلا تەن بەرمىگەندەك سەل پەسەيدى . بەگنى تېنىنى قورۇپ كېلىۋاتقان قاتتىق بىر پەي قويۇۋەتكەندەك بولۇپ چوڭقۇر بىر تىندى . ئۇ ئاۋازىنى سۇرلۇك چىقىرىشقا تىرىشىپ ، بىر كالتە يۆتەل قىلىۋەتكەندىن كېيىن :

— ئەسساﻻمۇئەلەيكۇم يۇرت ـ جامائەت ، — دېدى . ئۇ ئاۋازىنىڭ شۇنچە توڭ ، قوپال ، سۇرلۇك ، ئۆزى ئېيىقنىڭ مەيدىسىگە نەيزە ئۇرغان چاغدىكىدەك كۈچلۈك چىققانلىقىدىن رازى بولدى . گۇلھېپىزەمنىڭمۇ ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئۆزى بىلەن تەڭ جامائەتكە ئېگىلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭ ئېگىلىشلىرىدىنمۇ بىر شېرىن سېزىم ھېس قىلىپ رازى بولۇپ كەتتى . ئۇ ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويماي پەقەت ئوڭ قولىنىلا كۆكسىگە قويغانىدى . ئۇنىڭ قۇلىقى ، ھەربىر تال مويى ھەر تەرەپتىن ئۇچۇپ كېلىدىغان يا ئوقى ، نەيزە ، خەنجەر ، چوماق ۋە

ياكى قولدىن ھېزى بولۇپ ، سول قولىدا چوماقنىڭ سىپىنى چىڭ سىقىمدىۋالغان ئالىقانلىرى تەردىن مىچىلداپ كەتكەنىدى .

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام بېگىم··· خېنىم ، ئالتۇن بويلار ئامان بولغاي .

بەگنىڭ قۇلىقىغا بۇ ئاۋازلار شۇنچە تەنلىك ، زەھەردەك ئاڭلاندى . ئۇنىڭ قارچىغا كۆزلىرى تۆردە ئولتۇرغان قارىي ، ئاخۇنۇم ، داموللاملاردىنمۇ ھېيىقماي ، ھەممىدىن ئايرىلىپ مىت قىلماي ئولتۇرغان چوڭ خوتۇنغا قادالدى . شۇنداق غەزەپكە كەلدىكى ، يۇگۇرۇپ بېرىپ بوغۇپ ، تۇلۇمنى چۆرۈگەندەك گۇلخانغا چۆرۈۋەتكۇسى كېلىپ كەتتى . بەگنىڭ دەھشەتلىك كۆزىدىن زەھەردەك چىدىغۇسىز بىر ئوق كېلىپ ھاۋا خېنىمنىڭ ھەممە يېرىنى — قاتقان چىرايىنى ، تارتىشقان پەيلىرىنى بوشتىپ تۇگەشتۇرۇۋەتتى . بۇ قاراشلاردىن ھەرقانداق بالا ـ قازا كەلمەيدۇ دېگىلى بولمايتتى . ئۇ يۇرتتا مانا شۇنداق قاراش بىلەن نىملەرنى كۇكۇم قىلىپ ، نىملەرنى ، كىملەرنى كۇل قىلمىغان ! ئۇنىڭ رەھىمسىزلىكى تۇتقاندا يۇرىكى غالجىرلاشقان قاۋان توغۇرىدەك قېتىپ كېتىدۇ . يۇمشىغاندا ھەممىگە تەڭ يۇمشاق بولۇپ ، سېخىي ، مەردلىشىپ كېتىدۇ ، باشقا يۇرت ئەھلىمۇ ئۇنىڭدىن خاپا بولاي دەپ خاپا بولالمايدۇ . ئۇنىڭ غالجىرلىقى تۇتقاندا ھەممىسى تىترىشىپ ، ئۇنىڭ قىرغىنچىلىقلىرىغا باش ئېگىپ تۇرۇشىدۇ . مېھرىبانلىقى تۇتقاندا خۇشلۇقتىن بۆكىنى ئاسمانغا ئېتىشىدۇ . ئۇ ئوغرىغا ، زىناخورغا ، ھاشاردىن قاچقانغا ، نامەرد زەمبىلكەشلەرگە رەھىم قىلماي ، يا پۇتىنىڭ بارماقلىرىنى گاچىلدىتىپ چانايدۇ ، يا قولىنىڭ باش بارمىقىدىن قىل ئارغامچىدا ئۇجمىگە ئېسىپ ، قىرلىق قامچا بىلەن بىر تەرلىگۇچە ئۇرۇپ بەدەنلىرىنى پاق ئېتىلدۇرۇۋېتىدۇ . توۋا قىلدۇرۇپ ، دەردى چىققاندىن كېيىن ئۆيىگە كەتكۇزۇۋېتىپ ، تېرىگە كىرسۇن دەپ قوي ، ئوغلاق ، قىممەت دورا ، ئۇن ، گۇرۇچ ، پۇل ، كەچۇرۇم قىلغان قەرز

ھۆججىتى، تېۋىپلارنى كەينى - كەينىدىن ئەۋەتىدۇ، ھالىنى سوراپ تۇرىدۇ. ئۇ كىشى ساقايغاندىن كېيىن ئۆيىگە چاقىرىپ داستىخان ئۈستىدە ئۇنىڭ بىلەن ئۇزاق ھال - مۇڭ بولىدۇ، نەسىھەت قىلىدۇ، تىرىكچىلىكىنىڭ يولىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ روناق تېپىۋېلىشى ئۈچۈن دەسمايە بېرىدۇ. خەق بۇنىڭدىن پەخىرلىنىدۇ، «بېگىمىز ئادالەت ھامىيسى، قەھرىمۇ بار، زەھرىمۇ بار» دېيىشىدۇ.

بەگ يۇرت كاتتىلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. ھەممىسىنىڭ كۆرۈشۈش، ئامانلىق سوراشلىرىدا تەنە، تەھدىت ئارىلاشقان ھەزەر ئەيلەشلەر مانا مەن دەپ چىقىپ تۇراتتى.

بەگنىڭ ئىچىدە ئۇلارنى زاڭلىق قىلىپ كۈلگۈسى كەلدى. گۈلھېپىزەم خورازغا ئەگەشكەن مېكىياندەك ئۇنىڭغا ياندىشىپ، ھەربىر يۇرت كاتتىسىغا ئېگىلىپ سالام بېرىپ ئامانلىق تىلەپ ماڭدى. يۇرت كاتتىلىرى كۆرۈشۈۋېتىپ بۇ خوتۇننىڭ شەرم - ھايالىق بولماي، ئېرىنىڭ بىقىنىدىن چىقماي، ئۆزلىرى بىلەن سالاملاشقىنىنى ئىچىگە پاتۇرالمىغان، كۆزىگە سىغدۇرالمىغان تەرزدە قاراشتى، بىر - بىرىگە توۋا مەنىسىدە ئىشارەتلەر قىلىشتى. بەگ بۇنى ئالدىن بىلىپ ماڭدى. ئۇ ئۆزىگە تەييارلانغان ئەڭ كاتتا ئەرلەر سورۇنىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ تۇرۇپ قالدى. گۈلنى يېنىمدا ئولتۇرغۇزسام ھەللىدە[1] ئىش بولاتتى، ئەر خەقنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆلنىڭ كىندىكىدەك ئولتۇرارمۇ؟ خوتۇنلار ئارىسىدىكى ئورنىغا ئولتۇرغۇزسام بىر بوغۇپلا... بەگ شۇنى ئەسكە ئېلىشى بىلەنلا، خۇددى ئۇنى ھازىرلا ئۆلتۈرۈپ قويىدىغاندەك تېنى جۇغىدە بولۇپ كەتتى. ئېچىرقىغان ساناقسىز بۆرىلەر ئارىسىدا تىغسىز قالغاندەك سوغۇق تەر بۇژژىدە ئۆرلەپ چىقتى. سوغۇق تەر چىقسىلا ئۇنىڭ جېنى چىقىپ كەتكەندەك بولاتتى. تېنىگە سوغۇق تەر باسمىغىنى

① ھەللىدە — جايىدا، ئوبدان.

ئوبدان ، سوغۇق تەر باستى ، ئۇنىڭ ھەرقانداق ئىشتا توشقىنى تەتۈر قاچاتتى[1] . بەدەننىڭ سۇدەك ، سىمابتەك ئېرىشى ئەر كىشىنىڭ كارغا كەلمەس ، ئەڭ بىچارە ۋاقتى . قاۋانغا مىنىۋېلىپ ئۇنىڭ كۆزىگە قولىنى تىقىپ ، كومشىرىغا مۇشتلاپ ئۆلتۈرگەن ئەيسا بەگ مانا مۇنداق چاغدا بىر قوتۇر ئىتقا كۈچى يەتمەس ھالغا چۈشۈپ قالاتتى . خۇدايا ، ياپىرىم ھەزرىتى ئەلى شاھىمەردان ، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايسەن ، پاختىنىڭ ئارىسىدا چوغنى ساقلىغان ئىگەم ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن ، ئەگەر ئۇ ئاشۇ چىشى بۆرىلەر ئارىسىدا ئۆلتۈرسا ، ئۇلار ئۇنىڭغا قانداق زەخمەتلەرنى يەتكۈزەر…

ئۇ ئاياللار سورۇنىغا — چوڭ خوتۇنىنىڭ ئالدىغا باردى . ھاۋا خېنىم يۇمشاپ كەتكەن تەنلىرىنى ئۇششاپ لىغىرلاپ ئورنىدىن تۇردى . ھەممە ئايال جامائەت دۇرۇلدەپ ئورنىدىن تۇرۇپ قول باغلاپ تەزىمدە تۇردى . بەگنىڭ گۇرسۇلدەپ باسقان ھەربىر قەدىمى ھاۋا خېنىمنىڭ يۈرىكىگە تېگىپ ، يۈزىگە دەسسەپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ ، ھودۇقىنىدىن يەرگە قارىۋالدى . بەگ ھېچقانداق ئايالنىڭ تىنچلىق ، ئامانلىق سورىشىغا جاۋاب ، سالام سۆزى قىلمىدى . ھەممەيلەن باشلىرىنى كۆكسىگە ئېگىپ تۇراتتى . بەگ ئاياللارغا ئىتتەك ھەم سۇرلۇك نەزەردە قاراپ قويدى . بەلكىم ئۇلار ئۇنىڭ پۇتلىرىنى كۆرۈۋاتقاندۇ ، ئۆتۈكىنىڭ قونجىدىن چىقىپ تۇرغان خەنجەر دەستىسىگە يۈرىكى جىغىلدىغان ھالدا قاراشقاندۇ . ھاۋا خېنىم پۇشايمان قىلغاندەك بېشىنى ئاستا كۆتۈردى . بەگنىڭ تەلەتگە بىر قاراش بىلەن دەررۇ بېشىنى تېخىمۇ تۆۋەن سالدى . «دېمەك ، تولۇق تەسلىم بولدۇڭ ، بولمىسا ، بوينۇڭنىڭ سۆڭىكىنى يۇلۇۋېلىپ كۆزۈڭگە تىقىۋېتەتتىم .» بەگ گۇلھېپىزەمگە قارىدى . ئۇنىڭ كۆزلىرى نەلەرگىدۇر تىكىلگەن ، يۈزلىرى چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمۈپ كەتكەنىدى . «بىچارە تۇمۇچۇقۇم ، ئەلۋەتتە قورقىسەن - دە ، مەن قورقۇۋاتقان يەردە سەن قورقىماسەن ،

---

[1] توشقىنى تەتۈر قېچىش — ئىش تەتۈرگە ئايلىنىش .

يۈرىكىڭ مۇنداق مۇجۇلمىغان بولغىيدى ، چىدا ، ھەممىسى ئۆتۈپ كېتىدۇ .»

— بېگىم ... مەندىن ناپىسەنتلىك ئۆتتىمۇ ؟

ھاۋا خېنىم بېشىنى كۆتۈرمەستىن تىترىگەندەك پەس ئاۋازدا سۆزلىدى .

—...

بەگ ئۇنىڭغا ئۇنچىقماي سۈرلۈك تىكىلىپ تۇرىۋەردى ، خېنىمنىڭ پۈتىنىڭ ئۇچىغىچە سىنچىلاپ قارىدى . ھاۋا خېنىمغا تىترەك ئولاشتى .

— بېشىڭنى كۆتۈر ...— ئاۋاز پەس ، ئەمما زەھەردەك ئاچچىق ئىدى . ھاۋا خېنىم ئۆزىنى يوقاتتى . ئۇنىڭ يۈزلىرىدىن چىپىلداپ تەر قۇيۇلۇپ كەتتى . «ھىم ، سەنمۇ قورقۇشنىڭ تەمىنى بۇنىڭ بىلەن تەڭ تارت .» ھاۋا خېنىم كۆزىنى ھەر تەرەپكە ئەپقاچتى .

— گۇناھىمدىن ئۆتسىلە بېگىم ، ئوتتۇز يىللىق تۇزنىڭ ھەققى - ھۆرمىتى ئۇچۇن...

ئۇنىڭ ئاۋازى يىغلامسىرىغاندەك چىقتى . بېگىمنىڭ كۈتكىنىمۇ شۇ ئىدى .

— خېنىم ساڭا ئامانەت...

— خوش .

بەگ سۈرلۈك مېڭىپ كەتتى . گۈلھېپىزەم ھاۋا خېنىمنىڭ يېنىدىلا ئولتۇردى . ھاۋا خېنىمدەك تاغدەك يۆلەك ئۆرۈلۈپ تۈگىشىپ كەتكەچكە ، باشقا خوتۇنلارمۇ تەڭلا تۈگىشىپ كەتتى . ھاۋا خېنىم گۈلھېپىزەمگە كۈلۈپ قاراشقا قانچە تىرىشسىمۇ ئاغزى كۈلۈپ ، كۆزى كۈلەلمەي قالدى ، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە ياش لىغىرلاپ تۇرۇۋالدى . گۈلھېپىزەم يىراقتا پەلەككە تىل سوزۇپ كۆيۈۋاتقان گۈلخانغا ، گۈلخان يورۇقىدا يېنىۋاتقان يات كۆزلەرگە ، قىزىرىپ كەتكەن يۈزلەرگە قاراپ ئولتۇردى . ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى دەھشەتلىك جۇدۇن - چاپقۇن ، ئۆيدىن مۇشۇ يەرگە كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا خېلىلا بېسىلىپ قالغاندەك بولدى .

بەگنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرغانلار ئۇنى ـ بۇنى دېيىشمەكتە ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ كۆزى، پۈتۈن ئەس ـ يادى گۈلھېپىزەمدە ئىدى. قاياقتىن كىم سەكرەپ چىقار، قاياقتىن خەنجەر ئۇچۇپ كېلەر، قاراڭغۇلۇقتا ئۇ ئىزىدىن سەكرەپ چىقىپ ئۈلگۈرەلەرمۇ؟ ئۇ ئارىلىقنى مۆلچەر قىلىپ باقتى. نېمە ئۈچۈندۇر خەنجەر ئۇچۇپ چىقسا سەكرەپ قوپۇپ تۇتۇۋالىدىغاندەك، گۈلھېپىزەمنىڭ يېنىغا بېرىشىغىلا خەنجەر ئۆتۈپ كېتىدىغاندەك تۇيۇلدى. ئۇچۇپ كەلگەن نەرسە ھاۋا خېنىمغا تەگسە… ئۇنىڭ كۆزى ھاۋا خېنىمغا چۈشۈپ قالدى ۋە يۈرىكىدە بىر ئىچ ئاغرىقى سەزدى. ئۇمۇ ئۆز ۋاقتىدا شۇنداق ئوماق تۇمۇچۇق ئىدى، ئۇنىڭ قۇچىقىدا ئون بىر يېشىدا تېپىرلىغان. مانا ھازىر ئوتتۇز يىل قولىنى كۆسەي، چېچىنى سۈپۈرگە قىلىپ ئۆتتى. بىراق، كۈنداشلىقى، ياق ئىچى يامان… نېمە دېگەن بىلەن ئۇنىڭمۇ ئۆز يولى بىلەن ئوتى بار، خەنجەر ئۇنىڭغا تەگسىمۇ بولمىغۇدەك، بۇ ئۆيدە ئۇ بولمىسا ئۆينىڭ غول تۈۋرۈكىدىن بىرى سۇنغان بولىدۇ. بۇ ئۆيدە ئۇنىڭمۇ ئەجرى ئاز ئەمەس، ئېغىر بولمىسىمۇ بىر ۋەيرانچىلىق بولماي قالمايدۇ. بەگنىڭ كاللىسىدا ئۇنىڭ ئاشۇ تۇمۇچۇق دەۋرى ناھايىتىمۇ غۇۋا ئەكس ئەتتى، بۇ خوتۇن بۇرۇنمۇ مۇشۇ پېتىدەكلا تۇيۇلدى. ئۇ باشقا كىچىك خوتۇنلىرىغا… ياق، مېنىڭ ئىلكىمگە ئۆتكەن ھېچكىم، ھېچنېمە زەخمەت يېمىسۇن، ئۇلارمۇ يات ئەمەس…

ئەيسا ئاۋنتى ئادەملىرىنىڭ تەكتى ئەسكى ئەمەس، كىم ئەسكى ئەمىسە؟ ئۆزىما… ئەمدى ئادەملەر ئۇنىڭ كۆزىگە خېلى مۆلايىم قويدەك مېھرى ئىسسىق كۆرۈندى. بايىقى توڭگۇز چىراي، بۆرە خىرىس ئادەملەر مۇشۇما، ماڭا شۇنداق كۆرۈنگەن ئوخشايدۇ.

— داد ئۇلۇغ بېگىم.

— نېمە گەپ؟ — بەگ ئالدىغا لوككىدا چىقىپ ئېگىلىپ تۇرۇپ گەپ قىلغان قاۋۇل ئادەمگە چۆچۈپ قارىدى، ئۇ بېشىنى پەس تۇتقاچقا چىرايىنى ئېنىق كۆرەلمىدى. ئۇنىڭ ئوڭ قولى كۆكسىدە، سول قولى قۇرۇق، ھېچنېمە يوق. ئۇنىڭ قولى

قويـنـدىن… يـاق ، يـاق ، بەك گۇمانـخور بولۇپ كېتىپتىمەن . خـۇدا ئـىمانىمنى پاك قىلغايسەن ، ئۇ قەستلىسە مېنى ئەمەس ، گۇلۇمنى…

— ئىجازەت بەرسىلە ، مەشرەپ باشلاشتىن بۇرۇن يېڭى خېنىم بىلەن نىكاھلىرىنى…

— كىم دېدى ؟

— بۇ يۇرت كاتتىلىرى كېڭىشىپ…

— گېپىمنى ئاڭلا ، كالۋا… خۇدا دىلىمغا ئاقلىق بەردىكى ، قارا داغ يوق ، كىم دېگەن بولسا مۇشۇ گېپى ئۈچۈن بويىنى سۇغا سېلىپ ئىككى رەكەت ناماز ئوقۇسۇن .

بەگە تاتىرىپ ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ بوغۇلۇپ سۆزلىدى . ئۇ يۇرتىدىن ئازار يېدى ، خاپا بولدى . مەن نىكاھسىز خوتۇننى ئاۋاتقا قەدەم باستۇردۇمما ، خەقنىڭ نەزىرىدە پاسىق ، ئىمانسىز ھـارام بولدۇمما . ئۇ ھەممىگە تىكىلىپ قارىدى ، مۆتىۋەرلەرگە چەكچىيىپ قارىدى . يوغان سەللە ئورىغان باشلار تۆۋەنلەپ كەتتى . ئۇ ئورنىدىن دەس تۇردى ، ئېڭەكلىرى تىترەپ كەتتى .

— ھەي ئاۋاتلىقلار ، جامائەت… مەن كىم ؟

— ئـەيـسا بـەگ … — نـاھايىتى ئاز ئادەم بوشلا جاۋاب قايتۇردى .

— مەن كىم ؟ — ئۇ بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى .

— ئـەيـسا بـەگ ! … — ئـۇلار بـار ئـاۋازى بـىلـەن ۋارقىراشتى ، — ئەيسا بەگ ! …

— مەن سىلەرنىڭ نېمەڭلار ؟

— يۇرت ئاتىمىز !… بېگىمىز ! …

— بۇ يۇرتنى كىم بىنا قىلغان ؟

— سىز بىنا قىلغان ! …

ھـەمـمـە ۋارقـىـراپ جـاۋاب بـەردى ، ئـوغلاق تارتىشتىكى ۋارقىراشمۇ بۇنداق ھەيۋەتلىك بولمايتتى .

— بۇ تۇپراق ھالالمۇ ، ھارامبۇ ؟

— هالال ، سىز بىز ئۈچۈن قان تۆككەن ، ئەجىر قىلغان...
— بۇ تۇپراق كىمنىڭ ؟
— سىزنىڭ ، كېيىن بىزنىڭ ...
— مەن هالال تۇپرىقىمغا هارام ئاياغ باسىمەنمۇ ؟ مەن مۇسۇلمان ، ئۆز تۇپرىقىم ئەمەس ، ئاللا ياراتقان هەرقانداق تۇپراققا پاسىق ، هارام ئاياغ باسىدىكەنمەن ، يەر چىرقىرايدۇ ، يەر ئاللاغا نالە - پەرياد قىلىدۇ . شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۆز تۇپرىقىمغا هارام ئاياغ باسالايمەنما ؟ مەن هارام ئاياغ باسىدىكەنمەن ، هەممە نېمەم ۋەيران بولىدۇ ، يۇرتتىن بەرىكەت قاچىدۇ ، شۇملۇق ياغىدۇ . مەن ئەيسا بەگ ئەقلىمگە كەلگەندىن بېرى ناپاك هالدا بوسۇغىدىن ئاتلىمىدىم ، يېرىم بۇلغانمىسۇن ، يۇرتتىن بەرىكەت كەتمىسۇن دېدىم . مەن ئىمانىم بىلەن گەپ قىلىۋاتىمەن ، مەن پەقەت باشقا يۇرتتىن ئۆيلەندىم . ئۇمۇ بىر دولانلىق ، دولانلىق بولمىسىمۇ بىر مۇسۇلمان . مەن يۇرت ئاتىسى ، باشقا يۇرتتىن بىر خوتۇن ئالغانغا مېنى ناپاك ، هارام دەمسىلەر ؟ مېنى هاقارەتلەمسىلەر ؟ شۇنچە بوز يەر ئاچقان ، شۇنچە ئۆستەڭ چاپقان ، يۇرتنى دەريا ئاپىتى ، كاپىر يېغىلىقى ، بالا - قازادىن ساقلاشقا جېنىنى تىككەن ئادەمگە بىر مۇسۇلمان خوتۇن ئالسا شۇنچە هاقارەت قىلامسىلەر ؟... ئاۋاتلىقلار ، ئىچىڭلارنى كەڭرەك تۇتۇڭلار . بۇ خوتۇن ، — ئۇ بۇرۇلۇپ گۈلھېيىزەمگە قارىدى ، گۈلھېيىزەم ئۇنىڭغا چىرايلىق قونچاقتەك تىكىلىپ قاراپ قالغانىدى . بەگمۇ قولىنى چۈشۈرمەي بىردەم قاراپ قالدى ، ئۇنىڭ قارچىغا كۆزلىرى ئېچىشقانىدى ، — بۇ خوتۇن قالماق ۋە ياكى باشقا تائىپىدىن ئەمەس ، بىز بىلەن قان - قېرىنداش مۇسۇلمان ، تەكتى يەتمىش ئىككى مىڭ ياغاچ ئۆيلۈك دولان ، ئاتا تەرەپ جەمەتى قارا تال دولان ، هەممە تەرىپى دولان ، بىر مۇسۇلمان . سىلەرنىڭ ئىچىڭلار نېمىدېگەن تار . سىلەر كەڭ دەريا بويىدا ياشايسىلەر ، نېمىشقا بۇ دەريانىڭ سۈيى سىلەرگە سىڭمەيدۇ ؟

هەممىنىڭ بېشى پەسلەپ كەتكەنىدى .

— بولدى، مەشرەپ باشلانسۇن!
— داد بېگىم.
ھېلىقى قاۋۇل ئەر ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئېگىلىپ تۇردى.
— يەنە نېمە دەيسەن؟
— كىچىك خېنىمنىڭ مېھىر ھەققى...
— ئاڭلا خالايىق، كىچىك خېنىمنىڭ مېھىر ھەققى ئۇچۇن خېنىيادىكى قويدىن ئۈچ يۈز، قىرىق تۆگە، تاكاستىكى يىلقامدىن يىگىرمە ئات، شاكىلاۋات بىنەمدىن يۈز پاتمان يەر، بوز دۆڭدىن ئىككى يۈز پاتمان يەر ئاتىدىم.
— ئامىن، ئاللا قۇت نېسىپ قىلسۇن، — ھەممە قازىنىڭ باشچىلىقىدا دۇئا قىلدى، دۇئا سوغۇق كەيپىياتتا بولدى، ھەممىنىڭ كۆزى بەگكە سارالڭ بولۇپ قالمىغاندۇ، دېگەندەك تىكىلىپ قالغانىدى.
ھاۋا خېنىمنىڭ چىرايى بۆلەكچە كۆكىرىپ بىردىنلا كېسىلى تۇتۇپ يىقىلدى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن كۆپۈك كەلدى، چىشلىرى كىرىشىپ كۆزىنىڭ قارىسى تارتىشىپ كەتتى. ئاياللار چۇرقىرىشىپ ئۆرتۆپە بولۇشۇپ كەتتى. بەگنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ماخمۇتبەگ، سېلىم بەگ دېگەن ئوغۇللىرى ئاتىسىغا يەۋەتكۇدەك قاراپ قويۇپ چۇۋۇلغان توپ ئارىسىغا كىردى. ئەرلەر سورۇننىمۇ ئۆرتۆپە بولۇپ كەتتى. بەگ سورۇن ئوتتۇرىسىدا بىردەم تېگىرقاپ تۇرۇپ قېلىپ ئاياللار سورۇنىغا باردى. ئادەملەرنى ئۇياق - بۇياققا ئىتتىرىپ - سىلكىۋېتىپ، تۇگۇلۇپ ئىزىدا ئولتۇرۇپ قالغان گۈلھېيزەمنى كۆرۈپ يۈرىكى جايىغا چۈشتى. ئۇ ھوشىنى يوقىتىپ ئۆزىگە يول بوشىتىشنىمۇ ئۇنتۇپ قالغان ئاياللارنى تۇرتۇپ ئىتتىرىپ گۈلھېيزەمنىڭ يېنىغا بېرىۋېلىپ، ئاندىن پۇت - قوللىرى تارتىشىپ سوزۇلۇپ ياتقان چوڭ خوتۇنىغا قارىدى.
بەگنىڭ سالاپىتىنى يوقىتىپ، ئۆزىنى تۇتمىغان سويما باللاردەك ھايا قىلماستىن، كىچىك خوتۇنىنىڭ بىقىندىشى بولۇپ

تۈرۈشى ھېچقانداق كۆزگە سىغمىدى . بەگنىڭ ياتلىق بولغان ئۇن ئالتە ياشلىق تەتۈر ئۈستىخان كىچىك قىزى شەرىپە خېنىم ئانىسىنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنى تاشلاپ ھۆكرەپ يىغلىغىلى تۇرغانىدى ، ئاق رومال ئارتقان تېۋىپ قۇشناچىم كېلىشىگە ، شەرىپە خېنىمنى ئىككى ئاكىسى تارتقۇشلاپ ئانىسىدىن نېرى تارتتى . قوشناچىم ھاۋا خېنىمنىڭ چىكىسىنى ، تۇمشۇقىنى ئۇۋۇلىغىلى تۇردى . بەگ سۇرلۇك ھالەتتە قارچىغا كۆزىنى چوڭ خوتۇنىغا تىكتى ، ئۇنىڭ ئىچى كۆيۈشۈۋاتقاندەك بولدى . ئۈچ بالىنىڭ ئالتە جۈپ كۆزى تەلۋىلىك بىلەن ئاتىسىغا ، ئۆگەي ئانىسىغا تىكىلگەنىدى . شەرىپە خېنىمنىڭ چۈۋۈلغان چاچلىرى ئارىسىدىن ئاتىسىغا تىكىلگەن كۆزى بەئەينى ساراڭنىڭ كۆزى ئىدى . بېغىر كۆزىدىن توختىماي قۇيۇلۇۋاتقان يېشى قارامتۇل چوڭ يۈزىنى يۇيۇپ ، ھەربىر ئېغىر ئۆكسۈگەندە يېشىغا ماس كەلمەي بىراقلا شەبنەم كاۋىسىدەك ئېشىپ چىققان كۆكسى سېمىز بوتىلاقنىڭ لوكىسىدەك تىترەپ كۆتۈرۈلۈپ - پەسىيىپ كېتەتتى . بەگ بالىلىرىنىڭ شۇملۇق يېغىپ تۇرغان كۆزلىرىگە ۋە يەنە باشقا دۈشمەنلەرچە يېنىۋاتقان كۆزلەرگە ۋەھىمە ، خەۋپسىرەش بىلەن تېز - تېز قاراپ قوياتتى . ئۇنىڭ تۇلكە تۇماق ئاستىدىكى يېڭى قىردۇرغان بېشى تەرنىڭ زەھىرى بىلەن ۋاژىلداپ ئېچىشىپ كەتتى . شەرىپە بىر يۇلقۇنۇپلا ئاكىسىنىڭ قولىدىن بوشاپ چىقىپ ، ئاتىسىنىڭ بىقىنىغا چاپلىشىپ تۇرغان گۈلھېپىزەمنىڭ چېچىدىن ئالدى . گۈلھېپىزەمنىڭ سۆسەر كەمچىتى قاڭقىپ چىقىپ يەرگە چۈشتى .

— ئانامنى تۆلە… جادۇگەر جالاپ … ئانامنى تۆلە !

گۈلھېپىزەم قورقۇپ كەتكەنلىكتىنمۇ ۋە ياكى خىجىللىق ، يۈز - خاتىرىدىنمۇ ، قول كۆتۈرمەستىن چېچىنىڭ ئاغرىقىدا بوينى بىلەن تەڭ تولغىنىپ «ۋايجان» دەپ ئىزىغا يىقىلدى . بەگ قول سوزۇپ بولغۇچە شەرىپە خېنىممۇ گۈلھېپىزەمنىڭ ئۈستىگە يىقىلىپ پوملاقلاپ ئۇرۇپ كەتتى . بەگ :

— قويۇۋەت ، شەرىپە … قويۇۋەت ساراڭ … — دەپ

ۋارقــىراپ تــۇرۇپ قىزنىڭ چاچىنى تولغاپ تۇتۇۋالغان قولىنى قايرىپ ، بوينىدىن تۇتۇپ بىر تارتتى . گۈلھېپىزەم «ۋايجان» دەپ چىرقىرىۋەتتى . ئۇ گۈلھېپىزەمنىڭ قۇلىقىغا چاڭگال سالدى ۋە قـۇلاق بــىلـەن قوشۇپ ئالتۇن زىرىنى تەلۋىلىك بىلەن كۈچەپ تارتتى ، گۈلھېپىزەمنىڭ قۇلىقى يېرىلىپ كەتتى ، بەگنىڭ كۆزىگە قىزىللىق تىقىلدى .

— ھۇ يەتتە باشلىق يالماۋۇز !

بەگ قىزنىڭ چۇۋۇلغان چېچىدىن قامالاپ ھاپپاق[1] بىلەن ئۇرۇۋەتتى .

— مەن كىم ؟ ... سېنىڭ نېمەڭ ؟ ساراڭ قانجۇق ! — بەگ بوغۇلۇپ ۋارقىرىدى . شەرىپەنىڭ ئاغزى - بۇرنىدىن قان كەتتى . گــۈلھېپىزەم قۇلىقىنى ئالىقانداپ ئۆرە بولۇپ بەگنىڭ بىقىنىدا جىممىدە تۇردى . ئۇنىڭ يۈزلىرى تاتىلىنىپ ، قۇلىقىدىن ئاققان قــان يــۈز ، بــويۇنلــىرىــغا سۇۋۇلۇپ كەتكەنىدى . دېدەكلەر ، خــۇشامەتگۆي ئاياللار ئۇنىڭغا يېقىنلىشىدى ، بەگ ھېچقايسىسىنى يېقىن يولاتمىدى . بەگ قولىنى يەنە سوزۇپ بولۇپ توختاپ قالدى . ئۇنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى ، بوينىدىن چۇشۇرمەي ، گەدىنىگە تەرەت قىلىپ قويسىمۇ خۇشال بولۇپ باققان ئامراق قىزى... ئۇنىڭ مېڭە - مېڭىلىرىگە يىغا ياماشتى...

— ئوبدان بالام ... مەن سېنىڭ نېمەڭ ؟ ...

قىزى بۇرنىدىن ، ئاغزىدىن قان بۇلدۇقلاپ قويۇلغان پېتى كۆزىدىن ئوت چاچرىتىپ قاراپ تۇراتتى .

— ھە... گەپ قىلە ، مەن سېنىڭ نېمەڭ ؟

شــەرىــپە «شالاق» قىلىپ ئاغزىغا يىغىلغان قاننى بەگنىڭ يۈزىگە تۈكۈرۈۋەتتى .

— ۋۇ ۋاپاغا جاپا پاسكىنا ... — بەگ قىزنىڭ بوينىدىن قامالاپ تۇتۇپ ئوغلاقنى چۆرۈگەندەك چۆرۈۋەتتى ، شەرىپە يەرگە

---

[1] ھاپپاق — تەستەك .

دومىلاپ ۋايجانلاپ كەتتى.

— پاشىغا چاقتۇرمىغان ئامراق قىزىدىنمۇ كەچتۇرۇپتۇ بۇ جادۇگەر خوتۇن، ئوقۇتۇپ بىگىمىزنىڭ بېشىنى ئايلاندۇرۇۋاپتۇ...

توپ ئارىسىدىن زىل ئاۋازلىق ئەرنىڭ سۆزى ئاخىرلاشماستىن:

— ئاتامنى يوقاتقان جادۇگەرنىڭ قېنىنى ئىچمەيدىغان بولسام... — دەپ ۋارقىرىغانچە سېلىم بەگ ئېتىلىپ كەلدى. ئۇ كېلىۋېتىپ قوينىدىن زەنجىرگە بېكىتىلگەن چويۇن چوماقنى ئېلىپ پىرقىراتتى. خەقلەر چۇرقىرىشىپ ئىككى تەرەپكە قاچتى.

— ئوغلۇم سېلىم... پەيلى شەيتاندىن يان... — بەگ ئوغلىنى توردى. چوماق قېيىپ كېلىپ بەگنىڭ سول قولىغا تەگدى، بەگ «ۋاي...» دەپ بىر تولغاشتىيۇ، ئوڭ قولى بىلەن ئوغلىنىڭ بوينىدىن پۇكلەپ ئوقۇرىكىنى تۇتۇپ تۇرۇۋالدى.

سېلىمبەگ ئاغرىققا چىدىماي بىر يۇلقۇنۇپلا ۋايجانلاپ يەرگە دومىلىدى، ئۇنىڭ ئوقۇرىكى سۇنغانىدى.

— سەن جادۇگەر جالاپقا تېتىمايدىغان بولسام...

بەگ يۇمىلىنىۋاتقان ئوغلىغا لېۋىنى چىشلىگەن هالدا قاراپ تۇرغاندا، بىر قارا تۇماقلىق ئادەم توپ ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىقتى. ئۇنىڭ قولىدا ئۇزۇن جەرەن مۈڭگۈزى ساپلىق سېرىق بۇيا خەنجىرى بار ئىدى، ئۇ هاۋا خېنىمنىڭ چوڭ ئوغلى ماخمۇت بەگ ئىدى. بەگنىڭ تەنلىرى شۈركۈنۈپ ئالدىغا بېرىپ توسۇۋىدى، بۇ قارام تەلۋە هېچ ئەيمەنمەستىن بەگكە ئىككى قېتىم خەنجەر شىلتىدى. بەگنىڭ ئەرۋايى ئۇچتى، ئۇ سول قولىدا گۈلەپپىزەمىنىڭ بېلىدىن تۇتۇۋېلىپ، ئوڭ قولىدا قوينىدىكى سېرىق شەمشەرنى سۇغۇرۇۋالدى. ماخمۇت بەگنىڭ كۆزلىرى ياۋايىلىق، ئەسەبىيلىكتىن قورقۇنچلۇق بولۇپ كەتكەنىدى.

ئۇ ئەمدى خەنجەرنى بەگكە نىشانلاپ ئېتىلىپ كەلدى. بەگ:

— يائاللا، — دەپ بىر ۋارقىراش بىلەن ماخمۇت بەگنىڭ ئوڭ قولىغا ئۇردى.

— ۋايجان ... ۋاي قولۇم ... مەن ئۆلدۇم ... — ماخمۇت بەگنىڭ قولى بېغىشنىڭ سەل يۇقىرىدىن ئۈزۈلۈپ كەتتى. ئۈزۈلگەن قول يەردە قان چېچىپ سەكرەيتتى، ماخمۇت بەگ يەردە دومىلايتتى. بىر توپ ئادەم كالتەك، نەيزە، چوماق، خەنجەر، ئوقيا بىلەن يوپۇرۇلۇپ كەلدى.

— توختاش! جېنىڭغا ھېزى بولۇش!...

توققۇز چاكار بەگ بىلەن گۈلھېپىزەمنى ئوراپ ۋارقىرىدى.

— ھاي ... ھاي، پەيلى شەيتاننىڭ كەينىگە كىرمەڭلار، يۇرتتىن ئىنساپ، دىيانەت قاچتىمۇ، ئىمان كەتتىمۇ؟ دىلىڭلارنى قارا بۇس قاپلاپ كەتتىمۇ؟ سىلەرگە تىغ كۆتۈرتكەن كىم؟

ئوسمان قازىنىڭ يىغلامسىراپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. لېتىپ داموللام بىر كەلىمە ئايەتتىن كېيىن كۆزىدىن ياش ئاققۇزۇپ دۇئاغا قول كۆتۈردى، ھەممە قوللار دۇئاغا كۆتۈرۈلدى. لېتىپ داموللامنىڭ ئورۇق يۈزىدىكى ئاق كۆركەم ساقىلى تىترەپ، كۆزىنىڭ ھەر يۇمۇلۇشىدا چوڭقۇر نۇرسىز كۆزىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈلدى. خەقنىڭ ئۆپكىسى بېسىقتى. بەگ گۈلھېپىزەمنى يېنىدا تۇرغۇزغان، تاتارغان، قىلىچنى سىقىمدىغان پېتى توپنىڭ ئوتتۇرىدا يالغۇز دەرەختەك تۇراتتى. ئۇ دۇئاغا قولمۇ كۆتۈرمىدى، ئۇنىڭ قارچىغا كۆزلىرىدىن رەھىمسىز غالجىرلىق ياغاتتى. چاكارلار ئۇنىڭ ئەتراپىدا تۇراتتى. ئادەملەرنىڭ قولىدىكى ياراغلار غايىب بولۇپ، بەگكە ئۇنسىز چەكچىيىپ قارىشاتتى.

— مەن خۇش بولاي ... بۇنداق قىلىشماڭلار، قان تۆكمەڭلار... ئۇ ... بېگىمنى ئۇنتۇماڭلار، ئۇ مۇشۇ يۇرتنى قۇرغان يۇرت ئاتىسى، ھەممە گۇناھ مەندە، مەندىن ئۆتتى...

ھاۋا خېنىم ھوشىغا كەلگەنىدى. ئادەملەرنىڭ بېشى پەسلىدى. باغ ئىچى جىمىلىققا چۆكتى. گۆش پىشۇرۇۋاتقانلارمۇ، چۆپ يېيىۋاتقانلارمۇ، يۈگۈر - يېتىمچى چاكار، دېدەكلەرمۇ، ھامماللارمۇ تۇرغان جايىدا قېتىپ قېلىشقانىدى. بەگنىڭ ئوغلى

سېلىم بەگمۇ ، ماخمۇت بەگمۇ كۆرۈنمەيتتى . گۈلخان پاراسلاپ كۆيۈپ ھەممە ياقنى يورۇتۇپ تۇراتتى . ئوت رەڭگىگە كىرگەن ، سارغايغان يوپۇرماقلار پەس شىلدىرلايتتى . يىراقلاردىن ئېتىنىڭ قاۋىغان ، تۈلكىنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازى ئاڭلىناتتى . بىر خىل بۇرۇقتۇرمىلىق ، تىنغۇسىز بۇرۇقتۇرمىلىق ھۆكۈم سۈرەتتى .

— يوقال ! ... ھەممىڭ يوقىلىش ، ئىمانسىزلار ، ۋاپاسىزلار... يوقال ! ھەرقايسىڭنى كۆرەرگە كۆزۈم يوق ! مەن سەنلەرنىڭ بېگىڭ ئەمەس... سەنلەرگە بەرگەن تۇزنى مۇشۇ تۇپراق يېسۇن ، ئىت يېسۇن ، يوقىلىش !...

بەگ ئەمدى خەقلەر دېگەندەك رەسمىي ساراڭغا ئايلىنىپ قالدى ، ئۇ بوغۇلۇپ كەتتى . تۇلكە تۇمىقىنى چۆرۈۋەتتى ، جۇۋىسىنى سېلىپ تاشلىۋەتتى ، يەردىن توپا ئېلىپ ئادەملەرگە چاچتى ، سورۇن ئوتتۇرىسىدا تۇرغان دولان راۋابى ، داپ ، غېجەك ، قالۇنلارنى ئادەملەرگە ئاتتى ، توپىنى ئوچۇملاپ ئېلىپ چاچتى . يۇرت مۆتىۋەرلىرىگىمۇ ، قېرى بوۋايلارغىمۇ ، ئاياللارغىمۇ چاچتى .

— يوقىلىش ! نېمە قاراپ تۇرۇشىسەن ، بۇ مېنىڭ يېرىم ، مېنىڭ ئۆيۈم ! تۇزكور ، نائىنساپ بەتبەختلەر ، خۇمسىلار ، يوقال ، كېتىش ، ھەممىڭنى قىلىچلاپ قارنىڭنى يېرىۋېتىمەن !...

ئادەملەر ئاستا ـ ئاستا سىلجىپ تارقاپ باغدىن چىقىپ كېتىشتى . ئاخىر باغدا گۈلھېپىزەم بىلەن بەگلا قالدى . گۈلخانلار ، قايناۋاتقان قازانلار ، داستىخان ، داستىخاندىكى پۇتۇن پىشۇرۇلغان گۆشلەر ، ياغلىق توقاچلار ، مېۋە ، قوغۇنلار ھەممىسى بۇلغاندى . بەگ تېخىچە يەرنى تاتىلاپ توپا سورۇپ :

— يوقال ! بۇ مېنىڭ تۇپرىقىم ، مېنىڭ يۇرتۇم ، سەنلەرنىڭ مېھمان مەن دەپ گېزىرىپ تۇرىۋېرىشقا نېمە ھەققىڭ بار ؟ — دەپ ۋارقىرىماقتا ئىدى . گۈلھېپىزەمنىڭ قۇلىقىدىكى قانلار توختاپ بويۇن ، يۈزى ، مۈرىسى ، كۆكسىدە قېتىپ قالغان ، يۈزىدىكى قانغا

چاپلىشىپ قالغان چاچلىرى ئۇنى ئاجايىپ بىر سىياقتا كىرگۈزۈپ قويغانىدى . ئۇ ، ئايلىنىپ يۇگۈرۈپ توختىماي توپا چېچىپ يۈرگەن بەگكە ھاڭۋېقىپ قاراپ قالغانىدى . بەگ نانلارنى ھەر تەرەپكە ئاتتى ، چۆپلەرنى توپا چاچقاندەك چاچتى ، چىنە ـ تاۋاقلارنى چەيلىدى ، پۈتۈن قوينىڭ پىشۇرۇلغان گۆشىنى توپىغا چۆرۈدى ، قازانلارغا توپا چاچتى...

— بېگىم ... بېگىم ... — گۈلھېپىزەم ئۇزاق ھاڭۋېقىشتىن چۆچۈپ ئويغىنىپ ۋارقىراپ بېرىپ بەگكە ئېتىلدى . بەگ گۈلھېپىزەمنى قۇچاقلاپ ھۆڭرەپ يىغلاپ كەتتى :

— مېنىڭ ھېچنېمەم يوق ، قان ـ قېرىندىشىم ، باللىرىم ، تۇغقانلىرىم ، تۈز بەرگەن دوستلىرىم ، يۇرتۇم ھەممىسى دوست ئەمەسكەن ، دوزىخي ، ۋاپاسىزلاركەن ! بۇ ۋاپاسىز دۇنيا ئىكەن ، مېنىڭ شۇنچە قىلغان ياخشىلىقلىرىم ، ساۋابلىرىم ، بۇ خەققە... ھېچكىمگە قىلچىلىك ئۆتمەپتۇ ! مەن قەرزداردەك ، مەن شۇنداق قىلمىسام بولمايدىغاندەك ، ئۆمۈر بويى رازى قىلىپ بىر قېتىم قىلدىن قىيىپ كەتسەم ماڭا كۈن يوقكەن ! ۋاپاسىز جاھان ، ۋاپاسىز دۇنيا ! تۇزكورلار... مېنىڭ نىمە گۇناھىمغا مۇشۇنداق جازالايسەن ؟ ! ئۇلۇغ خۇدا ، ئوتنى ئۆزۈڭ سېلىپ قويۇپ ، يەنە ئۆزۈڭ كۈل قىلامسەن ؟ !

ئىككىنچى باب

بىر ئاي بولدى، بەگ گۈلھېپىزەمنىڭ ھۇجرىسىدىن تالاغا چىقمىدى، ھېچكىم بىلەن كۆرۈشمىدى، ھۇجرىغا تاماق بىلەن تەرەت توشۇيدىغان قېرى خىزمەتكار ئايالدىن باشقا ھېچكىمنى كىرگۈزمىدى. ئۇ توختىماي چىلىم تارتاتتى، قازا نامازلىرىنى ئوقۇيتتى، ئورۇقلاپ باشقىچە ئىسكەتكە كىرىپ قالغانىدى. ئۇ ئەمدى گۈلھېپىزەمگىمۇ بۇرۇنقىدەك كۆپ گەپ قىلمايدۇ. ئېيىق تېرىسى سېلىنغان ياغاچتىن ياسالغان كۇرسىدا بىر ئولتۇرسا شۇنداق جىمجىت ئولتۇرۇپ كېتىدۇ. بەزىدە ئۇخلاپ قالدىمىكىن دەپ يېنىغا بارسا كۆزى ئوچۇق تۇرغان ياكى كۆزى يۇمۇلغان، ئەمما كۆز قۇيرۇقلىرىدىن ياش سىرغىپ چىقىۋاتقان. بەگ قورۇسىدىكى بۇرۇنقى ۋاراڭ - چۇرۇڭ خۇشال كەيپىياتلار ئۆلگەن، مەدىكار، چاكار، دېدەكلەرمۇ، بەگزادە، خېنىملارمۇ پەم بىلەن مېڭىپ قولاقداپ گەپلىشىدۇ. بەگكە چۈشكىچە كۇرسىدا ئولتۇرۇش، چۈشتىن كېيىن ئوچاق ئالدىدا مورىغا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ چىلىم تارتىش ئادەت بولۇپ قالغان. بەزىدە نامازدىن كېيىن ئوچاق ئالدىدا بۆرە تېرىسى ئۈستىدە ئولتۇرۇپ مورىغا يۆلەنگەن پېتى ئۇخلاپ قالىدۇ. گۈلھېپىزەم بۈگۈن، ئەتە كۈننىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنىڭ غېمىدە. بۇنداق بۇرۇقتۇرمىلىق قاچانغىچە بولىدىغانلىقىنى بىلمەي ئىچىدە يىغلايدۇ. ئۇنىڭ ئېغىر بوي بولۇپ قالغىنى غېمىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. پات - پات ئوغلىنى، ئېرىنى سېغىنىپ پۇشايمان قىلىدۇ، ئەمما يەنە بۇ قېرى ئادەمنىڭ

مېھرىدىن ھەرگىز كېچەلمەيدۇ. شۇلارنى ئويلىغان چاغلىرىدا، ئەيسا بەگنىڭ كۆڭلىنى يۈرىكىدە دەڭسەپ بېقىپ چۆچۈپ كېتىدۇ. شۇئان ئوغلىنىڭ ئوماق چىرايى، ئېرىنىڭ قىزغىن ياشلىق يېغىپ تۇرغان قارا شاپ بۇرۇتلىرى، ئۆتكۈر چاسا كۆزلىرى غۇۋالىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قارا چوقۇر، ئىلمەك بۇرۇن، سېرىق سىمدەك قىلچاڭ قويۇق ساقال، قېرىلىقىنى چاندۇرمايدىغان سۈرلۈك كۆزلەردىن چىققان سېرىق ئۇچقۇن يۈرىكىنىڭ بېغىشىغا ئۇرۇلىدۇ.

ھاۋا خېنىم، بەگنىڭ ئىككى كىچىك خوتۇنى، پۈتۈن ئۇرۇق - جەمەت، شەرىپە، سېلىم بەگ، ماخمۇت بەگلەر بەش قېتىم ھۇجرا ئىشىكىدە قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئۆزرە سورىدى. ھاۋا خېنىم ئۆزىنى كاچاتلاپ توۋا قىلدى، سېلىم بەگ ھۆكرەپ يىغلىدى، شەرىپەمۇ ئاتىسىنىڭ يۈرىكىنى تاتىلاپ ھەممە بىلىدىغان گەپلىرىنى دېدى، ئەمما ھۇجرىدىن — مورىغا يۆلىنىپ ئولتۇرغان ئەيسا بەگدىن ھېچقانداق سادا چىقمىدى. بەشىنچى قېتىمدا شەرىپەنىڭ ھۆكرەپ يىغلاپ بوسۇغىغا باش قويۇپ نالە قىلىشلىرى بەگنىڭ يۈرىكىنى ئېزىۋەتتى. گۈلھېپىزەممۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي چېچىنى ئاغزىغا تىقىۋېلىپ يىغلاپ كەتتى:

— ئوبدان ئاتا ... جېنىم ئاتا، مەن ئەقىلسىز قىزىڭغا بىر قېتىم ئىچ ئاغرىتقىن ... شۇنچە ئامراق قىزىڭنىڭ بىر قېتىملىق نادانلىقىنى شۇنچىۋالا كۆڭلۈڭگە ئالارسەنمۇ؟ مەن تېخى كىچىك، بىر قېتىم گۆدەكلىك قىلغىنىمغا مېنى كۆڭلۈڭدىن چىقىرىۋەتتىڭمۇ؟... مېنى قىزىم دېمىسەڭ، مەن كىمنى ئاتا دەيمەن، كىمگە بويۇن قىسىمەن، مەن ئاچامدىنمۇ، سەندىنمۇ رازى، ماڭا رەھىم قىلغىن، ئاتىسى يوق يېتىم بولۇپ قالسام مەن نەلەردە خارلىنىمەن؟...

بەگنىڭ كۆزىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى.

— ئوبدان ئاتا، ئاچا، مانا، بويىنۇمغا قىل ئارغامچا سالدىم، ماڭا رۇخسەت قىلىڭلار، مەن تىزلىنىپ مېڭىپ ئۆيگە كىرىپ

پۈتۈڭلارغا باش قويۇپ ئەپۇ سوراي ··· ئوبدان ئاتا، بىزگە ئاتا بولۇڭ، يۇرتقا ئاتا بولۇڭ، ئۇنداق قىلماڭ ···

— ئاتاڭلار يوق ··· ئەمدى ئاتام بار دېمەڭلار ···

بەگ شۇنداق پىچىرلىدى، كۆز يېشى زادىلا توختىمىدى، ئەمما جەمەتلىرى ئاڭلىغۇدەك ئاۋازىنىمۇ ئايىدى.

قازى، لېتىپ داموللام باشچىلىقىدا يۇرت كاتتىلىرى سەككىز قېتىم ئۆزرىگە كەلدى، ئەمما ھەر قېتىمدا بوسۇغىدىن ئاتلاپ بەگ بىلەن يۈز كۆرۈشۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئۇلار بۇ ئىرادىلىك ئادەمنىڭ يەنە بۇنچە جاھىل ئىكەنلىكىنى ئەمدى بىلىشتى. ئۇنىڭ يۈرىكى قېتىپ كەتكەنىدى. سەككىزىنچى قېتىم يۇرتنىڭ ئەرلىرى ھەممىسى كەلدى، قورۇ ئىچىگە ئادەم پاتماي قالدى، ئۆگزىلەردىمۇ ئادەملەر قارا شامدەك تۇرۇپ كېتىشتى. لېتىپ دامولام بىرمۇنچە دۇئا، ئايەتلەرنى ئوقۇدى:

— ئۇلۇغ بېگىم، يۇرت ئاتىسى بولغۇچى ئۆزلىرىنىڭ خام سۈت ئەمگەن پۇقرالىرىنىڭ كەم ئەقىللىقى بىلەن دىللىرى ئازار يېدى. سىلىنىڭ دىللىرى ئازا يېگەچكە، پۈتۈن يۇرتنىڭ دىلىمۇ ئازار يېدى. ھېچ ۋاقتا كۆرمىگەن ئاپەتلەر يۇرتنىڭ بېشىغا كەلدى. چاشقان ئاپىتى پۈتۈن يۇرتنىڭ ساڭلىرىنى شاكال قىلىۋاتىدۇ، كۆيدۈرگە كېسىلى مال ـ ۋارانلىرىمىزنى قىرىۋاتىدۇ، ئاغرىق ـ سىلاق، ئۆلۈم ـ يېتىم كۆپەيدى، ئوغرى ـ يالغان ئەۋج ئالدى، يۇرت ئىگىسىز پادىدەك ھەر تەرەپكە پىترىدى. بۇ تۇپراق سىلىنىڭ مۇبارەك ئاياغلىرى تېگىش بىلەن گۈللىگەن، يۇرت بولغان. يەر سىلى ئازار يېگەندىن باشلاپ مۇشۇنداق كۈلپەتتە قالدى. ئامەت سىلىدىكەن، يۇرتنىڭ ئامىتىمۇ سىلى بىلەن ئىكەن. سىلى يۇرت ئاتىسىدىن ئايرىلساق، يۇرتىمىز توزۇپ ئادەملىرىمىز تېنەپ چىقىپ كېتىپ، ئاۋات، بىزنىڭ ئاۋۇتىمىز قاغا ـ قۇزغۇنلارنىڭ چاڭگىلىغا ئايلىنىپ قالىدىكەن··· بىر قېتىم ئەپۇ قىلسىلا، پۈتۈن يۇرتنىڭ سىلىگە چېيى بار. بىز گۇناھىمىز ئۈچۈن سىلىنىڭ ناملىرىدا چوڭ مەسچىت ياسايلى، مەدرىسە قۇرايلى، كۆل كولايلى، يەنە يەر

ئاچايلى… ئامىن!…

ھەممە باشلىرىنى تۆۋەن سىلىپ بەگكە، گۈلھېپىزەمگە ئىنساپ، ئىمان، ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت تىلىدى…

ئەمما، ئۆيدىن بىر تىنىق چىقمىدى. شۇ كۈنى كەچتە بەگنىڭ تۇنجى قېتىم چىرايى ئەسلىگە كەلدى.

— يەنە ئولتۇرۇۋەرسەك سوغۇق چۈشۈپ كېتىدۇ، بىز كېتەيلى.

گۈلھېپىزەمنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن جۇدەڭگۈ كۆزلىرى چوڭ ئېچىلدى.

— نەگە؟

— هازىرچە قاغىلىق تەرەپكە كېتىپ، قىشنى چىقىرىمىز، خۇدا بۇيرۇسا كېلەر يىلى ئۆلمەي سالامەت قالساق، ھەرەم تەرەپكە چىقىپ كېتىمىز.

گۈلھېپىزەم بېشىنى ئەگدى، كۆزىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى.

— ئەخمەتنى قىچقىرىڭلار.

ئەخمەت بەگنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك چاكىرى ھەم سىردىشى ئىدى.

ئەخمەت تۇنجى بولۇپ بوسۇغا ئاتلىغان ئادەم بولدى.

— خوش بېگىم، — ئۇ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تۇردى. ئۆزى پاكار، ئەمما ئەنلىك كەلگەن بۇ ئادەم ناھايىتى پاراسەتلىك ئىدى، كەم گەپ قىلاتتى، ياشلا تۇرۇپ ساقال قويۇۋالغانىدى.

— بۇگۈن كېچە تۈن تەڭ بولغاندا سەپەرگە چىقىمىز. خىل ئاتتىن بەشنى تەييار قىل. ھېچكىمگە تىنما، قىلغان ئىشىڭنى ئىنس ـ جىنمۇ تۇيمىسۇن.

— خوش، بەجا كەلتۈرىمەن.

— توختا، — بەگنىڭ پۈرۈلۈپ كەتكەن چىرايى، ئادەتتىن تاشقىرى ئېچكىرىلەپ كەتكەن كۆزلىرى ئۇنى يەنە باشقىچە تۇسكە كىرگۈزۈۋەتتى.

بەگ ئۇنىڭغا پۈتۈن زېھنى بىلەن تىكىلىپ قالغانىدى.

— ئۆپكەڭنى باس ، ئەخمەت ، سەن ھېچقانداق ئەركەككە ئوخشىمايسەن ، پۇختا ئادەمسەن ، ئەمما ، سەن تاش سانىساڭ ، مەن قۇم سانايمەن ، بىلدىڭمۇ ؟

— مەن قامچا يېمەيدىغان ئاتلىرى ، بېگىم .

بەگ رازى بولۇپ مىيىقىدا كۈلدى .

— ئەنسىرىمىگىن ، يەنە بىر ئات قوشۇۋال . تا ھازىرغىچە ئۆزۈمنى بىلىپ سېنى بىلمىگىنىمگە مىڭ پۇشايمان قىلسامۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ . يەڭگەڭگىمۇ ئۇڭداش لازىم . مەچىكىڭ[1] سېنى تۇگمەن بېشىدا ساقلاپ تۇرسۇن .

— خۇدا سىلىنى يېقىن بەندەم دېگەي ، بېگىم .

ئەخمەتنىڭ كۆزىدىن ياش كېتىدىغاندەك قىلاتتى . بەگ گۇرسۇلدەپ مېڭىپ ئەخمەتنىڭ ئالدىغا كەلدى ، ئوڭ قولى بىلەن بەلبېغىدىن كىندىكچىلەپ دەس كۆتۈرۈپ يەنە دەسسىتىپ قويدى ، ئاندىن مۇرىسىگە مۇشت بىلەن بىرنى سالدى . ئەخمەتنىڭ خۇشلۇقتىن بويى ئېگىزلەپ كەتكەندەك بولدى . بۇ بەگنىڭ كەمدىن ـ كەم قىلىدىغان ھەرىكىتى — كۆڭلىگە ئەڭ يېقىن تۇتىدىغان ئادىمىدىن چەكسىز رازى بولغان ياكى خىجىل بولغان چاغلاردا قىلىدىغان ھەرىكىتى ئىدى . بۇ ھەرىكەت شۇ كىشىگە ئەيسا بەگ تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىنئام ئىدى ، مۇنداق ئىنئامغا ئەخمەت ئون ئۈچ يىل ئىچىدە ئىككىنچى قېتىم ئېرىشكەنىدى .

— بۇ سەپەرنىڭ قانداق سەپەرلىكى كۆڭلۈڭگە چۈشكەندۇ ؟

— شۇنداق ، بېگىم .

— نېمە قىلىشنى بىلەمسەن ؟

— بىلىمەن ، كۆڭۈللىرىنى توختاتىسلا ، بېگىم .

— ياراغنى ئەپچىللەپ ئال ، ئاتنى ...

— پايپاقلاپ قويىمەن .

— قارا كۆز مەچىكىڭگە تىنىشقا ئۈلگۈرەمسەن ؟

— ئامالىم بار .

---

[1] مەچەك — بولغۇسى ئايالىڭ دېگەن ئەركىلەتمە مەنىدە .

— ئىنس - جىن تۇيمىسۇن .

— بىلدىم ، بېگىم .

ئەخمەت چىقىپ كەتتى . بەگنىڭ سۇنۇق چىرايى خوتۇنىغا يۈزلەندى ، يېقىنلاپ كېلىپ ئۇنىڭ يۇمشاق يۈزىنى قوپال ئالىقىنىدا سىلاپ قويدى .

— ئارمانلىرىم جىق ئىدى ، ھېچقانداق راھەت كۆرسىتەلمىدىم .

بەگ گۈلھېپىزەمنىڭ چاچلىرىغا تۇمشۇقىنى چۆكۈرۈپ چوڭقۇر تىندى .

— راھەتنىڭ نېمىلىكىنى بىلگىنىمگە ئۇزاق بولمىدى ...

گۈلھېپىزەمنىڭ كۆزلىرىدە دەسلەپ ئاجىز ، بارا - بارا كۈچلۈك ئەسەبىي بىر قاينام ھاسىل بولدى . كۆزىنىڭ چوڭ ئېچىلىشى بىلەن تەڭ ھىم ، سولاشقان نېپىز لەۋلىرى يېرىلىپ ، قورۇقلار يوقالدى ، دېمى سىقىلغاندەك چوڭقۇر تىندى . ئۇ كۈچەپ بىر نەرسە دېمەكچى بولاتتى ، ئەمما ئاغزىدىن گەپ چىقمايتتى . كۆزىدە پەيدا بولغان غايەت زور قاينام بەگنى يۇتۇۋەتكەندەك ، بەگمۇ بۇ ئەسەبىي قوزغىلىشتىن نىمجان بېلىق سۇزۇك سۇغا شۇڭغۇغاندەك بولۇپ ھەممىنى ئۇنتۇدى ...

بەگ قەدىمىي ساپال چىراغنى ياخشىلاپ پىلىكلىگەندىن كېيىن ، قازناقنىڭ بۇلۇڭىدىكى كونا مورىنىڭ ئىسلىشىپ كەتكەن سول تەرەپ يان تېمىدىكى بىر مۇدۇرنى كۈچەپ تارتىۋالدى ، يوغان بىر ئىشىك غىچىرلاپ ئېچىلىپ قاراڭغۇلۇقتىن نەم ، ئېچىغان ھاۋا ئۇرۇلدى . ئۇ بىردەم جىم تۇرۇپ سەڭگىرىگەندىن① كېيىن ، ئىچكىرى كىرىپ ئىشىكنى پەم بىلەن ياپتى . ئىشىك غايىب بولۇپ مورا كەم - كۈتىسىز پۈتۈنلەندى .

خېلى كەڭرى ئۆيدە گىلەم يېپىپ قويۇلغان بىر جۈپ ئېگىز قەبرە بار ئىدى .

بەگ گىلەمنى ئۆرۈپ تاشلىۋېتىپ قەبرە گۇمبەزچىقىنى

① سەڭگىرىگەن — بىر نەرسىلەرنى غۇۋا كۆرۈش .

قۇچاقلاپ كۆچەپ كۆتۈرۈۋىدى، ئۈستى تولۇق ئېچىلدى. گۈمبەزچاق شالدىن ئېگىپ ياسالغان، ئۈستى كاكىلىلىنىپ، چانمىغۇدەك ھاكلىۋېتىلگەنىدى. قەبرىنىڭ ئىچىدە يوغان سېرىق ساندۇق كۆرۈندى. بەگ بىر بۇلۇڭدىن ئۇزۇن قارا ئاچقۇچنى ئېلىپ تۆمۈردىن ياسالغان قەدىمىي ئۇزۇنچاق ئۈشكەل قۇلۇپنى ئاچتى. ساندۇق ئىچىدە لىققىدە ئالتۇن - يامبۇ بار ئىدى. بەگ يامبۇلارنى قىل خۇرجۇنغا پۇختىلاپ قاچىلىدى، خۇرجۇنلارنى بىر - بىرلەپ ھۇجرىغا ئاچىقىپ قويدى. «يەنە بىر قەبرىدىكىسى بالىلىرىم، جەددى - جەمەتىمگە ئۆلگۈچە يېتىپ يېسىمۇ يېتىدۇ» دەپ تەسەللى بەردى ئۆزىگە. ئۇ ئالتۇن- يامبۇلارنى تېرە خالتىلارغا تۇجۇپىلەپ قاچىلاپ بىلىگە تاڭدى. ھەممىسى تەق بولدى. تۇن تەڭدىن ئۆتۈپ توخۇلارنىڭ چىللاشلىرى بېسىققاندا، باغدىن دەمدەرنىڭ سوزۇپ - سوزۇپ ئۇچ قېتىم دەم تارتقان ئاۋازى كەلدى. بەگ تەييارلاپ قويغان ئارقا تامنىڭ تۆشۈكىدىن گۈلھېپىزەمنى يېتىلەپ پەم بىلەن چىقتى.

ئەخمەت باغنىڭ بۇلۇڭىدا ئېغىزىغا تور سېلىنىپ، پۇتلىرى پايپاقلانغان، يۈكلەر پۇختىلاپ تېڭىلغان ئالتە ئاتنى تۇتۇپ كۈتۈپ تۇراتتى. بەگ خوتۇننى يۆلەپ ئاتقا مىندۇرمەك بولۇۋىدى، گۈلھېپىزەم:

— مېنىڭ دولانلىق ئاياللىقىمنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا، — دەپ ئەپچىللىك بىلەن ئاتقا مىندى. بەگ ئۇنىسىز ئۆزىنىڭ ئېتىغا مىندى:

— يائاللا، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايسەن، — بەگ پىچىرلاپ بىرمۇنچە سەپەر ئايەتلىرىنى ئوقۇپ ئالدىغا چۈشتى، گۈلھېپىزەم يانداشتى، ئەخمەت ئۈچ ئاتنى يېتىلەپ ئارقىدىن ماڭدى. بەگ ئۇنىڭ ياراغلارنى تولۇق ئالغىنىغا بەك خۇش بولدى. ئۆزىنىڭ يېنىك كۈمۈش ساپلىق قىسقا شەمشىرىنى گۈلھېپىزەمگە تۇتقۇزۇپ قويدى. ئاتلار يېنىك يورغىلاپ ماڭدى. بەگ ئەتراپتىكى ھەربىر شەپىگە زەن قويۇپ قۇلاق سالاتتى. ئۇ چوڭ يول بىلەن ماڭماي

تېرىم تەرەپنى قارارلاپ قومۇش ، يانتاق ، قامغاق ، يۇلغۇن قاپلىغان ئېگىز - پەس دۆڭلەرنى ئايلىنىپ چىغىر يول بىلەن ماڭدى .

— بېگىم ، بىزنى تاشلىمىسىلا !...

— بېگىم بىزنى ئەپۇ قىلسىلا ، يۇرتنى تاشلىمىسىلا !...

ئۇلار هۇۋقۇشدۆڭدىن ئەمدىلا قايرىلىشىغا ، قازى ، لېتىپ داموللام باشچىلىقىدىكى بىر توپ يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى كۆردى . ئۇلار سەھەرنىڭ جىمجىتلىقىدا قومۇشلۇق ئارىسىدىن ئۈنۈپ چىققاندەكلا پەيدا بولغانىدى .

— ئاتا ... جېنىم ئاتا ، بىزنى تاشلىمىغىن ... — بۇ شەرىپەنىڭ يىغا ئارىلاش ئاۋازى ئىدى .

— بېگىم ، مەن ناپىسەننى① كۆمۈۋېتىپ كەتسىلە ... — بۇ هاۋا خېنىمنىڭ ئاۋازى ئىدى .

— ئاتا ... — بۇلار ماخمۇت بەگ ، سېلىملار ...

هەمساتتا② قومۇشلۇقتا ساناقسىز مەشئەللەر پەيدا بولدى . سانجاق - سانجاق ئادەملەر چوڭقۇردا ، يۇلغۇن تۈۋىدە ، دۆڭدە ... پۈتۈن يۇرت يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە هەممىسى قومۇرۇلۇپ چىققان ، هەممىنىڭ قولىدا مەشئەل بار ئىدى .

— ئۇلۇغ بېگىم ، يۇرتنى كۆڭلىدە تۇتۇش ئۇلۇغ ئىسلام دىنىمىزنىڭ ، هەربىر مۇسۇلماننىڭ مۇقەددەس پەرىزىدۇر . يۇرتنى ، بالا - چاقا ، ئۇرۇق - جەمەتنى قان يىغلىتىپ يۇرتتىن چىقىپ كەتسىلە ، بۇنى ئاللا راۋا كۆرمەس . باشقا يۇرتلاردا سەرسان بولماستىن شاھ بولغان تەقدىردىمۇ ، بۇ تۆت كۈنلۈك ئالەمدە ئاخىر بىر كۈن يۇرت - جامائەتنىڭ قىساسى تۇتماسمۇ ؟ ... يۇرت - قوۋمنى رازى قىلماستىن بەيتۇلمۇقەددەسكە قەدەم قويسىلىمۇ ، بۇ يەردىكى قىساسقا ئايلىنىپ كەتكەن ئېغىر گۇناھنىڭ هېسابى مۇرىلىرىدىكى پەرىشتىنىڭ هېسابىدىن ساقىت بولارمۇ ؟...

قازى سۆزلىدى . ئۇنىڭ هەربىر سۆزى كۆزگە كۆرۈنمەستىن ،

---

① ناپىسەن — بەغەرەز ، پەرۋاسىز ، ئىش ئۇقماس .

② هەمساتتا — كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە .

ئۇچۇپ كېلىپ بەگنىڭ يۈرىكىگە سانجىلماقتا ئىدى.

باللار يىغلايتتى، چوڭلار ئۆكسۈيتتى، ھەممە باش ئېگىلگەندى. بەگنىڭ يالىڭاچلانغان قىلىچىنى تۇتقان قولى پەسلەپ كەتتى، ئۇنىڭ چىرايى مەشئەل يورۇقىدا تۆمۈردەك قارا كۆرۈنەتتى، قومۇشتەك تىك تۇرۇپ كەتكەن قىلچاڭ ساقاللىرى تىترەيتتى، قارچىغا كۆزلىرى قېتىپ قالغاندەك چىمىلدىماستىن مەشئەلدەك ياناتتى، ئۇ بۇرۇلۇپ گۇلھېيزەمنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۈزۈن ئاي شەكىللىك قىلىچىنى يالىڭاچلاپ تۇتۇپ تۇرغان ئەخمەتكە قارىدى. ئەخمەت بەگنىڭ تونۇش قارىشىدىن ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى ۋە بەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ بېشىنى ئەگدى:

— بېگىم، ئۇلۇغ دىنىمىزغا ئىشەنگەندەك ئىشەنسىلە، مەن قارا يۈزلۈك قىلمىدىم، ئىنس - جىنغا تۈيدۈرمىدىم، ھەممىنى سىلىنىڭ كۆڭۈللىرىدىكىدەك قىلدىم. تامنىڭ قۇلىقى، دەرەخنىڭ كۆزى بارلىقىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا. مەن ئىمانىم، ۋىجدانىم بىلەن قەسەم قىلاي، قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلاي، مەن سىلىگە قارا سىنىمىدىم، سىلىگە قارا سىنسام تۇزكور بولاي...

ئەخمەت بېشىنى كۆتۈرۈپ بەگنىڭ يۈزىگە قارىدى. بەگنىڭ بايىقى قاراشلىرى قىلچە ئۆزگەرمىگەن، كۆزلىرىدە ئوت كۆيمەكتە ئىدى.

— بېگىم، قارا سىنغان - سىنمىغانلىقىمنى قىيامەت كۈنى خۇدا قازى، رەسۇلۇللا شاپائەتچى بولغاندا ئايرىسىلا، تۇزلىرىغا رازى بولسىلا...

— ئەخمەت!...

ئەخمەت ناھايىتى چاققانلىق بىلەن ئاي شەكىللىك قىلىچىنى قورسىقىغا تىقتى، بەگ ئاتتىن شۇنچە چاققان سەكرەپمۇ ئۈلگۈرەلمىدى. ئەخمەت موككىدە ئۇنىڭ قۇچىقىغا چۈشتى، بەگنىڭ قۇچىقى قانغا بويالدى.

— ئەخمەت! ... — بەگ بوغۇلۇپ ئاغزىغا گەپ كەلمەي

قالدى .

— بېگىم ... مەن قارا يېتىمنى تۈز بېرىپ ئادەم قاتارىغا قوشتىلا ... — ئەخمەت قىينىلىپ ئاران - ئاران سۆزلەيتتى ، — مەن ... مەن قەسەم قىلغان ... ياخشىلىقلىرىغا ئۆمۈر بويى قايتۇرۇپ بولالمىغۇدەك قەرزدار ئىدىم . يامان كۈنلەردە ... ئەسقاتارمەن دەپ قەسەم قىلغان ، قەسىمىمنى ئەمەلدە قىلالمىدىم ، مۇشۇنچىلىك ئىشنى ئەپلەشتۈرەلمىدىم ... سىلىگە ساداقىتىمنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ... رازى بولسىلا ، ماڭا دۇئا بەرسىلە... بېگىم ...

— ئەخمەت ... ئوغلۇم ... ئوبدان بالام ...

بەگ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي ئىچ - ئىچىدىن تۆكۈلۈپ ھۆڭرەپ يىغلاپ كەتتى .

— ئامىن ...

لېتىپ داموللام دۇئاغا قول كۆتۈردى .

ھەممە دۇئاغا قول كۆتۈردى . بەگ ئەخمەتنىڭ قانغا بويالغان قورساقلىرىغا يۈزىنى سۈۋاپ يىغلايتتى .

— بېگىم ، رازى بولسىلا ... بېگىم ... مەن كۆرەي ، سىلى ئاتام ... ماڭا بىر دۇئا بەرسىلە ...

بەگ دۇئا قىلدى ، ئۇنىڭ يۈز - قوللىرى ئەخمەتنىڭ قېنىغا بويالغانىدى .

— ئوبدان ئوغلۇم... مېنى... گۇناھىمنى ئەپۇ قىل... ساڭا ئىشەنمىگىنىم ئۈچۈن ئۆمۈر بويى ئىچىم لەختە بولۇپ ئۆتىدىغان بولدۇم ، بالام... ئوبدان بالام ، بۇنداق قىلمىساڭمۇ بولاتتى... بالام ، ئەسلىي رىزقىمىز كۆتۈرۈلمەي خۇدا يول بەرمىگەنىكەن ... قانداق ئارمانلىرىڭ بار ؟ مېنى قەرزدار قىلىپ كېتىپ قالما...

— بېگىم ... ئىككى ئارمىنىم بار ...

— ھە ... دېگىن ...

— بىرى ، سىلى مەندىن رازى بولسىلا ، ساداقىتىمگە ئىشەنسىلە ...

— مەن رازى ئوغلۇم، ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا رازى. مەن ساڭا ئىشەندىم، ئىشىنىمەن، بۇ دۇنيادىكى بىردىنبىر دوستۇم سەن…

— يەنە… يەنە… بىرى… سىلى دېگەن مەچىكىم… مەن ئۇنى نىكاھ قىلدۇرۇۋالغان… ئۇ بىزنى ئاچقاش تۇگمەن بېشىدا ساقلاپ تۇردۇ… ئۇ مېنىڭ ھالال خوتۇنۇم… ئانىسى تۆت كۈنلۈكى قالغان تۇل خوتۇن… خوتۇنۇم ھېلىمىخان ئىغىر ئاياغ، ئۇلار ماڭا قاراشلىقتى، مەندىن ئايرىلسا خارلىقتا قالمىسۇن… ئاتىدارچىلىق قىلىپ قويسىلا، بالا تۇغۇلسا ئۇ سىلىنىڭ بالىلىرى، مېنى باقاندەك بېقىپ قويسىلا… ئوغۇل بولسا ئابدۇللاخان بولسۇن، قىز بولسا پاتىمە…

ئەخمەت تىنىقتىن قالدى.

ئۇنىڭ ئۆلۈم مەرىكىسى كاتتا ئۆتكۈزۈلدى. پۈتۈن ئەيسانىڭ ئاۋۇتى تەۋرىدى. ئەيسا بەگنىڭ ئوغلى قازا قىپتۇ دەپ خەۋەر بىرىلگەچكە، سىرىقبۇيا، يانتاق، تۇمەنتال، مەكىت، خاڭدى، يىراق غازكۆل، قۇمقىسار، ئاتچاپار، شامال، تۇمشۇق، ئېلىشقۇ، دۆڭباغنىڭ يۇرت كاتتىلىرى ئۈچ نەزىرسىگە ئۈلگۈرۈپ كەلدى. ئۈچ نەزىرسىگە ھەرقايسى بەگلىكلەر يىگىرمە بىر تۆگە، سەكسەن كالا، يۈز توقسان يەتتە قوي ئېلىپ كەلگەنىدى. نەزىردە يەتمىش قوي، توققۇز كالا، ئۈچ تۆگە سويۇلدى. سەكسەن چارەك گۈرۈچ، ئۈچ يۈز چارەك بۇغداي، ئالتە يۈز چارەك بوغۇزلۇق قوناق ئىشلىتىلدى. بەگ ئەخمەت ئۈچۈن چوڭ گۈمبەزلىك يەرلىك قىلىندى. تولا يىغلاپ ئۇنىڭ ئۇنى پۈتۈپ كەتتى. ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرى بىلەنمۇ كۆپ مۇڭداشمىدى. مېھمان سەل سىيلىكسىلا گۈلھېپىزەمنىڭ ھۇجرىسىدا مورىغا يۆلىنىپ چىلىم تارتىپ مۇڭغا پېتىپ ئولتۇراتتى. خاڭدى، شېھىتدۆڭ، تېرىم، ئاخۇنلۇقۇم بەگلىرى كېيىنرەك خەۋەر تاپقان بولغاچقا، ئۇلار كېچىكىپ كەلگەنلىكلىرىگە ئۆزرە قويۇشتى. ھەرقايسى بەگلىكلەر ئەيسا بەگ ئۆلۈملۈك بولۇپ قالدى، ئىسسىق ئىچۇرىمىز دېيىشىپ، ئۇنى ھەم يۇرتنى چايغا تەكلىپ قىلىشتى. ئەيسا بەگنىڭ قايتىدىن

كېتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن بارىدىغان چاغدا خەۋەر بېرىدىغان ، ئۇلار ساقلاپ قالمايدىغان بولۇپ كېلىشتى . بەگنىڭ كۆڭلى بەك سۇنۇق ئىدى . ئۇ بىراقلا قېرىپ كەتكەندەك ئىدى ، تولا ئادەم خالىمايدىغان ، تالا - تۈزگە كۆپ چىقمايدىغان ، يالغۇز ئولتۇرۇپ چىلىم تارتىدىغان بولۇپ قالدى . ئەخمەتنىڭ خوتۇنىنى ، قېينانىسىنى ئەكېلىۋالغان بولۇپ ، ئۇلارمۇ بۇ چوڭ قورۇنىڭ ئەزاسى بولۇپ قالدى . ئەخمەتنىڭ يىل نەزىرسىدىن كېيىن ھېلىمخان ئۆز ئۆيىگە كەتمەكچى بولۇپ ، بەگ قانچە توسسىمۇ ئۇنىمىدى . شۇنىڭ بىلەن بەگ ھېلىمخانغا ئون ئالتۇن يامبۇ ، ئون زىخچا ئالتۇن ، بەش كالا ، يىگىرمە قوي ، ئون پاتمان ئېكىن يەر ، ئاندىن ئەخمەتنىڭ ئوغلى — يېرىم ياشلىق ئابدۇللاخان ئۈچۈن ئايرىم ئون پاتمان سېلىقسىز يەر ، تۆت يۈز چارەك بۇغداي ، ئون بەش زىخچا ئالتۇن بەردى . ھېلىمخان بۇ دۇنيانى ساقلىيالمايمەن دەپ ، بەگكە ئامانەت قويۇپ كەتتى . بەگ كېيىن ئويلىنىپ قالدى . بۇنچىلىك ۋەج بىلەن ياش جۇۋان كىمگە خوتۇن بولار ، قايسى ھارام تاماق تەييارغا ھەييار بولار ، ئەدناسى ئابدۇللاخان كىمنى ئاتا دەر... ئەخمەتخان ، بالىلىرىمغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ قويسىلا ، خار - زار بولۇپ قالمىسۇن دېگەنىدۇ... ھەي ، كېيىن قاپتىمەن ، كاللامدىن كېتىپتىمەن...

ئەيسا بەگنىڭ چوڭ ئوغلى ماخمۇت بەگ ياۋاش ، ئۇشۇق - تۆشۈك گەپ - سۆزى ، كالتە - كۆسەي يولى يوق يىگىت ئىدى . بەگ قىسقىلا قىلىپ سۆزلىۋىدى ، ماخمۇت بەگ تىن تارتماي ماقۇل بولدى . بىر يېرىم يىلدىن بۇيان ئۇ ئاتىسىنىڭ ئۆزىگە گەپ قىلىشىغا تەقەززا ، قانداق قىلسام ئاتامنىڭ سۇنغان كۆڭلىنى ئېلىپ ئازار يېگەن دىلىغا شىپا بولارمەن دەپ يۈرگەنىدى . شۇنداق قىلىپ بەگ ھېلىمخاننى ئوتتۇراھال جۇۋان تويى قىلىپ ماخمۇت بەگكە كىچىك خوتۇنلۇققا ئېلىپ بەردى . ئابدۇللاخان بەگنىڭ گۈلھېپىزەمدىن بولغان قىزى زۆھرە خېنىمدىن ئۈچ ئايلىق چوڭ ئىدى . شۇڭا ، بەگ ئابدۇللاخاننىمۇ زۆھرە خېنىمغا جۈپلەپ ئۆز

يېنىغا ئېلىپ، زۆھرە خېنىمنىڭ ئېنىكئانىسىغا تاپشۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ كۆڭلى بىر ئاز ئارام تاپقاندەك بولدى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇ ئىشلار كونا ئىشقا ئايلىنىپ ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلدى. ئەيسانىڭ ئاۋۇتى ئاۋۋالقى ئىزىغا چۈشتى…

* * *

ئىككى يىل ئۆتكەندە يەنە بىر قېتىم سادىر بولغان قاتتىق كۆڭۈلسىزلىك، ئاۋاتلىقلارنى دەككە - دۈككىگە سېلىپ پاراكەندە قىلىۋەتتى.

بۇ بەختسىزلىك يەنە شۇ ئەيسا بەگنىڭ بېغىدا — ئۇنىڭ يېڭى تۇغۇلغان ئوغلىنىڭ ئات تويى بولۇۋاتقاندا يۈز بەردى.

مەشرەپ تازا قىزىپ ئەۋجىگە چىقتى. بەگنى يانتاق ئۆي بۇغداي بېگى نىياز بەگ دەررىگە تارتتى، بەگ گۈلھېپىزەمنى تارتتى. گۈلھېپىزەم ئېغىر بوي بولۇپ ئۆرىسىگە تىنىپ ئاران ئولتۇراتتى. ئۇنىڭغا بىر قەدەم مېڭىش تازا ئېغىر كېلىۋاتقاندا، بەگ ئۇنى ئون ئۈچ بەگلىكتىن كەلگەن كاتتا مېھمانلار بار چوڭ مەشرەپتە ئالاھىدە ئىززەتلەپ دەررە تۇتقىنى ئۈچۈن، يىغلىۋېتىشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ، چەكسىز پەخىرلىنىش ئىچىدە پۇتلىرىنى سۆرەپ سورۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېگىشىپ كەينىچە مېڭىۋاتقان بەگكە قول سوزۇپ ئەگىشىپ ماڭدى. بەگ چوڭقۇر سۆيۈنۈش ئىچىدە، غۇۋالاشقان كۆزلىرى نۇرلانغان، ئاق ئارىلىغان قىلچاڭ ساقاللىرى ئارىسىدىن كۈلگەن پېتى چېكىنىۋاتاتتى. ئۇ يەڭگىلگىنە دەررىنى خوتۇننىڭ يوغان ساغرىسىغا تەگكۈزۈپ قويدى. ھەر ئىككىسى بىر - بىرىنىڭ تەتۈرىگە چۆرگىلەپ، ئاندىن بىر - بىرىگە ئېگىشتى. بەگ بۇ قېتىم دەررىنى تېخىمۇ يەڭگىل قىلىپ خوتۇننىڭ تومپىيىپ تۇرغان قورسىقىغا سىلىغاندەك تەگكۈزدى. سورۇندىن توختىماي كۈلكە، چۇقان، ئىسقىرت ئاڭلىنىپ، تەلپەكلەر ئوتتۇرىغا ئۇچۇپ چۈشمەكتە ئىدى.

— بەگ پۈتۈن يۇرتنى قامچىسىدا قورقۇتقىنى بىلەن كىچىك خوتۇنىدىن قورقىدۇ .

— ئۇرالمايدۇ .

— بېگىمىز خوتۇنىدىن قورقىدۇ ... ها ـ ها ...

بەگ ئۆزىمۇ كۈلۈپ كەتتى ، گۈلھېپىزەم نازلىق كۈلۈمسىرەپ ھومايدى :

— بالىنى دەرزىگە تېگىشمەيلى جۇما يەنە ...

— ها ـ ها ـ ها... دولانلىقنىڭ پۈشتى بۇ ، دەرزىگە ئانىنىڭ قورسىقىدا تۇرۇپ تېپىدۇ ، ها ـ ها ...

— ئۇرسىلا بېگىم ، بەك ئۇرسىلا .

— ئاتام ئانامدىن قورقىدۇ ...

زۆھرە خېنىم ئىنىكئانىسىنىڭ قۇچىقىدا تېپىرلاپ ۋارقىرىدى . سورۇندا يەنە ئەسەبىي كۈلكە كۆتۈرۈلدى . بەگ ئۆرە بولۇپ بىر تەزىم بىلەن دەررىنى خوتۇنىغا بەردى . گۈلھېپىزەممۇ بىر تەزىم بىلەن ئۆرە بولۇپ دەررىنى ئالدى . بەگ خۇشال ئۆز ئورنىغا ياندى . گۈلھېپىزەم چوڭ كۈندىشى ھاۋا خېنىمغا دەررە تۇتقىلى ئاستا سۇرۇلۇپ ماڭدى . دەل شۇ چاغدا ئادەملەر ئارىسىدىن كالتە ساپلىق بىر نەيزە ئۇچۇپ كېلىپ ئۇنىڭ غولىغا سانچىلدى .

گۈلھېپىزەم «ۋايجان» دەپلا ئالدىغا دۈم يىقىلدى . سورۇن پاتىپاراق بولۇپ كەتتى . سورۇننى ئادەملەرنىڭ قىيا ـ چىياسى ، بىر ـ بىرىنى دەسسەشلەر ، يىغلاشلار ، دادلاشلار ، تىللاشلار ، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى بىر ئالدى ، داستىخاندىكى گۆشلەر ، ئاشلار ، مېۋىلەر چەيلەندى...

خەقلەر قاپقارا ، دىۋىدەك يوغان بىر ئادەمنى تۇتۇپ كەلدى . نەيزىنى مۇشۇ ئادەم ئاتقانىدى . ئۇ بەگنىڭ ئوغلى سېلىم بەگنىڭ قۇشچىسى[1] مۇسا بوران بولۇپ ، ئۇ بەش ئات بېرىش بەدىلىگە

---

[1] قۇشچى — مەخسۇس بۈركۈت كۆندۈرگۈچى .

سېلىم بەگنىڭ شۇنداق قىلىشقا بۇيرۇغانلىقىنى شۇ يەردىلا ئاشكارىلىدى . بەگنىڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىغۇدەك ماجالى قالمىغانىدى . ئۇ كۆزىنى چىڭ يۇمۇۋالدى . گۈلھېپىزەمنىڭ بېشى ئۇنىڭ قۇچىقىدا ، چىرايى خەسىدەك ئاقىرىپ كەتكەنىدى .

— ئۇنى قويۇۋېتىڭلار ، بەتنىيەتلەرنى خۇدا ئۆزى جازالىسۇن...

خەقلەر ھاڭۋېقىپ بەگكە قاراپ قالدى . ئەيسا بەگ ئۇلارغا ، بۇرۇنقى قەھرىلىك ئەلپازىدىن قېپقالغاندەك ، قېرىلىق يېتىپ دىلى يۇمشاپ كەتكەندەك بىلىنمەكتە ئىدى .

ئۈچىنچى باب

غۇۋا سالقىن ئۆينىڭ چىلتەن رەڭ سۇر ۋاسىلىرى ئارىسىدىن يېنىپ تۇرغان مۇڭلۇق بېغىر كۆزلەر ... سوزۇق كەلگەن كىچىك بۇغداي ئۆڭ يۈزلەر ... تارتىنچاقلىقتىن بەلگە بېرىپ تۇرىدىغان نېپىز لەۋلەر ... تەكشى قىرقىپ قويۇلغان ماڭلاي چېچى تېگىدىن سۇس بۇلۇتلار ئارىسىدىن مارىغان ئايدەك كۆرۈنىدىغان پارقىراق پېشانە... تېقىمىغا تېگىپ تۇرغان قىرىق كوكۇلا... نازۇك قوللار... جەينەكتەك بەللەر...

مامۇت شەيخ ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئەسلىيەلمىدى . گالدىن سۇ چاغلىق نەرسە ئۆتكۈزمىگەن ئاشۇ جاناندىن چىققان كۆيۈك ئۇنىڭ ئەس ـ يادىنى خىرەلەشتۈرگەنىدى . ئۇ بېشىدىن بادام دوپپىسىنى ئېلىپ يۈزىگە تۇتۇۋېلىپ ، ئاۋازىنى چىقىرىپ سىلىشتىن ئەنسىرەپ دۇم بولۇپ يىغلاپ كەتتى . غۇۋا سالقىن ئۆي ئۇنىڭغا تونۇردەك بىلىندى . ئۇ ئۇزاق بۇقۇلداپ يىغلىغاندىن كېيىن ، جىگەررەڭ تاۋار يەكتىكىگە قول سېلىپ ، مەيدىسىدىن باشلاپ بىلىكىگىچە چىڭ باغلىۋالغان ھەرەم شايىسىدىن تىكىلگەن ھال رەڭ ، ئۇزۇن ئايال كۆڭلىكىنى سۇغۇرۇۋېلىپ ، ئېغىز ـ باشلىرىغا سەللە يۆگىگەن پەدىدە يۆگىۋېلىپ يەنە دۇم يېتىۋالدى . كۆڭلەك شۇنداق يۇمشاق ھەم سىلىق ، قول تەگكەن ھامان ئادەمنى شۇررىدە ئېرىتىۋېتەتتى . ئۇنىڭدىن سۇس خۇش ھىد كەلدى . شەيخ جۇۋاز كالىسىدەك پۇشۇلداپ كۆڭلەكتىن چىققان پۇراقنى توختىماي ھىدلىغىلى

تۇردى . بۇ پۇراققا ھەرەم ئەتىرى ، ئىپار ، يەنە جىگدە يىلىمىنىڭ پۇرىقى ئارىلىشىپ كەتكەنىدى . كۆڭلەكنى يېڭى ئەكەلگەندە بۇ پۇراق بەك كۈچلۈك ئىدى ، ۋاقىت ئۆزارغانسېرى پۇراق سۇسلىشىپ كەتتى ، ئەمما مامۇت شەيخنىڭ تەشنالىقى ئېشىپ باردى . ئۇ بۇ كۆڭلەكنى دولان تەۋەسىدىكى ئۇچقۇر قۇلاق كەستى ئوغرى ھەمزە ئاققاشقا يۈز چارەك بۇغداي بېرىپ ، ئەيسا بەگنىڭ ئۆيىدىن ئوغرىلىتىپ ئەكەلدۈرگەن زۆھرە خېنىمنىڭ كۆڭلىكى ئىدى .

شىپىلداپ ماڭغان ئاياغ تىۋىشى بىلەن ئۆيگە مامۇت شەيخنىڭ خوتۇنى قەمبەرنىساخان كىردى . ئۇن بەش ياشقا كىرگەن بۇ تولغان جۇۋاننىڭ مۆلدۈرلەپ تۇرغان چوڭ كۆزلىرىدىن نادامەت يېغىپ تۇراتتى . ئۇ يەرگە قاراپ تۇرۇپ گېلىنى يېنىك قاقتى .

— نېمە گەپ ؟ — شەيخ بېشىنى كۆتۈرمەي دۇم ياتقان پېتى بوغۇق ، دىمققان ئۈنىنى بوش چىقىرىپ سورىدى .

— ئاتام ... ئاتام سىزنى...

— ماڭ يوقال ، راخمان دوقىغا دە ، ئېتىمنى توقۇپ قوشنى تەييار قىلسۇن !

— ئاتام سىزنى ...

— تولا كوتۇلدىماي چىق ، ھېلى چىشىڭنى تۆكۈۋېتىمەن ...

— ماقۇل ... — قەمبەرنىساخان ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ ئارانلا جاۋاب بەردى . ئېرىنىڭ بېشىغا ئورىۋالغان كۆڭلەككە تىكىلگەن كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ ، بۇغداي ئۆڭ دومىلاق يۈزىدىن ساقىپ چۈشتى . ئۇنىڭ ئىچىگە چۈشكەن كۈنداشلىق ئوتى يۈرىكىدىكى يارىسىنى قىزىتماقتا ئىدى . ئۇ بارمىقىنى چىشلەپ ئۈنىنى بەك چىقىرىپ سالماسلىق ئۈچۈن بۇقۇلداپ يىغلاپ ئىتتىك چىقىپ كەتتى . قەمبەرنىساخاننىڭ ئاياغ شەپىسى يوقىلىشىغا كېرىم ھاجى كىرىپ كەلدى ھەم ئېگىز ، ھەم سېمىز ، تەتۈر ئۇستىخان ، چاردىغان ساقىلى يالاڭ مەيدىسىنى توسۇپ تۇرىدىغان بۇ ئادەم مامۇت شەيخنىڭ ئاتىسى ، يانتاق بايلىرىنىڭ بىرسى ئىدى . ئۇنىڭ

قاپقارا چىرايى ئېقى يوغان كۆزلىرىنى تېخىمۇ سۈرلۈك قىلىۋېتەتتى. مامۇت شەيخ بىر كىمنىڭ كىرگىنىنى بىلسىمۇ ئاتىسىنىڭ كىرگەنلىكىنى بىلمەي، دۇم ياتقىنىچە ئىچ-ئىچىدىن ئۇھ تارتىپ، قوللىرى بىلەن بېشىغا يۆگىۋالغان كۆڭلەكنى سىلايتتى. كېرىم هاجى تېرىكتى.

— بالام، نېمە بولدىڭىز؟

ئۇنىڭ ئاۋازى غاز-غۇژ، بوم، تەنە، تەھدىت بىلەن يۇغۇرۇلغانىدى. مامۇت شەيخ چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ كۆڭلەكنى بېشىدىن ئېلىپ قوينىغا تىقىۋالدى. دوپپىسى يەرگە چۈشۈپ دومىلاپ بېرىپ ئاتىسىنىڭ پۇتىغا يېقىن يەردە توختىدى. شەيخ دوپپىنى ئېلىشقا ئىنتىلىپ، جۈرئەت قىلالماي بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ قالدى.

— دوپپىڭىزنى كىيىۋېلىڭ، مۇسۇلمان بالىسىغا يالاڭباش يۈرۈش دۇرۇس ئەمەس.

شەيخ پەم بىلەن ئېڭىشىپ دوپپىسىنى كىيىۋېلىپ، ئېگىلىپ قول باغلاپ ئۈنسىز تۇردى. كېرىم هاجىنىڭ پۈلتىيىپ تۇرىدىغان كۆزلىرى چۈلۈك سىلىنىغان بۇقىنىڭ كۆزىدەك تېخىمۇ پۈلتىيىپ كەتتى.

— مەن كېرىم هاجى يانتاق تەۋەسىدە ئەمەس، پۈتكۈل ئونئۈستەڭ، مەكىت، مارالبېشى، يەكەن تەۋەسىدە بارماق بىلەن سانايدىغان بەگ-مۆتىۋەرلەرنىڭ بىرىمەن. بۇ تەۋەلىكتە ئاغزىمغا چىش چىققاندىن تارتىپ قىلىمەن دېگەن ئىشىمنى قىلىپ، دەيمەن دېگەن گېپىمنى ئۆتكۈزۈپ كەلدىم. خەقنىڭ تىكىلىپ قالغىنىنى، ئالدىمدىن توغرا ئۆتكىنىنى، سالامسىز يۈرگىنىنى كۆرۈپ باقمىدىم. هالا بۇ كۈندە ئاشۇ يانتاقنىڭ مۆتىۋەر بېگىنىڭ ئوغلى، يانتاق بەگلىكىنىڭ يىگىتبېشى مامۇت شەيخ بىر كۆيۈك بالاسى بىلەن خوتۇن خەقنىڭ كۆڭلىكىنى سەللە قىلىپ يۆگەپ، قاراڭغۇ ئۆيدىن چىقماي دۈم يېتىۋاپتۇ دېگەن گەپ تارالسا، مەن كېرىم

هاجى كۆزىگە قاراپ، بويىنىغا مىندۈرۈپ باققان ئارزۇلۇق بالا، بىر ئىشق سەۋداسىغا تىنىك تۇرالمىسا، بۇنداق ئوغۇلنى ئوغۇل باقتىم، بىر ئەر چوڭ قىلدىم ئەمەس، بىر چىدىماس كېسەل توخۇ باقتىم دەپ، بۇ ئوغۇلنى مۇشۇ چاغدىن باشلاپ كاتەككە سولاپ، كېپەك نەمدەپ بېرىپ باقمەن. يانتاقنىڭ قارام يىگىتلىرىمۇ ئۆزىنىڭ يىگىتبېشى بولمىش مامۇت شەيختىن نومۇس قىلىپ ئۆزىنىڭ ئىشتانىبېغىغا ئېسىلىۋالار.

كېرىم هاجىنىڭ سۆزلىگەنسېرى سەپرايى ئۆرلەپ، بوغۇلۇپ هاسىراپ كەتتى. دائىم يەكتىكىنىڭ ئىچىگە قىستۇرۇۋېلىپ، يېنىدىن ئايرىمايدىغان ئالتە قىرلىق كۈمۈش ساپلىق پەي قامچىسى قولىغا چىقىپ قالدى. يوغان يۇڭلۇق قوللىرىنىڭ پەي تومۇرلىرى تارتىشىپ، ئۇزۇن چار ساقاللىرى سۇس تىترىدى، قارامتۇل كەلگەن تۇرۇم - تۇرۇم بويۇنلىرىدىن تەر چىقتى. ئۇ بىردەم گۆشىيىپ تۇرغان ئوغلىغا هاسىرىغان هالدا تىكىلىپ تۇردى. هازىر ئۇ گەپ تاپالماي ئەمەس، ئەكسىچە ئاغزىغا كەلگەن گەپلەر بوغۇزىغا يىغىلغان ئاچچىقتا توسۇلۇپ قېلىپ، ئاغزىدىن چىقىرالماي تەرلەپ كەتكەنىدى.

— ئۆزىنى بىلگەن، تونۇغان ئادەمنىڭ خەقنى بىلمىكى تەس ئەمەس، ئۆزىنى بىلمەي خەقنى بىلمەن دېگەن ئادەم تاكى تەڭرىنىڭ ئالدىغا بارمىغۇچە خەقنى بىلمەيدۇ. سىز هازىر ئۆزىڭىزنى بىلمەيۋاتىسىز، ئوغلۇم. مەن سىزگە ئۆزىمىزنى قايتا تونۇتۇپ قوياي. سىز ئاتا- بوۋىڭىزدىن تارتىپ چوڭ ئۆتكەن، نوچى ئۆتكەن، دۈشمىنى مىڭ يېرىگە پىچاق سالسىمۇ ۋاي دېمەي كەتكەن ئادەمنىڭ ئەۋلادى. دوستى ئۈچۈن قىلىچقا كۆزىنى مىت قىلماستىن بارالايدىغان، ئەقىل ئىشلىتىشنى بىلىدىغان، يۇلتۇز ساناپ تۇرۇپ، هەربىر كۈندە ئۆزىگە كېلىدىغان ئامەت، ئاپەتلەرنى بىلىپ كەلگەن، ئونئۆستەڭ، مەكىت تەۋەسىدە كېرىم هاجى دېسە، دۈشمىنىنىڭ يۈرىكى جىغىلدايدىغان، دوستلىرىنىڭ دىلى پاللىدە

ئېچىلمىغان ئادەمنىڭ بىردىنبىر ئەركەك ئۇرۇقى سىز . سىزنى مەن بوۋىسىنى تارتسۇن ، نوچى بولسۇن ، خەقنى كولدۇرۇشنىمۇ ، يىغلىتىشنىمۇ بىلىدىغان ئادەم بولسۇن دەپ ، ئەقىللىق ئادەملەر ، نوچى ئادەملەرگە تۇتۇپ بەردىم . يانتاقنىڭ يىگىتبېشى بولدىڭىز ، سىز توخۇ ئەمەس ، يانتاقنىڭ يىگىتبېشى ! ئانىڭىزنىڭ قورسىقىدىكى چاغدا ، بىر كۈنى ئانىڭىزنىڭ گېلىغا سۆڭەك تۇرۇپ قالدى ، ئۈچ كۈن بولۇپ ، ئانىڭىز ئۆلەر ھالغا يېتىپ ھەممىمىز يىغا - زار قىلىشىۋاتقاندا ، تالادا بىر قەلەندەرنىڭ سازايى ئاڭلاندى . چاكارلار ئانىڭىزنىڭ بېشىدىن ئۆرۈپ ئىككى چارەك ئاق ئۈن ئاچىقىپ بەرسە ، قەلەندەر ھاجى ئاتام بىلەن كۆرۈشىدىغان گېپىم بار ، دەپتۇ . چىقسام ، بىر جۇلدۇر كىيگەن ، دۇمچەك مەينەت قېرى تۇرىدۇ ، مېنىڭ ئاچچىقىم كەلدى .

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھاجى ئاتا ، ئاچچىق پەيلى شەيتاندۇر ، — دېدى قەلەندەر .

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ، كۆڭلۈمنىڭ ئارامى يوقلۇقىدىن مەندىن ئۆتكەن ناپسەنلىكنى ئەپۇ قىلغايلا ئاتا ، — دېدىم .

بوۋاينىڭ گەپلىرىدىن ، پېشانىسىدىن چىققان بىر سېھىر - ئەسنادىن تېنىم جۇغۇلداپ كەتتى .

— كۆڭۈللىرىنىڭ ئىدىتسىزلىقى پېقىرغا ئايان . مۇبارەك خاتۇنلىرىنىڭ گېلىغا سۆڭەك تۇرۇپ قېلىشى ئاللا ئۇنىڭ تويمىغۇرلۇقىغا بەرگەن ئاگاھ . ئۇ دېدەكلەرنىڭ ، ئاجىزلارنىڭ رىزقىنى قىسمىغاي . ئۇ توۋا قىلسۇن ، ئاجىزلارغا سەدىقە بەرسۇن ، ئېتىنىڭ شالىنى ئاغزىغا تېمىتىڭلار... ئاللا ئاسان قىلغاي...

— بولىدۇ ، تەقسىر .

— ئۆيىڭىزدە ھېچكىمگە بىلدۇرمەي ساقلاۋاتقان بىر گىلەم خۇرجۇن بار ، ئۇنى مەن ئەكېتىمەن .

— ھەي چاكار ...

مەن خۇرجۇننى ئاچىقتۇرۇپ ، بۇ خىزىر سۈپەت ئادەمگە

ئىككى قوللاپ سۇندۇم. ئۇ ئادەم خۇرجۇننى ئېلىپ بىر دۇئا قىلغاندىن كېيىن:

— يېقىن كەلسىلە ھاجى ئاتا، — دېدى.

يېقىن كەلدىم، ئۇ كىشى قۇلىقىمغا:

— خاتۇنلىرى يەنە تۆت ئاي توققۇز كۈندە بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. ئىسمىنى شەيخ مامۇت قويۇڭلار. ئاللا ئۇنى خۇشخۇي، يىگىتلەرنىڭ باھادىرى قىلغاي، ئاللاھۇ ئەكبەر، — دېدى ـ دە كېتىپ قالدى.

كېرىم ھاجى بىردەم تۇرۇۋالدى.

— راست، سىز تۇغۇلدىڭىز، سىزنىڭ ئىسمىڭىزنى ئەۋلىيا، ھايات خىزىر قويغان نام، بالام. بۇنى مەن سىزگە مىڭلارچە قېتىم دېگەن گەپلەر، سىز ئۆزىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ، جاھاندا قانداق ياشاشنى بىلىڭ. مەن سىزنى ھازىرغىچە تاك ئېتىپ چېكىپ باقمىغان، سىز ئەقىللىق، جىگەرلىك بىر ئوغۇل ئىدىڭىز، ئەمما ھازىر سىز ئاجىز بىر ئىنجىمارۇق توشقان بولۇپ قالدىڭىز. ئاللا دۇنيانى ئاجىزلار ئۈچۈن ياراتقان ئەمەس، ئاجىزلار جاھاندا خارۇزار، ئەخلەت ـ چاۋار بولۇپ كۈچلۈكلەرنىڭ ئايىغىدا مىجىلىدۇ، مانا بۇ ئاللا ياراتقان ھەقىقەت. ئاللا بەندىسىنى ئەسلىي كۈچلۈك ـ ئاجىز دەپ ياراتمايدۇ، ئاجىز بولغانمۇ ئادەمنىڭ ئۆزى، كۈچلۈك بولغانمۇ ئادەمنىڭ ئۆزى. مەن سىزنىڭ بۇنداق بوشاڭ، خار ـ زار، ئەخلەت بولۇپ قېلىشىڭىزنى كۆرمەي، مەندىن كېيىن قېلىپ بۇ دۇنيادا كېرىم ھاجىنىڭ ئوغلى ئىتتىن خار بولۇپ يۈرۈپتۇ، دېگەن گەپلەرنى روھىم ئاڭلىمىسۇن، بولمىسا، گۆرۈمگە ئوت كېتىدۇ، كېيىنىمنى چىشلەپ قويمەن…

كېرىم ھاجى ۋارقىرىغان پېتى ئېتىلىپ كېلىپ، قامچا بىلەن مامۇت شەيخنىڭ باش ـ كۆزىگە تاراسلىتىپ ئۇرۇپ كەتتى. تۆت قامچا تەگكەندە مامۇت شەيخنىڭ بوينى، يۈزلىرى قامچا ئىزىدىن تىتىلىپ قان سىرغىپ چىقتى. دەل شۇ تۆتىنچى قامچا تەگكەندە شۇ چاغقىچە تىنماي تۇرغان شەيخنىڭ ئاغزىدىن «ۋايجان» دېگەن

ئۇن چىقىپ كەتتى .

— ئاشۇ ۋايجىنىڭىز ئۈچۈن يەنە تۆت قامچا ... بۇ گەپ خوتۇنلارغا يارىتىلغان ...

كېرىم هاجى تارسىلدىتىپ يەنە تۆت قامچا سالدى . شەيخ كالپۇكىنى چىشلەپ تىك تۇردى ، چىشلىرى ئارىسىدىن قان ساقىپ چىقتى .

— كۈچۈڭنى ، ئەقلىڭنى ئىشلەت ، بولمىسا ، خۇدا ئۇنى ئىشلەتكۈچىلەرگە ئېلىپ بېرىۋېتىدۇ ...

كېرىم هاجى شۇنداق دەپلا گۇرسۇلدەپ دەسسەپ ئۆيدىن يېنىپ چىقتى . ئۇنىڭ قورقۇنچلۇق يېنىپ كەتكەن كۆزلىرى قامچىدىكى قانغا قاراپلا چوڭقۇر ئاتىلىق شەپقەتكە ئالماشتى ، ئۇ قامچىنى بۇرنىغا ئەكېلىپ پۇرىدى ، سۆيدى ، كۆزىدىن ياش چىقىپ كەتتى .

— بىچارە بالام ... ئاتاڭ بۇ قامچىنى ئۆزى يېسىمۇ بۇنداق ئازاب تارتماستى ... مۇشۇنداق قىلمىسام ، مەندىن كېيىن قالساڭ خەقنىڭ قامچىسىدا قالىسەن ... — دەپ پىچىرلىدى . قامچىنى قوينىغا سېلىپ تۇرۇشىغا ، ماموت شەيخ ئۆيدىن بوراندەك ئېتىلىپ چىقىپ ، توقۇپ تەييارلانغان قارا ئاتنىڭ قوش بېشىدىكى پوسما كىيدۇرۇلگەن قۇشنى ئېلىپ ئاتقا مىندى ، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ بېشىنى ئەگدى :

— ئاتا ، دۇئا بېرىڭ ، ئۈچ كۈنلۈك ئوۋغا چىقىمەن .

— خۇداغا ئامانەت ، ئاق يول بولغاي ، خىزىر ئەلەيهىسسالام يار بولغاي ، يىگىتلەرنىڭ پىرى هەزرىتى ئەلى شاهىمەردان مەدەت قىلغاي ، ئامىن .

شەيخنىڭ ئېتىنى تۇتۇپ تۇرغان چاكار قىلىچ بىلەن ئوقيا ، ئوقدانلارنى بەردى . شەيخ ئېتىنى يورغىلىتىپ دەرۋازىدىن چىقتى . دەرۋازا يېنىدىكى قېرى ئۇجمىنىڭ شېخى ئۇنىڭ يۈزلىرىگە سۈۋۈشۈپ يارىسىنى ئېچىشتۇردى . بىردىن قارچىغا قوندۇرۇۋالغان ئالتە چاكار شەيخنىڭ كەينىدىن ئات سالدى .

قۇرغاق كۈز ھاۋاسى مەھەللە باغلىرىدىن پىشقان مېۋىلەرنىڭ پۇرىقىنى ئەكېلەتتى . ئۆگزىلەرگە قاقلىنىۋەتكەن قىشلىق قوغۇنلاردىن كۈچلۈك شېرىن پۇراق تارقىلاتتى . شەيخ ئاتىنىڭ قۇلاق تۈۋىنى بېسىپ سىلاپ قويۇۋىدى ، ئات يورغا چېپىشتىن بىرلا يۇلقۇنۇپ ئۇچقاندەك يەڭگىل چاپقىلى تۇردى .

— ھېلىمخان ، سەن ھەمزە ئاققاشنى ئېلىپ كەل ، چاپسان ماڭ ، ھايالىشىپ قالساڭ قۇلىقىڭنى كېسىۋېتىمەن .

— خوپ .

بوز ئات مىنگەن تەتۇر ئۇستىخان ھېلىمخان ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ ، يىراقتا قارىيىپ تۇرغان چىراغئاتام مەھەللىسىگە قاراپ ئات سالدى .

يول بويىدىكى يېمىش جىگدىلەر ئالتۇن رەڭ پارقىراپ ، جۇمباق - جۇمباق ساڭگىلاپ تۇراتتى ، ئەتراپىدا ئۇششاق سېرىق ھەرىلەر ئۇچۇشۇپ يۈرۈشەتتى . شامال ئۇچۇرۇپ كەلگەن شور توپا شەيخنىڭ تىتىلىپ كەتكەن يۈزىگە يېپىشىپ ، يۈزىنى كۆيدۈرۈۋاتقاندەك ئېچىشتۇردى . ئۇ ئاتنى يولدىن چىقىرىپ يېشىل چىملىق يەردە چاپتۇردى . ئۇيەر - بۇ يەردە غۇژمەك - غۇژمەك قويلار ئۈركۈپ قۇلاقلىرىنى شىڭتايتىپ قاچاتتى . كەڭرى چىملىقنىڭ يۇقىرىسىدىكى يەرلەردە قوناقلار پىشىپ قۇلاقلىرى قورۇلغان ، باش - ساقاللىرى قۇرۇپ قايرىلغانىدى . قىر بېشىدىكى ئېگىز ئۆسكەن كەندىرلەر ھاۋاغا كۈچلۈك پۇراق تارقىتىپ دىماغنى غىدىقلايتتى ، كەندىر تۈۋىدە توپ - توپ كەپتەرلەر دانلاشماقتا ئىدى .

شەيخ ئاتنى يورغىغا سالدى . ئاشۇ كۆرۈنگەن ئېتىزلار كېرىم ھاجىنىڭ يەرلىرى ، ئالدىدىكى كەڭرى كېۋەزلىكتە كېۋەز تېرىۋاتقان خوتۇن - قىزلار كېرىم ھاجىنىڭ يىللىقچى دېھقانلىرىنىڭ خوتۇن - قىزلىرى ئىدى . كەندىر پۇرىقى ، سالقىن قۇرغاق ھاۋا شەيخنىڭ پىغان - ئەلەملىرىنى سەگىتكەندەك پۈت -

قولىغا جان كىرىپ ، پەي ـ بېغىشلىرى چىگىلىپ ، كىرىشكەن چىشلىرى بوشاشقاندەك بولدى . كېۋەزلىكتىن قۇرغاق هاۋا بىلەن تەڭ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان بوش ناخشا ئۇنىڭ تەنلىرىگە يېڭى تىترەك تاراتتى . ناهايىتىمۇ مۇڭلۇق ، يېقىملىق بۇ ئاۋاز كىمدۇر بىرىنىڭ ئاۋازىغا ئوخشايتتى . شەيخنىڭ قېنى يۈزىگە تەپتى ، چىرايى تېخىمۇ قارىداپ ، چىرايلىق ، ئۆتكۈر كۆزلىرى كەندىرلەر ئارىسىدىن كېۋەزلىكنى ماردى ، ئەمما ھېچنېمىنى كۆرەلمىدى . ئۇ ئاتنىڭ بېشىنى قانداق بۇرىغىنىنى بىلمەي قالدى ، ئات قومۇش ، يېكەن ، پىزەكلەر قاپلىغان سازلىق سۇلىرىنى چاچرىتىپ ، قومۇش ، يېكەنلەردىن چاپچىپ كەندىرلىك قىرغا قاراپ چاپتى . پاتقاق ، لۆجىلەر چاچراپ ، شەيخنىڭ ئاياغلىرىنى ، ئاتنىڭ قورساقلىرىنى قارا لايغا مىلىدى . سازلىقتىن سېسىغان لاي پۇرىقى كېلەتتى . ئات ناهايىتى كۈچەپ چاپقانلىقتىن ئېغىر خارتىلداپ ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى كېرىلىپ كەتتى ، يۈگەننى ئاچچىق ـ ئاچچىق غۇرۇچلىتىپ پۇشقۇراتتى ، ئاغزىدىن كۆپۈك قاينىدى .

— شەيخ مامۇتخان ئېلىشىپ قالمىغاندۇ ؟ شۇنداق يەرگىمۇ ئات سالغان بارمۇ ؟

— بىچارىنىڭ بېشى ئايلىنىپ كەتتى ، قويغان ـ تۇتقىنىنى ، ماڭغان ـ تۇرغىنىنى بىلمەيدىغان بولۇپ قالدى . هاجى ئاتامنىڭ قامچىسى تەگمىگەن بولسا ئورنىدىن تۇرمايتتى .

شەيخنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان چاكارلار ئەنسىرەپ قېلىشتى . شەيخ ئاتنىڭ شىددەت بىلەن دۈلۈنۈپ مېڭىشىدىن چۆچۈپ كەتتى . سول قولىغا قوندۇرۇۋالغان قۇشنىڭ تېرە پەلەيىنى قامىغان تىرناقلىرى ئاجراپ كېتىپ بىر چىرىلداپ پالاقلاپ ، غەزەپ بىلەن قاناتلىرىنى كەردى .

شەيخ ئاتنىڭ كاردىن چىقىشىدىن ئەنسىرەپ ، سازلىققا سەكرىمەكچى بولدىيۇ ، ئۆزىچە ئاتنىڭ كۈچى بار ـ يوقلۇقىنى سىنىماقچى بولۇپ ئىختىيارىغا قويۇۋەتتى . ئات خارتىلداپ تىك

چىملىق قاشقا ئۇچۇپ چىقىۋالدى، چىقىپلا تازا يۇگۇرمەكچى بولۇۋىدى، شەيخ يۇگەننى تارتىپ يورغىغا قويدى.

ئاتنىڭ پاچاقلىرىغا لاي چاپلىشىپ، چىرايلىق قۇيرۇقىنىڭ ئۇچىمۇ بۇلغىنىپ كەتكەنىدى. شەيخنىڭ جىگەررەڭ تونىغىمۇ لاي چاچراپ بۇلغانغانىدى. ئات چىم، يۆگىمەچ ئوتى باسقان ئېگىز قاشقا يامىشىپ، قويۇق كەندىر ئارىسىنى بۆسۇپلا كېۋەزلىك ئىچىگە چۈشتى، ناخشا توختىدى.

شەيخ قولىدىكى قۇشنى ئېگەرنىڭ قوش بېشىغا قوندۇرۇپ، تېرە پەلەيىنى ئوڭ قولىغا يۆتكەپ تۇرۇپ، ئالدىدىكى قىزغا تىكىلىپ قاراپ قالدى. قىزنىڭ قاپقارا كۆمۈر پاتۇرۇپ قويغاندەك ئانچە چوڭ ئەمەس كۆزلىرىدە چۆچۈش، ھەيرانلىق ئەكس ئەتتى. يوپۇرماقلىرى قىزارغان، ئاق بالداقتەك ئېچىلىپ كەتكەن كېۋەزلىك ئارىسىدا تۇرغان زىلۋا دېھقان قىزنىڭ ھەممە يېرىگە سەپسېلىپ چىققان شەيخ: «بىر قاراشتا كېلىشكەن كاساپەتكەن، تېخى زۆھرەدىنمۇ ئاشامدۇ نېمە… ياق… مىڭ چىرايلىق بولغان بىلەن ئۇنىڭغا يېتەمدۇ، بۇ قارىۋاي بوتىلاقكەن» دەپ ئويلىدى ئىچىدە.

— خېنىم، ناخشىڭىزنى دۆڭ ئېيتىپ كېۋەز تېرىۋاتامسىز؟ ناخشىڭىزنىڭ ئىگىسىنى كۆرىمەن دەپ، ئېتىمنىڭ بېلى سۇنۇپ كەتكىلى تاس قالدى، — دېدى شەيخ كۈلۈپ.

— ناخشام يىگىتبېشىمىز شەيخ مامۇتخان ئاكامنىڭ ئېتىنىڭ بېلىنى سۇندۇرغۇدەك ئاڭلىنىپتۇ - دە، زاڭلىق قىلمىغانسىز، سىز باي، بىز گاداي تۇرساق.

— كۆڭلۈمدىكى يار بولسا، تېرىقنىڭ زاغىرى بولسا، دەپتىكەن خېنىم.

قىز يەرگە قارىۋالدى، ئۇنىڭ يۈزلىرى تېخىمۇ ئېسىلىپ قىزىرىپ كەتتى.

— كۆڭلىڭىزدىكى يارىڭىزنى يانتاق تەۋەسىدە ھازىر كىم

بىلمەيدۇ ، بۆكىمىزگە جىگدە سالاي دەمسىز ، مەندەك بىچارىنى ئەخمەق قىلماي ئەيسانىڭ ئاۋىتىغا مېڭىڭ...

قىز گېپىنىڭ ئاخىرىنى دېيەلمەي يۈزىنى تۇتۇۋېلىپ يىغلىۋەتتى .

«ئۇھ ، ۋاي خۇدايىم ، مەن كۆيسەم ساڭا كۆيدۇم ، سەن كىمگە كۆڭۈل قويدۇڭ دېگەندەك ، ماڭا نېمە كۆرگۈلۈك بۇ ... مەن دەردمەن دېسەم دەردمەننىڭ خۇۋەينىسىگە[1] ئۇچراپتىمەن .»

شەيخنىڭ يۈرىكى سىقىلىپ كەتتى .

— قانداق قىلىمىز ، تەقدىر شۇنداقكەن ، خۇدا ئۇتنى شۇنداق سالىدىغان ئوخشايدۇ . يارىڭىزنى تاتىلاپتىمەن ، خاپا بولماڭ .

— خاپا بولمىدىم ، خۇش بولدۇم ، چۈشۈمدە بولسىمۇ بىر قېتىم گەپ قىلىشقىلى نېسىپ بولارمۇ دەيتتىم . خۇدايىمغا ئازايىم يەتكەن ئوخشايدۇ ، ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولدىڭىز ... مانا ، خېلى گەپلەشتىم ، مۇرادىمغا يەتتىم ...

قىز كېۋەزلەرنى چەيلەپ پۈتۈن كۈچى بىلەن يۈگۈرۈپ كەتتى...

شەيخنىڭ كۆڭلى بۇزۇلدى .

— بىر ئاجىزنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىمەن دەپ دەرد قوشتۇم ، ئاھ خۇدا ، بۇ ئەمدى نېمە كۆرگۈلۈك . ئەستاغپۇرۇللا ، بۇ كىمنىڭ قىزى بولدى ئەمدى ، ئېتىنىمۇ سورىۋالماپتىمەن .

شەيخ ۋارقىرىدى .

— ئېتىڭىز نېمە ؟

قىز ئاڭلىمىدىمۇ ، ئاڭلىسىمۇ جاۋاب بېرىشنى راۋا كۆرمىدىمۇ ، پىڭىلداپ يۈگۈرگەنچە يىراقلاپ كەتتى . شەيخ مامۇتخان قويىندىن بىرى ئون سەرلىك كۈمۈش تەڭگىدىن بەشنى ئېلىپ ئاتتىن چۈشۈپ ، قىز تېرىپ قويغان كېۋەز دۆۋىسى يېنىغا

---

① خۇۋەينە — مەندىن ئۆتە دەردمەنگە دېمەكچى .

يۇكۇندى. كېۋە دۆۋسى يېنىدا رومالغا يۆگەكلىك بىرنېمە تۇراتتى، ئۇستىگە چىۋىنلەر ئولىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ ياغلىقنى ئاستا ئاچتى، ئىچىدە خام - خاتىلا پىشقان، ئوتتۇرىسى ئويمانچاق، يېرىق - يېرىق بىر زاغرا، ئۇنىڭ يېنىدا يېرىمى يېيىلىپ سۇ يىغىلىپ قالغان يېرىم كاسا قىزىل قوغۇن تۇراتتى.

— بىچارە، بەكلا نامرات ئىكەن، كۆڭۈل دېگەن باي، كەمبەغەل دېمەيدۇ، كۆڭۈل ياتقان يەردە ئىت ياتماپتۇ...

ئۇ كۇمۇش تەڭگىلەرنى زاغرىنىڭ ئورىچەك يېرىگە سېلىپ، ياغلىقتا يۆگەپ قويۇپ ئورنىدىن تۇردى. قىزنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. يىراق كېۋەزلىكلەردە باشقا ئاياللار كېۋەز تېرىۋاتاتتى. «ھەرقاچان بىرەر دالدىدا يىغلاۋاتىدىغاندۇر...» شەيخ يەنە تىزلاندى، ياغلىقنى ئېچىپ زاغرىدىن بىر چىشلەم ئوشتۇپ ئاغزىغا سالدى.

— بۇ پۇللارنى بىكاردىن كەلگەن، ھارام دەپ چۆرۈۋەتمىگەيسىز، بىچارە قىز، مەنمۇ ھەققىمنى ئالدىم...

نان بەكلا ئاچچىق ئىدى، شەيخ ناننى نېرىغا يۇتسا، بېرىغا كېلىۋېلىپ خېلى قىينالدى.

— خۇدا بەختىڭىزنى بەرگەي، ئامىن...

شەيخ دۇئا قىلىپ ئاتقا مىندى ۋە چاكارلىرىغا ئۇندىمەي ماڭدى. كېۋەزلىكتىن چىملىققا چۇشكەندە چاكارلار يانداقلاپ كېلىۋىدى:

— مەندىن ئەللىك ماڭدام كېيىن مېڭىڭلار، — دەپ ئېتىنى دېۋىتتى.

دۆڭگە كەلگەندە، ئېگىز قومۇشلۇق ئارىسىدا جەدە ئاتنىڭ ئاستىدا سايىداپ ياتقان ھەمزە ئاققاش شاپاق دوپپىسىدا يۇزىدىكى تەرنى سۇرتۇپ ئورنىدىن قوپتى. دۆڭنىڭ كەينىدە ھېلىمخان ئاتنى يېتىلەپ ھىجايغىنىچە چىقىپ كەلدى.

— ھايالىشىپ قالدىڭلىغۇ شەيخ مامۇتخان، — ھەمزە ئاققاش

پاراسەت يېغىپ تۇرغان بېغىر كۆزلىرىنى ھىيلىگەرلىك بىلەن پارقىرىتىپ، مامۇت شەيخنىڭ بوز تۇپراق چىرايىغا قارىدى.

— شوخلۇقۇڭلار قېنى ئادىشەي، غورا يېگەن تازدەك قورۇلۇپ، بورا قومۇشىدەك سارغىيىپ تۇگىشىپلا كېتىپسىلە...

ئۇنىڭ سول قېشىنىڭ ئۇچى تەرپى ئاق بولۇپ، ئىسكەتىنى بۇزۇپ تۇراتتى.

— تولا كاسكىرىماي ئېتىڭغا مىن!

شەيخ ئاتنى چاپتۇردى. ھەمزە ئاققاشنىڭ ئېتىمۇ شەيخ بەرگەن ئۇچقۇر ئات ئىدى. ئۇ ھەمساتتا يېتىشىپ ياندىشىپ ماڭدى.

ئۇلار جەرەندۆڭدىن ئېشىپ، ياركۆل تەۋەسىنىڭ دەريا قېشىدىكى تاللىقنى كۆزلەپ ماڭدى، چاكارلار ئارىلىق قالدۇرۇپ ئات سېلىپ كېلىۋاتاتتى.

— مېنى يەنە ھېلىقى ئىشقا سالامسىلە، ئادىشەي؟

— بىلگەندىكىن نېمە سورايسەن.

— يەۋەتمىگەنسىلەر؟

— چىشىڭنى تۆكۈۋېتىمەن. ماڭا چاچاق قىلغۇچى بولما، بۇرۇنقى ئاغزىمغا سىيسەڭمۇ كۆلۈپ تۇرىدىغان مامۇت شەيخ ئەمدى يوق.

— ئاشۇ ئاق بېلىقنى قوينۇڭغا سالمىغۇچە.

— تاپتىڭ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھەمزە ئاققاشنىڭ ئاغزى بېسىلدى. كۆڭ قىيام بولدى. ئاتلار بۆرە مېڭىشقا چۈشتى.

— بۇ قېتىم نېمىسىنى ئوغرىلاپ كېلىمەن؟

— نېمىسىنى بولسا بولىۋېرىدۇ.

— ئاغزىمغا گەپ كەلسە دەۋالمىسام تۇرالمايمەن، مۇشت يېسەممۇ يەي، بەك دېگۇم كېلىپ كەتتى، بۇ قېتىم ئىشتىنىنى ئوغرىلاپ ئەكېلىپ بېرەيمىكىن... ھى - ھى - ھى...

— مەن سېنى ھازىر ئۇرمايمەن. مېنى زاڭلىق قىلغۇچى

بولما، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ سەۋدا سېنىڭ بېشىڭغىمۇ كەلمەي قويمايدۇ، ھېچبولمىسا مېنى زاڭلىق قىلغىنىڭ ئۈچۈن بولسىمۇ.

ھەمزە ئاققاش قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

— بۈگۈن ياۋا توڭگۇز ئوۋلىساڭ كۆڭۈللۈك بولارمىكىن دەيمەن. ياۋا توڭگۇزلار تاللىقنى تاشلاپ، ياركۆل ئىچىگە كىرىۋالغان چېغى، كۈز بولدى ئەمەسمۇ.

— چاكارلار توشقان ئوۋلاپ، يىلانبېشى چاتقاللىقىدا غىزا قىلغاچ تۇرسۇن، بىز تاللىققا كىرمەي دەريا ياقىسى بىلەن مېڭىپ، ئاۋات تەۋەسىدىكى قاپاقتاللىقتا تۈلكە ئوۋلايلى.

— سېنىڭ كۆڭلۈڭ. ھە راست، بۇ قېتىم ئوبدانراق بېرىسەن، ئەيسا بەگنىڭ قورۇسىغا جاننى ئالىقانغا ئېلىپ كىرىۋاتىمەن، تۇتۇلۇپلا قالسام ئۆلمىسەممۇ يا پۇتۇمدىن، يا قولۇمدىن ئايرىلىپ چىقىمەن.

— بىلىمەن، سېنى ئوبدان رازى قىلىمەن، كۆڭلۈڭنى توق تۇت، خۇمپەر.

ئۇلار چاكارلىرىنى ئوۋغا قويۇۋېتىپ ئىشلارنى تاپىلاپ، دەريا تەرەپكە قاراپ ئات سالدى.

دەريا بويىغا يېقىنلاشقانچە قۇمساز، قۇرغاق كەلگەن توزغاق توپىلار بېسىقىپ، ئالاقات، جىغان، يانتاق، قومۇش باسقان قاتلاڭ شورلۇق يەرلەر باشلاندى. توشقان، كەكلىك، كۇشكەل[1]، قىرغاۋۇللار ھەر قەدەمدە ئۇچراپ تۇراتتى، كۆك كەپتەرلەر باش ئۈستىدە پەرۋاز قىلاتتى. دەريا تەرەپكە يېقىنلاشقانسېرى تۇپراق نەملىشىپ، چاتقاللار قويۇقلاشتى. يەر يۈزىنى ياشىرىپ تۇرغان قارا قىنژاق[2]، چىغىرتماق قاپلاپ كەتكەنىدى. بارغانچە كۆك سېغىزلىق تۇپراق باشلىنىپ، قويۇق يىڭنىدەك ياشىرىپ تۇرغان يېشىل چىملار ئادەمنىڭ دومىلىغۇسى كەلگۈدەك يەر يۈزىنى

---

① كۇشكەل — ياۋا كەپتەر ئائىلىسىگە تەۋە ئۇچار قۇشنىڭ بىر تۈرى.
② قارا قىنژاق — كەچ كۈزدىمۇ ياپيېشىل تۇرىدىغان ئوت، قىياق.

بويغۇەتكەنىدى . دەريانىڭ سۈيى تارتىلىپ كەتكەن بولۇپ ، تاراملار كۆپەيگەن ، سۇلار سوزۇلۇپ ، دەريا ئوتتۇرىسىدا قەيلەر[1] پەيدا بولغانىدى . دەريا ئىچىدىن ئۆرگان يۇرەكنى سەگىتكۈچى ، كۆڭۈلنى كۆتۈرىدىغان نەم ، سالقىن ھاۋا ئۇچۇپ كېلەتتى .

شەيخ مامۇتخان بىلەن ھەمزە ئاقاقاش ئۈچ تارامدىن سۈزۈك سۇلارنى چاچرىتىپ چىپىپ ئۆتۈپ ، ئېقىن بويلاپ ئات سېلىپ ماڭدى . دەريانىڭ ئاياغ تەرەپ قىرغىقىدىن ئەيسا ئاۋتىنىڭ قويۇق دەل - دەرەخلىرى قارىيىپ كۆرۈندى ، دەرەخلەرنىڭ ئۈستى ئاقۇچ تۇمان بىلەن قاپلانغانىدى .

— ھەي شەيخ مامۇتخان ، ئوۋ قىلىدىغان يەرگە كەلدۇقيا .

— ئاغزىڭنى يۇم ، تېخى كەلمىدۇق .

— ھېچبولمىسا كىرپىدىن تۆت - بەشنى بولسىمۇ تۇتۇۋالساق كاۋاپ تازا ئوخشايتتى .

مامۇت شەيخنىڭ تۇرۇلۇپ ، قورۇلۇپ كەتكەن چىرايى سەل ئېچىلدى . ئۇ قاراڭغۇ دەرەخزارلىققا تىكىلگەن چىرايلىق ، ئۆتكۈر كۆزىنى ھەمزە ئاقاقاشقا تىكتى . ھەمزە ئاقاقاشنىڭ دوردىيىپ كەتكەن سېرىق بۇرۇتلۇق تۇمشۇقى ، ئاق قېشى ئاستىدا قىسىلىپ كەتكەن ئاران كۆزى[2] شەيخكە كۈلكىلىك كۆرۈندى ، ئۇنىڭ يۈزلىرى قىزىرىپ كەتكەنىدى .

— كىرپە دەپ قالدىڭ ، خوتۇنۇڭ كۆتۈڭگە تېپىپ يېرىم كېچىدە يالىڭاچ قوغلاپ چىقارغان ئوخشىمامدا ؟

شەيخ ئۆزىنىڭ گېپىگە ئۆزى كۈلۈپ كەتتى . ھەمزە ئاقاقاش قىزىرىپ ، ئېسىلىپ ، ئاق قاشلىرىنى ئۈچۈرۈپ ھىجايدى .

— ياقەي ··· تېخى توي كېچىسىدىكىدىن كەملەپ كەتمىدى .

— قوي چاقچاق گېپىڭنى ، راست گەپ قىل . كىرپە گۆشىنى يېمىسەڭ بولالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان ئوخشىمامسەن ؟

---

① قەيلەر — دەريا ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز بەللەر .

② ئاران كۆز — سارغۇچقا مايىل كۆك كۆز .

— شەيخ مامۇتخان، سىلى بىلەن بەسكە چۈشۈپ قالسام، مانا مەن دېگەن جەگى بار[1] خوتۇنلارنى سىلىدىن بەش ئاش پىشىم بۇرۇن داد دېگۈزمىسەم ھېساب ئەمەس دەيمەن.

— جاھاننىڭ مەنزىلى ئۇزۇن، ئىككىمىز يىگىتچىلىككە بىللە بىرىپ تامدىن ئارتىلىپ باقمىدۇق. كۆرىمىز تېخى، مۇشۇ گېپىڭ ئۈچۈنلا سەن بىلەن بىر كېچىلىك چىراغسىز مەشرەپكە چۈشىمەن. مەن بىلەن تەڭ تاڭغا ئۇلىيالىغان تەقدىردىمۇ، بوسۇغا ئاتلاپلا بېلىڭنى ئالالماي ئايلاپ يېتىپ، نەچچە يىلان يېمىگىنىڭنى كۆرىمەن تېخى. سەن ھازىر مامۇت شەيخكە گەپ قىلىۋاتقىنىڭنى ئۇنتۇپ قالدىڭ بولغاي.

— مەردنى مەيداندا سىنا، يىگىتنى چوكاندا، دېگەن گەپ بار، قېنى كۆرىمىز…

— بولدى، تەگەشمە ئاققاش، خەقنىڭ ئۆيىگە تەتۈر مورا چىقىرىشتا قولۇڭغا سۇ قۇيۇپ بىرەلمىسەممۇ، مۇھەببەتتە سەن ھامان يېڭىلىسەن. راست گەپ قىل، سوغۇق ئېشىپ خوتۇنۇڭنىڭ كۆڭلىنى ئالالمىغان بولساڭ، كىرپىدىن بەش - ئالتىنى تۇتۇۋالساقمۇ بولىۋېرىدۇ. بۇ جانىۋار ھەممە يەردە ئۇچراۋېرىدىغان نەرسە ئەمەس. ئەر - خوتۇن ئوتتۇرىسىدىكى سوغۇقچىلىق ئاخىر ئۆينى بۇزىدۇ. راست، يۈرىكىڭدىكى گەپنى قىل، شۇنداق ئىش بولسا ئېلىۋالىمىز. ئەمما، بۈگۈن بۇ يەردىلا يېمەيسەن. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ يەردە ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا خوتۇن يوق. ئىككىنچىدىن، چاكارلار كىرپىنى كۆرۈپ قالسىلا ساڭا گەپ تاپىدۇ. بىزنىڭ چاكارلار خوتۇن خەقتىنمۇ غەيۋەتخور. ھەمزە ئاققاش ئاختا بولۇپ قاپتۇ، دېگەن گەپ تارقالسا ساڭا ئۆلۈم ھەق، مەنلا بىلىپ قالاي. بۇ كىرپىلىكنى كۆرۈۋالدىڭ، باشقا بىر ئوبدان چاغدا خۇدا بۇيرۇسا كېلىپ تۇت، گېپىم دىتىڭغا سىغامدۇيا؟

---

① جەگى بار — سەتەڭ ئاياللارنى دېمەكچى.

شەيخ ئۇنىڭغا قارىدى . ھەمزە ئاققاشنىڭ غەم شەپىسى بىلىنىشكە باشلىغان چىرايىغا سەمىمىي بىر رازىمەنلىك تەبەسسۇمى تەپتى .

يۇلغۇنلۇق ئاخىرلىشىپ ، ياش تال كۆچەتلىك باشلاندى . تال يوپۇرماقلىرىدا باش كۆزنىڭ سايىسى پەيدا بولغانىدى ، ياپراقلار قىزغۇچ رەڭگە كىرىپ ئۇچىدىن غازاڭ بولۇپ قورۇلۇشقا باشلىغانىدى . توغراقلىق قويۇقلاشقانسېرى بىر خىل قۇرغاق ، دىمىق ھاۋا گۇپۇلدەپ ئۇرۇشقا باشلىدى . بەزى ياش كۆچەتلەرنىڭ قاتمىغان سوپپاقلىرىنى جەرەن غاجىلاپ ئاقلىۋەتكەنىدى . قويۇق چاتقاللار ئارىسىدىن ئۇركۇگەن ، كۆزلۈك تۈلەككە كىرگەن تۈلۈمدەك سەمرىگەن توشقانلار ئۇركۇپ قاچاتتى .

*   *   *

شەيخنىڭ قولىدىكى قۇش تېپىرلاپ چىرىلدىغىلى تۇردى ، بارمىقىغا چىڭ باغلانغان پاتاڭنى كۆچەپ چوقۇلىدى . ئۇ بېشىنى زەردە بىلەن ھەربىر سىلكىگەندە ، بويىنىدىكى كىچىك كۈمۈش قوڭغۇراق جىرىڭلاپ قۇشنىڭ ئاۋازى بىلەن قوشۇلۇپ كېتەتتى .

— ھېزى بول ھەمزە ، قۇشۇم بىر نېمىنىڭ شەپىسىنى سەزدى ، يا تۈلكە ، يا بولمىسا ياۋا توڭگۇز ، قولۇڭغا ياخشىسى نەيزەڭنى ئېلىۋال . قاۋان توڭگۇز بولسا قۇشنى سالمايمىز ، سېلىپمۇ ئۇلگۈرەلمەيمىز . ئۆزىمىز ئېلىشمىساق ھېچنېمە بولمىدۇق دېگەن تەقدىردىمۇ ئېتىمىزدىن ئايرىلىمىز . ئاتنىڭ قۇلىقىغا قارا ، ئاتنىڭ قۇلىقىمۇ شەپە بەرگىلى تۇردى...

ھەمزە نەيزىنى ، شەيخ تىكەنلىك چوماقنى چىقاردى . ئاتلار چاتقال ئارىسىدا پۇشقۇرۇپ ئاران ماڭاتتى .

— ئوۋ تايىقىڭنى ئېلىۋالغان بولساڭ كاشكى .

— ئاتامنىڭ قامچىسىدىن كاللام چۈرگىلەپ كەتتى ھەمزە ، يا چاكار دېگەن گويلارنىڭ ئەقلىگە كەلمەپتۇ .

ھەمزە ماموت شەيخنىڭ يۈزىگە سىنچىلىدى ، يارىلار قارامتۇل بولۇپ قېتىپ قالغانىدى .

ياش تاللىق ئاخىرلىشىپ ، كەڭ كەتكەن يۇلغۇن ، كۆرۈك ، يانتاق چاتقاللىقى باشلاندى . يىراق شىمال ئۇپۇقىدا ئەيسا ئاۋۇتىنىڭ دەريا قاسنىقىنى بويلاپ سوزۇلغان قاپاقتاللىقى كۆرۈندى ، يۇرت ئايىغىمۇ قاپاقتاللىق بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى .

— تۇلكە ··· تۇلكە ! ھەمزە ، تازا تۇماقلىق ، يۈز چارەك بۇغدايغا يارىغۇدەك تۇلكە ··· جۇۋا ياقىلىقىمۇ بولىدۇ ، كۆردۈڭمۇ ؟

شەيخ ھاياجىنىنى باسالماي ۋارقىرىۋەتتى . ئۇ تۇلكە ئوۋلاشقا بەك ئامراق ئىدى ، ھەر قېتىم ئوۋغا چىققاندا تۇلكە ئۇچرىسىلا ئامىتىم بار دەپ ھېسابلاپ خۇشال بولۇپ كېتىدىغان ئادىتى بار ئىدى .

— ئاينا ، كۆرمىدىڭمۇ ھەمزە ، گەپ قىل ، سەندە ئوۋچىنىڭ كۆزى بولمىسىمۇ ئوغرىنىڭ كۆزى باريا . قارا دەيمەن ، تازا تۇلەپ پارقىراپ كېتىپتۇ ، بۇنداق رەڭدىكى تۇلكىنى تاپماق ئاسان ئەمەس . ھەمزە ، ئىشىم ئوڭغا تارتىدىغان بولدى .

تۇلكە بىر كۆرۈنۈپ ، بىر كۆرۈنمەي چاتقال ئارىسىدا قاچتى . شەيخ قوشنى سىلىشقا تەرەددۇتلىنىپ ، پاتاڭدىن ياسالغان چاتمىنىڭ توڭگىرىكىنى① چىقارغىلى تۇردى . ھەمزىنىڭ ھەيرانلىقتىن كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى .

— رەسمىي قاپاقتەك بولۇپ قاپسەن ، كاللاڭدا ئوشۇقتەكمۇ مېڭە قالماپتۇ . شەيخ ، ھەممىنى ئەيسانىڭ ئاۋۇتىدىكى جانانىڭنىڭ كۆزىگە تېگىشىۋېتىپسەن . ئەرشىئەلادىن ياكى ئوۋنى بىلمەيدىغان قوۋمدىن كېلىپ قېلىۋاتقاندەك قىلىسەن . بۇ چاتقاللىق ، بىلەمسەن؟ ئوۋ خۇمارى تۇتۇپ ساراڭ بولغان قوشنى مۇشۇ چاتقالغا ، يەنە كېلىپ تۇلكىگە سالساڭ ، تۇلكە ئېلىش ئۇن تاغنىڭ ئۇ يېنىدىكى گەپ ، ياكى تۇلكە قوشۇڭنى چاتقالغا پوكلەپ قويۇپ

① توڭكىرەك — توگۈن .

ساڭا ئۇسسۇل ئوينايدۇ ياكى قۇش كېلىپ تۇلكىنى ئالالمىغان ئاچچىقىدا...

— بولدى، ۋالاقلىما خۇمپەر، قۇشنىڭ ئىگىسى مەن، قۇشۇمنىڭ پەيلىنى سەن بىلەمسەن، مەنمۇ؟ — مامۇت شەيخ قۇشنىڭ كۆن پوسىمىسىنى ئېلىۋېتىپ ۋارقىرىدى، — گاھ - گاھ - گاھ ... يا تەۋەككۇل پېشانەم.

ئاسماننى سېغىنىپ جېنى ئىچىگە سىغماي قالغان قۇش يوغان قاناتلىرىنى كېرىپ، قاتتىق چىرقىراپ لەپىلدەپ، ئېغىر ئۇچۇپ كۆككە تىك كۆتۈرۈلدى. قۇش دەسلەپ كۆتۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ قانىتىنىڭ يەلپۈشىدىن يېقىندىكى چاتقاللار شىلدىرلاپ كەتتى. ئاتنىڭ يالى قاتتىق يەلپۈنۈپ، ئات كىشنەپ، پۇشقۇرۇپ بېشىنى بۇرىدى.

— لېكىن، خۇدا ساقلىسۇن ساراڭ شەيخ، كۆڭلۈم تۈيۈپ تۇرىدۇ، جېنىمىزغا ھېزى بولىلى.

— ئاغزىڭغا توپا تىقىۋېتىمەن ھەمزە، تولا چىشىمغا تەگمە ...

— سار مېڭىسى يېگەن تەلۋە، ئالدىڭدىكى غىلتاڭ يەر ئەمەس، چاتقاللىق. كۆرۈۋاتامسەن؟ مەن ساڭا كۆيۈنۈۋاتىمەن.

— يوقال كۆزۈمدىن ئاققاش، ھۇ توخۇ يۈرەك مەرەز، بېرىپ ئىگچى - سىڭلىڭغا كۆيۈن!

شەيخنىڭ ئىستەك قارىيىپ كەتكەن چىرايىنى، پىلدىرلاپ ھېلىلا ئېتىلىپ چىقىدىغاندەك تۇرغان كۆزىنى ياۋايى تەلۋىلىك قاپلىدى. ھەمزىنىڭ تېنى جۇغۇلداپ كەتتى. بۇركۇتنىڭ ۋەھىمىسىدە چىڭقالغان نېرۋىسى بۇركۇت ئىگىسىنىڭ سۇرىدىن سېزىمىنى يوقاتقاندەك بولدى.

— يوقال كۆزۈمدىن كاس - كاس قانجۇق!

— مەن ... ماڭا ...

— يوقال، بىردەم نېرى تۇر كۆزۈمدىن، ھېلى بوينۇڭنى ئۇزۇۋېتىمەن، ئادەمنىڭ كۆڭلىنى قىلچە چۈشەنمەيدىغان سەندەك

كالۋا نان قىپىدىن يالغۇزلۇقۇم ياخشى . سىنى ئىشىم تۇگىگۈچە كۆزۈم كۆرمىسۇن ، دالدىغا بار ، مەن كۆرمەيدىغان يەرگە بار ، جىنىڭغا ھىزى بول . بىلىپ قوي ، ھازىر قۇلىقىمنىڭ قىنى قاچتى ، سەن جان تاتلىقمۇ دەپ سورىساڭ ، مەن ھازىر كۆڭۈل تاتلىق ، دەيمەن . ئەقلىم كۆڭلۈم تارتقان ئىشقا باشلىغانكەن ، جاننىڭ راھىتى شۇ بولمىسا بۇ سىسىق جاننىڭ نىمە كىرىكى . يوقال ، بەزدەك تۇرما ...

شەيخ قولىغا شەمشەرنى ئىلىپ دىۋەيلىدى . ھەمزە ئىتىنىڭ بىشىنى بۇراپ ، ئارقىسىدىكى ياش توغراقلىققا چىپىپ كەتتى . ئۇ ئۇچ قىتىم ئارقىغا قارىۋىدى ، شەيخنىڭ تىخىچە ئۇنىڭ كەينىدىن لاللىما ئىتقا قارىغاندەك بىر نەپرەت بىلەن قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆردى . ھەمزىنى بىر خىل نومۇس ، ئىزا قاپلىۋالدى . «ۋاي ، ۋاي ، ئۇنى كالۋا دىيىشكە مىنىڭ نىمە ھەققىم بار . قىلىچىنى قارىنىمغا تىقىۋەتسىمۇ ھەق ماڭا . مەنمۇ بىر ئەرغۇ ، ئۇنىڭغا نىمە كەلسە مەنمۇ شۇ . قىلىمەن دىگەن ئىشنى توسۇپ نەسىھەت قىلىپ ئۇنىڭ ئاتىسىمىدىم . ئىست ... ئىست ، ئەسلىي مەن دۆتكەنمەن . جاھاندىكى بارلىق بەختسىزلىك كالۋالىق ، يۈرەكسىزلىكتىن بولىدۇ . كالۋا ئادەم باشقىلارغا ئەقىل ئۆگىتىشكە ، نەسىھەت قىلىشقا ، خەقنىڭ رايىغا توسۇق سىلىشقا ئامراق كىلىدۇ ... »

ھەمزىنىڭ ئىتى ياش تالزارغا شۇڭغۇدى . شەيخ ئات ئۈستىدە قولىنى پىشانىسىگە قويۇپ زەڭگەر كۆككە تىكىلىپ ، قاتۇرۇپ قويغان ھەيكەلدەك تىك تۇراتتى . ئۇنىڭ تۈز ، كىلىشكەن قامىتى چاتقاللىق ئوتتۇرىسىدا تىخىمۇ كۆركەم كۆرۈنەتتى . ھەمزە ئىتىدىن چۈشۈپ سەگەكلىك بىلەن كۈتتى .

بۈركۈت توختىماي بىر خىلدا ئىگىزلەپ كۆك قەرىگە كۆتۈرۈلدى ، بۇ ئۇنىڭ ئوۋنى قاتتىق سىغىنغانلىقى ئىدى . كەپتەرچىلىك كۆرۈنگەن بۈركۈت كىيىن كىچىككىنە قارا تاشتەك بىر نىمىگە ئايلاندى ، ھەتتا بەزىدە شەيخنىڭ كۆزى ئۇنى ئىلغا

قىلالماي قالدى. ياڭاقتەك قارا بۈركۈت ئاق تۇمان ئارىسىدا يوقىلىپ، يەنە پەيدا بولۇپ، بۈلۈت كېسىپ چاتقاللىق دالا ئۈستىدە ئايلانغىلى تۇردى. شەيخنىڭ يۈرىكى بارغانچە پوكۇلداشقا باشلىدى. «راست، ھەمزىنىڭ گېپى دۇرۇس، بۇ جانىۋارنىڭ تازا تەلۋىلىكى تۇتۇپتۇ ئەمەسمۇ، ئەستا، قىزىقچىلىقتا...» شەيخنى مۇزدەك تەر باستى، ئۆسكىلەڭ قارا قوڭۇر چېچىدىن تەر قۇيۇلۇپ دوپپىسى ھۆل بولۇپ كەتتى، دولىسىنى قورۇغان مۇزدەك تەر تامچىلىنىڭ لىپىپزىغىچە ساقىدى. نەدە بولسۇن ھەمزىنىڭ ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇۋاتقىنىنى كۆڭۈل كۆزىدە كۆرۈپ تۇرغاچقا، ئەقلى دالدىغا يوگۇرۇشكە ئۇندىسىمۇ غۇرۇرى ئۇنى قوزۇقتەك قېتىپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلاتتى. ئۇ ھەمزىنىڭ ئالدىدا قورقۇمسىزلىقىنى كۆرسىتىدىغان پەيت كەلگەندەك ھېسسىياتتا ئىدى. ئۇ قورقۇمسىزلىقىنى ياتاق، مەكتە، مارالبېشى تەۋەسىدە مىڭلاپ سورۇندا كۆرسەتكەن. ساناقسىز ئوغلاق تارتىشلار، مەشرەپلەر، خوراز سوقۇشتۇرۇش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش مەيدانلىرىدا ئۆزىنى تونۇتقانىدى. ھازىر ئۇ ئاجىز يېرىمنى چۈشەن كۆرۈپ قالمىسۇن دەپ ئويلايتتى.

بۈركۈت خېلىلا پەسلەپ تېز - تېز ئەگىشكە باشلىدى، ئۇ تۈلكىنى تېپىۋالغانىدى. ھازىر ئۇ تۈلكە بىلەن مۆكۈشمەك، قوغلاشماق ئويۇنىماقتا ئىدى. بىردە ۋاشىلداپ تۈز سىزىق بويىچە شۇڭغۇسا، بىردە يېرىم ياي شەكلىدە ئۇچاتتى، بىردە يىلان باغرى شۇڭغۇپ، بىردە ۋاشىلداپ ئاسمانغا تىك كۆتۈرۈلەتتى، بىردە پەسكە ئۆزىنى تاشلاپ مەلۇم بوشلۇقتا شاپپىدە توختاپ گەۋدىسىنى شاققىدە ئارقىغا بۇرايتتى. تۈلكە ئۇنى تازا ئەخمەق قىلماقتا، جىلە قىلىپ تازا تەلۋىلىكىنى قوزغاتماقتا ئىدى.

بۈركۈت مۆكۈشمەكتىن تېرىكتى، شىددەتلىك سوزۇپ چىرىلداپ كۆككە قاراپ دولقۇنلىنىپ كۆتۈرۈلدى. «ھىم، — شەيخنىڭ بۇ چىرقىراشتىن يۈرىكى زىڭىلداپ كەتتى، — ۋاي

كاساپەت، تازا تادان تۈلكىگە ئۇچراپتۇق - دە. قۇش ئەمدى رەسمىي غالجىرلاشتى.» بۈركۈت يەنە ياڭاقچىلىك بولۇپ قالدى. كۆك قەرىدىن توختىماي چىرىلدىغان ئاۋاز كېلەتتى. شەيخ چىلىق - چىلىق تەرگە چۆمدى، ئاتمۇ يەرنى چاپچىپ توختىماي كىشنىگىلى، قۇلىقىنى ھەدەپ شىڭگىتايتىپ تىپىرلىغىلى تۇردى. ئۇ تۇمشۇقلىرىنى كېرىپ، يۈگەننى گۇرۇچلىتىپ چايناپ ئاغزىدىن كۆپۈك ياندۇردى. بۈركۈتنىڭ ھەربىر چىرىلدىغان ئاۋازى شەيخنىڭ قۇلىقىغا كۇمۇتا غىڭشىغاندەك كىرىپ تۇرسىمۇ، ئۇ بوش ئاۋاز ئەمەس ئىدى. ئۇ كۆك قەرىنى شىددەتلىك چىرقىراپ تىترەتمىسە يەرگە بۇنچىلىك ئاڭلانمايدۇ. شەيخ ئۇڭ قۇلىقىنى ئېتىۋېلىپ، سول قۇلىقىدا بۈركۈتنىڭ ھەربىر چىرقىرىشىدىكى ھېسسىياتىنى تىڭشىماقتا ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى قىسىلىپ، ياشاڭغىراپ ئېچىشىپ كەتتى، گەدىنى قېتىپ قالدى. بۈركۈت بىردىن تار دائىرىدە ناھايىتى تېز چاقپەلەك بولۇپ چۆرگىلىدى - دە، ئېغىر چويۈن چوماقتەك چاقماق تېزلىكىدە يەرگە ئۆزىنى ئاتتى. بۈركۈت چاتقالغا ئۇرۇلۇپ يەنە تېخىمۇ شىددەتلىك چىرقىراپ غۇيۇلداپ كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئەمدى ئۇ كەپتەردەك قالغۇچە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى ئەسەبىي ئايلانغىلى، ئۇڭ - تەتۈر چۆرگىلەپ ئۆزمەستىن كالتە - كالتە چىرقىرىغىلى باشلىدى.

— شەيخ مامۇتخان… ساراڭ بولما، جېنىڭغا ھېزى بول، — ھەمزىنىڭ يىغلىغاندەك تۇۋلىغان ئاۋازى تاللىق ئارىسىدىن ئاڭلاندى.

بۈركۈتنىڭ ئەسەبىي چىرقىرىشىدىن ئاتنىڭ جېنى سىرقىراپ، ساغرىسى دىرىلدەپ كەتتى. شەيخنىڭ قېتىپ تۆمۈردەك كۆكىرىپ كەتكەن چىرايى ھېسسىياتسىز ئىدى. تارتىشىپ كەتكەن قوللىرى ئاتنىڭ يۈگىنىنى بىر تارتقانچە پەقەت بوشاشمىدى. ئات قاياققا ئالدىنى قىلسا يۈگەن بوشايدىغانلىقىنى بىلەلمەي، ئىزىدا چاپچىپ نەچچىنى پىرقىرىۋەتتى. چىمدا قېتىپ كەتكەن يەر چەيلىنىپ

ھۆل توپا چاچرىدى . باياتىن بىرى ھەرخىل جان ـ جانىۋارلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭىغا ئايلانغان كەڭ چاتقاللىق ، ئۇرۇش باشلىنىشتىن ئاۋۋال بولىدىغان چىدىغۇسىز سۈكۈتكە چۆمدى . پۈتكۈل دالا پەقەت بۈركۈتنىڭ ياۋۇزلىششىدىن قىتىپ قالغاندەك ئىدى . توختىماي چاپچىپ ، كىشنەپ پىرقىراۋاتقان ئاتمۇ تەقدىرگە تەن بەرگەندەك بىردىنلا بوشاپ ، بېشى پەسلەپ ، شىنىدەك قاتقان قۇلىقى سولىشىپ ، تارتىشقان پەيلىرىنى قويۇۋەتتى . بۈركۈت توختىماي چىرىلداپ تەلۋىلىك بىلەن شۇڭغۇماقتا ئىدى .

— شەيخ مامۇتخان ، چاتقالغا چۆمكەن !

ھەمزىنىڭ ئاۋازى يەنە ئاڭلاندى . بۇ ئاۋازنى شەيخنىڭ قۇلىقى ئاڭلىدى ، ئەمما كاللىسى ئۇنى پەقەت ئاڭقىرالمىدى . بۈركۈت شىددەت بىلەن چىرقىراپ ، ھەمزىنىڭ ئاۋازى چىققان تاللىق ئۈستىدە ۋىشىلداپ ئايلىنىپ بىر كۆككە ئۆرلەپ ، بىر پەسلەپ ، قاتتىق سۈرەن سالدى . ئەمما ، پەقەت ئۆزىنى ئاتمىدى . ھەمزىنىڭ زۇۋانى مەڭگۈلۈككە ئۆچۈپ كەتكەندەك قايتىلاپ ئاڭلانماي قويدى . بۈركۈت دەل شەيخنىڭ ئۈستىگە كېلىپ چىرقىراپ ئايلانغىلى تۇردى . شەيخنىڭ سېزىمى شاپ قىلىپ بىر تورمۇزلىنىپ يەنە بوشاشتى . ئۇ سېزىمى پەيدا بولغاندا ئاخىر ئۆزىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدى :

— گاھ ـ گاھ ـ گاھ ...

قۇش شىددەت بىلەن كۆككە كۆتۈرۈلدى . شەيخ يەنە سېزىمىنى يوقاتتى ، ئەمما بۇ دورەم ئۇنىڭ تارتىشىپ پاتاڭ بولۇپ قېتىپ كەتكەن ئۈستىخانلىرى خېمىردەكلا بوشاپ كەتتى . ئۇنىڭ قۇلىقىغا شارىلدىغان دەريا ئۆركىشىدەك ئاۋاز بىلەن قاتتىق شامال ئۆرۈلدى ، ئاندىن دەھشەتلىك چىرقىراش يېتىپ كەلدى . شامال ئۇنى قاتتىق شۇركۇندۇرۇپ كۆزىنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا قاراڭغۇ بىر سايە پەيدا قىلدى ۋە ئۇ «ۋاي...» دەپلا گۇپپىدە يىقىلدى . ئات قاتتىق كىشنەپ بىرلا

يۇلقۇنۇپ سەكرەپ ئۈستىدىن ئۆتۈپ كەتتى. شەيخنىڭ ئوڭ مۈرىسىگە چويۈن چوماق تەگكەندەك بىر ئاغرىق كىرىپ چاتقال ئارىسىغا دومىلىدى. ئات توختىماي ئېچىنىشلىق كىشنىدى، ئاندىن گۈپ قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى. كېيىن چاتقال قاتتىق شاراقلاپ جىمىدى.

شەيخ ئوڭ قولىنى زادىلا كۆتۈرەلمىدى، ئۇنىڭ ئوڭ تارغىقى چىقىپ كەتكەندى، كالپۇكىنى قاتتىق چىشلەپ، سول قولىدا قېرى يۇلغۇن شېخىغا ئېسىلىپ، تىزلىنىپ ئاندىن ئۆرە بولدى. ئات ئۆزىدىن يىگىرمە قەدەم نېرىدا سوزۇلۇپ ياتاتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چاتقال قان بىلەن بويالغان، ئاچ بىقىنىدىن ئۈچەي-قېرىنى چۇۋۇلۇپ چىققان، كۆزىنىڭ ئورنىدا يوغان قانلىق كامار پەيدا بولغانىدى. بۈركۈت ئۇنىڭ ساغرىسىدىن بۆردا-بۆردا گۆشلەرنى يىرتقۇچلارچە تارتىپ، پۈتۈن-پۈتۈن يۇتقىلى تۇرغانىدى. ئۇنىڭ سۇرلۇك قارا كۆزىدىن ۋەھشىيانە خۇشاللىق چاقناپ تۇراتتى. ئۇ ئىگىسىگە كۆزىنى چىمىلداتماي بىردەم قاراپ يەنە گۆش يېيىشكە تۇتۇندى.

— ھەرنېمە بولسا ھوشيار، چاققان كەلدىڭ، خۇدا ساقلاپ جېنىڭ ئامان قالدى. كونىلار قۇش ئىگىسىنى ئالىدۇ دەپ بىكار دېمىگەن…

ھاسىراپ-ھۆمۈدەپ يېتىپ كەلگەن ھەمزە ئالدىراپ پوسمىنى ئېلىپ قۇشنىڭ يېنىغا ماڭدى.

— توختا كالۋا، ئۇنىڭ ئاچچىقى تېخى چىقىپ بولمىدى… — شەيخنىڭ ئۈنى ئاران چىقتى، ھەمزە كەينىگە ياندى.

* * *

گۈلخان گۈرۈلدەپ كۆيمەكتە، ئۇنىڭ يورۇقى قاپاقتاللىق ئوتتۇرىسىدىكى تۈزلەڭلىكنى يورۇتۇپ، قاپاقتاللارنىڭ سايىسىنى

يىراقتا سوزغانىدى. توشقان، قىرغاۋۇل، جەرەن گۆشىدىن قىلىنغان كاۋاپ ئەتراپقا مەززىلىك ھىد پۇركىمەكتە. گۈلخانغا قويۇلغان ئوۋ قازىنىنىڭ ئۈچ پۇتى گۈلخان ئوتتۇرىسىغا دەسسىتىلگەن بولۇپ، داشقاندا پورۇقلاپ جەرەن گۆشى قايناۋاتاتتى. چاكارلار ئۇزۇن يۇلغۇن زىخىغا ئۆتكۈزۈلگەن گۆشلەرنى چوغقا قاقلاپ تەرلەپ ـ پىشىپ كاۋاپ پىشۇرماقتا ئىدى.

ھەمزە چۈش پېشىن بىلەن مەكىت بازىرىغا بېرىپ ياش تېڭىقچى سىدىق مىسكەرنى ئېلىپ كەلگەنىدى، مىسكەر ئۇزاق ھەپىلىشىپ مامۇت شەيخنىڭ تارغىقىنى جايىغا كەلتۈرۈپ تاڭدى. شەيخ سىدىق مىسكەرنىڭ كۆڭۈل ئىزدەپ، يىراق دېمەي ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگىنىگە خۇش بولۇپ، ئۇنىڭغا كېلەر جۈمە كۈنى يۈز چارەك بۇغداي، ئوتتۇز چارەك گۈرۈچ ئەۋەتىپ بېرىدىغان بولدى. ھەمزىگە قول بالىسى قىلىپ جەرەن گۆشىدە كۆمەچ كاۋىپى[1] قىلىپ سىدىق مىسكەرگە يېگۈزۈشنى ئۆتۈندى. چاكارلار ھەر تەرەپكە قاتراپ پىياز، قارىمۇچ، زىرە، تۇخۇم تېپىپ كەلدى.

ھەمزە ئۈچ ئايلىق بولغان جەرەن بالىسىنى تۇلۇمچىلاپ سويۇپ، گۆشىنى چوڭ ـ چوڭ قىلىپ توغراپ، تۇخۇم، پىياز، زىرە، قارىمۇچ، چاۋاياغ، تۇز بىلەن تۆت ئاش پىشىم دۇملىدى. ئاندىن جەرەننىڭ قېرىنىنى پاكىز ئادالاپ يۇغاندىن كېيىن، دۇملىنىپ مەززىلىك پۇراپ كەتكەن گۆشلەرنى قېرىن ئىچىگە سىغداپ ئاغزىنى يۇلغۇن زىخچىدا تىكىپ، قېرىن ئۈستىنى ياش تالنىڭ سويپىقىدا يۆگىدى. ئاندىن ئۇنى چوغنىڭ ئاستىغا كۆمۈپ، ئۈستىلەپ ئوت قالىدى. سىدىق مىسكەر بۇلارغا قىزىقىپ قاراپ، سول يانپاشلاپ ياتقان شەيخنىڭ ئوۋ ھېكايىسىنى تىڭشاپ ئولتۇردى.

شەيخنىڭ تارغىقىدىن كىرگەن ئاغرىق مېڭە ـ مېڭىسىگە تاراپ

① كۆمەچ — قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدىغان گۆشنانغا ئوخشاش ئوۋ كاۋىپى.

بارماقتا ئىدى . ئۇ ۋاي دەۋېتىشتىن ، كالپۇكىنى چىشلەپ سىيلىشتىن ، چىرايىنىڭ قورۇلۇپ كېتىشىدىن نومۇس قىلىپ ، بىردەم ئۆزىگە هاي بېرىپ ، بىردەم ئۆزىنى تىللاپ ئولتۇردى . ئۇنىڭ ئاغزى گەپتە بولسىمۇ ، كۆزى بىلەن كۆڭلى دەريادىن ئاتلاپ ، دەرەخلىقتىكى ئاندا ـ ساندا ساپال چىراغ ئۇچقۇنى كۆرۈنۈپ قالىدىغان ئەيسانىڭ ئاۋىتىغا كېتىپ قالاتتى . كۆڭۈل ئاغرىقى بىلەن تارغاق ئاغرىقى ، يۈزىنىڭ سۈس ئېچىشىپ تۇرۇشى ئۇنى بىراقلا ئازابلىماقتا ئىدى . «تاز بولساڭ گەدەنگىچە بول ، دېگەن شۇ» دەپ بىر تەرەپتىن ئۆزىدىن كۈلگۈسىمۇ كېلەتتى . قاراڭغۇلۇقتا هەرە چىشىدەك كۆرۈنىدىغان ئېگىز ، تەكشى ئەيسا ئاۋىتىنىڭ سۇۋادان تېرەكلىرى ئاراشلىرىدىن زۆهرە خېنىمنىڭ نۇر يېغىپ تۇرغان چوڭقۇر قارا كۆزلىرى ، ئانا سۈتى سىڭىشكە باشلىغان سوزۇق هەم تولۇق كەلگەن جۇلالىق يۈزلىرى ، دائىم پۈرۈلۈپ تۇرىدىغان كىچىك ئاغزى ، چىرايلىق تۇمشۇقىنى قورشاپ تۇرىدىغان زىناقلىرى شەيخنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەندەك بولاتتى . ئۇ سول قولىنى پەملەپ قويىنىغا تىقىپ ، يۇمشاق كۆڭلەكنى ئاستا تارتىپ مەيدىسىدىن ئېڭىكىگە سۈردى .

— شەيخ مامۇتخان ، بۇ دالادا چىغ پاخلى تۆپىسىدە جان ئاغرىتقۇچە ، ئۆيگىلا بېرىپ تۆت قات كۆرپىدە يېتىپ ، ئاندىن مېنى چىللىماي قاپتىلىيا ؟

چاكارلارنىڭ كاۋاپ پىشۇرۇشلىرىغا قىزىقىپ جىم ئولتۇرۇپ قالغان سىدىق مىسكەر هوڭدىن پوك چىققاندەك گەپ قىلىپ قالدى .

شەيخ هودۇقۇپ كەتتى ، ئۇنىڭغا قىلىۋاتقان ئىشىنى سىدىق مىسكەر كۆرۈپ قالغاندەك تۇيۇلۇپ كەتكەنىدى . بۇ ياش تېڭىقچى بۇغداي ، گۈرۈچ ، يەنە ئاۋارىچىلىكى كۆپ كاۋاپنىڭ گېپىنى قىلغاندىمۇ يا ئاق ، يا كۆك دېمەستىن ئولتۇرغانىدى . ئەمدى ئۆزىچىلا سوراپ قالدى . يولنىڭ دىشۋارچىلىقىنى مۇشۇ گېپى

بىلەن بىلدۈرمەكچى بولۇۋاتامدۇيا.

شەيخ ئۆزىنى ئەپلىۋالدى:

— جاڭگىلى باياۋاننى ھار ئىپلىۋاتامدىلا سىدىقخان، ئاسماننى يېپىنچا، يەرنى سېلىنچا قىلغاننى ھېسابلىمىغاندا، بۇ يەردىمۇ راھەتتە ئۇخلايدىلا. كۆڭۈللىرى تىنغايكى، چاكارلار سىلىگە يۇمشاق قىلىپ جاي راسلاپ بېرىدۇ، راھەت ئۇخلايدىلا.

مىسكەرنىڭ كۆزلىرى ئازار يېگەندەك يېنىپ كەتتى. ئۇ قولىدىكى چىلىمچاقنى كۇچەپ شوراپ، يۆتەل تۇتۇپ تۇكۇرۇۋەتتى. شەيخ گەپنى ئاۋۇتۇۋەتكىنىگە پۇشايمان قىلدى.

مىسكەر ئۆزىنى دەڭسىگەندەك بىردەم ئولتۇرۇپ يا كۈلمەي، يا قورۇنماي دېدى:

— «ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ئۆزگىنى شىر» دەيدىغان گەپ بار. يىگىتبېشىنىڭ ئاغزىدىن غول چىققان گەپ ھەرقاچان.

— ھى - ھى - ھى ··· ئۇستام، ناپىسەنتلىكىمنى دەريا كۆڭۈللىرى چۆكۈرىۋېتەر. ياخشى ئىت ئۆلۈكىنى كۆرسەتمەپتۇ دەپ، بۇ ھالدا ئاتامنىڭ ئالدىغا بېرىشنى راۋا كۆرمىدىم. راۋا كۆرۈپ ئالدىغا بارسامۇ، سول قولۇمنىڭ تارغىقىنىمۇ چىقىرىۋېتىپ، ئاندىن سىلىنى چىللايدىغانلىقى تاۋاقتىكى ئاشتەك بۇرنۇمغا پۇراپ تۇرىدۇ. يۇزۇمدىكى تىتما - كاتاڭنى كۆردىلە مانا، بۇمۇ ئاتامنىڭ تەسەللايىقى. ھەر دورام ئۇنىڭ كۆزىگە بېجىرىم كۆرۈنمىسەم مىجەزى قوداڭشىپ كېتىدۇ. ئۇ مېنىڭ دائىم كۈلۈپ، كۈلدۈرۈپ، يىغلىتىپ، خۇش قىلىپ جاھاندارچىلىق قىلىشىمنى خوپ كۆرىدۇ. يىغامنى كۆرەرگە كۆزى يوق.

مىسكەر ئۇنىڭغا تۇنجى قېتىم تەبەسسۇم بىلەن تىكىلدى. بۇ تەبەسسۇممۇ ئۇنىڭ چوقۇر يۇزىدە بار بىلەن يوقنىڭ ئارىلىقىدا پەيدا بولۇپلا غايىب بولدى.

گۇلخان تېگىدىن «بوف» قىلغان ئاۋاز چىقتى.

— ھە، مۇرادىمغا يەتتىم دەيدۇ، — ھەمزە قاپقارا كاللەك

بولۇپ كەتكەن كۆمەچ كاۋاپنى چىقاردى . چاكارلار نوگايدا سۇ ئېلىپ كۆمەچنىڭ توپىسىنى يۇدى .

— بولدى قىل ، ھاۋىسىنى كەتكۈزۈۋېتىسەن .

ھەمزە بەلبېغىنى داستىخان قىلىپ سېلىپ ياغلىق توقاچ تىزدى . ياغاچ جامدا شورپا كەلدى . مىسكەر چاكاردىن بىرى نوگايدا قۇيۇپ بەرگەن سۇدا قولىنى يۇيۇپ ، قولتۇقلاپ سۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن داستىخانغا يۈكۈندى . ھەمزە قىل خۇرجۇندىن يۇلغۇن ياغىچىدىن ئۇستىلىق بىلەن ئويۇلۇپ ، كەندىر يېغىدا قايىنىتىپ پىشۇرغان چىلان رەڭ ياغاچ خونچە ئاياقنى[1] ئېلىپ پاكىز سۈرتتى . كۆمەچ كاۋىپىنى داستىخانغا قويدى ـ دە ، ئۇزۇن كۈمۈش ساپلىق ئەگرى پىچاقتا تاۋۇز توغرىغاندەك كەستى . پىچاق تېگىش بىلەن ئىشتىھانى ئاچقۇچى كۈچلۈك زىرە ھىدى ئەتراپقا تارالدى . ۋىژىلداپ ساقىپ چىققان كاۋاپنىڭ يېغى ئېغىزغا سېرىق سۇ يىغدى .

— قېنى ئۇستام ، ھەرقايسىلىرىدەك ئەزىز مېھمانلارغا قىلىپ بېرىدىغان ئوۋ كاۋىپىنىڭ سەردارى مۇشۇ بولىدۇ .

تېگىنچى مۇشۇ گەپنى كۈتۈپ ئارانلا ئولتۇرغانىدى . ئۇ قائىدە بويىچە ناندىن بىر بۇردا ، شورپىدىن بىرەر ئوتلام ئېغىزلىنىشنىمۇ ئۇنتۇپ كاۋاپتىنلا ئالدى . چالا پۇۋلەپ ئاغزىغا سېلىپ ، ئاغزىنىڭ كۆيۈك ئازابىنى بېسىپ كەتكەن لەززەتتىن كۆرە ، چىرايى رازىمەنلىكتە نۇرلىنىپ كەتتى . كۆز قۇيرۇقىدا تېتىدىمۇ ، تېتىمىدىمۇ دېگەندەك قاراپ ئولتۇرغان شەيخنىڭ كۈلكىسى قىستاپ ، ئۇنى زورۇقۇپ يۆتەلگە ئايلاندۇرۇۋەتتى . ھەممە غىزاغا تۇتۇندى .

پۈتكۈل كائىنات ئۇيقۇغا چۆمدى . تارتىلىپ كەتكەن دەريا سۈيىمۇ تارتىنچاق قىزنىڭ يول يۈرۈشىدەك سىلىق ـ سىپايە

---

① خونچە ئاياق — ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان قاچا ، خونچە .

ئاقاتتى. دەريا تەرەپتىن نەم، سالقىنلاشقان ساپ ھاۋا ئۇچۇپ كېلەتتى. تاللىقنىڭ يىراق ئاراشلىرىدىن ئاندا - ساندا جەرەننىڭ ئوغلىقىنى چىللاپ مەرىگەن ئاۋازى، يىراق توقايلىقتىن ئېچىرقىغان تۈلكىنىڭ ھۇۋلىشى ئاڭلىنىپ قالاتتى. چوڭ كۆتەككە قوندۇرۇپ قويۇلغان قۇش پوسمىلىق بېشىنى ھەر قېتىم شەپە كەلگەندە ئۇياق - بۇياق سىلكىيتتى. ھارغان، كاۋاپ، شورپا ئىسسىق باسقان چاكارلار بەس - بەس بىلەن خورەك تارتىشىپ، ئۇزۇن تونلىرىنى يېپىنىپ ئۇخلاشماقتا ئىدى.

تېڭىقچى ئالاھىدە راسلانغان ئورۇندا پالاسقا يۆگىنىپ پۇشۇلداپ ئۇخلاپ قالغانىدى. شەيخ مامۇتخاننىڭ تارغىقى سىرقىراپ ئاغرىپ ئۇيقۇسىنى قاچۇردى، ئۇنىڭسىزمۇ ئۇ ئۇخلايدىغاندەك ئەمەس ئىدى. ئەيسانىڭ ئاۋتى تولۇق قاراڭغۇلۇققا چۆككەن، باياتىن بېرى ئاندا - ساندا پىلدىرلاپ كۆرۈنىدىغان شولىلارمۇ يوقالغان، ئاۋات ئاسمىنىدا كۆلۈپ تۇرغان ساناقسىز يۇلتۇزلار تىنىق دەريا يۈزىدە تولۇق ئەكس ئەتمەكتە ئىدى. يۇلتۇزلار ئارىسىدا زۆھرە يۇلتۇزى پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇلتۇزلار ئايىنىڭ ئەتراپىدا پارلىغاندەك تېخىمۇ نۇرلىنىپ كۆرۈندى. يۇلتۇزنىڭ نۇرلىرى ئايىنىڭ يۈزىدەك جۇلالىدى، ئايىنىڭ يۈزى يۇلتۇزدىن نۇر ئەمدى، بۇ نۇرلار دالادىكى يۇلغۇنلارنى، يانتاقلارنى، سۆكسۆك، توغراقلارنى، يەنە قىرغاۋۇل، كېيىكلەرنى ئۆزىگە شەيدا قىلىپ سۈكۈتكە چۆمدۈرگەنىدى.

شەيخ ئېغىر ھاسىرىدى. يۈرىكىدىن باشلاپ پۈتۈن جىسمى تامچە قېنى قالغاندەك قۇرۇپ، ئىچىگە ئوت كەتكەندەك بىلىندى. ئۇ سول قولىدا يەرنى تاتىلىدى. ئۇششاق خەسلەرنىڭ يۇمران يىلتىزلىرى ۋە مۇزلاپ كەتكەن تۇپراقتىن كىرگەن سوغۇق ئېقىم سەل ئارام بەرگەندەك بولدى، ئەمما بۇ ئارامچىلىق بىردەمدىلا غايىب بولدى. ئۇ توپىنى سىقىمداپ ئېلىپ كۆيۈشۈپ كېتىۋاتقان

مەيدىسىگە باستى ۋە ئاستا كۆزىنى ئاچتى . كۆز ئالدىدا تىنىق ئاسمان ، ساناقسىز يۇلتۇزلار ، يۇلتۇزلار بىلەن لەۋ يېقىشقان دەريا ، بىپايان قاراڭغۇ تاللىق ، چاتقاللىقلار نامايان بولدى .

ئۇ سول قولىدا تىرەجەپ ئورنىدىن تۇرۇپ دەلدۇگۇنۇپ ، تازا خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتقان ھەمزىنىڭ يېنىغا كەلدى . ماڭغاندا تارغاقتىن باشقا ئاغرىمىغان يەرلىرىمۇ قوشۇلۇپ سىرقىراپ ، لوقۇلداپ ئاغرىپ كەتتى . ئۇ كالپۇكىنى چىشلەپ تۇرۇپ ھەمزىنىڭ بىقىنىغا يېنىك تەپتى ، ھەمزە چاچراپ قوپۇپ ئولتۇردى .

— نېمە بولدى ، يات شەپە بارمۇ؟

— ياق ، ئۇنۇڭنى ئۆچۈر ، دەلدۇش .

— ئەمىسە ، نېمە دەيسەن؟ تازا تاتلىق چۈش كۆرۈۋاتاتتىم ، ئاپلا .

— چۈشۈڭدە كۆرگىنىڭنى قىلىپ بېرىمەن ، ھەمزە .

— شەيخ ماموتخان ، ئۆزۈڭنى تۇتۇشنى بىلگىن ، بۇگۇنكى ئىشىمىزنىڭ مۇشۇنداق بولۇشى ئىشىنىڭ ئوڭغا تارتمىغىنى . مازارنىڭ توپىسىنى كۇندۇزدە ئېلىۋالىسام ، كېچىدە مازارغا بېرىشتىن قورقىمەن .

— ھۇ چېدىماس توخۇ يۈرەك ، ئوغرىمۇ سەندەك بولامدۇ .

— چېدىمايۋاتقان ئۆزۈڭ ، ماقۇل دە ، ئەتە ئۇ خېنىمنىڭ ئۆزىنى دېسەڭمۇ ئوغرىلاپ ئېلىپ كېلىپ بېرەي .

— ئاغزىڭغا پىياز ... بىر قىزنى ...

ماموت شەيخ ھەمزىنى تېپىۋېتىپ ، دەلدۇگۇنۇپ دەريا تەرەپكە ماڭدى . ھەمزە تازا ئاچچىقى كەلگەن بولسىمۇ ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ غوتۇلداپ ياتتى . شەيخ ماموتخاننىڭ دەريا بويىغا بارغۇدەك مادارى يوق ئىدى . ئۇ ياشقىنا بىر تالغا يۆلىنىپ ئولتۇردى ، سىلكىنىشتىن تالنىڭ يوپۇرماقلىرى شىلدىرلاپ كەتتى . ئۇنىڭ ئاغرىقىنىڭ كۈچىدىن كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى ، ئەمما شۇ

قاراڭغۇلۇق ئىچىدىن زۆھرەنىڭ سېيماسى يۇلتۇزدەك چاقناپ پەيدا بولدى ، ئۇلار پاراڭغا چۈشتى :

— سىز مېنىڭ ئارقامغا كىرىۋالماڭ ، بىزنىڭ كۆيدۈم - پىشتىم دېگىنىمىز يوق گەپ …

— مەن سىزنى ئەمرىمگە ئالىمەن دېدىممۇ ئالىمەن .

— ياق ، ھەرگىز ئالالمايسىز ، پەيلىڭىزدىن يېنىڭ .

— نېمىشقا ؟ پۈتۈن ياتاق زېمىنى ، كۆپلەردىكى ئالتۇنلارنى تويلۇقۇمغا بويلاشمايدۇ دەپ ئويلىماڭ . بايلىقىمىز سىلەرنىڭكىدىن جىق بولسا جىقكى ، كەم ئەمەس .

— مەن ئۇنى دېمىدىم .

— ئەمىسە ، نېمىنى دېدىڭىز ؟

— مەن ئاۋاتلىق ، سىز ياتاقلىق . ئۇلار مېنى ياتاقلىققا ياتلىق قىلىش بۇياقتا تۇرسۇن ، بىر گادايىنىڭ قىزىنىمۇ ياقا يۇرتقا بەرمەيدۇ .

— ياتاقلىقنىڭ غۇرۇرىمۇ سىز دەۋاتقاندەك ، مەن بۇ قائىدىنى بۇزىمەن .

— كىچىككىمدىنلا قۇلاق چىشلىتىپ قويغان ، يېقىندا بېشىمنىمۇ باغلاپ بولدى .

— كىمگە ؟

— قازىنىڭ ئوغلى ئىسمائىل بەگزادىگە .

— ھېلىقى كۈنى مەشرەپتە ماڭا يەۋەتكۈدەك چەكچەيگەنمۇ ؟

— ئاتامدىن قورقمىسا ئۇ سىزنى دۇمباللىماقچىكەن .

— ئاۋاتقا دۇمبا يېگىلى كەلمىگەنمەن .

— مەن كېتەي ، ئىزدەيدۇ .

— سىزنى ئەپقاچىمەن .

— ياق ، مەن قاچمايمەن .

— ياتاقلىق بىلەن ئاۋاتلىق قان چېچىشىدۇ دەپ قورقامسىز ؟

— ئۇنىڭ بىلەن كارىم يوق . ئاتام مېنىڭ قاچقىنىمنى ئاڭلىسا

ئۆلۈپ كېتىدۇ . ئاتامنىڭ مەندىن باشقا ھېچنېمىسى يوق ، مېنىڭمۇ ئاتامدىن باشقا ... — قىز گېپىنىڭ ئاخىرىنى دېيەلمەي يىغلاپ قېچىپ كەتتى .

— بۇزىمەن ... بۇنداق قائىدە دېگەن نېمىلەر قۇرۇپ كەتسۇن ، كۆڭۈلنىڭ يۇرت ، جەمەت ، يەنە بىر نېمە ... يەنە بىر نېمىسى يوق... بۇزىمەن ... جېنىمنى تىكىپ قويدۇم .

ئۇ ئۆزىنىڭ ئاۋازىدىن ئۆزى چۆچۈپ كەتتى .

— قوپ شەيخ مامۇتخان ، سەن بىردەم ئۇخلىۋالغىن ، ئۆزۈڭنى تۇگەشتۈرۈۋەتمە ، ئۇنداق قىلمىغىن...

ھەمزە ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى . شەيخ ئۆزىنىڭ جۆيلۈگەنلىكىنى بىلىپ بېشىنى تۆۋەن سالدى .

— قايسى ئاي ، قايسى كۈنلۈكتە ئۇ خېنىم بىلەن ئىلىنىشىپ قالدىڭ ، شۇ ئاي ، شۇ كۈندىن باشلاپ تۈگىشىپ كەتتىڭ ، مامۇت شەيخقا ئوخشىماي قالدىڭ . خۇدا بۇنداق ئىشق بالاسىنى ئادەمنى تۈگەشتۈرۈش ئۈچۈن سالىدىكەن ، ھەممە بالا ـ قازانىڭ يامىنى مۇشۇ ئىكەن . ۋاي خۇدا ، ئۇ خېنىم ياتاقتا بولغان بولسا بۇ چاغقا ئوتلىرىڭمۇ ئۆچۈپ ، كۆلۈڭ كۆچۈپ بولاتتى . بۇ ئاۋاتلىقلاردىن بىر قىز ئالاي دېسە ئەمدى ... ھوي پوق ساقاللار ...

— بوينۇڭنى ئۇزۇۋېتىمەن ھەمزە ، زۇۋانىڭنى ئۆچۈر ... مەن بىلەن نېمە كارىڭ .

ھەمزە جىم بولدى .

— خاپا بولما ھەمزە ، كۆڭلۈمنى ئارامىدا قويغىن ، ساڭا تولا دۇرۇشلۇق بېرىۋەتتىم ، خۇدۇمنى بىلمەيمەن ...

— خاپا بولغۇچىلىكى يوق ، ئاداش ، — ھەمزە كۈلدى ، شەيخمۇ غەمكىن كۈلۈمسىرىدى .

— ئەمىسە ، يېنىڭدا ئۇخلايمۇ ؟

— ياق ... جايىڭدا ئۇخلا ، مەن كاردىن چىقمىدىم . ئەنسىرىمە ، ئاغىنە بولۇپ قالغاندەك تۇرىمەن سەن بىلەن .

— ياراتساڭ ...
— ئاللا ھەممىمىزنى ئادەم دەپ ياراتقان .
ھەمزىنىڭ كۆزىدىن ياش قۇيۇلدى .
— مەن يېتىم ، ھېچنېمەم يوق ، بولمىسا ، بۇ ئىشنى ...
— يۇگۇر ، بېرىپ ئۇخلا ...
ھەمزە ئاستا كەتتى . شەيخ ھەمزىنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ : «ئوغرىنىڭمۇ ئاق دىل ئادەملەردەك يۈرىكى بار ئىكەن ئەسلىدە» دېدى ئىچىدە . ئۇ توغرافقا ئارقىچىلاپ يۆلەندى . زۆھرە خېنىم بىلەن بايىقى خىيالەن پارىڭنى داۋاملاشتۇرماقچى بولۇپ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ ، بىر - بىرى بىلەن بەسلەشكەندەك پارقىراپ تۇرغان يۇلتۇزلارغا تىكىلدى . لېكىن ، ھېلىلا كۆز ئالدىدا نامايان بولغان نۇرلۇق سىيما ، ئۇنىڭ ئىنتىزارلىقىغا قارىماي قايتا زاھىر بولمىدى . ئۇنىڭ ئورنىغا ئىشق ئوتىنى ھارغۇچە سالغان زۆھرە خېنىم بىلەن دەسلەپ ئۇچراشقان چاغلار بىر - بىرلەپ خىيالىدىن كەچتى ...

تۆتىنچى باب

قۇرۇق چىم ئۈستىگە چۈشكەن بوز قىرو قىشنىڭ مادارسىز ئاپتىپىدا سۇس ئېرىپ پارقىرايتتى. ئۆسكىلەڭ چىملار سوغۇقتا قېتىپ كىرپىنىڭ دۈمبىسىدەك تىكەنلىشىپ كەتكەنىدى. دەريا ۋادىسىدىكى پەس هاۋا بوشلۇقىنى قويۇق تۇمان قاپلىغانىدى. دەريانىڭ باش ئېقىنى قايدۇرمىسىدا تۇرۇلۇپ توڭلاپ كەتكەن مۇز يېرىقلىرىدىن هور كۆتۈرۈلەتتى.

دەريا قىرغىقىدا ئادەملەر توپى پەيدا بولدى. توپ ئالدىدا قارا كۆرپە تۇماق، ئاق تۇماق، تۈلكە تۇماق كىيگەن ساقاللىق ئاتلىقلار سەپ بولۇپ كەلمەكتە. سەپنىڭ ئارقىسىدا سەرپۇش تۇماق، ئېسىل جۇۋا كىيگەن ئاقساقاللار، ئەڭ ئاخىرىدا ساناقسىز يار ـ يار هارۋىلاردا ئاق، قارا رومال سېلىشقان ئاياللار، تەلپەك كىيگەن باللار كەلمەكتە. ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئاتلىق، ئېشەكلىك، هارۋىلىق سەپ سۈرلۈك جىملىق ئىچىدە دەريا بويىدىكى مەيداندا توختىدى.

سەپنىڭ ئەڭ ئالدىدا قىزىل كۆركە ساقىلى مەيدىسىگە چۈشكەن، جىگەررەڭ تاۋار بىلەن تاشلانغان ئۇزۇن جۇۋىسىنىڭ چوڭ قايتۇرمىسىغىچە بوز قىرو باغلاپ كەتكەن يانتاقنىڭ چوڭ نوپۇزلۇق بېگى — جەرەندۆڭلۈك نىيازبەگ، ئۇنىڭ يېنىدا كەكە ساقال، تۈلكە تۇماقلىق ئويبۇغداي[1] بېگى قاسىم بەگ هاجى،

① ئويبۇغداي — يانتاقتىكى قەدىمىي مەھەللە ئىسمى.

ئۇنىڭ يېنىدا يانتاق بېگى تۇران بەگ، چەتتە ياش، نەتۇر ئۇستىخان، سېمىز كەلگەن خاتىپ مىراب بەگ ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرۇشاتتى. نىيازبەگ ئەتراپىغا قارىدى.

— كېرىم باي ھاجى ...

ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاخىرىسىغا ئۇلگۇرۇپ كېرىم ھاجى ئوڭ تەرىپىدە پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئاق ئېتى تەرلەپ، ساغرىسىغا قونغان توپا لايغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. قىزىپ كەتكەن ئات توختىماي پۇشقۇرۇپ ئىزىدا جىم تۇرمايتتى. كېرىم ھاجى ئۆزىمۇ ھاسىراپ كەتكەنىدى.

— ئۆزلىرى، — نىيازبەگ مۇلايىم پەس ئاۋازدا شۇنچىلىك دەپلا پىسسىڭگىدە كۇلدى. قىرو مۇزچىلىرى پارقىراپ تۇرغان قىزىل ساقىلى ئارىسىدىن ئاق، يوغان كەلگەن سۇيۇق چىشلىرى كۆرۈندى. كېرىم ھاجىنىڭ ئۆڭسۈلى ئۆچكەنىدى.

— كۆرمەمدىلا تەقسىر، ئەتتىۋلەندە① ئىشىمىز پىلاڭ② كېتىۋاتامدا. نەق قارا باش قوچقارنى باسقان ھارۋىنىڭ ئوقى سۇنۇپ كېتىۋاتقىنىنى قارىسىلا.

نىياز بەگنىڭ كۇلكىسى دەرھال ئۆچتى.

— ھۇ خوتۇنۇڭنى ... — قاسىم بەگ دەرياغا قاراپ غۇدۇراپ قويدى.

— ئۇ ئەقلى گەجگىسىدە گۇي نەگە قاراپ ھەيدەپتىكەن ھارۋىنى، كاتاڭغا ئۇرغان چېغى، — دېدى قېنى قىزىق خاتىپ مىراب.

— تاپا قىلغاندىن نېمە پايدا، ئۇ ھېسابىنى قىلىشمايلى. ھازىر مۇھىمى بۇ ئىشتا ئۇتتۇرۇۋەتسەك كېلەر يىلنىڭ ھوسۇل سۈيى بولغان چارەك ئايلىق توڭ سۈيى، بەش يۈز چارەك بۇغداي، يۈز تاغار پاختا، ئون چارەك تۆگە يۇڭى ... — تۇران بەگ چوڭقۇر،

---

① ئەتتىۋلەندە — ئەتىگەندە.

② پىلاڭ — تەتۈرىگە يېنىپ.

زەڭگەر كۆزلىرىنى قىسىپ، ئۇپراپ بۇغدايدەك قالغان چىشلىرى ئارىسىدىن گەپنى قىسىلدۇرۇپ چىقاردى، ئۇزۇن، ئىنچىكە بارماقلىرىدا قارا بومبۇر ساقىلىنى ئاراشلىدى، ئۇ جىلە بولۇۋاتاتتى.

— تەقسىرلەر، بۇلارنىڭ ھەممىسى يادىمىزدا ھەم بۇ ھەرقايسىمىزنىڭ گەدىنىمىزدىكى ھېسابات. ئەگەرچەندە ئۇتتۇرۇۋۇەتسەك بۇ نەرسىلەر ئۇچۇن پاشا چاققانچىلىك بولمايمىز. يانتاقتىكى ئوتتۇراھال گادايدىن بىرىگە بۇيرۇساق ئىشتىنىنى سېتىپ بولسىمۇ بۇلارنى بېرىشكە رازى ··· گەپنىڭ نان يېرى، ئاللانىڭ رەھىم شاپائىتى بىلەن تا بۇگۇنگىچە بىز يانتاقلىقلار مەيلى ئىت تالاشتۇرۇش، مەيلى قوچقار سوقۇشتۇرۇش، توخۇ سوقۇشتۇرۇش، ئوغلاق تارتىشىش، چېلىشىش، پاپۇز[1] ئويناش، مەشرەپ بولسۇن، يېغىلىپ يۈزىمىز كېتىدىغان ئىش بولمىغان. كەمىنە ھەم ھەرقايسىلىرى دەيمىزكى، جان كەتسە كەتسۇن، يانتاق دولانىنىڭ يۈزى كەتمىسۇن. ئاللانىڭ بىزنى شەرمى ساز قىلىپ يەرگە قاراپ قېلىشقا ئەمەس، ئاغزى - بۇرنىمىزدىن قان كېتىۋاتسىمۇ باشقىلارنى يېڭىشقا، باشنى ئېگىز كۆتۈرۈپ يانتاققا كۆلۈپ يېنىشقا ياراتقانلىقىغا ئىمانىم بىلەن ئىشىنىمەن. بۇنچىلىك ئىشلار دىللىرىمىزغا بەرھەم بەرمىگەي. بىز يۇرت كاتتىلىرى ئاۋۋال ئىككى رەكەت شۈكۈر نامىزى ئوقۇۋالايلى، — دېدى نىيازبەگ مۇلايىم تەبەسسۇم بىلەن.

ھەممىسى ئاتتىن چۈشتى. كېرىم ھاجى تاھارەت ئۈچۈن بىر توپچاق يۇلغۇننىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كەتتى.

— يالاڭ پېقىرلارغا نەزىر قىلىۋەتكەن بولسا بوپتىكەن كېرىم ھاجىكام.

— يۈزدەك ئادەمگە بىر سەردىن ئاقچا بەردۇق، — دېدى

---

① پاپۇز — ئەگرى تاياقتا ئوندىن ئادەم ئىككى تەرەپ بولۇپ ئوينايدىغان خەتەرلىك ياغاچ توپ ئويۇنى.

ھەممە گەپنى تىڭشاپ تۇرغان مامۇت شەيخ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ .

— قوچقارنىڭ بېشىدىن ئۆرۈگەندىمىز ، — دېدى قاسىم بەگ ھاجى .

— ئەلۋەتتە ، — دېدى شەيخ .

يۇرت كاتتىلىرى ، ياشانغانلار توپ بولۇپ ئىككى رەكەت شۈكۈر نامىزى ئوقۇدى . نىيازبەگ نامازدىن كېيىن پۈتۈن سەپنى دۇئاغا چاقىردى . قېرى ـ ياش ، ئەر ـ ئايال ھەممىسى تۇرغان يېرىدە دۇئاغا قول كۆتۈردى .

— ئامىن ، ئۇلۇغ خۇداۋەندە كېرىم ، بىز ياتاقلىقلارنىڭ يۈزىنى يورۇق ، ئىشىنى بەرىكەتلىك قىلغايسەن...

نىيازبەگ گەپنىڭ ئاخىرىنى يىغا ئارىلاش ئايەت بىلەن چۈشۈردى . مۆتىۋەرلەر ، ياشانغانلار ئات ، ئېشەكلىرىگە مىندى . كاتتىلار بىر ـ بىرىگە قاراشتى .

— باشلامدۇق ؟ — قاسىم بەگ ھاجى نىيازبەگكە قارىدى . نىيازبەگ شۇ مەندە كېرىم ھاجىغا ، كېرىم ھاجى تۇران بەگ ، خاتىپ مىرابقا قارىدى . ھەممىسى ماقۇللۇق ئىشارىتى قىلىشتى .

— ھاي ـ ھاي ... — خاتىپ مىراب ئارقىغا قايرىلىپ «ھاي ـ ھاي» سالدى .

توپ ئارىسىدىن قارا ئات مىنگەن ، ئەنلىك بېلىگە قىزىل تاۋار بەلباغ باغلاپ ، ئۇزۇن سۆڭەك دەستىلىك سېرىق بۇيا خەنجىرى ئاسقان سايىت ئۇچقۇر ئېتىنى چاپتۇرۇپ ، جەنۇب تەرەپتىكى يارداڭ بېشىغا چىقىپ سوزۇپ ـ سوزۇپ بەش قېتىم بۇرغا تارتتى . بۇرغا ئاۋازى دەريا بويىنى ، پۈتۈن دالانى قاپلىدى ، دەريادىن ، يىراق ـ يىراقتىن ئەكس سادا تارالدى . ئادەملەر سۈكۈت ئىچىدە قارشى قىرغاقتا ـ يالىڭاچلانغان سۇۋادان تېرەكلەرگە ، قارىيىپ كۆرۈنگەن باغلار ، جىگدە ـ چىتلاقلارغا قارىدى . بەش نەرىدىن كېيىن ، تىمتاس ئاۋات مەھەللىسىنىڭ ئاقىرىپ كۆرۈنگەن ئۆگزىلىرىدە ھەمساتتا قارا قاغىدەك ئادەملەر سانجاق ـ سانجاق پەيدا

بولدى. ئېگىز بىر غىلتاڭ دۆڭ ئۈستىگە چېپىپ چىققان بىر ئاتلىق سوزۇپ - سوزۇپ ئۈچ قېتىم بۇرغا تارتتى.

نىيازبەگ ئارقىغا بۇرۇلۇپ قىسقا ساپلىق قامچىسىنى شىلتىدى. جەدە ئات قوشۇلغان ئېگىز يار - يار هارۋا غاچىلداپ، داراقلاپ مېڭىپ سەپنىڭ ئالدىغا — دەريا قىرغىقىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى.

هارۋا ئۈستىدە ئىككى ناغرىچى بىلەن قارا ئۇزۇن ساقاللىق، تۇلكە تۇماق كىيگەن، قارا تونلۇق، مەشهۇر سۇنايچى ماڭسۇر شەيخ بار ئىدى. هارۋا دەريا گىرۋىكىدە توختىشى بىلەن خاتىپ مىراب ئاچچىقلاندى:

— مۇشۇنداق چاغدىمۇ هارۋىنى ياغلىماي ئەكەلگىنىنى كۆرۈڭ.

ماڭسۇر شەيخنىڭ سۇنىيى «چۆل باياۋان»غا سايرىدى. سۇناينىڭ يېقىملىق، زىل، مۇڭلۇق ئاۋازى پۈتۈن ۋادىغا تارالدى، ناغرا تەڭكەش قىلىندى. غورا دەرەخلىك ئىچىدىن ساناقسىز ئادەملەر توپى سوزۇلۇپ چىقىپ كەلدى. قارشى تەرەپ ناغرا - سۇنايدا «سىم باياۋان»نى ياڭراتتى.

— هە يىگىتلەر، ئاتلىنىڭلار!

ناموت شەيخ بىر ۋارقىراش بىلەن ئات سالدى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈزدەك ياش چەۋەنداز ئات سالدى، هەممىسى قارا كۆرپە تۇماق، قارا تون، كۆك بەلباغ، قارا ئاتلىق ئىدى. ئۇلار ئاتنى يورغىسىغا قويۇپ بېرىپ ئات ئۈستىدە ئۈسسۈل ئويناپ دەريا قىرغىقىدىكى چىملىق مەيدانغا قەدەم باستى. ئاتلىق يىگىتلەرنىڭ كەينىدىن ناغرا - سۇناي هارۋىسى، ئۇنىڭ كەينىدىن دولان نەغمىچىلىرى ئولتۇرغان هارۋا، ئاندىن يۈز قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ مۆتىۋەرلەر پۈتۈن سەپنى باشلاپ ماڭدى. ئاۋاتتىن چىقىۋاتقانلار ناغرا - سۇنايىنى توختىتىپ دولان نەغمىسىنى باشلىدى. توپ - توپ قىز - يىگىتلەر چىملىق يەردە سەنەم تارتىپ كېلىشكە باشلىدى، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ساناقسىز ئاتلىقلار توپى

چىملىققا پەيدا بولدى. ئاتلىقلار ئىچىدە قاردەك ئاق ئات مىنگەن، قىزىل مەخمەل تون كىيىپ كەمچەت قوندۇرۇۋالغان زىلۋا بىر قىز كىچىكتىن ئەڭ بۇرۇن چىققان ماموت شەيخنىڭ كۆزىگە ئىلىندى. ئۇ قىز پۈتۈن ئاتلىقلار ئىچىدە ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ، سەپنىڭ ئالدىدا — ساقىلى ئۆچتەك ئاقارغان، سەل دۈمچەيگەن، ئەمما قىرلىققا تەن بەرمەي يەنىلا نوچىلىق سالاپىتى بىلەن جەدە ئات ئۈستىدە سۆرلۈك ئولتۇرغان ئەيسابەگنىڭ يېنىدا ئىدى. شەيخ ئۇسسۇلنى ئۇنتۇپ، پۈتۈن دىققىتى بىلەن قارىدى.

ئۇسسۇلچى يىگىتلەردىن بىرى:

— شەيخ ماموتخان، ئەيسابەگنىڭ ئارزۇلۇق قىزى زۆھرە خېنىم شۇ ... — دېدى.

ھەر ئىككى سەپ ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ ئاتتىن چۈشمەي توختىدى. ئاۋۋال ئاۋات نەغمىچىلىرى نەغمە قىلىپ، يىگىت - قىزلىرى بىر دۆرە مەشرەپ ئوينىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ياتاق نەغمىچىلىرى بىر دۆرە مەشرەپ قىلدى. شەيخ ئۇسسۇلنى ئۇزاق ئوينىدى، ئەمما كۆزى ئاشۇ ئاق ئات ئۈستىدە ئاجايىپ خۇلق بىلەن ئولتۇرغان چېچەن قىزدا ئىدى.

ئىككى دۆرە مەشرەپتىن كېيىن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مۆتىۋەرلىرى ئاتتىن چۈشۈپ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى.

ئەيسابەگ بىلەن نىياز بەگ ئۇزاق قۇچاقلاشتى. ئەيسابەگنىڭ يېنىدا زۆھرە خېنىم ئاتىسى كىم بىلەن كۆرۈشسە شۇنىڭغا ئېگىلىپ سالام بېرىپ ئەگىشىپ ماڭاتتى.

ئەيسابەگ كېرىم ھاجى بىلەن قۇچاقلىشىپ ھال - مۇڭ بولۇشۇۋاتقاندا، ماموت شەيخنىڭ ئۆتكۈر كۆزى زۆھرە خېنىمنى تۇنجى قېتىم ئەڭ يېقىن ئارىلىقتا كۆردى. قىز دەسلەپ شۇنداقلا ئېگىلىپ سالام قىلىپ قويدى. چېچەن قىز بىر ئۆتكۈر كۆزنىڭ ئۆزىگە نەشتەردەك تىكىلىپ تۇرۇۋاتقىنىنى تەبىئىي سەزگۈسى بىلەن سەزدى. ئۇ شەيخكە ياندۇرۇپ قارىغاندا، بۇغداي ئۆڭ، سىلىق يۈزلۈك، قاڭشارلىق، يىگىتلەردە كەم كۆرۈلىدىغان

شوخلۇق تېمىپ تۇرىدىغان چىرايلىق ، ئۆتكۈر كۆزلۈك ، قامىتىدىن نوچىلىق تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان بۇ ناتونۇش يىگىتكە ئۇزاق تىكىلىپ قالغىنىغا دەررۇ پۇشايمان قىلىپ ۋىللىدە قىزاردى ـ دە ، باشقا تەرەپكە قارىۋالدى ، يۈرىكىمۇ دۈپۈلدەپ سوقۇپ كەتتى . ئۇ ئاتىسىغا ئەگىشىپ باشقىلار بىلەن كۆرۈشكەچ يىراقلىدى . ئۇ ئارقىسىغا يەنە بۇرۇلدى . ئۇيان ـ بۇيان ئۆتۈشۈۋاتقان شۇنچە كۆپ ئادەملەر ئارىسىدا شەيخ يەنىلا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن جىمغىنا قاراپ تۇراتتى . چىرايلىق يۈزلەر ، چىرايلىق كۆزلەر يەنە ئۇچراشتى . شۇئان شەيخنىڭ يۈزىدە تەبەسسۇم ئوينىدى . قىزمۇ كۈلمەك بولۇۋىدى ، شەيخ سول كۆزىنى قىسىپ ، ئوڭ قېشىنى ئاتتى . قىزنىڭ غۇژژىدە جۇدۇنى تۇتتى . ئۇ دەررۇ ئالدىغا قارىۋالدى . ئاندىن غەزەپ ، ئۆچمەنلىك پەيدا بولغان قارا كۆزىنى ئالايتىپ قاراش بىلەن ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالماقچى ۋە مۇشۇ زەربە بىلەن ئۇنى بەگ قىزىغا مەڭگۈ تىكىلىپ قارىيالماس قىلىۋەتمەكچى بولۇپ ، چەكچىيىپ ئارقىسىغا ئۆرۈلدى . دەل شۇ چاغدا ، شەيخ چوڭقۇر مۇھەببەتلىك كۈلكىسى بىلەن بۇ ئالىيىشنى قوبۇل قىلدى ، ئاندىن كۆزلىرى بىلەن قىزنى يىراق ، خالىي تاللىققا ئىشارەت قىلىپمۇ ئۈلگۈردى . قىز يەنە مەغلۇپ بولدى . بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەت ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك بولدى ، يۈرىكىدىكى ئۆچمەنلىك تېخىمۇ كۈچەيدى ، خورلىنىشتىن يۈزلىرى قىزىرىپ ، چىرايلىق لەۋلىرىنى چىشلىدى ، يىغلىۋېتىشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ ماڭدى . ئۇ ئەمدى ئاتىسىغا ئەگىشىپ سالام قىلىشتىنمۇ قالدى . بۇ ئالا قانات قاپ يۈرەك يىگىتتىن قانداق قىلىپ ئىنتىقام ئېلىش ئۈستىدە ئويلاندى . تىللىماقچى بولۇپ ، بۇ نىيىتىدىن دەرھال ۋاز كەچتى ـ دە ، ئىچىدە ئۆزىگە تېرىكتى . قەدەملىرى ئېغىرلىشىپ ، كاككۇكتەك كۈلۈشلەردىن قالدى . ئۇنىڭغا بىرى يېنىدىلا تىكىلىپ تۇرغاندەك ، توقايلىقنى ئىشارەت قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى . ئۇ بۇ يەرگە خۇشال يايرىغىلى ، تازا ئويناپ كۈلگىلى چىققان ئەمەسمىدى ، بۇنداق ئۆزىنى خاپا قىلىۋالىدىغىنىنى بىلگەن

بولسا بۇ يەرگە ھەرگىز چىقمايتتى .

چىملىق ئۇستىگە ناھايىتى كەڭرى چۆرگىلىتىپ سورۇن تۈزۈلدى . ھارۋىلارغا بېسىپ كېلىنگەن يوغان داش قازانلاردىكى دۇملەنگەن پولۇ ، پۈتۈن پىشۇرۇلغان قوي گۆشىنى بۆكەللەر[1] تەرەپ - تەرەپتىكى سورۇنلارغا تەقسىملەپ تۇردى . تونۇرلار ھارۋىدىن چۈشۈرۈلۈپ سامسىپەزلەر گۆشگىردە ، سامسا ، تونۇر كاۋپى قىلىشقا تۇتۇندى . يەرگە داشقايناق ئوچىقى كولىنىپ ، ھەمساتتا ئىسسىق شورپا قاينىتىلىپ ، تەييارلانغان قۇشقاچ تىلى چۆپلەر پىشۇرۇلدى .

سورۇننىڭ تۆرىدىكى تەڭلىمات ئۇستىگە سېلىنغان دۇخاۋا ، تاۋار كۆرپىلەردە ئاۋات بىلەن ياتتاقنىڭ يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئورۇن ئالغاندى . ئۇلار قىزغىن سۆھبەتكە چۈشتى . ئەيسا بەگنىڭ كۆز ئىشارىتى بىلەن ئاۋاتنىڭ ئۇزۇن تۇرا ، چار ساقال ، قارا بەترەڭ كەلگەن يىگىتبېشى مەمەت پاقلان ئۆزىگە ماس كەلمىگەن مۇلايىم تەبەسسۇم بىلەن چىلان رەڭ ياغاچ لېگەندە بىر جام تۇز سۇيى كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا چۈشتى . ئۇ سۇر رەڭ ئۇزۇن قايتۇرما جۇۋا[2] ئۇستىدىن كۆك بەلباغ باغلىغان ، بويتاسمىسى تىزىغا چۈشكەن ، نەقىشلىق قارا ساپلىق سىرىقبۇيا خەنجىرى ئاسقاندى . يېڭىسارلىقنىڭكىگە تارتىپ كەتكەن قارا كۆرپە تۇمىقى سالاپىتىنى ئاشۇرۇپ تۇراتتى . ئۇ بېشىدىن تۇمىقىنى ئېلىپ پېشانە تەرىپىنى يېرىم ئۆرۈپ قىستۇرۇپ كىيدى . تۇماقنىڭ ئەستەر تېرىسىنىڭ ئاقۇچ چۇپۇرلىرى دىگگىيىپ چىقىپ ، ئۇنى ھېلى بىرىنى بىقىنىدىن تۈگلۈك ئاچىدىغان نوچى قىياپىتىگە كىرگۈزۈپ قويدى . ئۇ خەقنى دىققەت قىلماي قالمىسۇن دەپ بىرنەچچە كالتە يۆتەل قىلىۋېتىپ سۆز ئالدى :

— خالايىق ، بۈگۈن يۇرت ئاتىمىز ئەيسا بەگ ، قادىر بەگ ، ئىسلام ھاجى ، مويدىن دورغا بەگ ، ياتتاق بەگلىكىنىڭ

---

① بۆكەل — مەخسۇس گۆش پارچىلايدىغان ئادەم .
② قايتۇرما جۇۋا — چوڭ ياقىلىق جۇۋا .

ئۇلۇغلىرىدىن نىيازبەگ ، قاسىم بەگ ھاجى ، كېرىم ھاجى ، تۇران بەگ ، مىراپ بەگ قاتارلىق ئىككى يۇرت كاتتىلىرىنىڭ دىلى تارتىپ باش قوشۇشتى . شۇ ۋەجدىن ئاتام زامانىدىن كېلىۋاتقان — بىر دەريانىڭ سۈيىنى تەڭ تالىشىپ ئىچىپ ، بىر جاڭگالنىڭ ئوتۇنىنى تەڭ تالىشىپ قالاپ ، جەرەن - كېيىكلىرىنى تەڭ ئوۋلاپ ، مەشرەپ - تۇنەكلەرنى تەڭ قىلىپ كەلگەن ئۇدۇمىمىز بويىچە ، بۈگۈن خۇدا بۇيرۇغان بۇ قۇتلۇق كۈندە چېلىشىش ، قوچقار سوقۇشتۇرۇش ، ئىت تالاشتۇرۇش قىلماقچىمىز . چېلىشىش ، ئىت تالاشتۇرۇش باشمۇ باش قويۇلۇپ ، يەڭگۈچىلەر ئۆز يارىشىقىدا تارتۇقلىنىدۇ . قوچقار سوقۇشتۇرۇش يۇرت بېشى بويىچە قويۇلۇپ ، قايسى تەرەپنىڭ قوچقىرى يەڭسە ، شۇ يۇرت شۇ كۈندىن باشلاپ دەريانىڭ توك سۈيىنى ئىككى ھەپتە پۈتۈن باغلاپ ئىچكەننىڭ تاشايىندا بەش يۈز چارەك بۇغداي ، يۈز تاغار پاختا ، ئون چارەك تۆگە يۇڭى بىلەن تارتۇقلىنىدۇ . بۇ ئىككى يۇرت كاتتىلىرىنىڭ پۈتۈم قىلغان پىچىمى !

— پۈتۈم - پۈتۈم ! پىچىم - پىچىم ! — سېرىق مىس لېگەندە بىر جام تۇز كۆتۈرۈپ چىققان يانتاقنىڭ يىگىتبېشى مامۇت شەيخ ئاۋات يىگىتبېشى مەمەت پاقلاننىڭ گېپىگە ئۇلانما قىلدى . ئۇ قارا تاشلىق تۇلكە تۇمىقىنى كۆزىگە چۈكۈرۈپ كىيگەن ، قارا تون ئۈستىدىن قىزىل تاۋاردىن بەلباغ باغلاپ ، يېشىل ساغرا غىلاپلىق جەرەن مۈڭگۈزى ساپلىق تۇز پىچاق ئاسقانىدى .

ئىككى يىگىتبېشى جامدىكى تۇزلارنى بىر - بىرىگە تۇتتى . شۇ زامان پۈتكۈل ۋادىنى تىترىتىپ كۈچلۈك چۇقان كۆتۈرۈلدى :

— پۈتۈم - پۈتۈم !...

— تۇزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن لەۋزىمىز لەۋزە !...

ئىككى يىگىتبېشى جامدىكى تۇز سۈيىنى ئىچتى .

— ئامىن ! ... — جامائەت دۇئا قىلدى . يىگىتبېشىلىرى ئون ئىككى ياشلاردىكى ئىككى چېلىشچى بالىنى يېتىلەپ ئوتتۇرىدىكى قۇم دۆۋىلەنگەن يەرگە ئېلىپ كەلدى . ئاندىن ئۇلارنىڭ يانلىرىنى

ئـاختۇرۇپ تىغلارنى ئېلىۋېتىپ، بېلىگە بەلباغ سېلىپ قويدى. ئاۋاتلىق بالا تازا چۆرپىلەك قارا كۆتەك بالا ئىدى. بەل تۇتار ـ تـۇتمايلا ياتاقلىق بالىنى يانپاشقا ئېلىپ ئۇردى. ياتاقلىق بالا چاقـقـانـلىق قىلىپ دۈم بولۇۋالغان بولسىمۇ، نەم قۇم ئۇنىڭ تارغىقىغا چاپلاشقانىدى. ئاۋاتلىقلار «ئاللا... ئاللا...» دەپ دوست تـارتتى. قېنى قىزىپ كەتكەنلەر تۇماق، تەلپەكلىرىنى ئاسمانغا ئېتىشتى. ياتاق تەرەپتىن يۈزدەك ياش ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ يالىڭاچلاندى. مامۇت شەيخ ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئوبدان سەپسېلىپ، ئـالىغاي، تەتۈر ئۇستىخان بىرىنى تاللىۋالدى، قالغانلار ئىزىغا ئـولتۇردى. ئۇ ئاغزىدا چاندۇرماي «ھە، ھېچقىسى يوق» دەپ تۇرسىمۇ، بىر قارا چىرايى مىلىڭ بولۇپ، چىرايلىق قارا كۆزىدىن ئەلەم يېغىپ كەتكەنىدى. ئالىغاي ئاۋاتلىق بالىدىن خېلىلا چوڭ بولغاچقا، ئۇلار بىر ئاش پىشىم تۇتۇشتى. ھەدېگەندە قارا كۆتەك بـالىغا ئالىغاينىڭ كۈچى يەتمەي قالغانىدى. ئۇ ياتاقلىق بالىغا چـىرماق سـالـدى. قارا كۆتەك بـالا دەررۇ ئـۇنـى ئـۆرۈپ كـۆتـۈرۈۋالدى... خەقنىڭ ئىچى پۇشۇپ كەتكەنلىكىنى بىلگەن يىگىتبېشىلىرى ئىما ـ ئىشارەت قىلىشىپ ئۇلارنى ئاجرىتىۋەتتى. مامۇت شەيخ ئالىغاي بالىغا زەردە قىلدى:

— ئاتالىساڭ ئات، بولمىسا، سورۇننى مۇزلاتماي يىقىلىپ چـىقىپ كەت. ياتاقلىقلار سۆرەم ئېلىپ كەپتۇ، ھازىر سۆرەم سالىدىغان چاغ بولدى دېيىشىۋاتىدۇ... بۇنداق گەپ بىز ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن تەڭ.

ئالىغاي بالا چۈشۈپلا قارا كۆتەك بالىغا چىرماق سالدى. بالا يىقىلىشقا يۈزلەندى. ئۇ ئېگىلىپ يەرگە تېگەيلا دېگەندە، چىرماق بوشاپ كېتىپ، «گۈپ» لا قىلىپ ئالىغاي بالا يىقىلدى. ئاۋاتلىقلار تېخىمۇ ئاللا سېلىشىپ ۋارقىراشتى. ئىككى يۇرت مۆتىۋەرلىرى سۈكۈت ئىچىدە پۈتۈن دىققىتى بىلەن سورۇنغا تىكىلگەنىدى. ياتاق تەرەپتىن بىر لەك[1] ئادەم تىك تۇرۇپ كەتتى. ئالىغاي بالا قۇمغا

[1] لەك — مىڭلاپ دېگەن مەنىدە.

خىلى چوڭقۇر پىتىپ كەتكەن ئارقا تارغىقىنى قىقىشتۇرۇپ، ئۆڭسۈلى ئۆچكەن ھالدا سورۇندىن چىقىپ كەتتى.

ماموت شەيخ ئالىغايدىن جۇغى كىچىكرەك، ئاچچىقىدىن مورا چىراي بولۇپ كەتكەن، كۆزلىرىدىن تەلۋىلەرچە ئۇچقۇن چاچراپ تۇرغان ھەسەن قارا كۆسەي دەيدىغان بىر بالىنى تاللاپ سورۇنغا چۈشۈردى. ھەسەن كۈچتۈڭگۈر، كۆتەكتەك بالا ئىدى. ئۇ بەل تۇتۇشۇپ ئۇزاق ئۆتەر - ئۆتمەيلا ئاۋاتلىق پالۋاننى ئىچ چىرماق بىلەن ئۆرۈپ تاشلاپ قۇمغا خىلى چوڭقۇر پاتۇرۇۋەتتى. ياناتاقلىقلار «ئاللا ... ئاللا ... ھەسەن، ئۆلمە ... ياشاپ كەت ... ئىسمائىل سوپىغا رەھمەت» دېيىشىپ تۇماقلىرىنى ئاسمانغا ئېتىشتى. ئاۋاتلىقلار كىرپە تىكىنىدەك ئۆرە تۇرۇشۇپ كەتتى. بىرمۇنچىلار چاپان - چارىلىرىنى ئادەم توپىغا چۆرۈۋېتىشتى. ئىككى تەرەپنىڭ كەيپىياتى كۆتۈرۈلۈپ جىددىيلىشىپ كەتتى. تەنلىك قاراشلار، مەسخىرە قىلىپ كۈلۈشلەر ئەۋج ئالدى. مەمەت پاقلان بىلەن ماموت شەيخنىڭ چىرايى ئېسىلىپ قارىداپ، بىر - بىرىگە سوغۇق، جىددىي قارايتتى. ئىككى يۇرت كاتتىلىرى چاندۇرماي، بىر - بىرىگە كۈلۈمسىرەش، تەبەسسۇم بىلەن قاراشماقچى بولسىمۇ، ئەمما بايا داستىخاندا بىر خونچىدىن پولۇ يەپ، زەللە گۆشلەرگە ئالسىلا، باقسىلا دېيىشىپ، تەرلەپ ئولتۇرۇپ شورپىغا سالغان ھۆپىلەك ئاش[1] ئىچىشكەن چاغدىكى تەبىئىي تەبەسسۇملار تولۇق قازا بولغانىدى. جىددىيلىك ھەربىر يۈزلەردىن، يېنىپ كەتكەن كۆزلەردىن، قويۇق قارشىلىق مەنىسىگە تولغان يوغان قاتما قوللار بىلەن بۇرۇتلىرىنى ئېشىشلەردىن، تۈرۈلۈپ چوڭقۇرلاپ كەتكەن پېشانىدىكى قورۇقلاردىن تېپىپ تۇراتتى. ھەممە جىددىيلىك بىلەن سورۇنغا جىممىدە قارىشاتتى. داستىخاندىكى چالا غاجىلانغان سۆڭەكلەر، يېيىلمىگەن گۆشلەرنىڭ ياغلىرى كەچ كۈز سوغۇقىدا ئۇيۇپ كەتكەنىدى. يىراقتا سوۋۇتۇپ باغلاپ قويغان ئاتلار

① ھۆپىلەك ئاش — نېپىز يېيىپ ئۈزۈپ تاشلاپ ئەتكەن چۆپ.

قۇيرۇقلىرىنى ئۇينىتىپ پات ـ پات كىشنەپ قويۇشاتتى. توقۇمدىن ئازاد بولمىغان ئېشەكلەر قۇرۇپ كەتكەن چىم، قىياقلارنى غاجىلىشاتتى. ئەتىگەندىكى تۇتەكلەر تاراپ كۈنىنىڭ زەئىپ نۇرى بوشلۇقنى سۇس ئىللىتقانىدى.

ھەسەن ئاۋاتنىڭ تۆت پالۋىنىنى كەينى ـ كەينىدىن يىقىتتى. يانتاقلىقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆرە تۇرۇۋېلىپ ئاللا سالدى. ئاۋاتلىقلار جىمىپ كەتتى. سورۇن ئادەم ئورمانلىقىغا ئايلانغاندەك كۆرۈنەتتى. ھەسەن يانتاقلىقلارنىڭ زورلىشى بىلەن قۇم ئۈستىدە پۇتلىرىنى كېرىپ دەسسەپ ئاۋاتلىقلارغا قارىتىپ قۇم چاچتى. قۇمنى ئوچۇملاپ ئېلىپ مەيدىسىگە سۈركىدى، كۈچەنگەنلىكتىن قىزارغان كۆز ئالمىسى ئادەتتىكىدىن پارقىراپ، كۈلكىدىن ئاغزى يۇمۇلماي قالدى. ئۇنىڭ پاكار، تاش مايماق دەسسەيدىغان، سېرىق ساقال ئاغىنىسى ئىمىنخان سورۇنغا يۈگۈرۈپ چۈشتى. مامۇت شەيخ ئالدىنى توستى.

— نەگە بارىسەن؟

— توختا، مامۇتكا، ھەسىنەمگە گېپىم بار...

ئىمىنخان ھەسىنەمنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى:

— بولدى قىلساڭ بولامدىكىن ھەسىنەم، ئاۋاتلىقنىڭ چىشىغا تېگىۋەرمە. ھازىر قىلغانلىرىڭمۇ خېلى ئوشۇقلۇق قىلدى، خۇدانىڭ ئالدىدىمۇ كۇپۇرلۇق بولمىسۇن.

ئاۋاتلىق پالۋاندىن بىرى مەيدانغا چۈشتى. بۇ چوڭلا ئادەم ئىدى. ھەسىنەمنىڭ سەل پېيى سىرقىرىدى.

— مۇسا كەكىر دېگىنى شۇ، ئاۋاتنىڭ داڭلىق چېلىشچىسى. سورۇن ئەمدى يوغىنايدىغان بولدى، بەك كۈچەپ كەتمە، بەك سەتمۇ يىقىلما...

ئىمىنخان چىقىپ كەتتى.

مۇسا كەكىر ھەسىنەمنى چۆرگىلىتىپ تاشلاۋەردى، تۆت قېتىم تاشلىغان بولسىمۇ، ھەسىنەم دۈم چۈشۈۋېلىپ تارغىقى

قومغا تەگمىدى. مۇسا كەكىر تېرىكىپ يانپاشلاپ تاشلىغان بولسىمۇ، ھەسىنەم پەقەت ئوڭدا چۈشمىدى. ئىككى تەرەپ تەڭ ئاللا - چۇقان سالدى. يانتاقلىقلار مازاق كۈلكىسىنى بولۇشىغا قويۇپ بەردى. بۇ مۇسا كەكىرگە ھار كەلدى. ئۇ خېلىلا ھالسىزلاندى. ئىككى تەرەپ يىگىتبېشىلىرى كېلىشىپ ھەسىنەمنى يىقىلغانغا ھېساب قىلىپ سورۇندىن چىقاردى. يانتاقلىق بىر توپ يىگىت ھەسىنەمنى بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرۈۋېلىپ سورۇننىڭ سىرتى بىلەن ئۈچ ئايلاندۇردى. بۇ ئىشلار ئاۋاتلىقلارنىڭ جېنىنى چىقاردى. يانتاقلىقلاردىن ئاۋۇت ئەخمەت، ئابدۇمۆمىن لەڭ، ئەيسا پالۋان، قوۋان داڭلار ئارقا - ئارقىدىن چۈشتى. مۇسا كەكىر ھەممىنى يوكلىدى. يانتاقلىقلارنىڭ چىرايى تاتىرىپ، ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. مۇسا كەكىر بەشنى ئاتسا يانتاقلىقلارنىڭ شەرىپى يوقىلىپ ئاتاق ئاۋاتقا ئۆتۈپ كېتەتتى. ئاۋاتلىقلار تولا ئاللا سېلىپ، يانتاقلىقلارغا قوم چېچىپ، ئۇلارنىڭ چىشىنى تازا قېرىشتۇردى. بىرى تېخى قوشاق قېتىپ غەزەل توۋلىدى.

مەيدانغا كاۋكازچە بۇرۇت قويغان، ئادەتتىن تاشقىرى يوغان ھەم ئېگىز، سورلۇك كەلگەن، مەكىت، مارالبېشى تەۋەسىدە تارغىقى يەرگە تەگمىگەن، يانتاقتىكى يەتتە ئۇرۇقنىڭ بىرى — ھېلىم ئۇرۇقىدىن بولغان ئابدۇكېرىم داڭ چۈشتى. سورۇن سورلۇك جىملىققا پاتتى. بۇ ئادەم يانتاقنىڭ پالۋىنى، تاغدەك ئىشىنىدىغان يۆلىكى ئىدى. ھەر ئىككى تەرەپ جىمىپ كەتتى. ئادەتتە بۇ ئادەم چېلىشقا ئالدىراپ چۈشمەيتتى، چۈشسە قارشى تەرەپنىڭ يىقىلىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان ئىدى. بۇ ئىككى پالۋان بەل تۇتۇشۇپ باقمىغان ھەم ئۇلارنىڭ مۇنداق ئادەتتىكى سورۇندا تۇتىشىدىغانلىقى ھەر ئىككى يۇرتنىڭ خىيالىدا يوق ئىدى. يانتاقلىقلارنىڭ نەزىرىدە ئىشنى مۇسا كەكىر بۇزدى، سورۇننى بىراقلا يوغىنىتىپ، ئابدۇكېرىم داڭدىن قالسا يانتاقتا سانىلىدىغان تۆت پالۋاننى ئۆرۈۋەتتى. ئەسلىي بۇ ئىككى پالۋان ھەر ئىككى

يۇرتىنىڭ مۇنارى بولۇپ تۇرىۋەرسە، بىر - بىرى بىلەن تۇتۇشمىسا بولاتتى.

ئەيسا بەگ كۇمۇشتەك يالتىراپ تۇرىدىغان ساقىلىنى ئالىقانداپ، يېنىدىكى نىياز بەگكە قاراپ قويدى. نىياز بەگ مۇلايىم تەبەسسۇم بىلەن ئۇنىڭغا، قانداق قىلساق بولار، دېگەن مەنىدە تىكىلدى. ئەيسا بەگ سۇرلۇك كۆزىنى يېرىم يۇمۇپ، بوپتىلا، خىش قېلىپتىن چىقتى، دېگەن ھېسسىياتنى ئىپادىلىدى.

ئىككى پالۋان چىرايىدىن ھېچقانداق ھېسسىياتنى تاپقىلى بولمايدىغان تەرزدە، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئېگىلىپ سالام قىلىشتى. پۇتكۇل سورۇن مازار سىياقىدا سۇرلۇك تىمتاسلىققا چۆمدى. ئابدۇكېرىم داڭ ياش بالىلارنىڭ پاچىقىدەك توم، ئۇزۇن قوللىرىنى بۇركۇتنىڭكىدەك يېيىپ مۇسا داڭنىڭ ئالدىغا لۆمشۇپ دەسسەپ كەلدى:

— مۇساخان، قېنى قانداق تۇتىسىز، تۇتۇڭە.

— سىزدىن كەلسۇن، سىز تۇتۇڭ، ئابدۇكېرىمخان.

مۇسا داڭمۇ سەل قىسقا ئەمما تېخىمۇ توم، تومۇرى كۆپۇپ تۇرغان قارا بىلەكلىرىنى يايدى. ئىككىسى ئۇزاق تەكەللۇپ قىلىشىپ ئاخىر بىر قوللۇقتىن نۆۋەت بىلەن تەڭ تۇتۇشتى. ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە يۆلەنگەن قېرى توغراقتەك ئېگىلگەن گەۋدىلىرى، ھەربىر ئالدىغا - كەينىگە تۇرتۇشلىرى شۇنچە ئېغىر ھەم ئاستا، مۇڭگۇزى كىرىشىپ قالغان قېرى بۇقىلارنىڭكىدەك تەس ئىدى. سورۇننىڭ ھەربىر تىنىقىمۇ مۇشۇ تۇرتۇشلەر بىلەن ئېغىر يۇرۇشمەكتە ئىدى. ئۇلار ئۇچ ئاش پىشىم توختىماي تۇرتۇشتى، ھېچقايسىسى بىر - بىرىگە يان بەرگۇزمىدى. دۇمبىلەردىن چىققان تەر كۆڭلەكتىن ئۆتۇپ، بەدەنلەردىن ھور كۆتۇرۇلدى. ھاياجاندىن قارا تەرگە چۆمگەن ماخمۇت شەيخ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماستىن، يانتاق جامائىتى تەرەپكە يۇزلىنىپ قولىنى دۇئاغا كۆتۇردى:

— ئامىن ، ياتاقلىقلار ، ئامىن ، ھەزرىتى ئەلى شاھىمەردانىنىڭ روھى پالۋىنىمىز ئابدۇكېرىمخانغا مەدەت قىلغاي ، ئامىن ...

— ئامىن ! ...

— ئامىن ! ... — ياتاق جامائىتى ئاللا سالغاندەك ۋارقىراپ دۇئاغا قول كۆتۈردى . جامائەت ئارىسىدا پىچىرلاپ ئايەت ئوقۇۋېتىپ ھۆكرەپ يىغلىغان ، ئۆكسۈگەن سادالار ئاڭلاندى .

— ئامىن ، ئەيسا ئاتىمىزنىڭ سايىسىدىكى ئاۋاتلىقلار ، ئامىن ، ھەزرىتى ئەلى شاھىمەردانىنىڭ روھى پالۋىنىمىز مۇسا خانغا مەدەت قىلغاي ، ئامىن ! ...

ئۇلارغا ئوقۇلغان دۇئا ، مەدەتلەر ئۇزۇلمەيتتى .

ئىككى پالۋان جىددىي قوزغىلىش قىلىپ تېز - تېز بەل قورۇشقىلى تۇردى . تارتىلىشتىن بەلباغلار يوغان بەللەرگە چوڭقۇر پاتتى ، نەمسۇق قۇملار چېچىلىپ ، تۇرتۇشلەردىن يەر ئويۇلدى . مۇسا كەكىر ئابدۇكېرىمخانغا ئىچ چىرماق سالدى . ئابدۇكېرىمخان تېخىمۇ ئېگىشىپ پۇتىنى يىراقلىتىپ قاچۇردى ، سىرتتا تۇرغان ئادەملەر جىددىيلەشكىنىدىن خۇدىنى بىلمەي ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ كەتتى . ئابدۇكېرىمخان كۈچەپ بىر ئىنجىقلاپ چىرماقتىن ئاجرىدى ، ئەمما قۇمغا چوڭقۇر پېتىپ تىزلىنىپ قالدى . «ئاللا ... » دېگەن ئومۇمىي سادا بىردىنلا پارتلاپ ، ئادەملەر ئالدىغا بىر دەۋرەپ يەنە چوڭقۇر سۈكۈتكە پاتتى . مۇسا كەكىر پۇتۇن كۈچى بىلەن تۇرتۇپ ئابدۇكېرىمخاننى كەينىگە قاتلىغىلى تۇردى . ئاۋاتلىقلار مۇساخاننىڭ شەكلىگە كىرىپ لەۋلىرىنى چىشلەپ كۈچەندى . ئۇلار تىرەجەپ ، جىددىيلەشكىنىدىن بىر - بىرىنى كۈچەپ ئىتتىرىشەتتى . يۈزلەر ، چېكىلەردىن تەر قۇيۇلدى . مۇساخان «ھە ... ھىم ... ئاللا ... » دەپ ئىنجىقلاپ ، ئابدۇكېرىمخاننى ئارقىغا خېلىلا قاتلىدى ، ئابدۇكېرىمخاننىڭ غولى بىلەن يەرنىڭ ئارىلىقى يوغان غېرىچتا بىر يېرىم غېرىچ ئارىلىقلا

قالدى. ياتتاقلىقلار خۇدىنى يوقىتىپ قېتىپ قېلىشتى.

ئەيسا بەگنىڭ قېتىپ قالغان ھېسسىياتسىز چىرايىدىن ھېچنېمىنى بىلگىلى بولمىسىمۇ، قارچىغىنىڭكىدەك يېنىپ تۇرىدىغان كۆزلىرى ھەربىر ھەرىكەتكە سىنچىلىق بىلەن تىكىلىپ تۇراتتى. ئۇ ئارىلاپ ئوتتۇرىدا تۇرغان زىلۋا بوي، كەڭ مۈرىلىك چىرايلىق مامۇت شەيخكە گۇمان بىلەن تىكىلىپ قاراپ قوياتتى. ئەيسا بەگ بىلەن تولا كۆز ئۇرۇشتۇرۇپ كېلىۋاتقان مامۇت شەيخ ھەر مەرتەم تىكىلىپ قالغاندا، ئەيسا بەگنىڭ سۇرىدىن پەيلىرى سىرقىراپ، پۇت - قولىدا جان قالمىغاندەك بولۇپ كېتەتتى. كۆزۈم ئاشۇ ئادەمنىڭ كۆزى بىلەن ئىككىنچىلەپ ئۇچرىشىپ قالمىسۇن، دەپ قارىماسلىققا ۋەدە بەرسىمۇ، ئەمما قارىماي چىدىيالمايتتى. «يەر تېگىدە يىلان كۆشىگەننى بىلىدىغان ئادەم ئىكەن، چوقۇم نىيىتىمنى بىلىۋالدى» دەپ يۈرىكى پوكۇلدايتتى.

بۇ كۆرۈنۈشلەرنىڭ ھەممىسى ئەيسا بەگ بىلەن يان بېغىر ئولتۇرغان، چىرايىدىن تەبەسسۇم ئۆكسۈمەيدىغان نىياز بەگنىڭ ئەقىللىق كۆزلىرىگە ئىلىنىپ تۇردى. ئۇ سۇرلۇك ئولتۇرغان ئەيسا بەگكە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى. نىياز بەگنىڭ چېھرىدىن مۇلايىم تەبەسسۇم ئۆچمىدى، ئەمما ھازىرقى جىددىيچىلىكتە سۇزۇك ئۇزۇن بۇرۇنلىرى ئۈستىدە يىڭنە ئۇچىدەك تەر پەيدا بولدى، ۋىللىداپ قان تېپىپ تۇرغان مەڭزى خېلىلا ئاقىرىپ كەتتى.

ئابدۇكېرىمخان ياچاقتەك ئېگىلدى، ئۇنىڭ بىلەك، بويۇنلىرىنىڭ تومۇرلىرى كۆك كەسمىدەك ئېسىلدى. مۇساخاننىڭ يوغان سارغۇچ ئاق چىشلىرى كالپۇكىنى قاتتىق چىشلەپ، كۆچەنگەنلىكتىن چىرايى دەھشەت سەت قورۇلۇپ، كۆزلىرى يۇمۇلۇپ يوقىلىپ كەتتى. ئابدۇكېرىمخان ئۇنىڭدىن بەتتەر كۆچەنگەنلىكتىن ئاق يۈزىنىڭ تېرىلىرى تارتىشىپ، كۆزلىرى چەكچىيىپ، قارچۇقى ھېلىلا چاچراپ چىقىپ كېتىدىغاندەك

ئوقچۇپ چىقتى .

— ئاللا ...

ئابدۇكېرىمخان بىرلا بوغۇق سەت ۋارقىراپ نەرە تارتىش بىلەن مۇساخاننى يەردىن يۇلۇۋېلىپ كۆتۈرگىنىچە ئورنىدىن دەس تۇردى ، مۇساخاننىڭ پۇتى يەردىن ئاجرىشى بىلەن تەڭ قولىمۇ ئابدۇكېرىمخاننىڭ بېلىدىن ئاجراپ كەتتى . ئۇ باياتىن بېرى بارلىق كۈچىنى سەرپ قىلىپ بولغاچقا ، قول - پۇتلىرى جانسىز پۇلاڭلاپ قالدى . ئابدۇكېرىمخان سامان تىققان يوغان تاغارنى باشچىلاپ كۆتۈرگەندەك ئېغىر پۇتلىرىنى تەستە يۆتكەپ سورۇننى بىر ئايلاندى . ئۇ ھەربىر قەدەم ئالغاندا ، پاچاقلىرى تىترەپ ئېگىلەتتى . ئۇ بىر ئايلانغاندىن كېيىن سەل ئېگىلىپ تۇرۇپ مۇساخاننى «گۇپ» قىلىپ ئوڭدا تاشلىدى . ئېغىر گەۋدە قۇمغا خېلىلا پاتتى . ئابدۇكېرىمخان ئۆزىمۇ شۇ زامان يۈكۈنۈپ قالدى ، ئاندىن ئېغىر ھاسىراپ يانپاشلاپ يېتىپ قالدى .

— ئاللا ... ئاللا ... ئاللا ... ياشا ... ئۆلمە ...

يانتاقلىقلار بار ئۈنىنى قويۇپ بېرىپ ۋارقىرىدى ، تۇماقلار ئاسمانغا ئۇچتى . مۇساخان قىمىر قىلماستىن لايدەك سوزۇلۇپ ياتاتتى . ئاۋاتلىق پالۋانلاردىن بىرقانچىسى كېلىپ ئۇنى يۆلىدى ، ئەمما مۇساخان ھېچنېمىنى كۆرەلمىدى .

— كۆرەلمەيۋاتىمەن ... ئابدۇكېرىمخاننى بىر كۆرەي ...

— مۇساخان ... — ئابدۇكېرىمخان ھالسىز بوغۇق ئاۋازدا توۋلىدى .

مۇساخاننىڭ كۆزى كۆرمەس ، پۇت - قولى باسماس بولۇپ قالغانىدى .

— مەندىن نامەردلىك كەتتىمۇ مۇساخان ...

— ياق ، ياق ... ئابدۇكېرىمخان ، رازى بولسىلا . كۆچەۋاتقاندا گەدىنىمگە يىڭنە سانجىلغاندەك بولۇپ كۆزۈمگە قىزىللىق تىقىلىپ ، ھېچنېمىنى كۆرەلمىدىم ، پۇت - قولۇممۇ بوشاپلا كەتتى

…مەن بولالمايدىغان ئوخشايمەن، رازى بولسىلا… مەن… ئاۋاتقا، ئەيسا ئاتامغا يۈز كېلەلمەيمەن… — مۇساخان ھۆكرەپ يىغلىۋەتتى.

— ئەسلى تۇتۇشمىساق بوپتىكەن، مۇساخان.

— ياق… ياق… ئىككى يۈرتقا ئۇزاق بولغان، ئىككىمىزنىڭ بىر تۇتۇشىشنى دىلى تارتىپ يۈرگىلى… مېنى بىر قۇچاقلىسىلا…

ئابدۇكېرىمخان ئۆمىلەپ قوپۇپ مۇساخاننى قۇچاقلىدى، ئۆزىمۇ ھۆكرەپ يىغلاپ تاشلىدى…

يانتاقلىقلار ئەسەبىيلەرچە ۋارقىرىماقتا، بىر - بىرىنى قۇچاقلاپ يەرگە دومىلاشماقتا، قېرىلار كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئاللاغا ھەمدۇسانا ئوقۇماقتا ئىدى.

چوڭلار تۆردە ئېغىر سۈكۈناتتا ئولتۇراتتى. نىياز بەگ ئىچىدە ھاردۇقى چىققاندەك لاسسىدە بولۇپ، خىجىل بولغاندەك بېشىنى تۆۋەن سالدى. ئەيسا بەگ يەنىلا چېلىشىش بولۇۋاتقاندەك سورۇنغا تىكىلىپ بىر ھازا ئولتۇرۇپ كەتتى. نىيازبەگ، كېرىم ھاجى، تۇران بەگ… ھەممە ئادەم يەر تېگىدىن ئەيسا بەگكە زەن سالاتتى.

ئۇ بىردىنلا ئورنىدىن دەس تۇرۇپ «چاك» قىلىپ ئالقىنىنى چاۋاكلىدى، ئاندىن گۇرسۇلدەپ دەسسەپ سورۇنغا قاراپ ماڭدى. بىر يىگىت كۈمۈش پەتنۇستا كۆچا كۆرپىسى تۇماق، كەشمىر دۇخاۋىسى، بەلباغ ۋە بىر تون كۆتۈرۈپ ئەگەشتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يەنە بىر يىگىت ئېگەر - جابدۇقلۇق بىر جەدە ئاتنى يېتىلەپ كىردى. ئەيسا بەگ ئابدۇكېرىمخان بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. تۇماق، تونلارنى ئۆزى كىيدۈرۈپ بەلباغ باغلاپ دۇئا بەردى.

— خۇدا ئۆمرىڭىزنى قۇت ئاتقۇزغاي، ئاتا - ئانىڭىزنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشتۈرگەي…

— خۇدا سىلىگىمۇ رەھمەت قىلغاي، بەگ ئاتا، — دېدى

ئابدۇكېرىم داڭ قول باغلاپ تەزىم قىلىپ .

ئەيسا بەگ چىرايىغا سۇس تەبەسسۇم بېرىپ ئاتنىڭ چۇلۋۇرىنى ئابدۇكېرىمخانغا تۇتقۇزدى .

ئاللا ساداسى تېخىمۇ ياڭرىدى .

ئابدۇكېرىمخان ئاتنى يېتىلەپ سورۇندىن چىقتى ، ئادەملەر ئۇنى بېشىغا ئالدى ...

— كۆڭلۈڭنى بۇزما ئوغلۇم ، ئاللا شىپالىق بەرگەي ، پېشانىمىزگە پۈتۈلگىنى شۇكەن ، خۇدا ھەممىدىن ئايرىسىمۇ ئىمانىمىزدىن ئايرىمىغاي ...

ئەيسا بەگ مۇساخانغا ئېڭىشىپ پېشانىسىگە سۆيۈپ قويۇپ دۇئا قىلدى . مۇساخان يىغىدىن گەپ قىلالمىدى .

بەشىنچى باب

ئىككى تۆگە سويۇلۇپ پولۇ دۇملەندى. چۈشلۈك غىزادىن كېيىن قېتىق، قوغۇن - تاۋۇز، كۆزلۈك ئامۇت، شاپتۇل تارتىلدى. مامۇت شەيخ ئەقىل - ھوشىنى يوقىتىشقا ئازلا قالدى، يۈرىكى توختىماي سېلىپ بىسەرەمجان بولۇپ يۈردى. نىياز بەگ كېرىم ھاجىغا ئوغلىنى ئىشارەت قىلىپ قويدى. كېرىم ھاجى كەلتۈرۈپ بىر ئالىيىۋىدى، شەيخ قارا بېسىپ ئويغانغاندەك خۇدىنى تاپتى.

ئىت تالاشتۇرۇش باشلاندى، بۇنىڭغا بىردىن ئات تىكىلدى. يانتاقلىق ئايۇپ كۆكچىنىڭ سېرىق نوغۇچ قۇيرۇق ئىتى سورۇننى تاشلاپ قاچتى، يانتاقلىق ئۇتتۇردى، يۈزدەك يىگىت ئىتنى چالما - كېسەك قىلىپ ئاتلىق قوغلاپ چىقىپ كەتتى. ئىت نالە - پەرياد قىلىپ قېچىپ قۇتۇلالماي، ئۆزىنى ياردىن دەرياغا ئاتتى، نېپىز ئۇيۇغان مۇز يېرىلىپ ئىت مۇز ئاستىغا كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ غىڭشىپ، پىلتىڭلاپ مۇزغا ئۇرۇلۇشلىرى بەكمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى. قوغلاپ كەلگەن يىگىتلەر يار بېشىدا ئىتنىڭ سۈزۈك مۇز ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئېچىنىشلىق ھالىغا سۈكۈت ئىچىدە جىممىدە قاراپ تۇرۇشتى. ئاق تۇمىقىنى چۆكۈرۈپ كېيىۋالغان، بۇرۇتى مايسىدەك يۇمران كەلگەن، يۈزلىرى قىزىرىپ كەتكەن ئوبۇلقاسىمنىڭ قارا كۆزىدىن ياش سىرغىپ چىقتى، ئاستىدىكى بوز ئات ئەتراپقا قاراپ توختىماي پۇشقۇرۇپ ئاغزى - بۇرنىدىن ھور پۈركۈدى.

— ئوبدان ئىت ئىدىڭ ، سەندىن بىرەر كۈچۈك قالغان بولسا ئوبدان بولاتتى ، — دېدى ئوبۇلقاسىم قامچا تۇتقان ئوڭ قولىنىڭ دۈمبىسى بىلەن سىلىق مەڭزىدە توختاپ قالغان ياشنى سۈرتۈپ .

— يانتاقنىڭ يۈزىنى تۆككەن ئىتتىن كۈچۈك قالمىغىنى ياخشى ، ئۇمۇ ئاتىسىنى دورايدۇ ، قىيامەت كۈنى كۆزىمىز كۆرە ، — دېدى شاپ بۇرۇتلۇق ، قارا كۆرپە تۇماق كىيىۋالغان سەمەتخان .

ئىت مۇز ئاستىدا ئېقىپ يىراقلاپ كەتتى . ئۇلار ئارقىغا ياندى .

— مەن ئاۋاتلىقلار ئىتىنىڭ دۈمبىسىگە ، ئېغىزمانلىرىغا كىرسىن سۇۋاپ قويدىمىكىن دەيمەن . بىزنىڭ سىرىق تايغان تۇتقان يېرىنى قويۇۋەتمەيتتى ، بۇگۈن ئاغزى توختىمىدى ، — دېدى ئوبۇلقاسىم دەريا تەرەپكە ھەسرەت بىلەن قاراپ .

— بۇ ئىتنىڭ مىجەزىنى يانتاقتا بۆشۈكتىن تۆشۈككىچە ھەممىسى بىلىدۇ . ئىش قىلىپ بىر گەپ بار ، شەيخ باشلىق تۆت گۇۋاھچى ھەممىمىز كۆردۇق ، ئاۋاتلىقنىڭ ئىتىدا ئۇنداق ئالامەت بايقىمىدۇق ... — دېدى باراتخان كوسىراق كەلگەن ئۇزۇنچاق يۈزىنى سىلاپ قويۇپ . ئۇلار ھەممىسىنىڭ روھى چۈشكۈن ئىدى ، ئاتلارمۇ ناھايىتى ئاستا ماڭاتتى .

— جاھاندا مەرد ئادەمدىن ئىككىسى بار دېسە ، بىرى مۇشۇ ئاۋاتلىق ئاۋۇتخان تۆرە دېسە بولىدۇ . ئىمانىم كامىلكى ، باشقا ئادەملەر بۇنداق ھىيلە ـ مىكىر ، پەنت① ئىشلەتسىمۇ ، ئاۋۇتخان تۆرە بۇنداق ئىش قىلىدىغان ئادەم ئەمەس ، بۇنىڭدىن گۇمانلانساق ئىمانىمىز سۇسلاپ قالىدۇ . ھېچبولمىسا ، قىيامەت كۈنى نامەردلەر قاتارىدا تۇرۇپ قالىمىز ، — دېدى زەڭگەر كۆز ، بۇغداي ئۆڭ ، ئورۇق ، ئېگىز كەلگەن ئېلىخان ئاستىنقى كالپۇكىنى يېنىك چىشلەپ يالاپ قويۇپ .

---

① پەنت — سىرلىق ھۈنەر .

— گەپ بىزنىڭ ئىتىمىزدىدەك قىلىدۇ. ئالدىنقى چارشەنبە ئابدۇۋېلىكام تاي گۆشىدە سامسا ياقتۇرۇپ يېگۈزۈپتىكەن، ئىت يەتتە كۈننىڭياقى ئىچى كەلمەي ھاسراپ يېتىپتۇ. ئۈچ كۈن يېتىلەپ، سۈت بېرىپ يۈرۈپ تېخى ئۈلۈشكۈننىڭياقى ئىككى قېتىم ئىــچى كەپتۇ. شۇڭا، ئىت كۈچىگەندە دېمى كېسىلىپ كېتىپ ئېغىزىنى توختىتالمىغان گەپ. ئات گۆشىمۇ، سامسىمۇ كارامەت ئىسسىق تۇرسا، ئۈنىڭ ئۈستىگە، ئىت ئاتتىن بەك ئىسسىقچان ئەمەسما، ئابدۇۋېلىكام قاغا مېڭىسىنى يەپ قالغان ئوخشايدۇ...

نىيازبەگ ئېگەر ـ جابدۇقلۇق قارا گىر ئاتنى يېتىلەپ چىقىپ ئاۋۇتخانغا تۇتقۇزدى. ئايۇپ كۆكچى سورۇن تېشىدا چىم ئۈستىدە دۈم يېتىۋېلىپ چىملىق يەرنى قاساپ يىغلىماقتا ئىدى.

قوچقار سوقۇشتۇرۇش رەسمىي باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. سورۇن ئەتراپى غۇلغۇلا، دو چىقىش بىلەن تولغانىدى:

— مەن يانتاقلىقنىڭ ئۈتۈۋېلىشى...

— مەن ئاۋاتلىقنىڭ...

— نېمەڭنى تىكتىڭ؟

— بەش قوي.

— ھېساب، كېلە.

— سەن نېمەڭنى تىكىسەن؟

— بىر ئات

— ھېساب، سەنچۇ؟

— بىر زىخچا ئالتۇن.

— تۆت كالا...

— تۆگە...

دو تىكىشكەنلەر قولىغا تۇكۇرۇپ، ئالىقىنىنى يەرگە سۈۋاپ چاڭىلدىتىپ ئۇرۇشاتتى.

پۈتۈن مەيداندا باغلاشمىغان، تىكىشمىگەن ئادەم قالمىدى، ھەتتا بىرى ئۇنى بىلەن دو چىقىشقانلارمۇ بار ئىدى.

ئەيسا بەگ بىلەن نىيازبەگ بەشتىن ئالتۇن يامبۇغا دو

چىقىشتى ...

مامۇت شەيخ ئاۋات تەرەپ سۆرەپ كىرگەن يوغان مۇڭگۈزى كانىيىغىچە يۆگىلىپ چۈشكەن، قارا قىلچاقلىق، چۈپۈرلۈق، كەتمەن قۇيرۇق قوچقارنى كۆتۈرۈپ دەڭسەپ بويۇنلىرىنى تۇتۇپ تەكشۈردى. مەمەت ساقال يانتاق تەرەپ سۆرەپ چۈشكەن يۆگىمە مۇڭگۈزلۈك قارا باش، ئاق قوچقارنى كۆتۈرۈپ سەرلەپ ھەممە يېرىنى تەكشۈردى. قوچقارنىڭ تۇمشۇقلىرىنى قۇتۇر بېسىپ، تۆكى چۈشۈپ، قىزىل ئەتلىرى كۆرۈنۈپ قالغانىدى.

— سىلىنىڭ قوچقار ئالتە يېرىم چارەك كېلىدىكەن، مەمەتخان، — دېدى مامۇت شەيخ كۈلۈپ.

— سىلىنىڭمۇ بەش چارەكتىن كەم ئەمەس، يېنىۋالامسىلە؟ — دېدى مەمەت ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ. ئۇ ھىجىيىپ بۇرۇتىنى ئېشىپ قويدى.

— ئۆلۈۋالامسىلە دەپ سوراڭلا، — دېدى مامۇت شەيخ زەردىسى قايناپ.

ھەر ئىككىسى بەگنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— پۈتۈم بولدىمۇ؟

— بولدى، تەقسىر، — ئىككى يىگىتبېشى تەڭلا قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تەزىم قىلدى.

ئەيسا بەگ بىلەن نىيازبەگ بىر - بىرىگە قارىشىۋېلىپ باشلىرىنى لىڭشىتتى.

قوچقارلار بىر - بىرىگە خىرس قىلىپ، تۇمشۇقىنى يالاپ بۇرقىراپ يەرنى چاپچىغىلى، باشبېغىنى تارتقىلى تۇردى. ئارىلىق ئەللىك ماڭدام قىلىپ ئۆلچەنگەندىن كېيىن قوچقارلارنىڭ نۇقتىسى ئېلىندى.

— ھە ما؟!

— ھە.

— ئاللاھۇ ئەكبەر!

يىگىتبېشىلىرىنىڭ تەڭلا ۋارقىرىشى بىلەن بىللىلا قوچقارلار

قويۇپ بېرىلدى. چوماقتەك ئېتىلىپ بارغان قوچقارلار «جالاق» قىلىپ كاللا قويۇشتى، يوغان يوگىمە مۈڭگۈزلەردىن «يالت - يۇلت» قىلىپ ئوت چاچرىدى. قوچقارلار كاللا قويۇپ بولۇپلا، يەنە بىر - بىرىگە سىڭارىيان چەكچىيىپ، قىزىل جىيەكلىك ئۈچ چاسا كۆزلىرىنى بىر - بىرىنىڭ ھەربىر قەدەم چېكىنىشىنى ھېسابلاپ تۇرغاندەك تىكىپ كەينىگە يانغىلى تۇردى، توختىماي بۇرقىراپ، ياپلاق تىللىرىدا ھەدەپ تۇمشۇقىنى يالاشتى. قاراقوچقارنىڭ ئارقا پۇتى بىر ئورىچەككە تىقىلىپ قېلىپ، ئىزىدا تاققىدە توختىدى. ناڭقاش① قوچقارمۇ رەقىبىگە قاراپ تىم توختىدى. ئاندىن ھەر ئىككىسى باشلىرىنى سىڭارىيان ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئالدىغا سەكرەپلا تەك ئېتىلدى. ئۇلار يەنە ياندى، يەنە سوقۇشتى، يەنە ئېتىلدى. قوچقارلارنىڭ ئېغىز - بۇرۇنلىرى قىزىل قانغا بويالدى، ئېغىزلىرىدىن قانلىق ماغزاپلار تامچىدى. ئاۋۋال قارا قوچقارنىڭ، كېيىن ناڭقاش قوچقارنىڭ بىردىن مۈڭگۈزى سۇندى. مۈڭگۈز ئورنىدىن قان ئېتىلىپ چىقىپ بارا - بارا ھالسىزلىنىپ يىقىلىشتى، شۇنداقتىمۇ يەنە ئورنىدىن تۇرۇشتى. تۆت ئاش پىشىمدىن كېيىن، پۇتونلەي قانغا بويالغان ئىككىلا قوچقار مۈڭگۈزلىرىدىن ئايرىلدى، كۆكسى، بويۇنلىرى قان بىلەن بويالدى. ئۇلارنىڭ قەدەم ئېلىشلىرى شۇنچىلىك ئېغىر ئىدىكى، پۇتلىرى دىرىلداپ تىترەۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما سورۇندىن قاچماي تىركەشمەكتە ئىدى. بۇ ئېسىل جانىۋارلار باشقا يىرتقۇچلارغا يولۇققاندا، ھامان ئۆزىنىڭ قوي ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى ئاشكارىلاپ قارشىلىقسىز جان بېرىشكە كۆنگىنى بىلەن، ئۆزئارا جەڭگە چۈشكەندە خېلى ياۋۇز يىرتقۇچنى مەغلۇپ قىلغۇدەك ئىرادىگە كېلەلەيتتى.

پۈتۈن سورۇن ئەھلى سۈرلۈك جىمجىتلىققا چۆكتى. ھەممىلا ئادەمنىڭ كۆڭلىدە — مەيلى ئۇ بەگ ياكى چاكار بولسۇن، لەززەت

---

① ناڭقاش — كۆزىنىڭ ئەتراپى قارا كۆزەينەك تاقىغاندەك رەڭ ئالغان.

كۈچىگە ئىگە ئامەت ، شۆھرەت ، شان ـ شەرەپ تۇيغۇسى ئۆرۈك چوغىدەك تاۋلىنىق يېلىنجاپ تۇراتتى . ئىككى يىگىتبېشى قوچقارلارنىڭ كاللا ئۇرۇشىنى ساناپ تۇرۇشاتتى . ھازىر ئۇلار بىر يۈز ئەللىك يەتتە قېتىم كاللا ئۇرۇشتى ، ئەمدى بىر يۈز ئەللىك سەككىزىنچى قېتىمغا قاراپ ئالدىغا ماڭماقتا ئىدى . ئۇلارنىڭ قەدەم ئېلىشلىرى ، ئېغىر پۇشۇلداشلىرى ، باسقان ئىزلىرىدىن ئۈستى ـ ئۈستىلەپ قان تامچىلىغان چىغىر يولنىڭ ھاسىل بولۇشى ، ئېغىر يارىلانغان جەڭچىنىڭ سەنتۈرۈلۈپ ئالغا كېتىۋاتقان كۆرۈنۈشىگە تولىمۇ ئوخشايتتى . يانتاقلىقلارنىڭ ناڭقاش قوچقىرى مادارسىزلىقتىن يېرىم يولغا كەلگەندە مۇدۇرۇپ كېتىپ كەينىگە زوڭ ئولتۇرۇپ قالدى . ئۇ رەقىبىگە قانلىق كۆزىنى جەھلى بىلەن تىكىپ ، بېشىنى يەنىلا سوقۇشۇش ئۈچۈن يانتۇ تىك تۇتۇپ ، ئورنىدىن تۇرۇشقا ئىككى مەرتەم ئۇرۇندى ، ئەمما ئارقا پۇتىدا بەدىنىنى كۆتۈرگۈدەك مادارى قالمىغاچقا ، دىرىلدەپ تىترەپ كەتتى . ئۈچىنچى قېتىم ئۇرۇنۇشىدا ئالدى پۇتى تىزلىنىپ قېلىپ ، تۇمشۇقى يەر تىرەپ قالدى . مادارسىز ، ئەمما قەھرى بىلەن كېلىۋاتقان قارا قوچقار رەقىبىنى تىك تۇرۇۋالسۇن ، دېگەن مەرد پالۋاندەك ئالدىغا شوخشۇغان ، ئەمما قەدەم باسمىغان ھالەتتە چەكچىيىپ تۇردى ، ناڭقاش قوچقار كۆچەپ ئاران دېگەندە ئورنىدىن تۇردى ، ئەمما سەنتۈرۈلۈپ تۆت پاچىقىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دىرىلداپ تىترەپ كەتتى ، لېكىن ئەسەبىي كۆزى ، مۈڭگۈزىدىن ئايرىلغان چىداملىق بېشى يەنىلا رەقىبىگە توغرىلاندى . قارا قوچقار رەقىبى تىكلەنگەن ھامان جان كىرگەندەك شىددەت بىلەن ئېتىلدى . ئىككى كاللا يەنە شىددەت بىلەن ئۇرۇلدى . ناڭقاش قوچقار كەينىگە پۇكلىنىپ يىقىلدى . قارا قوچقار ئالدىغا پۇرلىشىپ موللاقلاپ يىقىلدى . ناڭقاش قوچقار بىر قېتىم سۇس تىرتاڭلاپ جىم بولدى ، قارا قوچقار ئۈچ قېتىم ئېغىر پۇت ئېتىپ ئوڭدىسىغا يېتىپ قالدى .

يىگىتبېشىلىرى يۈگۈرۈپ كەلگەندە قوچقارلار جان

ئۆزگەندى، ئىككىسى شۇنچە يېقىن، تىمتاس، خاتىرجەم ياتاتتى.

ئادەملەر گۇررىدە ئورنىدىن تۇرۇپ شاۋقۇن كۆتۈردى. يىگىتپىشلىرى جېدەل چىقىپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ گېپىنى بىر قىلىپ، كاتتىلارنىڭ ئالدىغا بېرىشتى. دەل مۇشۇ چاغدا، قارا ئاتقا مىنگەن چىرايلىق بىر يىگىتنىڭ سورۇندىن خېلى يىراق دۆڭ ئۈستىدە سورۇنغا جىمىدە تىكىلىپ تۇرغانلىقى مامۇت شەيخنىڭ كۆزىگە ئىلىنىپ قالدى. ئۇ تولىمۇ كېلىشكەن يىگىت ئىدى. يىگىت مامۇت شەيخكە شۇنچە تونۇشلۇق كۆرۈندى، ئەمما ئەسلىيەلمىدى. ئۇ ئوبدانراق كۆرۈۋېلىش ئۈچۈن بۇرۇلۇپ تىكىلگەندە، يىگىت ئۇنىڭغا چەكچىيىپ ئالايغاندەك بىلىنىپ كەتتى. شەيخ شۇئان تونۇۋالدى، ئۇ يىگىت تونۇش ئالىيىش بىلەن ئۆزىنى ئاشكارىلاپ قويغانىدى. باياتىن بېرى تاپالمىغان، مامۇت شەيخنىڭ روھىنى سۇغۇرۇۋېلىپ غايىب بولغان بۇ پەرىزات ئەيسا بەگنىڭ ئارزۇلۇق قىزى زۆھرە خېنىم ئىدى. شەيخ كۇلۇشكە ئۈلگۈرمەيلا زۆھرە خېنىم ئېتىنى چاپتۇرۇپ دۆڭدىن چۈشۈپ يىراقلاپ كەتتى...

— خالايىق، قوچقار سوقۇشتۇرۇش ئاخىرلاشمىدى، قوچقارلار بىر- بىرىدىن يېڭىلمەي جان بەردى. شۇڭا، ھېچقايسى يۇرت ئۇتتۇرمىدى ھەم ئۇتمىدى. يۇرت كاتتىلىرىمىزنىڭ پۈتۈمى بويىچە، كېلەر چارشەنبە كۈنى يانتاقتا تەۋە ھورلۇق بىلەن بولقا ئارىلىقىدىكى ھاڭغۇتلۇق ئۆستەڭ بويىدىكى شېھىتلىك جاڭگىلىدا، ئىككى يۇرت ئارىسىدا ئوغلاق تارتىشىش بولىدۇ. شۇڭا، يۇرتنىڭ ھەم ھەر كىمنىڭ باغلاشقىنى ھېساب. باغلاقنى بۇزغۇچى بولماڭلار، كىمكى يېڭىۋالسا نامەرد، ئۇتتۇرغانغا ھېساب...

— تېخىچە مۇشۇ يەردە ئولتۇرامسەن ئاداش، قوپە...

مامۇت شەيخ چۆچۈپ سىلكىندى ۋە مۇشۇ سىلكىنىشتە ئوقۇرىكىگە جىمىدە ئاغرىق كىرىپ ھېلىلا سۇرگەن شېرىن خىياللىرى كېسىلدى. ئۇ بېشىدا ھەجىيىپ تۇرغان ھەمزىگە

ئالايدى .

— ئاله ، مانا ئېلىپ كەلدىم ، — ھەمزە شەيخنىڭ قوچىقىغا يۇمشاق بىر بوغچىنى تاشلىدى . تونۇش پۇراق شەيخنىڭ بۇرنىغا ئۇرۇلۇش بىلەن دىلى ۋىللىدە ئېچىلىپ ، كۆزلىرى پارقىراپ كەتتى .

— قانداق قىلىپ ؟ ...

— مۇشۇنداق يۇرسەڭ ئۇيقۇ كېلەمدۇ ماڭا ، تەۋەككۇل پېشانەم دەپ باردىم ، مانا ئەمىسە دەپ بىر بوغچا ئېلىپ كەلدىم . مەيدەڭگە باسساڭمۇ خېنىمنىڭ توغۇچىقىنى باسقاندەك بولىسەن .

شەيخ بوغچىنى قۇچاقلاپ بۇرنىغا يېقىن ئەكەلدى . پۇراق شۇنچە قويۇق ھەم مەززىلىك ئىدىكى ، شەيخ ئۇزاق پۇراپ مەست بولدى . بىرئازدىن كېيىن مەستلىكىدىن يېشىلىپ ئەتراپقا قارىدى ، ھەمزە كېتىپ قالغانىدى . مەشرىق ئاقىرىشقا باشلىغانىدى . ماموت شەيخ پۇراشتىن ، باغرىغا بېسىشتىن بوغچىنى كۆرۈشكە كۆچتى . بوغچىدا ئەتلەس كۆڭلەك ، دۇخاۋا كۆڭلەك ، تاۋار تامبال ، دوپپا ، قوزا تېرىسىدىن تىكىلگەن جىلتكە ، ئىچ كۆڭلەك ، مارجان ، رومال ، مەخمەل پەرىجە ، تۇلكە تۇماق بار ئىدى . ئۇ مەخمەل پەرىجە بىلەن تۇلكە تۇماقنى ھېلىقى كۇنى — ھەم بەختلىك ، ھەم شەرمەندە بولغان كۇنى زۆھرە خېنىمنىڭ ئۇچىسىدا كۆرگەنىدى . ئۇ شۇ كۇننى خاتىرىسىدىن ئۆتكۈزدى ...

* * *

قارايغان كۆكتىن ئۇششاق قار ئۇچقۇنداپ تۇراتتى . چىملىق ، تۇزلەڭ يەر يۇزىنى نېپىز قار باسقانىدى . ئۇچقۇر ئاتلار بارغانسېرى قىزىپ كەتكەنىدى . ساناقسىز ئاتلىقلار بىردەم غۇژمەكلىشىپ تىركىشىسە ، ۋارقىراپ تىللاشسا ، بىردەم شىددەت بىلەن ئالغا چېپىشاتتى .

يۇرت كاتتىلىرى ئوغلاق تارتىۋاتقان ئۇچقۇرلار توپىغا

ئاتلىرنى يىراقتىن ئايلاندۇرۇپ كۆز سېلىپ تاماشا قىلىشاتتى. ھەممىنىڭ ئۈستى يۇپقا قار ئۇچقۇندىسى ئاستىدا قالغانىدى. ئەيسا بەگنىڭ كۈمۈش رەڭ ئاقارغان ساقال - بۇرۇتىغا يېپىشقان قارلار سۇزۇك مۇز دانىچىلىرى بولۇپ ساقىلىغا ئېسىلىپ قالغان، چىرايلىق قارا كۆرپە تۇمىقىنى نېپىز بىر قەۋەت قار يۆگىۋالغانىدى. ئاتىسىنىڭ بىقىنىدىلا ئويناقلاپ ئىزىدا تۇرالمايۋاتقان قار رەڭگىدىكى نەسىللىك ئاق يۇلتۇز ئارغىمىقىغا مىنگەن زۆھرە خېنىم چىرايلىق ئاغزىدىن قويۇق ھور چىقىرىپ، ئوغلاقچىلار توغرىسىدا قارلىغاچتەك ۋىچىرلاپ توختىمايتتى. ئۇ بېشىغا ئالما ئۇرۇقى رەڭگىدىكى مەخمەل تاشلىق تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن كەمچەت كىيىپ، كەمچەت ئۈستىدىن ئاق شايى رومالنى باستۇرۇپ ئېڭەكچىلەپ بويىنىغا يۆگەپ چىگىۋالغانىدى. كۆچا كۆرپىسى بىلەن ئەستەرلەنگەن قارا مەخمەل تونىنىڭ ئايىغىدىن ئەتلەس كۆڭلىكىنىڭ ئېتەكلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. پارقىراق قارا ئۆزۈن ئۆتۈكى كۈمۈش ئۈزەڭگىگە مەزمۇت تىرەلگەنىدى. جىگەر رەڭ تاۋار تاشلىق قوزا تېرىسىدىن پەلەي كىيگەن قولىدا چاققانغىنا قاشتېشى ساپلىق ئۈچ قىرلىق قامچىسى بار ئىدى.

— ئاتا، يانتاقلىقلار بەك ئۆمكەن، ھەممىسى غۇژمەكلىشىۋېلىپ بىزنىڭ ئادەملىرىمىزنى ئوغلاق بار يەرگە يولاتمايۋاتىدۇ. قاراڭ، يالغۇز ئاتلىق بىرمۇ يانتاقلىق يوق. بىزنىڭ ئاۋاتلىقلار قۇمدەك چېچىلىپ ھېچ قولاشمايۋاتىدۇ، يىگىتبېشىنىڭ بېشارەتلىرى بىلەنمۇ كارى يوق...

زۆھرە خېنىم چىرايلىق تۇمشۇقىنى ئاتىسىنىڭ قۇلىقىغا يېقىن ئەكېلىپ ئەلەم بىلەن پىچىرلىدى. نارازى بولۇپ سۇزۇلۇپ كەتكەن قاپىقى ئۇنىڭ ھۆسنىگە يەنە بىر يېڭى ھۆسن قوشتى. ئەيسا بەگنىڭ ئوماق قىزىنىڭ يېقىملىق خۇشبۇي، ئىسسىق تىنىقى قۇلىقىغا ئۇرۇلۇش بىلەنلا، بارغانچە ئاچچىق ئۇيۇشۇپ كېتىۋاتقان يۈرىكىدە ئىللىق ئاتىلىق مېھرى قوزغالدى. سۇرلۇك يۈزىگە كەم كۆرۈلىدىغان ئىللىق تەبەسسۇم تېپىپ چىقىپ، قارچىغا كۆزى

چاقنندى . ئۇ مۇزلاپ ئۈيۈشۈپ كەتكەن ئوڭ قولىدىكى قامچىسىنى تىزگىن تۇتۇپ تۇرغان سول قولىغا يۆتكەپ ، ئوڭ قولىنى ھورداپ قوينىغا تىقىپ ئىسسىتتى ، ئاندىن قىزنىڭ كەمچەت ئاستىدىن پىلەك يېيىپ چىقىۋالغان ئىككى تال ئۇزۇن قارا ماڭلاي چېچىنى يەم بىلەن قايرىپ ياغلىقى ئىچىگە ئىتتىرىپ قويدى . ئۇزۇن كىرپىكلىرىدە قار ئۇچقۇنى ئېرىشتىن پەيدا بولغان نەملىكنى باش بارمىقىدا سىلىققىنا سۈرتۈپ ، ئاناردەك قىزىرىپ كەتكەن سۆزۈك مەڭزىنى ئاۋايلاپ سىلىدى . شۇ تاپتا قەلبىدىكى ئاتلىق غۇرۇر ۋە مېھىر ئېرۋىسىنىڭ ھەربىر قىل تومۇرلىرىغا ، پۈتۈن ۋۇجۇدىغا كۆيىدۈرگۈچ ھارارەت بولۇپ تارقالغاندى . قىزنى كىچىلىرى قوينىدا پەپىلەپ باققان يىللار ، ئۇنىڭ بېلىقتەك پىلتىڭلاپ سەكرەپ ئويناشلىرى ، يۇمران ئاسلاندەك پىسىلداپ تىنىپ ، سۈرەتتەك ئوماق قېتىپ ئۇخلاشلىرى غىل - پال ، ئەمما شۇنچە ئېنىق كۆز ئالدىدا نامايان بولدى . قاردەك ساقال - بۇرۇتلىرى تىترەپ ، كۆكىرىپ كەتكەن قېلىن ، قۇرۇغان كالپۇكلىرىدا ئەلەملىك كۈلكە پەيدا بولدى .

— سوغۇق ئۆتۈپ كەتمىسۇن ، بالام ، — دېدى ئۇ قىزنىڭ جۇۋىسىنىڭ ياقىسىنى ھىملاپ قويۇپ .

— ئەن بولماڭ ئاتا ، ئىچىمدە جىلىتكىدىن ئىككىسى بار ، — ئۇ ئاتىسىغا شوخلۇق قىلىپ تىلىنى چىقىرىپ كۆزىنى قىسىپ قويدى . ئاتا تەبەسسۇمىنى ئۆچۈرۈپ ئالدىغا قارىدى .

قىزنىڭ كۆزى بار كۈچى بىلەن تارتىشىپ شامالدەك كېتىۋاتقان مامۇت شەيخ بىلەن ئىسمائىل بەگكە چۈشۈشى بىلەن يۈزىگە ۋىللىدە قىزىللىق تېپىپ ، يۈرىكىدە ياۋايى بىر ھېسسىيات ، ئاڭسىز سېلىشتۇرۇش تۇيغۇسى پەيدا بولدى . مامۇت شەيخ قارا كۆرپە تۇمىقىنى پېشانىچىلاپ قىستۇرۇۋېلىپ ، قامچىسىنى چىڭ چىشلىۋالغان ، بۇغداي ئۆڭ چىرايى قارا تەرگە چۈمۈپ ، چىرايلىق كۆزلىرى قىسىلىپ ، قاپاقلىرى تۈرۈلۈپ كەتكەنىدى . ئۇنىڭ رەقىبى بولغان — قەشقەرنىڭ چىرايلىق سەرپۇش تۇمىقىنى كىيگەن

ئىسمائىل بەگنىڭ چىرايىمۇ قىز بالىنىڭ يۈزىدەك قىزىرىپ كەتكەنىدى. ئۇمۇ قامچىسىنى چىشلىۋالغان، چوڭ چىرايلىق بېغىر كۆزىدىن نۇر يېغىپ تۇراتتى. ئۇلار بىرمۇنچە ئاتلىقلار قايىنىمىغا كىرىپ كۆرۈنمەي قالدى. مامۇت شەيخ شۇنچە كۆرۈمسىز، ئوتتۇنچى چىراي، ئىسمائىل بەگ بولسا كېلىشكەن، كۆزلىرىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدۇ، ئۆزى قاۋۇل ... مامۇت شەيخ ئىسمائىل بەگكە يەتمەيدۇ. ئىسمائىل بەگنىڭ مىجەزى، گەپ قىلىشلىرى، مېڭىش - تۇرۇشى ئۆزىنىڭ ئاتىسىغىلا ئوخشايدۇ. ئۇ نېمىدەپ مامۇت شەيخنى ئىسمائىل بەگكە سېلىشتۇرىدۇ، يەنە كېلىپ تونۇمايدىغان بىر كاززاپقا ...

غۇژمەك ئوغلاقچىلار ئېقىنى سۈرەن - چۇقان بىلەن كۆنۈپپېتىش تەرەپكە قاراپ يا ئوقىدەك سوزۇلدى. ئوغلاقنى ئىسمائىل بەگ تارتىۋېلىپ چاتراقلىغان[1] پېتى، يىراقتا غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاۋاتلىقلارنىڭ تۇغىغا ئېلىپ ماڭدى، ئۇنىڭغا سوكدىشىپلا مامۇت شەيخ يالىڭاچلىنىپ، باش، دۈمبىسىدىن قويۇق هور چىقىرىپ جەهلى بىلەن ئات سالدى. كاتتىلارنىڭ ئېتىمۇ توپنى يانداپ ئىلگىرىلىدى. «ۋاي ئىستت، سوغۇق ئۇرۇۋەتمىگىدى» قىز ئاغزىدىن بۇ گەپلەرنىڭ قانداق چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەي لېۋىنى چىشلىدى ۋە ئۆزىنى سىلكىشلىدى. مامۇت شەيخ يېتىشىۋالسا، ئىسمائىل بەگدىن ئوغلاقنى تارتىۋالسا كۆڭلى ئارام تاپىدىغاندەك بىر هېسسىيات ئۇنىڭ يۈرىكىدە غەليان كۆتۈردى ...

«ۋاي ئەستاغپۇرۇللا شەيتان، مېنى شەيتان ئۇسسۇلغا سېلىۋاتامدۇ، نېمە بولدۇم، مامۇت شەيخ ئۆلسۇن، هازىرلا ئېتى بىلەن موللاق ئېتىپ ئۆلسۇن، مېنى ئازدۇرۇۋاتقان شەيتاننىڭ خۇدا جاجىسىنى بەرسۇن» دەپ ئىچىدە ئۆزىنى، شەيخنى مىڭنى تىللىدى.

مامۇت شەيخ قانچە قىلىپمۇ ئىسمائىل بەگكە يېتىشەلمىدى.

---

[1] چاتراقلاش — تېقىمىغا باسۇرۇش.

ئىسمائىل بەگ تۇغقا يېقىنلاپ بارغاندا، ئۇن بەش ئاتلىق يانتاقلىق تۇغىنى قورشاپ تۇرۇۋالغانىدى. قىزنىڭ بۇلارنى كۆرۈپلا خۇشاللىقى تىنىق سۇ يېنىك دولقۇنلىغاندەك پۈتۈن جىسمىغا تارالدى ۋە ئۆزىنى تۇتالماي يىغلىۋېتىشكە ئاز قالدى. «بۇ نېمە ئالامەت، مەن يانتاقلىقنىڭ يېنىنى ئېلىۋاتىمەن، نەدىن كىرىۋالدى بۇ خىيال.»

ئىسمائىل بەگ ئىككى ئايلىنىپ تۇغقا يېقىنلىيالمىغاندىن كېيىن، قوغلاپ كېلىۋاتقانلارنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالاي دەپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قوغلاپ كېلىۋاتقانلارنى بۆسۈپ، تۇغقا ئۆزىنى ئۇردى. توغرا تۇرۇۋالغان بىرى ئېتى بىلەنلا يۈرلىشىپ يۇمىلاپ كەتتى. ئىسمائىل بەگ ئۈزەڭگىنى دەسسەپ كۆتۈرۈلۈپ ئوغلاقنى كۈچەپ تۇغقا چۆرىدى، ئەمما بىرى تەڭ كۆتۈرۈلۈپ جەينىكى بىلەن ئۇرۇۋەتكەنلىكتىن، ئوغلاقنىڭ يانپىشى تۇغقا سەل ئۇرۇلۇپلا يەرگە چۈشۈپ كەتتى. قىزنىڭ ئاغزىغا تىقىلىپ قالغان يۈرىكى لاسىدە ئىزىغا چۈشۈپ ئۇھ دېدى، ئۇھ بىلەن بىللىلا يەنە ئازابلىق تولغىنىپ كەتتى.

ئوغلاق ئات تۇياقلىرىدا چەيلەندى، ئۇنى ھېچكىم يەردىن يۇلۇۋالالمىدى. يالىڭاچ شەيخ يەرگە ئېڭىشىپ ئوغلاقنى تۇتۇۋالدى، ئەمما ئاتنىڭ ئۈستىگە ئالالماي، ئېڭىشكەن پېتى ئاتنى دېۋىتىپ توپ ئىچىدىن بۆسۈپ چىقتى. ئۇ ئادەملەردىن خالىيراق يەرگە چىقىۋالغاندىن كېيىن، كۆتۈرۈلۈپ ئوغلاقنى چاتراقلىۋالدى. قىز دەقىقە ئىچىدە شەيخنىڭ قامچا چىشلىۋالغان ئېغىزىدىن ساقىپ چۈشكەن قاننىڭ يالىڭاچ مەيدىسىدە ئىنچىكە سىزىق تارتقىنىنى كۆرۈپ قالدى. شەيخ ئۇدۇلىدىن ئۆتۈشكە، دۈمبە، بىقىنلىرىدىمۇ قان سىرغىغان، كۆكەرگەنلىكتىن قارىيىپ كەتكەن چاپراس قامچا ئىزلىرى كۆزىگە چېلىقتى.

شەيخ ھەمساتتا ساناقسىز ئاتلىقلار توپى ئارىسىدا كۆرۈنمەي قالدى. خۇشلۇققا مايىل كەلگەن ئىللىقلىق قىزنىڭ پۈتۈن جىسمىغا تارالغاندەك بولدى. ئۇ كۆزلىرىگە تېپىپ چىققان

تەبەسسۇمنى يوشۇرالمىغان هالدا ئاتىسىغا قارىدى. ئاتىسىنىڭ قارچىغا كۆزلىرىدە كەم كۆرۈلىدىغان تەلۋە سېرىق ئۇچقۇن يېنىپ، قارا قاتما چىرايى كۆكىرىپ كەتكەنىدى. ئۇپراپ كەتكەن چىشلىرى كىرىشىپ، ئالدىغا ئۇچلىنىپ چىققان ئاق ساقىلى دىردىيىپ، ئۆزى تولىمۇ قورقۇنچلۇق كۆرۈنەتتى.

— نىزاخۇن، ئالىقانلىرى قىچىشىۋاتىدۇ، ئويناپ قويامدۇق؟ — دېدى ئۇ يېنىدىكى نىياز بەگكە قارىماي تۇرۇپ.

— مەنمۇ شۇنى دەي دەپ تۇرغان، — دېدى نىياز بەگ.

نىياز بەگ هازىرلاندى. ئەيسا بەگ جۇۋىسىنى سېلىپ تاشلاپ، ئىچىدىكى كۆك تونىنىڭ پېشىنى بەلباغقا قىستۇرۇپ، نىياز بەگ بىلەن كۆز ئۇرۇشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئات سالدى.

ئاتىسىنىڭ چەكسىز ئەلەم يېغىپ تۇرغان كۆزلىرى قىزنىڭ قەلبىدە ئويغانغان ئىللىقلىقنى قاتۇرۇۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا غەزەپ، ئەلەم ئېلىپ كىردى: «نېمىدەپ يانتاقلىقتا يان تارتىپ تۇرىمەن، — دېدى قىز ئاچچىق بىلەن ئىچىدە، — ئاشۇ ئالا چوقۇرغا پايلايمەن، ماڭا سالغان دىشۋارچىلىقلىرى ئازمۇ؟ ئاتامنىڭ دىلىغىمۇ ئازار بەردى، يۇرتنىڭ شەنىنى تاپاندىدى، كۆزگە ئىلمىدى. ئەيسانىڭ ئاۋۇتىنىڭ ئەركەك زاتى تىكىلىپ باقالمايدىغان قىزىغا هاياسىزلىق قىلدى... بىچارە ئاتامنى زەردىگۆش قىلىۋاتسا، مەندە قىساس دەيدىغاننىڭ ئۆۋۈقى تېپىلماسمۇ؟ چۇمۇلە جېنىدا قىساسنى ئۇنتۇمايدۇ. مەن بىر ئادەم، ئادەم قىساسنى تەرك ئەتسە، ئاللا ئۇنى بەندەم دېمەيدۇ. ئۇ خالايىق ئارىسىدا يۈزۈمگە دەسسىگەندىكىن، يانتاق ئەرلىرىنىڭ خۇۋەينىسى بولغان ئۇنىڭ يۈزىگە مەنمۇ دەسسەي. قىساس، خورلاش دېگەننىڭ تەمىنى شەرمەندىلەرچە تېتىپ باقسۇن. ئاتامغا، ئەيسا ئاۋۇتىنىڭ ئادەملىرىگە قىيامەتكىچە يان تاش بولغۇدەك ئىنتىقام ئالاي، رەهمەتلىك ئانامنىڭ مېنى تۇغقىنى ئۇچۇن روهى خۇش بولسۇن. ئالا قانات شەيخ ئۆمۈر بويى مېنى ئۇنتۇپ قالمىسۇن، ئىچىمگە كىرىۋېلىپ، كۆڭلۈمنى پاراكەندە قىلغاننىڭ

جاجىسنى يېسۇن ، مېنى بىر ئازابلىغىنى ئۈچۈن مىڭ ئازاب چەكسۇن . كۆڭلۈمگە كىرىۋېلىپ شەيتاندەك سېھىرلىگىنى ئۈچۈن ، مېنىڭ شەيتانلىرىم ئۇنىڭ باغرىغا جۇۋالدۇرۇزدا كەشتە تىكسۇن . ئەيسانىڭ ئاۋىتى ياتاقلىقتا قىز بەرگەن نەدە بار . يەنە كېلىپ ئەيسا بەگنىڭ قىزىنى ... ئۇزاققا قالماي ئەرگە تېگىمەن . بۇ ئاللانىڭ پېشامەنگە پۈتكەن قىسمىتى . تەڭشەلمىگەن جاھان ، كاشكى شەيخ ئاۋاتتا تۇغۇلۇپ قالغان بولسا...»

قار بارغانچە ئاۋۇپ كەتتى . ئادەملەرنىڭ ئۈستىبېشى قارغا كۆمۈلدى . شەيخ يالىڭاچ پېتى تېخىچە ئوغلاقنى باسۇرۇۋېلىپ ، باشقىلارنى قونچاق ئوينىتىۋاتقاندەك چاپماقتا ئىدى . ئەيسا بەگنىڭ ئېتى شەيخنىڭ ئېتىغا يېتىشىۋالدى .

زۆھرە خېنىم شايى ياغلىقنى كەمچەت ئۈستىدىن ئارتىلدۇرۇپ ، ئېڭەكچىلەپ ئېغىز ـ بۇرنىنى قوشۇپ تاڭدى . ئۇنىڭ قايرىما كىرپىكلىك شەھلا كۆزلىرى يېنىپ تۇرغان جۇپ يۇلتۇزدەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى ، ئۇ ئاتنى باشقا ياققا — توپتىن يىراق دالاغا قايرىپ شىددەت بىلەن چاپتۇردى . ئات ئۇزۇن ، ئىنچىكە پاچاقلىرىنى ئاق قۇنىڭ قانىتىدەك سوزۇپ بۇلۇتتەك يېنىك يۈگۈرەيتتى . ئۇنىڭ پارقىراق تاقىلىرى قار توزانلىرى ئارىسىدىن يالت ـ يۇلت قىلىپ كۆرۈنۈپ قالاتتى . ئۇ خېلى ئۇزاق ئايلانغاندىن كېيىن توپقا قاراپ كەلدى .

ئەيسا بەگ بىلەن شەيخ ئوغلاقنى قولدىشىپ قالغانىدى . شەيخ تۇگۈلۈپ ئالدىغا ئېڭىشىۋالغان ، بەگ بىر تەرەپكە سىڭارىيان بولۇپ كۈچەپ تارتماقتا ئىدى . شەيخ ئوغلاقنى چاتراقلىۋالغان بولۇپ ، بەگ قانچە قىلىپمۇ يۇلۇۋالالمىدى . ئاتلار تەڭ قۇلاق بولۇپ بىر ئېگىز دۆڭگە كۆتۈرۈلدى . دۆڭ تار ھەم تىك ئىدى . ئۇلار دۆڭدىن ھالقىپ پەسكە چۈشۈۋاتقاندا شەيخنىڭ ئېتى مۈدۈرۈپ كەتتى . بۇ مۈدۈرۈش تازا كۈچەۋاتقان بەگنىڭ قولىنى ئوغلاقتىن ئاجراتتى ـ دە، ئۇز كۈچى بىلەن ئېتىدىن ئۈچۈپ يەرگە موللاق ئېتىپ چۈشتى . شەيخنىڭ ئېتى تىزلىنىپ قېلىپ يەنە چاچراپ تۇرۇپ

كەتتى . باشقىلار يېتىپ كەلگۈچە بەگ سەكرەپ قوپۇپ ، ئاستىلاپ توختاپ قالغان ئېتىغا مىنىۋالدى . قاردا ئۇنىڭ ئىزىنى - ئايىغىغا توپا يۇقمىغانىدى . بۇ ئىشنى بىرنەچچە ئاتلىق يىراقتىن كۆرگەندىن باشقا ھېچكىم ئىلغا قىلالمىدى . ئاشۇ يىراقتىن كۆرگەنلەر ئىچىدە زۆھرە خېنىممۇ بار ئىدى . ئۇ شەيخكە يېقىنلاپ كەلدى . شەيخ ئېسەنگىرەپ قالدى... تونۇش تىنىق كۆزلەر ، سۇلكەتلىك قامەت شەيخكە يۇرت شەرىپى ، دو چىقىلغان ئوغلاقنىڭ رىشتىدىن كۈچلۈك مېھىر سالدى . قىز ناھايىتى يېقىنلاپ كەلدى . دەسلەپ ئۆچمەنلىك بىلەن تىكىلگەن كۆزلەردىن ئۇ قانچە يېقىنلاشقانسېرى ئاجايىپ بىر جازىبىدار چاقناشنى كۆردى . شەيخنىڭ جىددىيلىك ، قاراملىق ، غۇرۇر تۇيغۇسى بىلەن قېتىشىپ كەتكەن يۇزلىرى يۇمشاپ قان يۈگۈردى ، كۆزلىرىدىكى رەھىمسىزلىك سىرىق قاردەك ئېرىپ ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىللىقلىق ئىگىلىدى . ئۇ توڭغانلىقنى ، دۇمبە ، غوللىرىنىڭ كۆيۈشۈپ ئېچىشىۋاتقىنىنى سەزدى . پۇت - قوللىرى خېمىردەك يۇمشاپ ، ھېلى ئاتتىن چۈشۈپ كېتىدىغاندەك بېشى قېيىپ كەتتى . قىز يانداپ كېلىپ ئۇنىڭغا تىكىلدى . قىزىرىپ كەتكەن نازۇك قوللىرى بىلەن ئاغزى - بۇرنىنى تېڭىۋەتكەن ئاق شايىنى ئېڭىكىگە سۇرۇپ چۈشۈردى . ئۇنىڭ يۇزلىرى قىزىرىپ ، ھاسىراشتىن ئويماقتەك ئاغزىدىن ئاق ھور چىقىپ تۇراتتى .

— سىز ياناقنىڭ يىگىتبېشى مامۇت شەيخ ئىكەنسىز - ھە ؟ — قىز نېمىدەپ بۇ گەپلەرنى ئاغزىدىن چىقىرىۋەتكەنلىكىنى بىلمەيتتى ، شۇڭا كۆڭلىدىكىنى بىلدۈرۈپ قويغاندەك ھودۇقۇپ كەتتى .

— ھەئە خېنىم ، قول قويدۇم جۇما سىزگە . ئەيسا بەگنىڭ بىر قىزى بار ، ئېتى ئۇنىڭ زۆھرەخان ، قەلەم قاشلىق ئاي جامال ، يىگىتلەرنى ماراتقان ، دەپ داڭقىڭىزنى ئاڭلىغان ...

— ئۇزۇن قولاقلىرىڭىز كايىپ كەتمىگەندۇ ؟

— بۇ بېيىتنى تېخى دادىغا يەتكۈزۈپ توقۇيالماپتۇ . مەن شەيخ

توقۇيدىغان بولسام ...

— پالۋان ئېغىزلىرىڭىز بولسا بېيتلىرىڭىزغا كۆمۈلۈپ قالارمەن تېخى ...

— سىزنى يالغۇز كۆمۈۋېتىپ مەن شەيخ باشئەگمەدە ئاقايمۇ؟

— ۋاي ئىسىت، ئوغلاق ئوينىدىم دەپ خۇدا بەرگەن ئەزىز جانىنى شۇنداقمۇ بىئەتىۋا قىلغان بارمۇ، دۇمبىڭىزدە قارا قان قېتىپ قاپتۇ، سوغۇقتا ئۆپكىڭىزنى ئۈششۈتۈۋالاي دەپسىز.

قىز كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئەتراپقا قارىدى، ئەڭ ئالدىدا ئاتىسى باشلىق ئاتلىق بىر توپ جان ـ جەھلى بىلەن چېپىپ كېلىۋاتاتتى.

ئاتلار زەيكەشنىڭ ئېگىز دامبىسىغا يامىشىپ، يەنە پەسكە ھالقىپ شۇڭغۇدى. شەيخ سوغۇقتىن جالاقلاپ تىترەپ، قىزنىڭ گەپ تېپىۋاتقان ئاغزىغا تىكىلىپلا قالغانىدى. ئۇنىڭ ئاغزىلا ئەمەس، پۈتۈن سېزىمى قېتىپ، ھاياتلىق توختاپ قالغاندەك ئىدى. ئۇ بىر سىلكىنىشتىن ئويغىنىپ كەتتى، ئۇنى قارا باسقانىدى. ئوغلاق زۆھرە خېنىمنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغانىدى. شەيخ، ئوغلاقنى مەن بەرگەندىمەنمۇ ياكى زۆھرە خېنىم ئۆزى تارتىۋالغانمىدۇ؟ دەپ تېڭىرقاپ قالدى. ئۇ ئۆزىمۇ بىلمەي يۈگەننى كۆچەپ تارتتى، ئات قاتتىق كىشنەپ ئالدى پۇتلىرىنى تىك كۆتۈرۈپ، ئىزىدا بىرنەچچىنى پىرقىراپ توختىدى. زۆھرە خېنىم ھېزى بەگ ھاجىنىڭ چوڭئۆستەڭ دامبىسىغا چىقىپ ئارقىسىغا قارىدى ۋە:

— چىدىغانغا چىقارغان، چىداڭ ياتاقنىڭ نوچىسى، يىگىتلىرىنىڭ خۇۋەينىسى، — دەپ ۋارقىرىدى.

قاتتىق قىيقاس ـ چۇقان ئىچىدە يۈزگە تەگكەن بىر قامچا شەيخنىڭ ئېسىگە ئالالمىغان شېرىن چۈشىنى بۇزۇۋەتتى، يۈزىدىن ئىسسىق قان جىرغىپ چىقتى. ئاتلىقلار توپى يىراقلاپ كەتتى. مانا شۇ كېتىشتە ياتاقنىڭ شان ـ شەرىپى مامۇت شەيخنىڭ قولىدىن ئاۋاتلىق قىزنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ياتاق تەۋەسىدە ئۆزۈنغىچە

پىتنە ـ پاسات ئاۋۇدى ، شەيخ بىر مەزگىل يىگىتبېشىلىق
سالاھىيەت بىلەن مەيدانغا چىقالمىدى . بۇ ئۇنىڭ پەرۋايىغا
كەلمىدى . مامۇت شەيخ قىزغا يولۇقتى ، گەپ قىلدى ، قىزنىڭمۇ
سىرىنى بىلىۋالدى ، ئەمما قىزنىڭ قولىنىڭ ئۇچىنى تۇتالمىدى .
ئاشۇ ئوغلاقنى تارتقۇزۇپ قويغان بەختلىك شەرمەندە مىنۇتلاردا ،
يۇمشاق ، ئىسسىق بىر نازۇك قول ئۇنىڭ دۈمبىسىنى يېنىك
سىلىغانلىقى راستمۇ ياكى ئۇنىڭ خىيالى ئاشۇنداق ئازدىمۇ ، بۇنى
مىڭ ئويلاپمۇ راست ـ يالغىنىنى ئايرىيالمىدى ...

ئالتىنچى باب

پاكىز ، رەتلىك كىيىنگەن بەش چاكار كۈمۈش ھەل بېرىلگەن ئاپتۇۋا ، چىلاپچىلاردا مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ تۇتۇشقا ھازىرلاندى . مېھمانلار يانتاق تەۋەسىدىن كەلگەن قىرىقتىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ ، مەكىت تەۋەسىدىكى كاتتا مۆتىۋەرلەر ئىدى . ئەيسا بەگنىڭ چوڭ ئايۋىنىدا ئاۋات تەرەپ كاتتىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ يۈزدەك ئادەم گىلەم ئۈستىگە تام بويلىتىپ سېلىنغان تاۋار كۆرپىلەردە چازا قۇرۇپ ئازادە ئولتۇرۇشقانىدى . ئايۋاننىڭ ئىككى يېرىگە ئورۇس چوغدىنى تۇختىتىلغان بولۇپ ، چوغداندىن تاۋلىق ئاچچىق ئۆرۈك چوغى يېلىنجاپ تۇراتتى .

سورۇننىڭ ئەڭ تۆرىگە ئەتلەس ، ئۇنىڭ ئۈستىگە زەرلىك پەرەڭ تەتىللاسى ، ئۇنىڭ ئۈستىدە يېشىل دۇخاۋا كۆرپە سېلىنغان تۆت قات كۆرپىدە قاپىقىدىن مۇز يېغىپ تۇرىدىغان ، قارا مەخمەل تۆپىلىك تۇلكە تۇمىقىنى قېشىغىچە چۆكۈرۈپ كىيگەن ئاق بومبۇر ساقاللىق ھېززى بەگ ھاجى[1] ئولتۇرغانىدى . قاپاقتوغراق كۆتىكىدەك قوپال ، تەتۈر ئۈستىخان بۇ ئادەم سورۇندىكى ھەممە ئادەمدىن يوغان ئىدى . قارا يىپەك توننى سۆرەپ چۈشكەن يوغان

① ھېززى بەگ ھاجى — ئېغىر قۇرغاقچىلىقتىن يۇرت خاراب بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغاندا خەلقنى باشلاپ يۇرتنى قۇتقۇزغان ۋەتەنپەرۋەر زات . شۇ چاغدا قازغان ئۆستەڭدىن يانتاق خەلقى ھازىرغىچە سۇ ئىچىپ كېلىۋاتىدۇ . بۇ ئۆستەڭ «ھېززى بەگ ھاجىنىڭ ئۆستىڭى» دەپ ئاتالغان بولۇپ ، خەلق ئۇ زاتنى ھازىرغىچە ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىدۇ .

قورسىقى كۆن تاسمىدا تارتىلىپ ، ئۇنى تېخىمۇ سۇر ـ سالاپەتلىك كۆرسىتەتتى . تونىدىن ئۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان تورۇق ئاتنىڭ باغرىدەك مەيدىسىدىكى چىگىشلىشىپ كەتكەن قويۇق تۈكلەر ئارىسىدىن قويۇن سائىتىنىڭ ئالتۇن زەنجىرى كۆرۈنۈپ قالاتتى . ئۇنىڭ يېقىنىدا مەكىت بازار بېگى نادىربەگ ، ياقۇپ بەگ ، غازكۆللۈك باي تۇردى هاجى ، تۇمەنتاللىق توختاش باي ، هېلاخۇن بەگ ، نىياز بەگ ، قاسىم بەگ هاجى ، كېرىم هاجى ، خاتىپ مىراب ، تۇران بەگ ، هاڭغۇتلۇق مەمەت بەگلەر قاتار ئولتۇرۇشاتتى . ئۇلارنىڭ قارشىسىدا ئاۋات ، سېرىقبۇيا ، ئاقدۆڭ ، شامال ، ئالاغىرنىڭ يۇرت كاتتىلىرى نام ـ ئەمەللىرىگە يارىشا ئورۇن ئېلىشقانىدى . چاكارلار ئاپتۇۋا ، چىلاپچا ئېلىپ كىرگەندە ، ئەيسا بەگ ئېغىر ئۇستىخانلىرىنى كۆتۈرۈپ بىر مويسىپىت كىشى بىلەن قىلىۋاتقان پارىڭىنى توختىتىپ ئورنىدىن تۇردى ، قولىنى ئاغزىغا ئاپىرىپ ، كانىيىنى قىرىپ قىسقا يۆتىلىپ قويدى . سورۇندىكى گۇڭۇر ـ مۇڭۇر شۇ زامان بېسىقتى .

— خۇدا بۇيرۇغان بۈگۈنكى ئۇلۇغ ئازنا كۈنلۈكتە ، بىر دەريانىڭ سۈيىنى تەڭ تالىشىپ ئىچىدىغان ئون ئۆستەڭ مەكتىنىڭ هېرزى بەگ هاجى ، نىياز بەگ قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى دەريا ئاتلاپ ، پېقىرنى ئادەم ئېتىپ ، يۇرتنى يۇرت ئېتىپ ئۇسساپ ، چاڭقاپ كېلىشىپتۇ . هاردۇق چېيى قايناتغان ئوخشايدۇ . جانابى هېرزى بەگ هاجىنىڭ پېقىرنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىشى تۈنجى قېتىم ، بۇ مەن كۈتمىگەن ، ئويلىمىغان خاسىيەتلىك ئىش بولدى ، بېشىم كۆككە يەتكەندەك خۇشال بولدۇم . شۇڭا ، خۇدانىڭ نەزىرى چۈشۈپ يۇرت كۆكلەتكەن خىزىر سۈپەت مېهمىنىمغا دىل ئىزهارىمنى ئەيلەپ ئۆز قولۇم بىلەن تۈنجى سۇنى مەن بېرىۋالسام...

ئەيسا بەگ شۇنداق دەپ چاكارنىڭ قولىدىن ئاپتۇۋا ، چىلاپچىنى ئالدى . چاكار يىگىت ئۆزىنىڭ مۇرىسىدىكى ئېپار پۇراپ تۇرىدىغان بەش گەزلىك ماتانى ئاۋايلاپ ئەيسا بەگنىڭ مۇرىسىگە سالدى . نىياز

بەگ يېنىنىك تەبەسسۇم بىلەن كېرىم ھاجىغا چاندۇرماي قاراپ قويدى . كېرىم ھاجىنىڭ كۆزلىرى بىر يۇمۇلۇپ ، ئېچىلىپ چاقناپ كەتتى .

— بارىكاللا… بارىكاللا .

— بەرھەق .

— قول قولنى يۇيسا ، قول قوپۇپ يۈزنى ، دېگەن گەپ بار…

— بىر - بىرىگە پار كېلىدۇ .

— بىرى يۇرت قۇرغۇچىسى ، بىرى يۇرت قۇتقۇزغۇچىسى . ھەر ئىككىسى ئوخشاشلا ئۇلۇغ يۇرت ئاتىسى ، يۇرت كاتتىسى…

— تالىشىدىغان ھېچ ئىش يوق . بىر - بىرىمىزنى ياراتماي نېمە كەپتۇ ، بىر - بىرىمىزنىڭ قەدرىنى قىلىشمىساق ، بۇنى خۇدا راۋا كۆرمەيدۇ ، خەق بىزنى قەدىرلىمەيدۇ . ئوبدان ئۆتسەكمۇ ئۆتىمىز ، يامان ئۆتسەكمۇ ئۆتىمىز ، بىر - بىرىمىزنى يوقىتىۋېتەلمەيمىز ، چۈنكى خۇدا بىزنى بىر تۇپراقتا بىر قاندىن تۆرەلدۈرگەن…

— ئىچى دەريا ئادەملەر - دە…

پۈتۈن سورۇن سىپايە ، ئېغىر سۈكۈناتتىن قىزغىن ماختاشلارغا چۆكتى .

خىيالچان ئولتۇرغان ھېزى بەگ ھاجى ناھايىتى تاسادىپىيلىق ئىچىدە مەڭدىگەندەك بىر سورۇن ئەھلىگە ، بىر ئەيسا بەگكە قاراپ قالدى . ئەيسا بەگنىڭ كۈمۈشتەك ئاقارغان ساقال - بۇرۇتلىرى ئارىسىدىن كەم ئۇچرايدىغان تەبەسسۇم كۆرۈندى . ھېزى بەگ ھاجى دەرھال ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى . ئۇ ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ، ئالدىدا ئىللىق تىكىلىپ تۇرغان ئەيسا بەگكە چوڭقۇر تەزىم قىلدى .

— ھۆرمەتلىك يۇرت ئاتىسى ، ئاتام زامانىسىدىن سالام ئەتكەنگە تەزىم ئەت ، دېگەن گەپ بار . كەمىنىلىرى مۇبارەك داستىخانلىرىغا نائىل بولۇپ ، جانابلىرىنىڭ ئىززەتلىك مېھمىنى

بولۇپ ئۆلتۈرغان مۇشۇ دەقىقىدە، بۇ بەختكە مۇشەررەپ قىلغان ئۇلۇغ ئاللاغا مىڭ مەرتەم شۈكۈر، ھەمدۇسانا ئېيتىمەن، ئۆزلىرىنىڭ پېقىرنى بۇنچىۋالا ئادەم ئەتكەنلىرىگە كۆپ رەھمەت. مېنى خىجىل قىلمىسىلا. ئاق دىللىرى ماڭا يەتتى. كەمىنە پېقىرلىرىنىڭ سىلىگە قول تەڭلەپ بىئەدەپلىك قىلىش ھەددىم ئەمەس. ئاق نىيەتلىرى ئۈچۈن خۇدا سىلىنى مەڭگۈ ئەزىز قىلغاي، بىنا قىلغان يۇرتلىرى نەۋرە ـ چەۋرىلەرنىڭ جەننىتى بولغاي...

— خۇدا قۇرغۇچىدىن قۇتقۇزغۇچىغا يېقىن... ئاۋۋال خۇدا، ئاندىن قالسا ئۆزلىرىنىڭ ھىممەتلىرى بىلەن توپان بالاسىدىن ئامان قالغان گۈلدەك، مەكتەپ دىيارى توزۇپ كېتىشتىن ئامان قالدى. ئاشۇ مۇدھىش كۈنلەردە جانابلىرىدەك دانا ئەركەك ئوتتۇرىغا چىقىپ جاندىن كەچمىگەن بولسا، بۇ كۈندە مەكتەپ قەيەردە، ئادەملىرى قەيەردە، ھازىرقىدەك مۇبارەك دىدارلىشىشلار قەيەردە قالاتتى؟! ئەل ئۆمرىدە يىراقتىن ئەقىدە، ھۆرمەت قىلغان ئادىمىمىنىڭ قولىغا بىر قېتىم سۇ بېرىش بەختىنى خۇدا ماڭا نېسىپ قىپتۇ. شۇ خاسىيەتلىك قوللارغا سۇ بېرىش بىلەن خالىس نىيىتىمنىڭ ھەق دادى ئاللاغا يېتىپ قوت ئېتىپ قالسام ئەجەب ئەمەس.

— بەرھەق.

— دۇرۇس.

— خۇدا يۇرت ئامان، خەلق بالاسىز قوت ئاتقىلى نېسىپ قىلسۇن.

— يۇرت ئاتىلىرىنىڭ بۇ ئۇلۇغ خىسلەتلىرى، بىرنەنچىدىن ياخشىلىقنىڭ، ئىككىنەنچىدىن يۇرتقا كەلگەن ئامەتنىڭ بېشارىتى.

سورۇن ئەھلى ھاياجان بىلەن گۈلدۈرلاپ كېتىشتى.

ھېززى بەگ ھاجىمنىڭ قان تېمىپ تۇرغان گۆشلۈك يۈزلىرى ھاياجاندىن تېخىمۇ ئېسىلىپ، ئاپئاق ئاقارغان كۆركە ساقاللىرى سۈس تىترەپ، ئۇزۇن تاۋۇز پىچىقىنىڭ تىغىدەك قىرلىق بۇرنىدا سۈس تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى. ئۇ قاتقان قارا، ئېيىق تاپىنىدەك قولىنى پېشانىسىگە ئاپىرىپ تۇمىقىنى سەل ئۇستۇن

قىلدى. چارداپ كەتكەن توم ئۆسۈك قاشلىرى تەردىن ئىزىغا چاپلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ چوڭ، ئولتۇرۇشاڭغۇ بېغىر كۆزى ئەيسا بەگنىڭ كۆزىگە چەكسىز خىجىللىق بىلەن تىكىلدى. ئەيسا بەگنىڭ سېرىق كۆزىدىنمۇ سەمىمىي، قەتئىيلىك چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قارا قاتما سۇرلۇك يۈزىدە بالىلارنىڭكىدەك يېقىملىق بىر سەبىي تەبەسسۇم بار ئىدى. ھېززى بەگ ھاجىمنىڭ قېلىن كالپۇكلىرى ناھايىتى ئوڭايسىز تارتىشىپ ئېچىلىپ، خالايىق ئوتتۇرىسىدا يالىڭاچ قالغاندەك خىجىللىق بىلەن كۈلۈمسىرىدى. مەكتىلىكلەر ھەيران قالدى. ئۇلار ئاغزىلىرىغا چىش چىقىپ ھېززى بەگ ھاجىنىڭ مۇنداق كۈلگىنىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى.

— ئەس... ئەستاغپۇرۇللا... مەن ... مەن ئۆمرۈمدە مۇنداق قىيىن كۈنگە قالمىغان...

بومبىدەك پارتلاپ، چاقماقتەك سۆز تۆكۈلدىغان بۇ ئۆتكۈر ئادەمنىڭ سەبىي، تارتىنچاق بالىدەك كېكەچلەپ قېلىشىمۇ تۇنجى قېتىم ئىدى. ئۇ ساقاللىرىنى تۇتاملاپ مەدەت تىلىگەندەك ئەتراپقا قارىدى.

— ئۆستەڭگە دو چىققاندىمۇ مۇنداق كۈنگە قالمىغانغۇ؟ — ئەيسا بەگ ئۇپراپ كەتكەن چىشلىرىنى كۆرسىتىپ ئاغزىنى چوڭ ئېچىپ كۈلدى، ھېززى بەگ ھاجىمۇ كۈلۈپ سالدى.

سورۇن پاراقلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

— مەن... مەن ھازىر يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولۇۋاتىمەن، گەپ خالتامنى شەيتان ئەپقاچتى، گەپ تاپالمىدىم. بوپتۇ، سىلىگە قول ئۇزاتقان ئەدەپسىزلىكىمگە رازى بولارلا، كۆڭۈللىرىدىن چىقىرىۋېتەرلا.

— قوللىرىغا سۇ بەرگىنىمگە ئىككى ئالەم رازىمەن.

— خۇدا سىلىدىن رەھمىتىنى ئايىمىغاي.

— رەھمەت.

— قۇتلۇق بولسۇن.

— يۇرتلىرىمىز قۇت ئاتقاي.

ھېززى بەگ ھاجى ئەدەپ كۆرسىتىپ، تەزىم قىلغاندەك ئورنىدىن يېرىم تۇرۇپ ئەيسا بەگ قويغان سۇدا قولىنى ئۈچ قېتىم چايقىدى. ئۈچ قېتىم قويۇلغان سۇ ھاجىغا ئۈچ يىل سوغا چۆكۈپ تۇنجۇقۇپ قالغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. ئەزايى بەدىنى تەرگە چۆمدى. سۇ ئۆچۈن كاللىسىنى دو تىكىپ ھاكىم بىلەن پۈتۈم قىلىپ، پۈتۈمگە قول قويغاندىمۇ ئۇ بۇنداق تەرلىمىگەنىدى. ھودۇقۇش ئۇنى ئەيسا بەگنىڭ مۇرىسىدىكى لۆڭگىنى ئېلىپ قولىنى سۇرتۇشنىمۇ ئۇنتۇلدۇردى. ئەيسا بەگ ئىككى كۆز يۇمۇم ۋاقىت ئۇڭ مۇرىسىنى دەللەپ تۇرۇپ قالدى. نادىربەگ چاندۇرماي ھېززى بەگ ھاجىنى بىقىنداپ بېشارەت بەرگەندىلا، بەگ ھاجى ئېسىنى يىغىپ، ھودۇقۇش بىلەن ماتانى ئالدى ـ دە، تېخىمۇ خىجىل بولۇپ كەتتى.

— ھېچقىسى يوق، — دېدى ئەيسا بەگ رازىمەنلىك بىلەن.

ھېززى بەگ ھاجى خىيالغا چۆمدى: «ئەجەب سۇرى يامان ئادەمكىنا، ئەيسا بەگ، ئەيسا بەگ دېسە قانچىلىك ئادەمدۇ، دەپ پىسەنتىمگە ئالماپتىكەنمەن. ھاكىم، دوتەي ئالدىدىمۇ بۇنداق بولمىغاندىم... راست، كاللامنى دو تىككەندىمۇ بۇنداق بولمىغان...

* * *

ھاكىمنىڭ قان تېمىپ تۇرىدىغان مايلىشاڭغۇ، پارقىراق يۈزى چالا پىشقان ساپال كوزىدەك ئېسىلىپ بوزىرىپ كەتتى. قاپقى سىيلىنىپ كىرپىكسىز تۆشۈكتەك كۆزلىرى قىسىلىپ، ئايال خەقنىڭكىدەك تۈكسىز، سىلىق يۈزى تارتىشىپ قورۇلدى. ئۇ كالپۇكىنى كۆتۈرۈپ ماراپ تۇرىدىغان ئاپئاق ئات چىشىنى كۆرسىتىپ، ئىنچىكە ئاۋازىنى بولۇشىغا قويۇۋېتىپ قايناپ كەتتى:

— سىلەر بىلمەس بولۇۋالدىڭلارمۇ، جياڭجۈن ئالىيلىرىغا ئىككى يىل ئەرز ـ داد قىلىپ يۈرۈپ، مىڭ بىر باالالىقتا ئىچكىرىدىكى داڭلىق ئالىملارنى ئەكېلىپ تۆت ئاي پىلانلاپ، يەتتە

يېرىم ئاي ھاشار قىلىپ، ئۈچ يۈز يىگىرمە ئۈچ ئات ـ كالا ئۆلتۈرۈپ، بىر يىل ئوتتۇز ئالتە كۈندە پۈتكەن ئۆستەڭدىن سۇ ئاقتىمۇ؟ سىلەر يۇرتۇڭلارنى بىلىسىلەر، بىلىپ تۇرۇپ ئويۇن ـ چاقچاق قىلىۋاتىسىلەر. مەخسۇس ئوقۇغان ئالىم ئادەم چاپ دەپ قوزۇق قاققان ياردىن سۇ ئاقمىغان يەردە...

ھاكىم مازاق قىلغاندەك خىرىلداپ كۈلۈپ دىمىغىنى قاقتى. ئۇنىڭ تۇلۇمدەك گەۋدىسىنىڭ سىلكىنىشىدىن مەيدىسىدە ساڭگىلاپ تۇرغان يانچۇق سائىتىنىڭ ئالتۇن زەنجىرى گىلدىڭلاپ جۇلالاندى. ئۇ ھېززى بەگ ھاجىغا سىڭارىيان تىكىلدى:

— جانابلىرى قانچىلىك ئوقۇغان؟

ھاجىمنىڭ سۇرلۇك، سالاپەتلىك چىرايىدىن ھېچنېمىنى بىلگىلى بولمايتتى.

— خەلپىتىمدە ھەپتىيەكنى تۈگەتكۈچە، — دېدى ئۇ پەس ئاۋازدا.

ھاكىم تىزىغا شاپىلاقلاپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ پۈتۈپ كەتكەن كۆزلىرىنىڭ قۇيرۇقىدىكى قورۇقلار ئارىسىدا كۈلكە يېشى پەيدا بولدى. سورۇندا ئولتۇرغان ھېززى بەگ ھاجىدىن باشقا يۇرت كاتتىلىرى سۈكۈتتە جىممىدە ئولتۇرۇشاتتى. خاتىپ مىرابنىڭ قارا ئۆچكە ساقىلى تىترەپ، ئات يۈزى چويۇندەك قارىداپ كەتكەنىدى. نىياز بەگ يەر تېگىدىن قاپىقىنى تۈرۈپ قاراپ ئۇنى شۈكلىدى. ھاكىم كۈلكىسىنى توختاتماي گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— مانا... مانا، سىز چالا ساۋات ئادەم، بىر ئالىم سۇ ئاقتۇرالمىغان يۇرتقا سىز ئالدۇرغان ئۆستەڭدىن سۇ ئاقامدۇ؟ يەنە خەقنى قان قاقشىتىپ، سىزنى سۇ ئاقتۇرالايدۇ، دەپ ئالۋان سېلىپ تۆت يۈز مىڭ سەر يىغىمىزمۇ؟ بىر يىل قاتتىق سوغۇق، پىژغىرىم ئىسسىقتا ھاشارغا سالىمىزمۇ؟ سىلەر يۇرت كاتتىلىرى خەقنى ئالداپ ئۆزۈڭلارغا ئىشەندۇرگەن بىلەن مېنى ئالدىيالمايسىلەر، ئىشەندۇرەلمەيسىلەر. مەن كۆپ ئوقۇغان،

دۆلەت ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ ئەمەلدار بولغان ئادەممەن . باللارچە خام خىيالىڭلاردىن ۋاز كېچىڭلار .

— دېمەك ، يانتاق تەرەپتىكى قىرىق يەتتە يۇرت تۈگەيدۇ ، خەق كۆچىدۇ .

— ئامال يوق .

— ھاكىم جانابلىرى ئاگاھ بولغايكى ، ئاتام زامانىسىدىن مۇشۇ قۇملۇقتا يۇرت بىنا قىلغان خەقلەر ، دەل ھازىر مۇشۇ سۇ چىقىرالمىغان يۇرتتا ئاشۇ سۇ چىقمىغان دەريادىن سۇ ئاقتۇرۇپ يۇرت قۇرغان ، باغۇ بوستان بىنا قىلغان . بىزنى مۇشۇ يەردە پۇشتىدىن تامدۇرۇپ ، كىندىك قېنىمىزنى تۆكتۈرۈپ ، بىزدىن كېيىن چىرىغىمىزنى ئۆچۈرمەڭلار ، ئىزىمىزنى ، يۇرتىمىزنى كۆچۈرمەڭلار دەپ ۋەسىيەت قىلغان . ئۇلار سۇ ئاقتۇرۇپ يۇرت بىنا قىلغاندا ، بۇخارادا ، يەنە باشقا يەردە ئوقۇپ كېلىپ كىتابقا بېقىپ ئەمەس ، خۇدا بەرگەن ئەقىلگە ، كۈچكە تايىنىپ سۇ ئاقتۇرغان ، يۇرت بىنا قىلغان...

ھېززى بەگ ھاجى پەس ، ئالدىرىماي سۆزلىسىمۇ بوم ئاۋازى يەنىلا ۋارقىراۋاتقان ، تىللاۋاتقاندەك قوپال ، جىددىي ئاڭلىناتتى . ئۇ سۆزلەۋاتقاندا قاپىقى تۈرۈلۈپ ، نېمىنى ئويلاۋاتقىنىنى بىلگىلى بولمايدىغان كۆزلىرى ئوت يېنىۋاتقاندەك پارقىراپ كەتتى .

— ھاكىم جانابلىرى ، سىلى بىر دولان خەلقىنى بەك بىلىپ كەتمىسىلىمۇ ئازراق بىلگەندىلا ، بىز قىلىمىز دېگەن ئىشنى بېشىمىزغا قىلىچ كەلسىمۇ قىلىمىز ، قىلمايمىز دېگەن ئىشنى بوينىمىزنى ئۇزۇۋەتسىمۇ قىلمايمىز . قارا توغراق ئادەملەرمىز . بىز ئاتا ـ بوۋىمىزدىن قالغان يامان بولسۇن ، ئوبدان بولسۇن ، سەت بولسۇن ، چىرايلىق بولسۇن ، ھېچنېمىنى تاشلىۋەتمەيمىز ، خار قىلمايمىز . ئاتا ـ بوۋىمىزنىڭ تۇپرىقى مەشەدە ، يۇرت قاغجىراپ قۇرۇپ قۇم بېسىپ كەتسۇن ، بىر ئۆلۈم[1] نان ، بىر تېمىم سۇغا

① بىر ئۆلۈم — بىر بۇردا .

زار بولساقمۇ ، مەشەدە قۇرۇپ ئۆلۈپ ، ئاتا ـ بوۋىمىزنىڭ ئايىغىدا جان بېرىپ ئايىغىدا ياتىمىزكى ، يۇرتنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرۈپ مۇساپىر ، خارۇزار ، ۋەتەنسىز ، سەرسان بولۇپ كەتمەيمىز . هازىرغۇ دەريا پەس ، يۇرت ئېگىز ، سۇ چىقىرالماي قۇرۇپ كەتتۇق . توپان بالاسىدىمۇ بۇ يەرنى تاشلىمىغان دولانلىق ئەۋلادى بىز شۇ .

— بۇ جانابلىرىنىڭ چىرايلىق ، تەسىرلىك گېپى ، ئەگەر يەنە ئۆستەڭ ئالىمىز ، ئالۋان بەر ، سېلىق بەر ، هاشارغا ماڭ دەيدىغان بولساق ، مەشەدە ئولتۇرغانلارنى خەق تىرىك تۇرغۇزۇپ سويىدۇ . خەق مال ـــ مۈلكىدىن ، جېنىدىن ئايرىلىپ جېنى تۇمشۇقىغا كەلدى . ئاران چاپقان ئۆستەڭدە سۇ ئاقماي ، دەردىنى ئالىدىغان يەر تاپالماي ئاران تۇرغاندا بۇ نېمىدېگەن گەپ ! دوتەي ، جياڭجۇنىنىڭ پەرمانى شۇكى ، يۇرت كۆچۈشى كېرەك .

هاكىم قوللىرىنى سىلكىشلەپ قايناپ كەتتى .

— گېپىمنىڭ بىلگە تەپمەي تۇرسىلا جانابلىرى ، مېنىڭ گېپىم تۈگىمىدى . سىلى دەۋاتقان بۇ گەپ كوچىدىكى غەيۋەتچى ، ئازازۇل خوتۇنلارنىڭ ، بىكار تەلەپ نان قېپىلارنىڭ گېپى ، جامائەتنىڭ گېپى ئەمەس . بىز ئۆستەڭ ئالىمىز ، سۇ ئاقتۇرىمىز ، يۇرت يۆتكىمەيمىز . پۇلى بارلار پۇل ، كۈچى بارلار كۈچ ، مېلى بارلار مال چىقىرىدۇ ، چىقارمىغانلارنى مەجبۇرلىمايمىز . يۇرت ، ئەل ـ جامائەتنىڭ هايات ـ ماماتىغا كۆڭۈل بەرمىگەن ئادەملەرگە بۇ يۇرتنىڭ نېنى هارام . ئۇلار ئەل ئارىسىغا كىرەلمەيدۇ ، توي قىلسا ئۆزى قىلىدۇ ، ئۆلسە جىنازىسىنى ئۆزى كۆتۈرۈپ باشقا تۇپراققا كېتىدۇ ، بۇ تۇپراق ئۇلارنىڭ ئۆلۈكىنىمۇ قوينىغا ئالمايدۇ . ئىشقىلىپ ، ئۇلارنى مەن ياكى بىرەر بەگ ، قازى ، خاتىپ ، مىراب ، ئىمام كەت دېمەيدۇ ، ئۆزى ئۆزلۈكىدىن يا بالدۇر ، يا كېيىن كېتىدۇ . ئۇلار خۇشال ، كۆڭلى ئەمىن تېپىپ ئەمەس ، پۇشايمان بىلەن كېتىدۇ .

— جانابىي هېزرى بەگ هاجى ، سىز ئۆستەڭ ئالىسىز ؟

— ھاكىم مەسخىرە بىلەن دېدى .
— ھەئە .
— سۇ ئاقامدۇ ؟
— ئاۋۋال خۇدا...
— ئەگەر ئاقماي قالسىچۇ ؟
ھېزىزى بەگ ھاجىنىڭ كۆزىدىن يەنە ئوت چاچرىغاندەك بولدى .
— كاللامنى دو قويدۇم . خەق دارغا ئاسامدۇ ، چالما كېسەك قىلامدۇ ، مانا مەن ئەلھۆكمىلىللا دەيمەن ، — ھېزىزى بەگ ھاجى ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ بېشىنى ئەگدى .
ھاكىم بىرئاز تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى . مەڭزى تارتىشىپ ، كالپۇكلىرى لىپىلداپ كەتتى .
— ھاجىم ، سىلى ئەقىللىق ئادەم ، ئۆز جانلىرى بىلەن ، يۇرت بىلەن ، خەلقنىڭ جېنى بىلەن ئوينىشىۋاتىدىلا...
ھاكىمنىڭ گېپى ئۈزۈلۈپ قالدى .
ھېزىزى بەگ ھاجى قوينىدىن كەشمىرنىڭ چۇچىلىق يىپەك ياغلىقىغا ئورالغان ئون دانە ئالتۇن يامبۇنى چىقىرىپ ھاكىمنىڭ ئالدىغا قويدى .
— بۇ... بۇ ... — ھاكىمنىڭ كۆزلىرى ئويناپ كەتتى .
— مېنىڭ گېپىم تۈگىدى .
— سىلەر ؟ !...
ھاكىم يۇرت كاتتىلىرىغا قارىدى . ھەممە ئىنجىقلىشىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ قول باغلاپ تۇرۇشتى :
— بىز تىلىۋالايلى .
— رۇخسەت قىلسىلا .
— بىزگە مەدەت بەرسىلە .
ھاكىم ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ ئارقىسىغا قارىدى . مۇلازىم يامبۇلارنى يىغىپ يان ئۆيگە كىرىپ كەتتى .
— ئەمىسە ، توختام قىلايلى .

ئۇ ھېززى بەگ ھاجىمغا يېنىشلاپ قاراپ قالدى. پۈتۈم ئۈچ نۇسخىغا يېزىلىپ بىر نۇسخىسى دوتەيگە يوللىنىدىغان، بىرى ھاكىمدا، بىرى ھېززى بەگ ھاجىمدا ساقلىنىدىغان بولدى. خوتەن قەغىزى ئۈستىدە قەلەم شىتىرلىغان ۋاقتىدا سورۇن ئەھلى تىنىقى توختاپ قالغاندەك جىمىلىققا چۆكتى. دۈمچەك كاتىپ توختامنى، قىزىل سۇرۇخ قۇتىسىنى ھېززى بەگ ھاجىمنىڭ ئالدىغا ئەكىلىپ تىترەپ تۇرغان بىگىز بارمىقىدا ھاجىمنىڭ ئىسمىنى كۆرسەتتى. ھاجىم يانپېشىدىكى ساغرا غىلاپتىن مۈڭگۈز دەستىلىك يوغان پىچىقىنى چىقىرىپ، پىچاقنىڭ ئۈچى بىلەن بىگىز بارمىقىنى چوڭقۇر تىلدى، قان پىچاق بىسىدىن سىرغىپ ئاقتى.

— بوشراق تىلغان بولسىمۇ ··· — كاتىپ ھەيرانلىق ۋە ئەنسىرلىك بىلەن ھاجىمغا قاراپ قويدى.

بىر مۇلازىم ھاجىمنىڭ پېشىنى ئاستا تارتىپ:

— ھاكىم غوجامنىڭ سىلىگە ئايرىم گېپى بار ئىكەن، — دېدى پەس ئاۋازدا.

يۇرت كاتتىلىرىنى نادىربەگ ئۆيىگە چىللىغانىدى، ئۇلارنى يامۇل ئالدىدا نادىربەگ ئەۋەتكەن مەپىلەر ساقلاپ تۇراتتى. ھېززى بەگ ھاجىم ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىشقا ۋەدە بېرىپ كەينىگە ياندى.

ھاكىم ئىنتايىن خۇشال ئىدى. ئۇ ئۆزى توغرىسىدا ئۇزاق ئەگىتمە گەپ قىلغاندىن كېيىن مەقسىتىنى ئېيتتى:

— يانتاقنىڭ ئادەملىرى ئادەمگەرچىلىكى بار، مېھماندوست، خوتۇن - قىزلىرى پاكىز كېلىدىكەن. يۇرتلىرىدىن بىر كىچىك خوتۇنلۇق بولۇپ قېلىش خىيالىم بار، سىلى يۇرت ئاتىسى، مېنى كۈيئوغۇل قىلىۋالارلىمۇ؟

ھېززى بەگ ھاجى ئاستا ئورنىدىن تۇردى. ھاكىمنىڭ يۈرىكى «جىغ» قىلىپ بىر تىترەك كىرىپ تاتىرىپ كەتتى.

— جانابلىرى، بۇ خىياللىرىنى تەرك ئەتسىلە. ناۋادا بۇ خىياللىرىنى تەرك ئەتمەي قالسىلا، مەقسەتلىرىگە يېتىشلىرى

بەرھەق . ئەمما ، ئۆمۈرلىرى ئۇزاق بولماي بىئەجەل كېتىپ قېلىشلىرىمۇ ھەم بەرھەق . بۇ خەلقنىڭ ئالتە شەھەردە ياردەمچى ، پىچاقچى ، بەدەۋى ، تەلۋە ، ياۋايى ، قارام ، ھەممىسى يىغىلىپ كېلىپ بالادىن قورقمايدىغان ، قوڭغۇز يېگەن ساراڭ دولان ، دەيدىغان نامى بار...

ھاجىم گېپىنى دەپ بولۇپ گۇرسۇلدەپ دەسسەپ چىقىپ كەتتى . ھاكىم دۇرۇت ئوقۇغاندەك ئاغزىنى قىمىرلىتىپ ، ھاڭقايغان پېتى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالدى .

خاسىيەتلىك بىر كۈنى ھېززى بەگ ھاجى يۈز يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ ئاتلىق يولغا چىقتى . ئۇنىڭ كەينىدىكى ئۈچ ئاتنىڭ بېلى ئېگىلىپ قىل خۇرجۇندىكى ئالتۇن – كۈمۈش تەڭگىلەرنى كۆتۈرەلمەي ئاران ماڭاتتى . ئۇ دۆڭلەرگە ، سازلىقلارغا ، باغلارغا ، تېرىلغۇ يەرلەرگە ئات سالاتتى . قولتۇقىغا چىرايلىق ياسالغان يۇلغۇن زىخلىرىنى قىستۇرالغان بولۇپ ، خىيالى تارتقان يەرگە زىخنى سانجىپ قوياتتى . ئارقىسىدىن ماڭغان يىگىتلەر يۇلغۇن زىخ سانجىلغان يەرگە قوزۇق قاقاتتى . ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ھېسابچى يىگىتلەر يەر ئىگىلىرى بىلەن سودىلىشىپ ، يەر ئۈچۈن ئالتۇن ، كۈمۈش تەڭگىلەرنى بېرىپ رازىلىشىپ ، ھۆججەتلىشىپ ماڭاتتى . ھاجىم ئوندەك ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە زىخ سانجىدى . ئۆيلەر سېتىۋېلىندى . قوزۇق قېقىلدى . نارازى بولىدىغان ئادەم چىقمىدىمۇ ، چىقسىمۇ ئۈندىمىدىمۇ ، يۇرت سۈكۈناتتا ، خەلق سۈكۈناتتا ئىدى . قوزۇق قېقىش ئاخىر دەريا قىنىغا بېرىپ توختىدى .

ھاشار قوزغالدى . پۈتۈن مەكىت قوزغالدى . ئاۋۋال بىر يۈز يەتمىش كالا ، ئۈچ يۈز قوي ، ئون ئۈچ تۆگە ئۆلتۈرۈلۈپ ، قان قىلىنىپ ، ئۆستەڭ ئۆتىدىغان يۇرت خەلقىگە ، ھاشارچىلارغا نەزىر بېرىلدى . يۇرت ، ئەل قوزغالدى . ئۇلاغلار تولا قاتراپ ، ئۇياق – بۇياق مېڭىپ ئۆلدى ، ئادەملەر ھالسىزلىنىپ يىقىلدى ، ئۆلدى...

يېرىم چارەكلىك سان – ساناقسىز كەتمەنلەر قاڭقىپ توپىلار

ئېتىلدى ، ئادەملەر يارىلاندى ، ئۆستەڭ ئىزى قان بىلەن بويالدى ، يىغا ـ زار پەلەككە يەتتى... ئۆستەڭ ئاخىر دەريا قىنىغا تاقالدى . مانا شۇ چاغدا بىر تېرە ، بىر سۆڭەك بولۇپ قالغان ھېززى بەگ ھاجى ئېچىق بېشىغا چىقىپ كىشىلەرگە ۋارقىرىدى . ئادەملەر ئۇنى تونۇماي قېلىشتى . ئۇ قارىداپ ، قورۇلۇپ قالغانىدى . ئۇنىڭ قولىدا قاندىن قارىداپ كەتكەن قامچىسى بار ئىدى :

— جامائەت ، ئىش پۈتتى ، ھاشار تۈگىدى . بۇ دەرگاھلىقتا مانا بۇ قامچام قانچىلىغلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن قان ئالدى ، بىلمەيمەن . پىساتلىقتا تومۇر ئېچىلىدۇ ، ئەگەرچەندە ئۆستەڭدە سۇ ئاقماي قالسا مېنى دەردىڭلار چىققۇچە قىيناپ ئۆلتۈرۈڭلار . مۇشۇ قامچىدا ھەربىرىڭلار ئىككىدىن ئۇرۇڭلار ، چۈنكى مەن ھەر قاندىقىڭلارغا ئىككىدىن ئارتۇق قامچا سالمىدىم ، دەردىمىز چىقمايدۇ دېسەڭلار ، جىق ئۇرۇۋالساڭلارمۇ مەيلى . ئۇرغان چاغدا باغلىماي ئۇرۇڭلار ، بىر تىنىقىم قالغۇچە ، ئۆرە بولالمىغۇدەك ماجالىم قالغۇچە ئالدىڭلاردا «ئەلھۆكمىلىللا» دەپ قول باغلاپ بېشىمنى ئېگىپ تۇرۇپ بېرىمەن . باللىرىم ، قېرىنداشلىرىم ، تۇغقانلىرىم ، دوستلىرىمدىن تارتىپ مەن خۇش قىلغانلارمۇ ئەلدىن ئايرىلىپ مېنى ئاياپ قويماڭلار ، ئۇنداق قىلمايدىكەنسىلەر مەن ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا ، ئىللا ـ بىللا رازى بولمايمەن . چۈنكى ، بۇ ھاشاردا مەن ھېچكىمنى ، ھېچنېمىنى ئايىماي ئوخشاش سېلىق سالدىم ، باراۋەر ھاشارغا سالدىم . مەندە قەرز ئارتىپ قويماي ، دەرد ـ ئەلىمىڭلارنى ئېلىۋېلىڭلار ، ھېچبىر مۇسۇلماننىڭ مەندە ھەققى ، غۇمى قالمىسۇن ، ھەربىرىڭلارنى ئاغزىمدىن پوق ئېقىتىپ تىللىدىم ، ئۇرغاندىن باشقا ، مەن نېمىدەپ ئاغزىمنى بۇزغان بولسام ، سىلەرمۇ شۇنداق دەپ تىللىۋېلىڭلار !...

لايغا مىلەنگەن ، بىر تېرە ، بىر سۆڭەك بولۇپ ، ئۆرە تۇرغۇدەك مادارى قالماي ، كەتمەنگە تايىنىپ ئېگىز ـ پەس تۇرغان يېرىم يالىڭاچ ئادەملەر توپى تىلسىمدەك ئۈنسىز قارىشىپ تۇراتتى . ئۇلارنىڭ لاي ـ توپىغا مىلىنىپ كەتكەن يۈزلىرى ھارغىن ،

پۇلتىيىپ پىلدىرلاپ قالغان كۆزلىرى مىت قىلمايتتى . توختاۋسىز ھۇۋلاپ ئېقىۋاتقان لاي ـ لاتقا دەريا يۇزىدىن كۆتۈرۈلگەن كۆيدۈرگۈچ ئىسسىق كىشلەرنىڭ پېشانىسىنى ئېچىشتۇراتتى .

ھېزىزى بەگ ھاجى ھاشارچىلارغا ئۇزاق ئۇنسىز قارىدى . ئۇنىڭ مەيدىسىگىچە چۈشكەن ئاق ساقىلىغا لاي يېپىشىپ ، ئالىپاساق بولۇپ چىگىشلىشىپ ، لۆجىگە ئوخشاپ قالغانىدى . ئۇ لايدىن تۇرۇلۇپ رەڭگىنى يوقاتقان ئاق يەكتىكىنى سېلىپ تاشلاپ ، چاكار تۇتۇپ تۇرغان قارا تورۇق ئاتقا مىنىپ ، ئادەملەر توپىنى ئاتلىق ئايلىنىپ يەنە بايىقى جايىغا — توپنىڭ ئوتتۇرىغا كېلىپ توختىدى . ئاتنىڭ قۇلاقلىرى سالپىيىپ ، كۆكسىگە چۈشكەن چىرايلىق يالى ، پۆپۈك ئاسقان قۇيرۇقلىرىغا لاي يېپىشىپ كەتكەنىدى . ئات بۇرۇن تۆشۈكلىرىنى كېرىپ تىناتتى ، پاچاقلىرى لايغا مىلەنگەنىدى .

— گېپىمنىڭ ئاخىرى شۇكى ، ئەگەرچەندە سۇ ئاقماي قالسا ، — دېدى ھېزىزى بەگ ھاجى يەنە ۋارقىراپ ، — مېنى قامچىلاپ ئۆلتۈرۈپ ، بېشىمنى كېسىۋېلىپ ھاكىمغا ئاپىرىپ بېرىڭلار . ئۆلۈكۈمنى مۇشۇ ئۆستەڭ بېشىغا نامىزىمنى چۈشۈرمەستىن كۆمۈۋېتىڭلار . ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۇرت ئىشىنى ئۆزۈڭلار بىلىپ بىر ئىش قىلارسىلەر...

ھېزىزى بەگ ھاجى تىرەجەپ ئاران تۇرغان ئاتنى بىر قامچا سېلىپ دەريانىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ چاپتۇردى . ئات ئاخىرقى كۈچىنى يىغىپ جېنى تۇمشۇقىغا كەلگەن ھالدا كۈچىنىپ سوزۇلۇپ چاپاتتى . ئادەملەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قارىشىپ قالدى . ئات بىر پاكار دۆڭگە چىقىۋېتىپ ، تىزلىنىپ قېلىپ دۇم يىقىلدى . ھېزىزى بەگ ئالدىدىكى كۆك يانتاق ئۇستىگە ئۇچۇپ چۈشتى . بۇجۇق توپا توزۇپ كەتتى ، يانتاق ھاجىمنىڭ يۇزىنى تىتىۋەتكەنىدى . ئاچچىق توپا يۇزىدىكى قانلارغا چاپلىشىپ قىزىل لاي ھاسىل قىلدى .

— ئىسىت بىچارە جانىۋار... ساڭا ئۇۋال قىلدىم ، رازى

بول...

ئات جىمىدە سوزۇلۇپ ياتاتتى. ئۇنىڭ تۇمشۇقى يۇمشاق شورغا چوڭقۇر پاتقان بولۇپ، ئوچۇق كۆزلىرى سۇس قارا بولۇپ پارقىرايتتى. ھاجىم ئاتنىڭ ماڭلىيىنى ئاستا سىلاپ:

— رازى بول، مەندىن رازى بول، — دەپ پىچىرلاپ ئايەت ئوقۇدى.

ئۈچ تۆگە، يەتمىش كالا، سەكسەن قوي ئۆستەڭ بېشىدا قان قىلىنىپ، يۇرت ـ يۇرت بويىچە ھاشار بېشىدا چوڭ نەزىر بېرىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھېززى بەگ ھاجى ئۆز يېنىدىن چىقىرىپ، ئۆز نامى بىلەن ئۆزىنىڭ نەزىرسى ھەم ئۆستەڭ نەزىرسى قىلدى.

پېشىندا ھەممە يۇرت — يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ئەركەك زاتى دەريادا يۇيۇنۇپ، ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىشىپ پېشىن نامىزىنى ئۆستەڭ بېشىدا ئوقۇدى. «بىسمىللا» بىلەن يۇرت نەزىرگە ئېرىشكەن ئەللىك مۆتىۋەر تومۇرغا كەتمەن چاپتى.

دەسلەپ سۇ يېڭى ئېقىنغا ئېتىلىپ كىردى، كىرىپ بولۇپ پۇشايمان قىلغاندەك قېيىپ تۇرۇپ قالدى. مىليون كۆز مۆمىيادەك تىكىلىپ تىنىقسىز تۇراتتى. ھېززى بەگ ھاجى ھەرەمدىن ئېلىپ كەلگەن چىرايلىق تون ۋە بادام دوپپىسىنى كىيىپ، تاۋار بەلباغ باغلاپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى چىرايلىق ياسىغان ھالدا تومۇر بېشىدا كۆزلىرى قىسىلغان، يۈزلىرى تارتىشقان ھالدا تۇراتتى.

— ئاللا... ئاقتى...

سۇ يېڭى ئېقىننى ئەمدى چۈشەنگەندى. دەسلەپ ئېغىر، ئاستا ـ ئاستا، ئاندىن تېز ـ تېز كۆپۈكلىنىپ دوملاپ ئېقىشقا باشلىدى. دەريا سۈيى ئەسلىدىن تارتىلىپ قېيىپ ئۆستەڭگە ئۆزىنى ئۇردى. ھېززى بەگ ھاجى ئۆستەڭگە سەكرىدى، لاي ـ لاتقا سۇدا بىر كۆتۈرۈلۈپ بىر چۆمدى. ئادەملەر كەينى ـ كەينىدىن ئۆستەڭگە سەكرىدى. قاشتا تۇرغان ساناقسىز ھاشارچىلار ئارىسىدىن بىردىنلا يىغا كۆتۈرۈلدى. خەق مۇشتلاشتى، چېلىشتى، پومداقلاشتى،

دومىلىنىپ بىر - بىرىنى بېسىشتى . قېرىلار شۇكۇر نامىزىنى ئوقۇشتى . سۇ ئىچىدە بىر توپ ئادەم ھېزىزى بەگ ھاجىنى بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرۈۋالدى...

*　　　*　　　*

داستىخان تارتىلدى . ئۇجمە ، ئۆرۈك ياغىچىدا قىرىپ ياسالغان خونچىلاردا يىلىك بىلەن پىياز قىرمىسىدا قىلىنغان قاتلىما ، يۇلغۇن ياغىچىدا ئويۇلغان چۆچەك - ئاياقلاردا ھەسەل ، مۇراببا ، قەنت ، ناۋات ، قاراشېكەردە قىلىنغان جىگدە شەربىتى ، ياڭاق ھالۋىسى ، ئاۋات ، غورۇچۆل ، قاراتال ، ئايكۆللەردىن سوۋغا - سالامغا ئەۋەتىلگەن مۇسەللەس كۈپ ، كومزەك ، خۇمرا بىلەن ئەكىرىلدى . جىگدە ياغىچىدا ياسالغان كاساڭلاردا گۇلقەنت ، پىننە ، مىس لېگەندە كاسىلانغان قوغۇن ، يۇلغۇن ياغىچىدا ياسالغان تاۋاقلاردا سۈيى تېمىپ تۇرغان سامسا ، گېرمان چىنىسىدە شورپا ، تونۇر كاۋپى ، بېلىق كاۋپى دېگەنلەر ئارقا - ئارقىدىن تىزىلدى .

— ئالدىراشچىلىقتا ھازىرەنلىككە ھاردۇق چىيىمىز كەمدە - كېرەندە بولۇپ قالدى . ئەيىب ئەتمەي كۆپكە تاۋاپ قىلىپ باقىلى ، — دېدى ئەيسا بەگ مېھمانلارغا تەزىم قىلىپ قولىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا .

— قېنى ، ئۆزلىرى قول تەگكۈزۈپ بەرسىلە .

— ئۆزلىرى...

— ئۆزلىرىدىن كەلسۇن .

— ئالسىلا .

مېھمانلار بىر - بىرىنى تەكلىپ ئېتىپ ، ھېزىزى بەگ ھاجى داستىخانغا قول سوزمىغۇچە ھېچكىم قول ئۇزاتقىلى ئۇنىمىدى .

مۇقامچىلار ئىشتىھا نەغمىسىنى باشلىۋەتتى . ساتار بىلەن قىل غېجەكنىڭ مۇڭى خۇشاللىق ئىچىدە بىر نازۇك تۇيغۇنى تارقىتىپ تۇراتتى . مەكتىتىن داڭلىق مۇقامچىلاردىن ماڭسۇر شەيخ ، مەتيا

داپچى ، ئەما ئىسمائىل دۇتار ، بەختى قارىم غىجەكچى ، ئەخمەت قالۇن ، لىتىپ ساتارچى ، قىزىقچى تۇرسۇن راۋاب ، رىھىم پاكار ، تۇرەك ئاۋۇت ، يەھيا ، مۇھەممەد راۋاب ، ئابدۇجېلىل راۋابلار كەلگەندى . ئاۋات تەرەپتىن ھەمە بەگ ، ئېلى مەمەت بەگ ، نورۇز ناغرا ، يۇنۇس دارۋاز ، نۇربەڭگە ، سېلىم نەيچى ، غازى بالىمان ، قۇۋان دورغىلار بار ئىدى . سازەندىلەر ئۇزاق مۇڭلۇق مۇقامدىن كېيىن ، ئۇششاق ئۇسسۇل پەدىلىرىگە تۇۋلاشتى . يەتتە ياشلىق ئىشتانسىز باللار ، لىچەك سالغان مومايلار ، ھاسا تايىنىپ يۈرىدىغان بوۋايلار ئۆز لايىقى ، تەڭتۇشى ، جۈپتى بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشتى . كېيىن ئەيسا بەگ ، ھېززى بەگ ھاجىلارمۇ مۇسەللەسنىڭ قىزىتىشى بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشتى . يۇرت كاتتىلىرىنىڭ ھەممىسى ئويناپ تەرلەپ - پىشىپ كېتىشتى .

بەش دۆرە مەشرەپ ، ئۇسسۇلدىن كېيىن ، مەشرەپ توختاپ ، بىرىنچى داستىخان يىغىلىپ ، مېھمانلار قايتىدىن قول چايقاپ قايتا داستىخانغا ئولتۇرۇشتى . ئەمدى رەسمىي چوڭ داستىخان تارتىلدى . ھورى چىقىپ تۇرغان بوتىلاق گۆشى ئالدى بىلەن تۆردىكى ھېززى بەگ ھاجىنىڭ ئالدىغا قويۇلدى ، كەينىدىن كىرگەنلەر قاپاقتالنىڭ كاسىڭغا ئۇسۇلغان پاقلان گۆشلىرىنى ئارقىمۇئارقا داستىخانغا تاكى پەگادىكى مۇقامچىلارنىڭ ئالدىغىچە تىزدى . كاساڭلاردىن تارقالغان مەززىلىك زىرە ، چامغۇر ، سەۋزە ، پىننە ، قارىمۇچ بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن پىششىق گۆش پۇرىقى ھەممىنىڭ ئاغزىغا سۇ يىغدى . ئەيسا بەگ ئوتتۇرىغا كېلىپ قول باغلاپ ئۆرە تۇردى . جورۇقچى ۋىجىك كەلگەن تۇرادىن بېدىك ئوتتۇرىغا چىقتى ، مەسە كالىچى گىلەمنىڭ قىرىغا پۈتلىشىپ دۈم چۈشكىلى تاس قالدى . ھەممىنىڭ ئەرۋاھى ئۇچتى . ئەيسا بەگنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلاپ ، ساقال - بۇرۇتى تىكەنلەشتى . تۇرادىن بېدىك ئەيسا بەگنىڭ تەلەتىنى كۆرۈش بىلەن قىزىرىپ ، تاتىرىپ ، تىترەپ كېتىپ گەپلىرى قولاشماي قالدى .

— ھە··· ئە··· مۇشۇ مەسە كالىچىمىزە··· كولدۇرلاپ···

تاشلىۋېتەي دېسە تېخى…
ھېچكىم چىرايىغا تەبەسسۇم يۈرگۈتمىدى، سورۇننى سۈرلۈك جىملىق باستى. تۇرادىن بېدىك تولا سورۇن كۆرۈپ پىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، كەكە ساقىلى ئۈچلىنىپ، ھودۇقىنىدىن پېشانىسى قورۇلۇپ تەرلەپ كەتتى. ئەيسا بەگ يېنىك يۆتىلىپ كانىيىنى قىرىپ قويدى. تۇرادىن بېدىك ئەندىكىپ ھوشىنى يىغىپ گېپىنى تېپىۋالدى.
— ئە… ھە… بۈگۈن ھېززى بەگ ھاجىم يۇرت ئاتىسى باشلىق ئونئۆستەڭ مەكتىنىڭ يۇرت كاتتىلىرى يۇرتىمىزنى باياۋان كۆرمەي يۇرت ئېتىپ، دەريا كېچىپ، يۇرت ئاتىمىز ئەيسا بەگ ھەزرەتلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا خاسىيەتلىك قەدەملىرىنى بېسىشتى. يۇرت ئاتىمىز ئەيسا بەگ ھەزرەتلىرى باشلىق پۈتۈن ئات چاپار ئاۋات جامائىتى خۇشلۇقتىن بېشىمىز كۆككە يەتتى. شۇ خۇشلۇقتا ئەقلى - پەمىمىز كالتىلىشىپ لايىقلىرىنى قىلالمىغان بولساقمۇ، ئەيسا بەگ ھەزرىتىمىنىڭ كۆڭلىنى، يۇرتنىڭ كۆڭلىنى كۆپكە تاۋاپ ئېتىپ داستىخىنىمىزنى قوبۇل كۆرۈشكەيلا.
— رەھمەت، ھەشقاللا، يۇرت ئاتىسىنى كايىتىپ ئۆرتۆپە قىلىۋەتتۇق، خىجىلمىز…
ھېززى بەگ ھاجى باشلىق سورۇن ئەھلى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ قول باغلاپ تەزىم ئەتتى.
— قوزغىلىشمىسىلا، قوزغىلىشمىسىلا، ھېچقىسى يوق، ئانچىلا ئەمەس…
ئەيسا بەگ باشلىق ساھىبخانا يۇرت كاتتىلىرىمۇ ئورنىدا قول باغلاپ تەزىم ئېتىپ مېھمانلارنى قايتا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. جورۇقچى تۇرادىن بېدىك ئەمدى تولۇق ئەسلىگە كەلگەنىدى. ئۇ ئىنچىكە خىرقىراق ئاۋازىنى بوم چىقىرىش ئۈچۈن بىرنەچچىنى قورۇق يۆتىلىۋېتىپ گېپىنى داۋام قىلدى:
— ھېززى بەگ ھاجى باشلىق ئونئۆستەڭ مەكتى مۆتىۋەرلىرىنىڭ شەرىپى ئۈچۈن لايىقىدا بولمىسىمۇ، ئەيسا بېگىم

باشلىق ئات چاپار ئاۋات يۇرت كاتتىلىرىنىڭ ھازىرەنلىك ھاردۇق چىيى ئۇچۇن بىر تۆگە، ئوتتۇز پاقلان، ئىككى توققۇز نىنى بار ئىكەن، كەمدە ـ كىرەندە بولۇپ قالسىمۇ تەڭ تالىشىپ يىسەك، بۇ بىر ياپراق چاينى تەڭ تالىشىپ ئىچىشسەك.

— ھەشقاللا.

مېھمانلار يەنە قايتا قوزغىلىپ قول باغلاپ ئاندىن جايىغا ئولتۇرۇشتى.

— قىنى، بوتىلاق گۆشىنى ئۆزلىرىنىڭ قوللىرىچە تەڭ تالىشىپ يىسەك، — دەپ تەكلىپ ئەتتى ئەيسا بەگ ھىزىزى بەگ ھاجىغا جەرەن مۈڭگۈزى ساپلىق چوڭ قاسساپ خەنجىرىنى دەستىچىلەپ ئىككى قوللاپ تەزىم بىلەن تەڭلەپ. ھىزىزى بەگ ھاجىم ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلىپ خەنجەرنى ئىككى قوللاپ «ھەشقاللا» دەپ ئالدى.

— مىنىڭ قولۇمغا تاۋاپ بولسۇن، — دىدى ھىزىزى بەگ ھاجى خەنجەرنى دەستىچىلەپ ئىككى قوللاپ بۆكەلگە سۇنۇپ. قائىدە بويىچە ئاۋات يۇرت كاتتىلىرى ئۆز نۆۋىتى بويىچە مەكىت يۇرت كاتتىلىرىغا بىردىن پىچاق سۇندى، يۇرت كاتتىلىرى ئىلىپ بۆكەللەرگە سۇندى. بۆكەللەر ئۇچلارنى پارچىلاشقا باشلىدى. چاكارلار گىرمان چىنىسى، ياغاچ ئاياق، ھىجىر تاۋاقلاردا چامغۇر، سەۋزە، يۇمغاقسۇت، پىننە سىلىپ، ئۇچنىڭ شورپىسىغا سىلىنغان يارما ئەكىرىپ مىھمانلارغا تىزدى. باداڭدا ساقلانغان ئاتچىشى قوناق يارمىسىدىن يىڭى قوناقنىڭكىدەك مەززىلىك سۇت پۇرىقى كىلەتتى. يارما ئىچىلىپ، گۆش يىيىلىپ بولۇنغاندىن كىيىن، باستۇرمىسىغا قىتىق، ئايران ۋە يىڭى پىتى ساقلانغان ئۈزۈم، ئالما، ئامۇت قاتارلىق مىۋىلەر ئەكىرىلدى. شۇ چاغدا ھىزىزى بەگ ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ، قول باغلاپ رەسمىي گەپكە ئۆتتى. ئۆيدىكى ئىككى يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن باشقا، مۇقامچى، بۆكەل، داستىخانچى، چاكارلار ئەيسا بەگنىڭ بىشارىتى بىلەن چىقىپ كىتىشتى.

— ئالەم خۇدانىڭ ئالىمى، سەۋەبنىڭ ئالىمى، ئاللادىن بىبۇيرۇق قىل تەۋرىمەس. ئاللا پېشانىگە پۈتكەن تەقدىر - قىسمەتتىن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولماس...

سورۇندىكى كالتە - كۇسۇر پاراڭلار، چايناشلار توختاپ تىمتاس بولدى. ھەممە بېشىنى ئېگىپ تۇردى. ھېززى بەگ ھاجى ئالدىرىماستىن توختاپ - توختاپ سوزۇپ سۆزلىدى. ئۇنىڭ بوم ئاۋازى چوڭ مېھمانخانىدا تېخىمۇ تورلۇق ئاڭلىناتتى:

— ئاقىللارنىڭ تەلەپ قىل، سەۋەب قىل، ھەرىكەت - بەرىكەت دەيدىغان دانا سۆزى بار. ھەر بەندە ئۇنداق، بۇنداق سەۋەب، ئۇيان ئايلىنىپ، بۇيان قاتراپ ئاللا پۈتكەن قىسمەت بىلەن رىزقى كىم بىلەن نەدە بولسا شۇ يەردە رىزقىنى تېپىپ يەيدۇ. كىشىنىڭ رىزقىنى كىشى يەۋالمايدۇ، يەۋالسىمۇ سىڭدۇرەلمەيدۇ. ھامان ئۆزىنىڭكىدىن ئارتۇقى ھارام، مەكرۇ بولىدۇ. جاھاندا ئىنسان تۆرىلىپ بىر ئىنساننىڭ يەنە بىرىدە، بىر جانىۋارنىڭ يەنە بىرىدە ھەققى قالغىنى يوق. قىساس ھامان ئالىمەن دېسەڭمۇ، ئالمايمەن دېسەڭمۇ، ۋاقتى - سائىتى كېلىپ پەيمانى توشقاندا ئۆزى كېلىپ تۇتىدۇ، سېنى ئالغۇزىدۇ، بەرگۈزىدۇ، سەن ئالمىساڭ نەۋرەڭ ئالىدۇ، بولمىسا، چەۋرەڭگە قالىدۇ. پەقەت ۋاقتى - سائىتى، پەيمانى ئوخشاش بولمايدۇ...

— بەرھەق، — دېيىشتى سورۇن ئەھلى بىر ئېغىزدىن.

— ئەمدى بىزنىڭ يۇرت كۆزى بولغان يانتاق دىيارىدا كېرىم ھاجىمنىڭ شەيخ مامۇتخان دېگەن ئەتىۋارلىق بىر تىغ ئوغلىنىڭ ئىشق - نىسۋىسى يۇرت ئاتىسى ئەيسا بەگ ھەزرەتلىرىنىڭ ئەتىۋارلىق ئاجىزەسىگە چۈشكەن بولۇپ، بۇ بالا بىر يىل مابەينىدە يېگىنى زەھەر، كىيگىنى كېپەن بولۇپ، سەۋدايى بولغىلى قىل قىلىۋاتىدۇ. بۇ ئىشلار ئىككى يۇرت ئارىسىدا پۇر بولۇپ، ئاللىقاچان ھېكايە - چۆچەككە ئايلىنىپ جاھاننىڭ نەرىگە كەتتى، بۇنى خۇدا بىلىدۇ. مۇشۇ سەۋەبلىك كېرىم ھاجىممۇ، يانتاق يۇرتىمۇ تۇتقان - قويغىنىنى بىلمەي، ۋەيرانە - سەرسان بولۇپ

كەتتى. ئاشۇ قابىل، ئەقىللىق، يۇرتىنىڭ نەزىرى چۈشۈپ ئەزىزلەنگەن يىگىتبېشى بالا مۇشۇ ئىشق- سەۋدا سەۋەبلىك سەرسان بولۇپ چۆلگە چىقىپ كەتسە، كېرىم ھاجىم ئاغزىغا چىش چىقىپ خۇدا بەرگەن بىر ئوغلىدىن ئايرىلىپ بۇ جاھاندا ياشىيالمايدۇ. دېمەككى، يانتاق يۇرتىدىن بىر تۇۋرۇك يىقىلىدۇ دېگەن گەپ. بىر ئۆي تۇۋرۇكتىن ئايرىلسا ئۇ ئۆي بېسىپ چۈشۈپ، ئۆيدىكىلەرنىڭ بېشىغا قازا قۇشى سايە تاشلايدۇ. يانتاق ۋەيران بولمىسۇن، يانتاقتىن يەنە بىر رېھىم ئەۋلىيا[1] چىقمىسۇن...

گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە كېرىم ھاجى بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى:

— ئۇ بالامدىن ئايرىلىپ بۇ دۇنيادا ماڭا نېمە بار؟ پۇل، مال- دۇنيا تاپتىم دەپ دۇنيادا ياشاپ نېمە قىلىمەن؟...

— بولدى، بولدى، سەۋر قىلسىلا...

— ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا.

كىشىلەر تەسەللى بېرىشتى، پىچىرلاشتى.

— يائاللا، مۇشۇ ئادەمنىڭمۇ كۆزىدىن ياش چىققانى كۆرىدىكەن كىشى.

— مەن تېخى خۇدا بۇ ئادەمنىڭ يۈرىكىنى تاش ياكى تۆمۈردىن ياسىغانمىكىن، دەيتتىم...

— بېشىنى ئەگكەن، كۆزىدىن ياش چىققىنىنى مۇشۇ ئاتمىش يېشىمدا ئەمدى كۆرۈپتىمەن، — دېدى نىيازبەگ نادىربەگكە.

— ئاللا جاھاندىكى ھەممە كۈچلۈكلەرنىڭ ئاجىز ۋاقتىنىمۇ كۆرسەتمىگەن ئەمەس. سۇنماس ئەر، چېقىلماس تاش بولغان ئەمەس، — دېدى نادىربەگ.

---

① رېھىم ئەۋلىيا — يانتاقتا يېقىنقى مەزگىلگىچە ياشىغان. بۇ كىشى قىشمۇ ياز دالىدا يالىڭاچ يۈرىدىكەن. خەقلەر ئۇنىڭ ياتقان يېرىگە قار، يامغۇر چۈشمەيدۇ، ئەۋلىيا مۇقامىغا يەتكەن ئادەم دەپ ئەقىدە قىلىشىدۇ. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇ مۇھەببەت پاجىئەسىدىن مۇشۇنداق سەرسان بولۇپ كەتكەنىكەن، ئەسلىي ناھايىتى كېلىشكەن، شائىر كىشىمىش (ئاپتور).

ھېزىزى بەگ ھاجى گېپىنى داۋام قىلدى :

— يانتاق ، مەكىت يۇرت كاتتىلىرى سەۋر - تاقەت بىلەن جانابلىرىنىڭ ئالدىغا قومۇرۇلۇپ ، ئالتە قېتىم كېلىپ پاراكەندە قىلدى . بىزدە مەرتەم ئۈچتىن ئاشسا يەتتە بولۇر دەيدىغان ھېكمەت بار . مانا يەتتىنچى مەرتەم ئۆزۈم بولالماي ، ئاشۇ بالىنىڭ ھالىغا ئىچىم سىيرىلىپ ، كېرەم ھاجىنىڭ ، يۇرت كاتتىلىرىنىڭ تىلىنى يىرالماي ، ئاتام زامانىسىدىن كەلگەن قائىدىگە ، ئىرادەمگە ئاسىيلىق قىلىپ ئالدىلىرىغا كەلدىم . مەن ئويلايمەن ، جاھاندا بۇزۇلماس ماكان ، چۇۋۇلماس قوۋم ، يۆتكەلمەس تام بولماس . بىز دولانلىقلاردا يۇرتتىن ئۆزگىگە جان بەرسەك بېرىمىزكى ، قىز بەرمەيمىز ، قان ئالساق ئالىمىزكى ، قىز ئالمايمىز دەيدىغان ئىخلاس بار . ئەمدى خۇدا بۇ ئوتنى ئۇ يۇرتتىن ئەكېلىپ بۇ يۇرتقا ، بۇ يۇرتتىن ئېلىپ ئۇ يۇرتقا ساپتۇ ، قىيامەت كۈنى ئاتا - بوۋىمىز ئالدىدا تىلىمىز قىسىلىپ قالسا ، ئاللا ، بۇ مېنىڭ قىسمىتىم دەپ يۈزىمىزنى يورۇق قىلار . ئاتام زامانىسىدىن بىر دەريانىڭ ئىككى قىرىدا تەڭ كۈلۈپ ، تەڭ يىغلاپ ، بىر دەريانىڭ سۈيىنى تەڭ تالىشىپ ئىچىشىپ ، بارنى تەڭ كۆرۈپ كەلدۇق . ئونئۆستەڭ مەكىت خەلقىمۇ ، ئات چاپار ئاۋات خەلقىمۇ كۈتكىمىز[1] ، قەبىلىمىز ، قوۋمىمىز ، دىنىمىز بىر ، ئوخشاش مۇسۇلمان ، قانداشلارمىز . بىز سىلىگە توققۇز تەزىم ئېتەيلى ، دىلىمىزنى رەنجىتىشمەي ، گەپ يېيىشىپ ، گېپىمىزنى گەپ ، بىر - بىرىمىزنى ئادەم ئېتىپ ياشايلى . شۇڭا ، بىر ئەتىۋارلىق ئاجىزەلىرىنى بىزدىن ئايىمىغايلا…

— بىزدىن ئايىمىغايلا…

ھەممە يۇرت كاتتىلىرى ئورنىدىن تۇرۇپ قول باغلاپ تەزىم ئېتىشتى .

— قوزغىلىشمىسىلا ، قوزغىلىشمىسىلا…

---

① كۈتكىمىز — يىلتىزىمىز .

ئەيسا بەگنىڭ قارچىغا كۆزلىرى بىر خىل چاقناپ، ئىلمەك بۇرنى ئۇزاردى:

— ئەستاغپۇرۇللا، ھەممە ئىشنى بىلىپ تۇرۇپ سىلىنىڭ ئارىلاشقانلىرى يامان بولدى...

ئۇ ساقىلىنى تۇتاملاپ ئەتراپىغا قارىدى.

ئاۋات يۇرت كاتتىلىرىنىڭ بېشى چۈشۈپ، چىرايلىرى جىددىي تۈس ئالغانىدى. ھەممىدىن قازى ھەزرەتلىرىنىڭ بېشى بەك ساڭگىلاپ كەتكەنىدى.

— مۇسۇلماندارچىلىقتىكى بۇ تۇغقانچىلىق، قۇدا ـ باجىلىق سىلىدەك يۇرت ئاتىسىدىن باشلانسا، ئارىمىزدىكى يۇرت، مەھەللە، قەبىلە ئايرىپ بۆلۈنۈپ ياشاشلار تۈگىسە، بىزدىن قالغان ئۇممەتلەر تۇغقان بولۇپ ياشىسا، بۇنى ئاللا، دىنىمىز خوپ كۆرەر دەيمەن، — دېدى نىيازبەگ يېقىملىق تەبەسسۇم بىلەن ساقىلىنى سىلاپ.

— ئەستاغپۇرۇللا، ما گەپنى كۆر ئەمدى. گەپلەر بىر ـ بىرىدىن ياغدەك، ناۋاتتەك يارىشىملىق. ئەمما، ھەرقايسىلىرىنىڭ كۆڭلىگە مالاللىق يەتمىسۇن، ئاجىزەم بەك ئەركە ئۆسكەن، كۆز ئالدىمدا بولمىسا بولمايدۇ. ئۇنىڭ تاشايىنىدا ئىسمائىل بەگكە باش باغلىقى قىلىنىپ بولغان. ئەدناسى ئاتام زامانىسىدىن كېلىۋاتقان رەسمىي يوسۇن مېنىڭ دەۋرىمدە بۇزۇۋېتىلسە، مەندە نە ئىمان، نە ئېتىقاد، نە ۋىجدان، نە ئەرلىك بولسۇن؟ قېنىم بىر مۇسۇلمانغا دورا بولسا رازىلىق بىلەن قول باغلاپ تۇراي، لېكىنزە، يۇرت رەسمىيىتىنى بۇزۇش قولۇمدىن كەلمەيدۇ، — دەپ قول باغلاپ تۇردى ئەيسا بەگ.

— خۇدا رىزقىنى بىر قىلغان بولسا بەندىنىڭ، يۇرتنىڭ ئىرادىسى خۇددى ئاجىزەلىرىنىڭ ئانىسى رەھمەتلىك بىلەن سىلىنىڭ رىزقىلىرىنى بۇزالمىغاندەك بىر ئىشتۇر...

خاتىپ مىرابىنىڭ ئالدىراپ ئاغزىدىن چىقىرىۋەتكەن گەپ بىلەن ھېزى بەگ ھاجىدىن تارتىپ پۈتۈن مەكتەپ مۆتىۋەرلىرى چەكسىز ئەيىبلەش نەزىرىدە ئۇنىڭغا چەكچەيدى. ئاۋات مۆتىۋەرلىرى غەزەپ

ھەم خورلۇق ئىچىدە دىر - دىر تىترىگەن ھالدا خاتىپ مىرابقا تىكىلىشتى . خاتىپ مىراب قورقۇنچتىن تۇگۇلۇپلا قالدى . كۆزگە كۆرۈنمەس ساناقسىز مىخ - تىكەنلەر ئۇنىڭغا تىكىلمەكتە ئىدى . ئەيسا بەگنىڭ يۈرىكى ئاغزىغا تىقىلغاندەك بولۇپ ، تىنالماي ھاسىراپ كەتتى . تۆمۈرچىنىڭ قىزارغان تۆمۈر قىسقۇچى ئۇنىڭ ھەربىر ئىچكى ئەزاسىنى كۆيدۈرگۈچ تىللىرى بىلەن قىسىپ تارتىپ تىلغىلى تۇردى . ئۇنىڭ ئۇپراپ بۇغدايدەك قالغان چىشلىرى كىرىشىپ ، ئىڭىكى ئالدىغا ئۇچلىنىپ ، ئاپئاق ئۇزۇن ساقاللىرى تال - تال دىردىيىپ تىكلىشىپ كەتتى . قارا قاتما يۈزى قاقتەك قورۇلۇپ تۆمۈر رەڭگىگە كىردى ، بىر ئىسسىلىپ ، بىر تارتىشىپ بوز تۇپراقتەك بولۇپ كەتتى . سورۇننى سۈر باستى . ھەربىر ئادەم گېلىنى قىرىشقا ، يۆتىلىشكە ، چوڭراق تىنىشقا ئاجىزلىق قىلاتتى . ئەيسا بەگنىڭ توختاۋسىز يېنىپ تۇرغان قارچىغا كۆزى خاتىپ بەگدىن ئۇزۇلمەي قالدى . خاتىپ مىراب چىلىق - چىلىق تەرلەپ مىچىلداپ كەتتى . پەقەت ئۆي ئوتتۇرىسىدىكى ئۆرۈك چوغى پات - پات چاراسلاپ ھاياتلىقتىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى . بۇ جىمجىتلىق ، بۇ تىكىلىش بىردەم داۋاملاشسا خاتىپ مىراب ئۆزىنى تىنالماي ، تۇنجۇقۇپ ، جېنى چىقىپ كېتىدىغاندەك ھېس قىلىپ ، مۇشۇنداق سەتچىلىك بىلەن جېنىم چىقىپ كەتسە قانداق قىلارمەن دەپ ئويلاپ تېخىمۇ قورقۇپ ، چىرايى سارغىيىپ كەتتى .

— ھاجىم ، مۇشۇنداق سورۇنلۇقى يوق ، پەلىپەتىش تازنى ئارىمىزغا ئېلىپ كەپتۇق ، مانا ، ئىش بۇزۇلدى .

— ئۇنىڭدىن رازىمەن ، — دېدى ھېزىزى بەگ ھاجىم تەبەسسۇم بىلەن . نادىر بەگنىڭ كۆزى تېگىرقاشتىن ھېزىزى بەگ ھاجىغا نېرۋىسى بۇزۇلمىغاندۇر ، دېگەن نەزەردە تىكىلدى .

— بۇ گەپنى ھامان دېمەك لازىم بولاتتى ، بۇ گەپنى شۇ دېمىسە كىم دەيدۇ . ئۇ ۋەزىپىنى ئوبدان ئېرىغدىدى[1] . ھەر ئادەمنىڭ

---

[1] ئېرىغدىدى — ئورۇندىدى .

لايىقىدا ئۆلتۈرۈپ ـ قوپۇشى ، گەپ ـ سۆزى ، ئورنى بولىدۇ ، بىرى بولمىسا جامائەت چاندۇ .

نادىر بەگ خىجىل بولۇپ يەرگە قارىۋالدى . مۇشۇ كۈسۈرلىشىشلاردىن كېيىن سورۇندىكى ئېغىرچىلىق تارقىلىشقا باشلىدى . خاتىپ مىراب ئۇھ دەپ تىنىۋالدى . لېكىن ، ئەيسا بەگنىڭ كۆزى چوغدەك ئۇنىڭغا تىكىلگىنىچە يۆتكەلمىدى .

— ئۆزلىرى ... — غەزەپتىن بوغۇلۇپ كەتكەن قازى تىترەپ تۇرۇپ شۇ گەپنى چىقىرىشىغا ، ئەيسا بەگ قولىنى قاتتىق سىلكىپ گەپتىن توختىتىپ قويدى .

— بولدى ، گەپ كەتتى... ئەمدى نامەردلىك بولىدۇ ، — ئەيسا بەگ ناھايىتى پەس ، بوغۇق ئاۋازدا شۇنداق دەپ بېشىنى ئەگدى .

نىياز بەگ ئەقىل چاچراپ ، خۇشلۇق يېغىپ تۇرغان كۆزىدە ھېزى بەگ ھاجىغا بويۇن سوزۇپ پىچىرلىدى . ھېزى بەگ ھاجى باش لىڭشىتتى . نىياز بەگ ئورنىدىن تۇرۇپ ، يېنىك يۆتىلىۋېتىپ گەپ ئالدى :

— تەڭلىك بولۇپ قېلىۋاتىدۇ ، ئەگەر بىر ئاجىزە ئىككى سەۋدانىڭ ئارىسىدا تالاشتا قالسا ، ئاتام زامانىسىدىن تارتىپ ئۇنى ئەرنىڭ ، ئەلنىڭ ، يۇرتنىڭ ئامىتى قىلىپ ، بۇ ئامەت قايان يەڭدەپ كەتسە شۇنىڭغا تەۋە قىلغان . خۇدا بۇ قىسمىتىنى يۇرت ئىرادىسىگە رىزقى قىلىپ پۈتكەن بولسا ، كاۋاپمۇ ، زىخمۇ كۆيمىسۇن . ئىككى يۇرت ئوغلاق ئوينايلى ، ئوغلاق بېشى بىر ئاجىزەنىڭ ئوتىدا كۆيگەن ئىككى يىگىت ، شەيخ مامۇتخان بىلەن ئىسمائىل بەگ بولسۇن .

ئەيسا بەگ بېشىنى دەسسىدە كۆتۈردى . ئۇنىڭ يورۇپ كەتكەن كۆزى ھېزى بەگ ھاجىنىڭ نۇرلىنىپ كەتكەن كۆزى بىلەن ئۇچراشتى .

— بەرھەق .

— دۇرۇس گەپ بولدى .

— ئەركەكچىلىك .

ئىككى يۇرت كاتتىلىرى يەڭگىل تىنىشتى ، چىرايلىرىغا كۈلكە

يۈگۈردى .

— قاچان تارتساق بولار ؟ — دېدى نادىر بەگ ئەيسا بەگكە .

— قېـنـى ، يۇرت ئاتىسىدىن ئاڭلايلى ، — دېدى كىچىك بالىدەك هاياجانلىنىپ ، ئىشەنچكە تولغان ئەيسا بەگ هېزىزى بەگ هاجىغا قاراپ . هېزىزى بەگ هاجى :

— قېنى نىياز بەگ بىر نېمە دېسۇن ، — دېدى .

— مېنىڭچە ، — دېدى نىياز بەگ تەبەسسۇم بىلەن ئەيسا بەگكە تىكىلىپ ، — ئالدىمىزدا ئاللادىن بەخت ، تىنچ ـ ئامانلىق ، ئامەت تىلەيدىغان نورۇز ئېيى كېلىۋاتىدۇ . ئالدىمىزدا ئوبدان تەييارلىق قـىـلىپ نورۇز كۈنى — كۈن ، تۈن توختىغان كۈنى قىلايلى . قايانىڭ تىلىكى ئەجابەت بولىدۇ ، تەلىيىمىزنى سىناپ باقايلى .

— بەرهەق .

— ئىنشائاللا ، دۇرۇس .

ئىش قارار تاپتى . كېرىم هاجى قىزنىڭ باشبېغى ئۈچۈن ئۈچ يۈز قوي ، قىرىق كالا ، تۆت تۆگە ، بەش يۈز چارەك بۇغداي ، سەكسەن دەن پاختا ، ئوتتۇز چارەك تۆگە يۇڭى ، بەش ئالتۇن يامبۇ ئېلىپ كەلگەندى . ئەيسا بەگ ئالمايمەن دەپ تۇرۇۋالدى . جىق تالاش ، سۇلهى ـ سالا ، قائىدە سۆزلىنىپ سوۋغا ـ سالامىلارنىڭ يېرىمى قوبۇل قىلىندى . مېهمانلار خۇشال بولۇپ داستىخانغا دۇئا قـىـلـىـشـتـى . ئـەيسا بەگنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى سەينادا ئىت تـالاشـتـۇرۇش قـىـلـىـپ بـېـرىلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن قوچقار سوقۇشتۇرۇش ، خوراز سوقۇشتۇرۇش قىلىندى . كەچتە مەشرەپ تارتىلدى ، مەشرەپ تاڭغىچە داۋام ئەتتى .

— يەنە غەمكىن كۆرۈنىدىلىغۇ ؟ — دېدى هېزىزى بەگ هاجى كېرىم هاجىنىڭ مىسكىن كۆزلىرىگە قاراپ .

— هـەي ، بـۇ گـەپنى سورىمىسىلا هاجىم ، ئاۋاتلىقلارنىڭ خۇشلۇقىنى كۆرمىدىلىمۇ ، بۇ بوش خەق ئەمەس . ئوغلاققا كەلگەندە بۇلار بىلەن ئوينىشىدىغان ئادەملەر ئەمەس ، ئاتنى رۇمدىن تاپامدۇ ، نەدە ئوبدان ئات بولسا مۇشۇ خەقنىڭ قولىدا . ئۇنى ئاز دەپ مېنىڭ

ئۇ نان قېپى بالام سەۋداچىلىقتا ئوۋغا چىقتىم دەپ قۇشى ئۆزىنى ئالغىلى تاس قېلىپ ، تارغىقىنى چىقىرىپ ، ئوقۇرىكىنى سۇندۇرۇۋاپتۇ . بۇ يېرىمجان تەلۋە ئىسمائىل بەگ بىلەن ئوغلاق تارتىشالامدۇ ، ئەمدى . خۇدا پەيمانىمنى توشقۇزغان ئوخشايدۇ ، — كېرىم هاجى كۆزىگە ياش ئالدى .

— كۆڭۈللىرىنى توق تۇتسىلا ، ئوتنى سالغان خۇدايىم بۇ مۇشكۈلنىمۇ ئۆز يولى بىلەن ئاسان قىلار ، شەيخ سەئىدىنىڭ :

ئامىتى كەلگەن كىشىنىڭ شېشىسى تاشنى چاقار ،
ئامىتى قاچقان كىشىنىڭ هالۋا يەپ چىشى سۇنار .

دەيدىغان هېكمىتى بار . خۇدا بىزگە بايلىق ، كۈچ بەرگەندىن باشقا يەنە ئەقىلمۇ بەرگەن ، ئۇنى ئىشلەتمىسەك ، ئىشلىتەلەيدىغانلارغا ئېلىپ بېرىدۇ ، قانداق دېدىم .

هېززى بەگ هاجى كۈلۈپ كەتتى . كېرىم هاجىمۇ سەل كۆڭلى كۆتۈرۈلگەندەك بولۇپ كۈلكىگە ئەگەشتى .

يەتتىنچى باب

ئەتىگەندە چۈشكەن قويۇق ئاق تۇماندا بەش قەدەم نېرىدىكى نەرسىنى ئېنىق كۆرگىلى بولمايتتى . پەقەت قارا قاغىلارنىڭ قوپال سوزۇپ قاقىلدىغان ئاۋازىنى ، شۇڭغۇپ كېتىۋاتقان ئېغىر ئۇچۇشلىرىنى ئاران ئىلغا قىلغىلى بولاتتى . يول بويىدىكى تېرەك ، سۆگەت ، جىگدە دەرەخلىرى بۇۋا قاپاق[1] بىلەن قاپلانغانىدى . يولدىكى قۇرغاق ، بۇجۇق توپىلارنى بۇۋا قاپاق نەمدەپ ، توپا توزغاقلىرىنى ئوبدانلا بېسىقتۇرۇپ قويغانىدى . قۇشقاچ ، تورغاي ، ئاق پاختەكلەر ، يولدىكى شادا ، پىچان ئورەكلىرى ۋە كالا تېزەكلىرىنى چوقىلاپ دان ئىزدەپ پىتىراشماقتا ئىدى . يولغا دۆۋىلەپ قويغان قىغ دۆۋىسىدە ئورۇق بىر قارا ئىت كالىنىڭ پاخۇن سۆڭىكىنى ئامالسىز غاجاپ يالىماقتا ئىدى .

جەدە ئات مىنگەن سۆلەتلىك بىر ئادەم شەنبە بازارنى كېسىپ ئۆتۈپ ، كېرىم هاجىنىڭ قېرى ئۇجمە ئاستىدىكى دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېتىدىن چۈشتى . ئاتنىڭ تۇمشۇقىدىن ئېتىلىپ چىققان قويۇق هوردىن يالىسىدا پەيدا بولغان ئاق مۇز خۇددى كىرپە تىكىنىدەك بولۇپ كەتكەنىدى . ئات يۇگەننى توختىماي غۇرۇچلىتىپ چايناپ ، قۇلىقىنى هەر يان شىڭتايتىپ تۇراتتى . ئات ئىگىسى ئۇزۇن قارا كۆرپە تۇمىقىنى چۆكۈرۈپ كىيگەن ، ئۇزۇن

[1] بۇۋا قاپاق — قاتتىق سوغۇقتا سەهەردە چۈشىدىغان قىرو .

ئۆك[1] جۇۋىسىغا قارا چېچىلما پاقلان تېرىسىدىن قايتۇرما[2] قىلغان، بېلىنى يوغان كۆك تاۋار بەلباغدا باغلىغان ھەمزە تاز ئىدى. ھازىر ئۇنىڭ قەددى تۈزلىنىپ، خېلى ئادەم ئىسكەتىگە كىرىپ قالغانىدى. چىرايلىق ياسالغان قىلچاڭ بۇرۇتلىرى تولغىما بولۇپ قوۋۇزىغا تارتىلىپ ئۇنىڭغا سالاپەت بېغىشلىغان، ھەۋلە مۇنەكتەك[3] قۇرغاق يۈزلىرىگە ئەت قونۇپ، قان يۈگۈرۈپ قورۇقلار يىتكەنىدى، چېچەن، يېقىمسىز كۆزلىرى چاقناپ تۇراتتى. تۇماق، جۇۋىسىنىڭ ياقىسى، ئايىغى، بۇرۇتلىرىغىچە قىرو باغلاپ كەتكەنىدى. ئۇ يىراق يول بېسىپ كەلگەچكە، دېمىنى رۇسلىيالماي دەرۋازا ئالدىدا بىردەم تۇرۇپ قالدى.

ھەمزە تۇمىقىنى سەل ئۈستۈن قىلىۋىدى، ئاق قېشى ئۈستىدىن قويۇق ھور كۆتۈرۈلدى. ئۇ قامچىسىنى بەلبېغىغا قىستۇرۇپ، ئاتنىڭ تۆشبېغىنى سەل بوشىتىۋەتكەندىن كېيىن، ئاتنىڭ چۇلۋۇرىنى ئۈجمە شېخىغا ئاسماقچىلاپ باغلاپ، ئاتنى سوۋۇتۇپ قويۇپ دەرۋازا ئالدىغا كەلدى. ئۈجمە ياغىچىدىن پاشنا قويۇلغان، نەقىشلىك كالا تېرىسىدىن تىكىلگەن يېڭى، ئۇزۇن قونچىلىق ئۆتۈكىدىن قەدەمدە غىرىسلاپ ئاۋاز چىقاتتى. ئۇ دەرۋازىنىڭ يوغان تۆمۈر ھالقىسىنى تۇتۇۋىدى، شاپپىدە چاپلىشىپ بارمىقىنى ئېچىشتۇرۇۋەتتى.

— يائاللا، كاساپەت سوغۇق، دەردىڭ چىققۇدەك بوپسەنا.

ئۇ قولىنى هورداپ، كانىيىنى قىرىپ ۋارقىرىدى:

— ھاي ـ ھاي، تۇرەك چەكەدى…

ھويلىدىن ئىتنىڭ بوم قاۋشى بىلەن تەڭ بىرمۇنچە كەپتەر ئۇچۇپ پەغەزگە، قۇرما، ئۆگزىگە قوندى. ھويلىدىن بىر ئىشىكنىڭ غىچىرلاپ ئېچىلغان ئۈنى كەلدى.

— ھاي ـ ھاي تۇرەك چەكەدى، تاڭ ئاتقىلى نەۋاخ، چۈشكىچە

---

① ئۆك — بوياقسىز تېرە.
② قايتۇرما — قوزا تېرىسىدىن قىلىنغان ياقا.
③ ھەۋلە مۇنەك — بىر خىل دورىلىق ئۆسۈملۈك مېۋىسى.

كۆرۈك توخۇدەك ئۇخلاۋېرەمسەن ، مۇسۇلمانغا سەھەرنىڭ ئۇيقۇسى ھارام .

— ئاناڭنىڭ قېشىدا چۈشكىچە ئۇخلامدۇ ، خوتۇن تالاق كىسپۇرۇچ .

— ناشتىدا ئاغزىڭنى بۇزما قېرىغىنىنى تۇيمايدىغان پوق ساقال .

— ئەمدى كۆزۈم ئېلىنىشقان ، نەس بېسىپتىكەن بۈگۈن ، ئىتنىڭ بۇرنىدىن چۈشكەنلەر...

دەرۋازىنىڭ زەنجىرى شاراقلاپ ، دەرۋازا قىيا ئېچىلىپ ، ياغلىشىپ كەتكەن كۆرەك تۇمىقىنى قىستۇرۇپ كىيگەن ، چاپاق قىسىق كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرغان بوۋاي كۆرۈندى .

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قېرى توپاق .

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئالا كۈچۈك .

دۈمچەك بوۋاينىڭ قاتتىق قوللىرى ھەمزىگە يۆلگۈن كۆتىكىنى تۇتقاندەك تۇيۇلدى .

— پىتلىق يوتقىنىڭغا قېرى موكەيدىن بىرنى سولىۋېلىپ ، چارپاقىدەك چاپلىشىپ ياتتىڭمۇيا ئوغرى ، — كۈلدى ھەمزە ئۇنىڭ يالاڭ تۇكلۇك مەيدىسىگە قاراپ .

— سېنى ياراتمىغان نۆۋەي[1] جۇۋانلارغا جۇڭ يەتمىگەندە تاپقان گېپىنى...

— گەپتىمۇ بولسا كۆڭلىنى خۇش ئېتىدۇ ـ دە ، كاردىن چىققان لەقۋا ، — ھەمزە گەپ تاپالمىدى .

— ئاخىر بىر كۈن قويۇشمەن سەن قوڭ چالمىسى بىلەن ، شۇ چاغدا سەن تېقىمىڭغا كۆك شاتراق ئۇرۇپ ، پۇتۇمغا باش قويمىغىنىڭنى كۆرەي ... — بوۋاي دىڭگۇسلاپ پاكار ئۆينىڭ ئىشكىگە ماڭدى .

— مەھەللە كوي جىمجىت ، ئادەم قارىسى كۆرۈنمەيدۇيا .

---

① نۆۋەي — تازا بولۇپ يېتىلگەن گۈزەل چوكان .

— زو مەھەلدە ھەرقايسىسى ئۆز يولىغا كېتىشتى. ئاختاما بولۇپ كەتكەن ئاشناڭ تېقىمدا باسۇرۇۋالسا قوپالماي ئۆمىلەپ چىقىپ، ئەمدى كېلىپ سەھەر قوپقانمىش، سەپەرچىلەرنىڭ جابدۇقىنى قىلىپ يولغا سېلىپ بولالماي جۇلىقىم چىقىپ، ئەمدى يېنىم يەرگە تەگكەن تېخى. كېرىم ھاجى يۇرتتىكى ئات بېدىكلىرىنى يۇرت - يۇرتقا ئەۋەتىپ، ئۆزىمۇ بىر يانغا كەتتى. ئۇلار كېزىك پېتلىرىدەك ئالتە شەھەرگە ئات ئىزدەپ چىقىپ كېتىشتى. يائاللا، شۇ ئەيسا بەگنىڭ قىزى ئايدىن چۈشكەن پەرىزاتمۇ، جەننەتتىن چىققان ھۆرمۇ، ئۆمرۈم بولسا بىر كۆرەرمەن. ئونئۆستەڭ مەكتىنى پاراكەندە قىلىشۋەتتى ئۇ چىرايلىق مەشۇق.

— ئاپلا، — ھەمزە خىجىل بولۇپ كەتتى، — مەن ئۆيدە يوقتۇم دېگىنە، يېرىم كېچىدە قاپاق ئاستىدا تاۋكادا ئىدىم، شۇ يەردە خەۋەر ئېلىپلا ئۇچتۇم.

تۇرەك چەكەدى ئۇزۇن بەقەسەمنى كىيىپ خۇش بولۇپ دىڭگۇسلاپ كەلدى.

— ھە، ئىتتىنىڭ بۇرنىدىن چۈشكەن كۇرسۇك، بۇگۇنزە قوۋۇزۇمنى تولدۇرۇپ بىر گۆش يەيدىكەنمەن - دە، ئەكە، چوتا بەر. ماڭا بەرمىسەڭ ھارام، خېلى كەلدىمۇ؟

— ئاناڭنىڭ سۇزگۇچىنى بېرەمدۇ قېرى كۇرسۇك، ھېچنېمە كەلمىدى، ئاغزىدىن ھاپ دەپ بولغۇچە، كاپ دەپ ئالدۇ...

بوۋاينىڭ خۇشاللىقتىن كىرپىكسىز، چاپاق كۆزلىرى ئويناپ كەتتى. ھەمزە يېنىدىن ئون سوملۇق بىر كۇمۇش تەڭگە چىقىرىپ بەردى.

— ماڭا قارا گۇينىڭ بالىسى، بۇ يىل بىز يانتاقلىقتا ئامەت بار. كۆردۇڭمۇ، ھەپتە بولدى، يۇرتقا توختىماي بۇۋا قاپاق تۆكۇلۇۋاتىدۇ، بۇ ئامەتنىڭ بېشارىتى. يەنە ئاڭلا، مەن تىنىمغان بىر گەپ، ئالدىنقى ھەپتىدە مەن يېڭى تون كىيىپ سەللە ئوراپ، يېنىمدا قىلىچ، ئوقيا ئاسقان ھالدا بىر قۇملۇقتا ناماز ئوقۇۋېتىپ

چۈشەپ قالدىم. كېيىن قارىسام، ئالدىم مەشرىققە قاراقلىق تۇرىدۇ، «ئاپلا» مەن قىبلىگە قارىماي كۈنگە قاراپ ناماز ئوقۇپتىمەن دەپ ئويغىنىپ كەتتىم. بۇ بەك خاسىيەتلىك چۈش، بۇ يۇرتقا، ئەلگە كېلىدىغان بىر بەختنىڭ بېشارىتى، بىلدىڭمۇ خۇمپەر.

— شەيخ نەگە كەتتى؟

— خېنياغا كەتتى. ھەمزە كەلسە كەينىمدىن يەتسۇن، مەن خېنيا سايىتىنىڭ يېنىغا كەتتىم، ئازماي ئاچچىققۇدۇق تەرەپكە بارسۇن، دېدى.

— ئۇ يەرگە نېمىشقا بارىدۇ؟

— خۇدا ئۆزى بىلىدۇ. ئۇ سەۋدايى ئاشىقنىڭ ئىشىغا قەمەر شاھ، غېرىب، تاھىرلار بىكار قالسۇن، بۇنداق ئوتنى خۇدا نەزىرى چۈشكەن ئادەمگە بېرىدىغان ئوخشايدۇ. سەن ئەقلى گەجگىسىدە قايناپ قالغان خام قاپاق بىلسەڭ، مۇشۇنداق ئاشىق - مەشۇقلارغا يار - يۆلەك بولساڭ ساۋاب تاپىسەن، ئاشىقلارنى قوللىغانلارنى خۇدا قوللايدۇ، ئاشىقلىق ھەممە ئادەمگە نېسىپ بولىۋەرمەيدۇ.

— ھە... بولدى، بولدى، بىلىمەن. تولا كاسىلداپ چىشىڭدىن كەتتىڭمىكىن دېسەم، مېڭەڭدىنمۇ كېتىپسەن قېرى جوھۇت... — دېدى ھەمزە ئاققاش تاقەتسىزلىنىپ.

بىر دېدەك كېلىپ ھەمزىگە دېدى:

— سىزنى خېنىم ماڭا كۆرۈنسۇن دەيدۇ، — دېدەك ھەمزىگە سوغۇقلا قاراپ كەينىگە ياندى.

— قايسى خېنىم؟ — ھەمزە قايىقىنى تۇردى.

— قەمبەرنىسا خېنىم، — دېدەك بويىنىنى شاپتۇل قېقىپ، دومسىيىپ قويۇپ كىرىپ كەتتى.

— مەن بىلمەن نېمە گېپى باردۇ ئالدىرىغاندا، — دېدى ھەمزە تىتىلداپ.

— ئىشقىلىپ بىر گېپى باردۇ، كىر، ئابدال، خۇمارى تۇتتىمۇ ئۇ قىسىر بايتالنىڭيا، — تۇرەك چەكەدى چاپاق

كۆزلىرىنى قىسىپ خىرىلداپ كۈلدى .
— ئاغزىڭنى يۇم تۈزكور قېرى ماز…
ھەمزە غوتۇلداپ ماڭدى . تۈرەك چەكەدى چىگىشلىشىپ كەتكەن مەينەت ساقىلىنى تاتىلاپ خىرىلداپ كۈلگەنچە دىڭگۇسلاپ پاكار كەپىسىگە كىرىپ كەتتى .
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم خېنىم ، ئالتۇن بويلىرى ئامان بولسۇن .
ئىسسىق ، ياسىداق ھۇجرىدىن مەززىلىك ئىپار ، ئەتىر پۇرىقى كېلىپ ھەمزىنىڭ روھىنى كۆتۈرۈپ ھاردۇقىنى چىقىرىۋەتتى . چىرايلىق مورىلىق ئوچاقتا ئارچا ئوتۇنى كۆڭۈلگە يېقىشلىق پۇراق چىقىرىپ كۆيۈۋاتاتتى . قەمبەرنىسا خېنىم سېرىق تاۋار يوتقانغا پۇركىنىپ ياتاتتى . ئۇ بېشىغا قوشلاپ قويۇۋالغان قۇراق تەكىيگە جەينەك تىرەپ بېشىنى كۆتۈرۈپ ، بىر خىلدا كۈلۈپ ھەمزىنىڭ باش - ئايىغىغا قاراپ چىقتى .
— ئۇيالدۇرۇپ بۇنداق كۈلمىسىلە ، خېنىم .
— باشقىچە بولۇپ كېتىپسەن ، چىرايلىق بولۇپ كېتىپسەن .
— ئادەمنى زاڭلىق قىلمىسىلا ، ھەرقايسىلىرىنىڭ سايىسىدە شۇنچىلىك كۈن ئۆتۈۋاتىدۇ . خۇداغا شۈكۈر ، ئۆزۈمگە تۇشلۇق ئادەممەن ، ئەرمەن .
— سەن ئادەممۇ ، ئەرمۇ ؟
ھەمزىنىڭ كۆزىگە قىزىللىق تىقىلدى .
— ئادەم بولماي نېمە ؟ — ۋارقىرىدى ئۇ .
— سەن ماڭا ۋارقىرىما ، يەنە ئۇۋال قىلما . سەن بىر ئىت ، دەللال ، دەللاللىقنى ئايالالار قىلىدىغان ، لېكىن زامان ئاخىرىدا ئەرلەرمۇ دەللال بولۇپ كېتىدىكەن . سەن دەللال مامۇتخاننى ئازدۇرۇپ ، بىر ئەركە - نايناق جالاپقا بۇزۇپ باي بولدۇڭ ، مۇرادىڭغا يەتتىڭ ، مېنى خاراب قىلدىڭ .
— ئېرىڭىزنىڭ كۆڭلىنى ئالالماي خەققە ئۆتتۈرۈپ مەندىن كۆرەمسىز ، كۈنداش كەلمەي تۇرۇپ ئوتى سىزنى ساراڭ قىلدىمۇ ،

نېمە مېنى تىللايسىز؟ يەنە ئىككىنچىلەپ سېسىق توقى ـ لەنتىڭىزنى ئاغزىڭىزغا ئالىدىغان بولسىڭىز، ھەرقانچە ئەۋلىيا بولسىڭىزمۇ، مەن ھەمزە ئاققاش خۇدادىن باشقىغا قەرزىم يوق، ئۆزۈمنىڭ كىملىكىمنى كۆرسىتىپ قويىمەن. مەن ئېرىڭىزنىڭ دوستى، جان دوستى، ئادەم، ئەرمەن.

— ياق، ئۇ سېنىڭ دوستۇڭ ئەمەس، ئۇ سېنى دوست تۇتمايدۇ، سەن ئۇنىڭ دەللىلى، سەندىن ئىت ئورنىدا پايدىلىنىدۇ، سېنى ئادەم ئورنىدا كۆرمەيدۇ.

— كۈنداشلىقتىن ئەقلىڭىزدىن ئېزىپسىز، كۈندىشىڭىز كەلگەندە ھامان ئەلھۆكمىلىللا دېمەي ئامالىڭىز يوق. ئۇ مېنى سىز دېگەندەك كۆرمەيدۇ. مەندىن ئۆچ ئېلىپ ھاقارەتلەۋاتىسىز، يەنە ئاغزىڭىزغا ئالىدىغان بولسىڭىز ئەمدى يۈز ـ خاتىر قىلمايمەن، كاللام كېتىدىغان ئىش بولسىمۇ يۈز ـ خاتىر قىلمايمەن.

— ئىت، دەللال، ئىت...

ھەمزە ئېتىلىپ باردى، لېكىن توختاپ قالدى، شۇ دەقىقىدە قەمبەرنىساخان ئورنىدىن چاچراپ قوپقانىدى. ئۇ يېرىم يالىڭاچ بولۇپ، سۈت ئالمىسىدەك كۆكسى تىترەپ كەتتى. قەمبەرنىساخان ھۆڭرەپ يىغلاپ ھەمزىنىڭ بوينىغا ئېسىلدى.

— ياق... ياق... مەن ئادەم، مەن تۈزكور، ۋاپاسىز، قارانىيەت... مۇناپىق ئەمەسمەن...

ھەمزە قەمبەرنىساخاننى ئىتتىرمەك بولدى، ئەمما ماجالى قالمىغانىدى.

قەمبەرنىساخاننىڭ گىرە سالغان ئاق بىلەكلىرى ئۇنى شۇنداق چىڭ قىسقانىدىكى، ھەمزە ئايال كىشىدە مۇنداق كۈچنىڭ بارلىقىغا ئەقلى يەتمىدى، بۇ قانداق كۈچ؟ بۇنىڭغا ئۇ جاۋاب تاپالمىدى. قەمبەرنىساخاننىڭ ئىسسىق، يۇمشاق لېۋى ئۇنىڭ يىرىك ساقاللىق يۈزلىرىنى توختىماي سۆيەدى، كۆزىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈلدى.

— راست، سەنمۇ ئادەم ... مەنمۇ ئادەم ... مەن دۇنياغا يىغلىغىلى، ئازاب چەككىلى، باش ئېگىپ تەزىم قىلغىلى، دەردتىن

ئىچىمدىن سىپسىپ تۈگىگىلى كەلگەن ئەمەس. مەنمۇ كۈلگىلى، كۆڭلۈم خالىغاننى ئوينىغىلى، خۇشال بولغىلى، ئەل قاتارى ياشىغىلى كەلگەن. خەقنىڭ دەردىنى تارتىپ ياشاش بەك تەسكەن، سەنمۇ، مەنمۇ، مامۇت شەيخكە ئوخشاش خۇدانىڭ بەندىسى. مەن شەيخنىڭ قۇلى، دېدىكى ئەمەسمەن. كۈنداشنىڭ دەردىدە ياشىغۇچە ئۆلىمەن. ئەمما، مېنىڭ بىئەجەل، پات ئۆلگۈم يوق. ئۇ ئەۋلىيا، سەن بىلەن مەن قۇل، دېدەك ئەمەسمىز... ئادەم تۇرۇپ ئادەمنىڭ ئىت - ئېشىكى، غالچىسى بولۇپ قېلىش ئېغىر گۇناھ... سەنمۇ ئادەم، مەنمۇ ئادەم، ئۇمۇ ئادەم! ئۇ نېمە ئويلىسا شۇنى قىلالايدۇ، ئەمما سەن، مەن ئۇ قىلغاننى قىلالمىغاچقا ئۇنىڭ ئالدىدا ئىتقا، مۈشۈككە، توخۇغا، ئەخلەت - چاۋارغا ئايلىنىپ قېلىۋاتىمىز... بىزمۇ كۆڭلىمىزنى خۇش، توق قىلىپ، ئاشۇ قىلغاننى قىلىپ ئادەم قاتارىغا ئۆتەيلى... ھەمزە، گېپىمنى ئۇقتۇڭمۇ؟ سەن ئەقىللىق ئادەمسەن، غەرىزىمنى بىلدىڭمۇ؟ گەپ قىل، مەن ئايال كىشى، ئاجىزمەن، ئەمما سەن مەندەك ئاجىزلىق قىلما. مەن كۈتتۈم، يىغلىدىم، قاقشىدىم، سەۋر قىلدىم، يالۋۇردۇم، باش قويدۇم، نېمە دېسە شۇنى قىلدىم. تۇر دېسە ماڭ دېمىگۈچە تۇردۇم، ئىشقىلىپ ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا تىرىشتىم، ئاخىر ئېرىشكىنىم، ئىت، مۈشۈكلۈك ئورنى بولدى. مەن ئۇنىڭدىن ئادىمىيلىك ئىززەت - ھۆرمەت كۈتكەنىدىم، شۇنچە ئەقىدەم كۈتكەن نەرسەمنىڭ تەتۈرسىنى بەردى... بىلدىڭمۇ ھەمزە، مەن ئاجىز... ئەمما سەن مەندەك ئاجىزلىق قىلما. سەن بەربىر ئەرسەن، پايتىماڭمۇ، ھەربىر تال مويۇڭمۇ، ئېلىۋەتكەن تىرنىقىڭمۇ ئەر... ئەرلىكىڭنى ئۇنتۇما... گەرچە سەن ھازىر ئۇنىڭ چاكىرى، غالچىسى بولساڭمۇ ئەرسەن، سەندىكى ئەركەكلىك ھامان ئويغىنىدۇ.

قەمبەرنىسا خېنىمنىڭ ئۆكسۈپ پىچىرلاشلىرى ھەمزىنىڭ قەلبىدە كۆمۈلۈپ، سانسىز كىر - قاتلارغا ئايلىنىپ، ئاستىدا بېسىلىپ قالغان بىر نەرسىنى سۇغۇرۇپ تارتماقتا ئىدى.

قەمبەرنىسا خېنىمنىڭ ئاق بىلەكلىرى ئۇنىڭ بويىندىن ئاستا بەلبېغىغا ئېسىلدى. يۇمشاق، ئىسسىق لەۋلىرى ئۇنىڭ يىرىك بۇرۇتى ئارىسىدىن ئاجرىمايتتى.

— جېنىم خېنىم... ناۋاتتەك گەپلىرىڭىز مېنى مەست قىلدى...

ھەمزە بىر پارتلاش ئىچىدە ئۇنى باغرىغا چىڭ باستى.

* * *

ماموت شەيخنىڭ ئېتى، ئۆزىمۇ ئۇسسۇزلۇق، مادارسىزلىقتىن تۇمشۇقى يەر تىرەپ قالاي دېگەندە قويۇق توغراق چاتقاللىقىدىن ئاران چىقىۋالدى. ئالدىدا ئېگىز، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان قۇم لوكىلىرى دولقۇنلۇق دېڭىزدەك يېيىلىپ تۇراتتى. قۇرۇپ قاغجىراپ كەتكەن قەدىمىي توغراق قاقشاللىرى بىر كۆمۈلگەن، بىر ئېچىلغان ھالدا غايەت زور مەخلۇقنىڭ جەسەت سۆڭەكلىرىدەك سۇرلۇك سوزۇلۇپ ياتاتتى. قويۇق توغراقلىقتىن توختىماي شىلدىرلىغان غازاڭ، قۇرۇق شىۋاقنىڭ ھۇشقىيتقان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. غازاڭ تاشلىماي قۇرۇپ قالغان ياش تاللار، قۇمغا ئۇچىغىچە كۆمۈلۈپ مۇكچىيىپ قالغان قېرى پور توغراقلار، دىڭگىيىپ ئاسمانغا سوزۇلغان تىمەن قاپاقتاللار، سۇيۇق ئۆسكەن سۆكسۆك، خادا قومۇش، يۇلغۇن، چىغىرتماق، ياۋا جىگدىلەر ئارىلاپ ـ ئارىلاپ قۇم ئۇستىدە ھەررەڭ ـ سەررەڭ كۆرۈنۈپ قالاتتى.

شەيخ ئىز بېسىپ كەلگەن توشقان ئاياغ چىغىر يول قۇمغا تاقاشقانىدى. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ، قۇمغا ئۆزىنى تاشلاپ ئوڭدىسىغا سوزۇلدى. قۇرغاق سوغۇق شامال يۈزىنى ئېچىشتۇرۇپ سىيپاپ ئۆتتى. ھاردۇق يېتىپ خۇنى كەتكەن كۆزلىرىنىڭ قارىسى ئارقىسىغا تارتىشىپ قالغانىدى. ئەتراپ كۆك ئاقۇش تۇمان ئىچىدە قالغان بولۇپ، كۈن كۆرۈنمىگەچكە، ۋاقىتنىڭ نەۋاخ بولغىنىنىمۇ

ئىلغا قىلغىلى بولمايتتى. يىراق چاتقال ئارىسىدىن قىرغاۋۇل خورىزىنىڭ سوزۇپ - سوزۇپ چىلىلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى، ئۇنىڭدىن كېيىن تۈلكە قاۋىدى.

شەيخنىڭ قورسىقى غولدۇرلاپ كەتتى. ئۇ سىلاشتۇرۇپ بېلىدىكى بەلباغقا تۈگۈلگەن قاتلىما بىلەن پىششىق گۆشنى ئالدى. نانمۇ، گۆشمۇ غۇچچىدە توڭلاپ قېتىپ قالغانىدى. ئۇ گۆش بىلەن نانىنى چىشلەپ بېقىپ يەنە بېلىگە تۈگۈۋالدى. ئات ساڭپىيىپ كۆزىنى يېرىم يۇمۇپ ئېغىرلىقىنى بىردەم ئۇ پۇتىغا، بىردەم بۇ پۇتىغا يۆتكەپ شۈككىدە تۇراتتى. يېقىنلا يەردىن بۇغا مەرىدى. «ئەستاغپۇرۇللا، ھەمزە ئاققاش نەلەردە قاڭقىپ يۈرىدىغاندۇ؟ خېنىيا سايىت دېگەن بۇ ياۋايى مالچىنى بۇگۈنمۇ تاپالمىسام ئۆلۈكۈم چۆلدە قالمىغىيدى، يەيدىغانمۇ، ئىچىدىغانمۇ تۈگىدى.» ئۇ شۇ خىيالنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈشكە، تەشنالىق، ئاچلىق يەنە قاپساپ كېلىپ پۈت - قولىنى بوشىتىۋەتتى. ئۇ ئاتنىڭ ساغرىسىدا ساڭگىلاپ تۇرغان تۇلۇمنى ئالدى. تۇلۇمنىڭ بۇرجىكىدە مۇشتتەك مۇز قالغانىدى. ئۇ ئۆمىلەپ يۈرۈپ قاقشال چاۋالىرى تېرىپ، خۇرجۇندىن كىچىك ئۈچ پۇتلۇق مىس داڭقاننى ئالدى، قۇمنى تەكشىلەپ ئاستىغا ئوتۇن دۆۋىلىدى، چاقماق تېشىدىن ئوت ياندۇرۇپ ئوتۇننى تۇتاشتۇردى. تۇلۇمدىن ئاستا سۇ تامچىشقا باشلىدى. ئۇ تۇيۇقسىزلا ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى. قۇم ئۇستىدىن ئۇچۇپ كەلگەن نەم سوغۇق شامال بىللە يەر تېگىدىن ئاڭلانغاندەك مۇڭلۇق نەي ئاۋازى كەلگەنىدى. ئۇ دۇم يېتىپ قۇلىقىنى قۇمغا چاپلىدى، ئاڭلانغان ئېزىتقۇ ئەمەس، نەي ئاۋازى ئىدى، ئاۋاز پاشا غىڭشىغاندەك يىراقتىن كەلمەكتە ئىدى.

شەيخ خۇشاللىقتا تېپىچەكلەپ داڭقاننى ئۆرۈپ، ئوتنى چېچىپ ئورنىدىن قوپتى. داڭقان دومىلاپ كەتتى، تۇلۇم ئوتقا چۈشۈپ «پاز - پۇز» قىلغان ئاۋاز چىقتى. ئۇ تېپىچەكلەپ ئۆمىلەپ، تۇمشۇقىنى تىرەپ ئاران تەستە چوققىغا يەتتى.

— ئىلاھا شۈكۈر، — دەپلا كۆزىنى يۇمۇپ ھاسىراپ يېتىپ

قالدى . كۆزنى ئاچقاندا ئالدىدا چەكسىز كەتكەن ياۋا كەندىرلىك يېيىلىپ ياتاتتى . كەندىرلەر پىشىپ ، ئاق ، يېشىل باشاقلار ، قوچقار مۈڭگۈزىدەك يۆگىمەچ بولۇپ قۇرۇپ قېتىپ قالغانىدى . قۇرۇپ كەتكەن كەندىر شادىلىرى گويا كۆز يەتمەس ئورمان ئىدى . بۇ يەر جەرەن ، كېيىك ، ياۋا توخۇ ، قىرغاۋۇل ، كۇشكەل ، ياۋا كەپتەر ، قاپاقكۆك ، بېغىرتاقلارنىڭ ماكانى ئىدى . «توۋا قىلدىم خۇدايىم ، تىلسىم شەھەرگە كېپقالمىغاندىمەن» دەپ ئەجەبلەندى شەيخ . ئۇ يىراققا كۆز تاشلىدى . يېيىلىپ مۇز قېتىپ قالغان بىر دەريا كۆرۈندى . دەريا بويىدا چۆل كېۋىزى ، چىغىرتماق ، ئالاقات ، جىغان ، ياۋا جىگدە ، قۇملۇق ئارچىسى قويۇق ئۆسۈپ كەتكەنىدى . شەيخ بۇ تىلسىممۇ ، ئەمەسمۇ دېگەن قورقۇنچلۇق خىيال بىلەن ئورنىدىن تۇردى ۋە يۆتەلدى . بىر قانچە توشقان قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ ئۆرە بولۇپ ، ئۇنىڭغا بىردەم قاراپ قويۇپ ، ئالدىرىماستىن دىكىلداپ كەندىرلىككە كىرىپ كەتتى .

— هاي ـ هاي ـ هاي...

شەيخ قولىنى ئاغزىغا تۇتۇپ ۋارقىرىدى . جەرەنلەر دىڭڭىدە قېتىپ بىردەم قاراپ تۇردى ، ئاندىن ئىنچىكە پۇتلىرىنى سوزۇپ مەرىشىپ دەريا تەرەپكە قاچتى ، توخۇلار قاقاقلاپ كەندىرلىك ئىچكىرىسىگە شۇڭغۇدى ، كەپتەرلەر پاراقلاپ ئۇچتى . شەيخ قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ نەي ئۇنى كېلىۋاتقان يىراقتا قارىيىپ كۆرۈنگەن توغراقلىققا قارىدى . قاراڭغۇ توغراق ئۈستىدە سۇس بىر تۇمان توختاۋسىز ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى .

— تۇتۇنمۇ... ئېزىتقۇمۇ ؟ يا تەۋەككۇل خۇدا دەپ ماڭاي...

شەيخ قۇمدىن سىيرىلىپ چۈشۈپ ئاتنىڭ تۆشبېغىنى چىڭىتتى .

— چىدىغىن جانىۋار ، خۇدايىم مەدەت بەرسۇن ، ئاز قالدۇق . خۇدا بۇيرۇغان بولسا چوقۇم كەلدۇق ، مۇشۇ قۇمدىن هالقىساقلا ئۇزۇنغا قالماي بارىمىز .

ئات قۇلاقلىرىنى شىڭتايتىپ پۇشقۇردى .

ئېشەكتەك يوغانغان ئىتتىن ئۈچى يۈگۈرۈپ كېلىپ مامۇت شەيخنى كۆتۈرۈپ باسقىلى قىل قالدى.

— هاي - هاي...

ئىتلار ئېتىلىشتىن توختاپ ئىزىدا تۇرۇپ بوم ئاۋازدا قاۋىدى. تـاغىل تايغان قانجۇق، ئىككى قارا چۈپۈرلۈقى ئەركەك ئىدى. قـامچىسىنى مىجىقلاپ ئىتلارنىڭ ئوتتۇرىدا قالغان شەيخ بېشىنى كۆتۈردى.

— ئـالـلا، شۈكەن، — ئۇ، بۇ گەپنىڭ ئاغزىدىن قانداق چىقىپ كەتكىنىنى بىلمەي قالدى. ئالدىدا ياۋىداق قۇلا ئات مىنگەن دۈيدەك بىر ئادەم يۇلغۇن ساپلىق نەيزە تۇتۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قـارا كۆمۈردەك قاتما يۈزىدىكى قويۇق قارا ساقىلى، مۈرىسىگە چۈشۈپ چىگىشلىشىپ كەتكەن پاخماق چاچلىرى، تۈلكە تۇمىقى ۋە جـۇۋىـسـىغىچە چاتقال غازاڭلىرى، بۇدۇشقاق، تىكەن، يانتاق، يـۇلـغـۇن مـانـالـىـرى چاپلىشىپ كەتكەن تەلۋە تۇرقى بەكمۇ قورقۇنچلۇق ئىدى. تېرە چورۇق كىيگەن پۇتى يەرگە تېگەي - تېگەي دەپ قالغان بولۇپ، يوغان قۇلا ئاتنىڭ بېلى قىسماقتەك ئېگىلىپ كەتكەنىدى.

ئۇ غالجىرلىق چىقىپ تۇرغان كۆزىنى ئۇنىسىز تىكىپ ئۇزاق تـۇردى. مامۇت شەيخنىڭ تېنى جۇغۇلداپ بۇززىدا تەر باستى. ئـاتـلـىـق ئادەم مۈرىسىدە ئوقيا، يېنىغا قىلىچ ئېسىۋالغانىدى، چـورۇقـىـنـىـڭ قونجىدىن خەنجەرنىڭ مۈڭگۈز سېپى كۆرۈنۈپ تۇراتتى، بەلبېغىدا يېرىم گەزلىك ساغرا غىلاپلىق پىچاقتىن ئۈچى ئېسىقلىق ئىدى.

— نېمە ئادەمسەن؟ — بوغۇق، قوپال ئاۋازدا سورىدى خېنىيا سايىت.

— مـەن يـانتاقتىكى كېرىم هاجىنىڭ ئوغلى مامۇت شەيخ بولىمەن.

— يانـتـىقـتـىڭـدا يۇرمەي بـۇ يـەردە بىرنېمە سوۋۇتۇپ قويدىمۇ ساڭا...

— مەن… مەن … شەيخ خېنيا سايىتنىڭ نەيزىنى شىلتىپ غەزەپلىك ھۆركىرىشىدىن ھودۇقۇپ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشكىلى تاسلا قالدى .

— مېنى … مېنى قاسىم قارا ساي … ئارلاڭقالىق قاسىم قارا ساي ئەۋەتتى…

— چۈشە ئاتتىن !

شەيخ يەرگە چۈشۈپ سەنتۈرۈلۈپ توختاپ قالدى . ئىتلار چىشلىرىنى ھىڭگايتىپ تېخىمۇ قاتتىق قاۋاپ كەتتى .

— ماڭ ، كەت !

— ھە ؟…

ئىتلار قۇلىقىنى يوپۇرۇپ ، قۇيرۇقىنى شىپپاڭلىتىپ توغراقلىق ئارىسىغا كىرىپ كېتىشتى .

— ئۆلتۈرۈپ قويايمۇ دەپ قاپسەن بىچارە جانىۋارنى…

شەيخ ئاتقا قارىدى ، ئاتنىڭ بېشى چۈشۈپ ، تۇمشۇقى يەرگە تېگەي دەپ قالغانىدى .

— ئاتنىڭ تۆپىسىدىكى لاقا ـ لۇقاڭنى ئېلىپ ئۆشنەڭگە سال .

شەيخ خۇرجۇنلىرىنى بويىنىغا سېلىپ قاراپ تۇردى .

— ئېگەر ـ يۈگەننىمۇ…

شەيخ ئېگەرنىمۇ مۈرىسىگە ئالدى .

— ماڭە !…

شەيخنىڭ جېنى چىقىپ قالاي دېگەندە خېنيا سايىت ئوچۇقچىلىقتىكى بىر گەمە ئالدىغا كېلىپ توختىدى . بۇ يەر بىر دۇنيا ئىدى . گەمە ئالدىدا ساناقسىز قوي ، ئۆچكە ، ئات ، كالا ، تۆگە ، توخۇ ، كەپتەرلەر ئەركىن مىغىلداپ يۈرۈشەتتى . تورپاقتەك ئىتلار قېرى توغراقلارنىڭ كاۋىكىدىن بېشىنى چىقىرىپ ياتاتتى . پادىلار ئارىسىدا جەرەن ، بۇغىلارمۇ كۆزگە چېلىقاتتى . گەمە ئالدىدىكى گۈلخاندا زىخلانغان پۈتۈن پاقلان ئۇچىسى كاۋاپ بولۇپ پىشىۋاتاتتى ، چوڭ بىر مىس داڭقاندا گۆش قايناپ ، شورپا ئوتقا چاچراپ «پاژ ـ پۇژ» ئاۋاز چىقىراتتى .

— ئولتۇرە !

شەيخ گەمە ئالدىدىكى سۇپىغا سېلىنغان قوي ، ئۆچكە تېرىسى ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ، قائىدە بويىچە پەتەگە قول كۆتۈرۈۋىدى ، خېنيا سايىت پەرۋاسىز ئېڭىشىپ كىرىپ كەتتى . «تازا ياۋايىلىشىپ ھەممىنى ئۇنتۇپتۇ بۇ ساراڭ ئادەم» دېدى شەيخ ئىچىدە .

— ئىچە !

گەمىدىن چىققان خېنيا سايىت بىر خۇمرا قېتىق بىلەن ، بىر كوزا ئايراننى ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى . قۇرۇپ ئۆلەي دېگەن شەيخ ئايراننى بىر كۆتۈرۈپلا يېرىمىنى ئىچىپ تولاپ كەتتى .

— ماشە...

ئۇلار گۈلخاننىڭ ئالدىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشتى . شەيخنىڭ ياۋىداق ئېتى پۈتلىرىنى ئاران يۆتكەپ كېلىپ ھەيرانلىق بىلەن ھەر تەرەپكە ھارغىن قاراپ ئىزىدا جىم تۇردى . ئات ، قوي ، كالىلار ، ئىتلار بۇ يېڭى مېھمان — ئاتنىڭ يېنىغا ئولىشىپ ئۇنى پۇراپ بېقىپ يېنىدىن كېتىشتى . خېنيا سايىت قېنى چىپىلداپ تېمىپ تۇرغان پۇتۇن كاۋاپنىڭ بويىندىن بىر پارچە كېسىپ ماچىلدىتىپ يېگىلى تۇردى . شەيخ بىر بۇ ئادەمنىڭ چايناشلىرىغا ، بىر كاۋاپقا قارىدى .

— نېمىگە قاراپ تۇرىسەن ؟

شەيخ بىر پارچە كېسىپ ئاغزىغا سالدى ، گۆشنىڭ قېتى قىزىل ئىدى . ئۇ كاۋاپنى تۇتۇپ تۇرۇپلا قالدى .

— قۇۋۋەت بولىدۇ ، پىشۇردۇم دەپ قۇۋۋىتىنى ئۆلتۈرۈپ ، تاتلىقىنى كەتكۈزۈپ يەيدۇ بۇ ھاماقەتلەر ، يە .

شەيخ ھۆ تۇتۇپ چايناماي يۇتۇشقا باشلىدى .

— نېمىشقا كەلدىڭ ؟

شەيخنىڭ چىرايلىق قارا كۆزلىرىدىن ياش كەتتى .

— چوكان مىجەز ئادەمنى كۆرسەمزە ، — خېنيا سايىتنىڭ سەپراسى ئۆرلىدى ، ئۇ قولىدىكى پايخوننى چۆرۈۋەتتى ، توغراق

تۆپىسىدىن بىر سېرىق تايغان سەكرەپ چۈشتى .

— دېمەك ، مېنى نامەردلىككە چىللاپ كەپسەن ـ دە ؟

شەيخ بېشىنى ئېگىپ جىم تۇردى .

— جاھان نامەردلىشىپ كەتتى ، ئالەمنى نامەردلەر قولىغا ئېلىۋالدى . شۇڭا ، مېنىڭ بۇ ئادەملەرنى كۆرەر كۆزۈم يوق ، ئەمما سېنىڭ ھالىڭ...

خېنيا سايىت ئوتقا قاراپ شۈكلەپ قالدى .

«خېنيا سايىت ساراڭ ، ئەقىللىق ئادەم ، باشقا ئىش بولسا ئۇرۇپ ھەيدەيدۇ ، ئاشىقنىڭ ئىشى بولغاچقا ياردەم بېرىدۇ . چۈنكى ، ئۇمۇ ئاشىقلىق ئوتىدىن يۇرتىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەن . ئاشىقنىڭ دەردىگە ئاشىق يېتىدۇ ، بېرىپ باق ، خۇدا دىلىغا ئىنساپ بېرەر» . «ئۇ مەشۇقىغا يېتەلىگەنمۇ ؟» ، «جاھاندا ئاشىقلار ھەققىدە قىسسەلەر ساماندىن تولا . ئاڭلاپ تۇر كۆك موت بالا ، ئۇنىڭ ئاشىقلىق سەۋداسى ئۇنى ئاشۇنداق چۆلگە ئاپىرىپ تاشلىغان ، ئۇ تارتقان كۈلپەتلەرگە مەن يولۇققان بولسام بۇ ۋاققىچە يېرىلىپ تېنىم تۇپراققا ئايلىنىپ تۈگەيتتىم . بېجىرىم ، چىڭ ئادەمكەن ، ھېلىمۇ چىداپ ياشاۋاتىدۇ .» بۇ گەپلەر قاسىم قارا سايىنىڭ خېنيا سايىت ھەققىدە دېگەنلىرى . مامۇت شەيخ ئۇنىڭ ئۆزىنى كۆرگەندە بۇ سۆزلەر خىيالىدىن قايتا كەچتى .

* * *

تومۇز يېقىنلاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ دەريادا سۇ ئۇلغايمىدى . قىشتا ئۇيۇپ ئېقىۋاتقان تىنىق ، سۈزۈك سۇ شۇ ئەسلىدىكى تارام ھالىتىدە جىممىدە ئېقىپ تەكلىماكان دەشتىگە قاراپ ئۇنسىز كىرىپ كەتمەكتە ئىدى . دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا دەريانى پاناھداپ ياشىرىپ تۇرغان كەڭرى كەتكەن يېشىل توقايلىق دەريا بىلەن ئىچ باغىر بولۇپ ، خۇددى جۇۋاننىڭ كۆز ـ قاپىقىنى چىرايلىق بېزەپ تۇرغان قاش ـ كىرپىكىدەك ھۆسن پەيدا

قىلغانىدى .
دەريا بويىدا ئۆسكەن توغراق، تال، يۇلغۇن، جىغان، سۆكسۆك، يانتاق، ياۋا جىگدە، كۆرۈك ۋە يەنە ئىسمىنى بىلىپ بولماس چاتقاللار بىر ـ بىرىگە يامىشىپ قويۇق جاڭگال ھاسىل قىلغانىدى. قويۇق چاتقال ئاراشلىرىدا كاككۇك ئوت، توشقان ئوتى، ناچا، چورا ئوتلار چىرمىشىپ، چىرايلىق گۈللىرى تۇگمىدەك، پىستىدەك ھەر خىل رەڭدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى. چاتقال ئارىسىدىن كەكلىك، قىرغاۋۇل، ياۋا كەپتەر، تورۇلغا، توشقان، جەرەن، ياۋا توڭگۇز، بۆرە، تۈلكە دېگەنلەر بىر ـ بىرى بىلەن قىرقىرىشىپ ھايات كەچۈرەتتى.
خېنيا سايىت خېلى باي ئائىلىنىڭ ئوغلى بولسىمۇ، ئۆزى ئۇۋچىلىقنى ياخشى كۆرگەچكە ھەم ئادەملەر بىلەن ئارىلىشىشنى ياخشى كۆرمەيدىغان ياۋا مىجەزى بولغاچقا، بىر تەرەپتىن مال بېقىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇۋ قىلىپ يىل بويى جاڭگالدا ياشايتتى. دەسلەپتە ئۇ ئۆزىنىڭلا پادىسىنى، يىلقىسىنى باقاتتى، كېيىن تۇغقانلار، مەھەللە ـ كوي، دوستلىرى، ئاخىر بېرىپ پۈتۈن يۇرت ئادەملىرى قوي، كالا، ئات، تۆگىلىرىنى خېنيا سايىتقا تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ناھايىتى كۆپ تەبىقىلىق ھايۋانلار جامەسىنىڭ خوجايىنى، شۇنداقلا يۇرتتىن بىر كۈنلۈك يولدىكى توقاي جاڭگىلىنىڭ يېگانە خوجايىنى بولۇپ قالدى. تىرىكچىلىكى يۇرتتىكى كاتتا بايلارنىڭكىدىن ئوبدان ھەم ئاسان ئىدى. بىر توپ يىلقا ئۇنىڭ بىر ئىسقىرتىشى بىلەن دەرياغا سەكرەيتتى، قويلار ئۇنىڭ نېيىنىڭ ئاۋازى بىلەن تارقىلىپ كەتكەن جايلىرىدىن يىغىلىپ خوجايىنىنىڭ قېرى توغراقلىق ئارىسىدىكى كەگرى قورۇقىغا قايتىپ كېلەتتى، تۆگىلەر بىلەن كالىلار قەيەردە كەچ بولسا توقاينىڭ شۇ يېرىدە تۈنەپ ئەتىسى يەنە ئوتلاپ يۈرۈۋېرەتتى.
خېنيا سايىت قارا ئالا ئېتىنى ياۋىداق مىنىۋېلىپ، ئوقيا، شەمشەر، چوماق، نەيزىسىنى ئېلىپ بوگۇن توقاينىڭ كۈنچىقىش تەرىپىنى كۆزلەپ تۈزاقلارنى يوقلاپ، تۇزاققا چۈشكەن توشقان،

جەرەن، ياۋا توڭگۇز دېگەنلەرنى تۇزاقتىن ئاجراتسا، ئەتىسى كۆنپېتىش تەرەپكە باراتتى. ئۇنىڭ يەتمىشتىن ئارتۇق تورپاقتەك يوغىنىغان ھەر خىل رەڭدىكى چۇپۇرلۇق، چۇپۇرسىز ئالغۇر ئوۋ ئىتلىرى ئارقىسىدىن جىممىدە ماڭاتتى. بۇ ئىتلارنىڭ بېرىمى توقاينىڭ ھەر تەرەپلىرىگە تارقىلىپ مال - چارۋىلارنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ، ئۇلارنى يىرتقۇچلاردىن، ئوغرى - قاراقچىلاردىن ساقلايتتى، تۇزاقتا چۈشكەن ئولجىلارنى خېنىيا سايىتقا خەۋەر قىلاتتى. خېنىيا سايىت ياۋا توڭگۇز، ئۆلۈپ قالغان جەرەن، توشقاننىڭ گۆشلىرىنى ئىتلىرىغا بۆلۈپ بېرەتتى، ئولجا تەگمىگەن ئىتلار ئۆزلىرى توشقان، كەكلىك، قىرغاۋۇللارنى ئوۋلاپ يەيتتى، بەزىدە ياۋا توڭگۇزنى ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىپ، ناھايىتى ئۇزاق شىددەتلىك ئېلىشىپ، ئۆلتۈرۈپ گۆشلىرىنى تازا تويۇپ يېيىشىۋالاتتى.

خېنىيا سايىتنىڭ تۇرمۇشى تولىمۇ كۆڭۈللۈك ھەم باياشات ئۆتەتتى. ئۇنىڭ قويۇق قېرى توغراقلار ئارىسىدىكى ياش قاپاقتال ياغىچىدىن يەردىن ئىككى گەز كۆتۈرۈلۈپ ياسىغان ئازادە ياغاچ ئۆيىنىڭ ئېگىزلىكى توغراق بىلەن تەڭ بولۇپ، ئۆگزىسىگە چىقىپ قارىسا پۈتۈن توقايلىقنىڭ تۆت تەرىپى ئوچۇق كۆرۈنەتتى. ئۇ ئۆگزىسىگە چىقىۋېلىپ توقايلىق ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتكەن دەريادىن تارتىپ دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى توقايلىقلارنى كۆزىتەلەيتتى. ئۆگزىسىگە يەنە بىر بالىخانا ئۆي ياسىۋالغان بولۇپ، ئادەتتە ئۇ توقايلىقنىڭ قايسى تەرىپىدىن تايغانلىرى شەپە بەرسە شۇ ياققا بېرىش ئۈچۈن بالىخانىسىدا دەم ئېلىپ ئولتۇراتتى. پادىغا ئوغرى - قاراقچى كەلگەن بولسا، ئىتلار جان - جەھلى بىلەن قاتتىق قاۋايتتى، تۇزاققا ئوۋ چۈشكەن بولسا تايغانلار ناھايىتى سوزۇپ ھۇۋلايتتى، بىرەر قوينى بۆرە يارىلاندۇرغان ياكى بىرەر ئات، تۆگە، كالا ئاغرىغان بولسا، ئۈزۈپ - ئۈزۈپ، توختاپ - توختاپ قاۋايتتى. خېنىيا سايىت ئاشۇ شەرتلىك بەلگىگە ئاساسەن جابدۇنۇپ، شەپە كەلگەن تەرەپكە قاراپ ئالا ئېتىنى چاپتۇراتتى.

ئۇنىڭغا دائىم ئەگىشىپ ماڭىدىغان ئالتە تايغان ئاتنىڭ كەينىدىن يۈگۈرەيتتى ، قورۇقنى باقىدىغانلىرى قىرى توغراق كاۋىكىدا ئىگىكنى تىرەپ كۆزىنى پىلدىرلىتىپ قاراپ يېتىشاتتى .

خېنىيا سايىتىنىڭ قورۇقى ئون بىر مو دائىرىنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، ئوتتۇرىدا ئۆزى ياتىدىغان ياغاچ ئۆي ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا مەخسۇس تېرە قويىدىغان ئامبار ، يۇڭ ئامبىرى ، مېۋە ئامبىرى ، ئاشلىق ئامبىرى قاتارلىقلار جايلاشقان . ئاندىن مۇز قاچىلاپ قويغان ئۆچ گەمىسى بولۇپ ، بۇ گەمىلەردە ئۇۋدىن چۈشكەن گۆش ، سۈت ، قېتىق ، ئايران ساقلىناتتى . مەكىت ، يەكەن ، مارالبېشىدىن كېلىپ خېنىيا سايىتتىن تېرە ، يۇڭ ، گۆش ئېلىپ كېتىدىغان چار بازارچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى .

قورۇقنىڭ ئەتراپىدا يىلقا ، قوي ، كالا ، تۆگىلەرنىڭ ئايرىم كەڭ قوتانلىرى جايلاشقانىدى .

قورۇقنىڭ ئالدىغا ئۆرۈك ، ئۈجمە ، ئالما ، ئامۇت ، شاپتۇل ، ئانار ، گىلاس ، ياڭاق ، بادامىلاردىن كەڭرى باغ قىلىنغان ، باغقا ياپسارلاپ يەر ئېچىلغان بولۇپ ، يەرگە بۇغداي ، قوناق ، قوغۇن ، تاۋۇز ، چامغۇر ، سەۋزە ، كەندىر ، زاراڭزا قاتارلىقلار تېرىلاتتى . تېرىش ، يىغىش ، مەزگىللىرىدە مەكىت بازىرىدىن ، سېرىقبۇيىدىن مەدىكار ئەكېلىنەتتى . قالغان سۇغىرىش ، باشقۇرۇشنى ئۆزى يالغۇز قىلاتتى . ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بار بولۇپ ، ھەر ئىككىسى بۇ جاڭگالغا كۆنەلمىگەن ، ئۇمۇ خوتۇنلىرىنى بۇ يەرگە ئەكېلىشنى خالىمايتتى . ھەر ئىككى خوتۇنى ئاتا - ئانىسىنىڭ قورۇ جايىدا ئاتا - ئانىسىنىڭ خىزمىتىنى قىلاتتى . خېنىيا سايىت ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كۈنى يۇرتقا بېرىپ ، پەيشەنبە كېچىسى چوڭ خوتۇنىنىڭ يېنىدا بولاتتى . جۈمە كۈنى چوڭ خوتۇنىنىڭ يېنىدا بولۇپ ، جۈمەنى يۇرت جامائىتى بىلەن ئوقۇپ ، جۈمە كېچىسىنى كىچىك خوتۇنى بىلەن ئۆتكۈزەتتى - دە ، شەنبە كۈنى توقايغا يېنىپ كېلەتتى . ئۇنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بىر قىز ، بىر ئوغلى ، كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بولۇپ ، چوڭ قىزى ئالتە ياشتا ، ئوتتۇرانچى

ئوغلى تۆت ياشتا ، كىچىك ئوغلى بىر ياشتا ئىدى . ھەپتە ئارىسىدا ئاق ئېتى بېرىپ چوڭ خوتۇننى ياكى كىچىك خوتۇننى ئېلىپ كېلەتتى ، ئۇلار بىر - ئىككى كۈن تۇرۇپ خېنىيا سايىتىنىڭ ئۆيلىرىنى بىر قۇر بېسىقتۇرۇپ بېرىپ قايتىپ كېتىشەتتى . كەچ كۈز كىرگەندىن باشلاپ خېنىيا سايىتىنىڭ كۆپ ۋاقتى يۇرت ئىچىدە ئۈزۈلمەي بولىدىغان ئوغلاق تارتىشىشتا ئۆتەتتى ، توقايدىكى پۈتۈن ئىشلارغا تايغانلار قارايتتى . ئۇ قەيەرگە ئوغلاق ئوينىغىلى بارسۇن ، مەشرەپ ، يۇرت كېڭەشلىرىدە بولسۇن ، كېچىدە چوقۇم توقايغا قايتىپ كېلەتتى . مانا بۇ خېنىيا سايىتىنىڭ ياشلىقىدىكى تۇرمۇشى ئىدى .

سەككىزىنچى باب

توغراق ياپراقلىرىدىكى قىلدەك يۇمران تومۇرلار سوغۇق چۈشۈشى بىلەنلا قورۇلۇپ ئالتۇن رەڭگىدە سارغايدى . ئېگىز توغراقلار بوشلۇقتا غايەت زور ئالتۇندەك ، تۇماندەك كۆرۈنسىمۇ ، پەستىكى قاپقاراڭغۇ چاتقاللىقلار ئارىسىدىكى جىغان مونچاقلىرى يەرگە چۈشكەن ھەسەن - ھۈسەندەك جۇلالىنىپ كۆرۈنەتتى . يۇلغۇن ياپراقلىرى دالاغا يېيىلغان يانغىندەك ئوتقاش دالاسىنى پەيدا قىلغانىدى .

قىشنىڭ شەپىسىنى ئېلىپ كەلگەن بۇ مەنزىرە توقايلىقتىكى بارلىق ھاياتلىق جامەسىنى ئالدىرىتىپ قويىدى . ئۇچار قاناتلاردىن تارتىپ يىرتقۇچ ھايۋان ، ھاشاراتلارغىچە قىشلىق ئوزۇقلۇق ئۈچۈن ناھايىتى ئالدىراش ھەرىكەتكە كەلدى . پۈتكۈل ئوتقاش دالا ھەر خىل ھايۋان ، ئۇچار قاناتلارنىڭ ئۈلجا يىغىش قىيا - چىياسىغا تولدى .

شۇ قاتاردا خېنيا سايىتمۇ بەك ئالدىراپ قالدى . ئۇ كەپىسىدە ھېرىپ ، ھالسىراپ ئولتۇرۇپ غولىنىڭ قورۇلۇپ توڭلىغانلىقىنى ھېس قىلىپ تۇرۇۋىدى ، غاقىلدىغان ئاۋاز ئاڭلاندى . ئۇ كەپىسىدىن چىقىپ بىر توپ ئاق بويۇن ئۆردەكنىڭ كەچ ئاسمىنىنىڭ قەرىدە مارجاندەك تىزىلىپ كۈن پاتاردىن ھارغىن ھالدا سوزۇلۇپ ئۇچۇپ ئۆتكىنىنى كۆردى . «ھىم كاساپەت ، ئىت پوق يېمەستە ئۆندەرەپ كېلىدۇ . بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس . خۇدا بىز بىچارىلەرگە

نۇسرەت بەرگەيسەن . فازىللىرىمىزنىڭ[1] دىلىغا ئىسسىقلىق ئاتا قىلغايسەن . » خېنىيا سايىت ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ دۇئا قىلىپ ئالدىراپ پەسكە چۈشتى . خاماندا شاخ بىلەن بېسىقلىق قوناقلارنىڭ ئاستىدا قالغانلىرى شەبنەمدە هۆل بولۇپ سېسىپ كەتمەكتە ئىدى . ئۇنى ئۇزۇپ ، سويۇپ ۋاقتىدا قۇرۇتۇۋالمىسا ئىتنىڭ تاپىسى بولۇپ قالاتتى . بۇلتۇر مەدىكارلار توپ ـ توپ بولۇپ كېلىپ بەرگەچكە ، كۈزلۈكنى[2] كۆرمىدىم دەپ غەملىنىۋالغانىدى . بۇ يىل خېنىيا سايىت ئۇ تەرەپ يەكەن ، بۇ تەرەپ تۇمشۇقچە ئادەم ئەۋەتىپ ئىشلەمچى تاپالمىدى . پۈتۈن يۇرتلاردا ئەركەكلەرنىڭ هەممىسى لەشكەرلىككە ئېلىپ كېتىلىپتۇ . قوزغالغانلار ئارىسىدا نىزا پەيدا بولغانلىقتىن ئۆملۈك بولماپتۇدەك ، ئەركەشتام تەرەپتىن ئورۇس ئەسكەرلىرى ناهايىتى قورقۇنچ بىلەن بېسىپ ئىلگىرىلەپ ، خوتەننىڭ بىرمۇنچە زېمىنلىرىنى قىر ـ چاپ بىلەن ئېلىپ مۇشۇ تەرەپكە باستۇرۇپ كېلىۋاتقۇدەك دېگەن گەپلەر تارقالدى . يۇرت ـ يۇرتلاردا ئاللادىن غازاتچىلارغا نۇسرەت تىلەپ ، دۇئا ـ تەكبىرلەر ئوقۇلدى ، تۈنەكلەر ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى ، شېھىتلەر ئۈچۈن نەزىرلەر بېرىلدى ، ئومۇمەن يۇرتنى ۋەھىمە ـ ئەنسىزچىلىك قاپلىغانىدى .

خېنىيا سايىت ئالدىراش كۈزلۈك بىلەن بولۇۋاتسىمۇ ، قۇلىقى يۇرت تەرەپلەردە ، كۆڭلى ئەندىشە بىلەن پاراكەندە ئىدى . بەزىدە هېچبىر خەۋەر ئالالماي ئىچى سىقىلىپ ، بۇ يەردە بۇنداق ئىچىم سىقىلغۇچە غازاتقا بارسام بوپتىكەن دەپ ئويلايتتى . يۇرتتا ئىبراهىم سەرۋاز يىگىتلەرنى غازاتقا يىغىپ سەپراس قىلغاندا ، خېنىيا سايىت بارغانىدى . ئەمما ، يۇرتتىكىلەر توقايدىكى مال ـ ۋارانلىرىمىزغا خېنىيا سايىت بولمىسا ئەنسىرەيمىز ، دەپ ئۇنى غازاتتىن رازىلىق بېرىپ ئېلىپ قالدى . چەۋەنداز بىر ئەر شۇ سەۋەبتىن غازاتقا بارالماي توقايدا تۇرۇپ قالغانىدى .

---

① فازىل — جەڭچى ، لەشكەر . ئۇرۇشتىن هايات قايتقۇچى .
② كۈزلۈك — كۈزدە قىلىنىدىغان يىغىم ـ تېرىم ئىشلىرى .

نەچچە كۈن بولدى خېنيا سايىت ئالدىراش كۆزلۈك بىلەن بولدى . يۇرتتىنمۇ ھېچقانداق ئۈن كەلمىدى . باشقا يۇرتلاردىن كېلىدىغان تېرە ، يۇڭ يىغىدىغان چار بازارچىلارمۇ كەلمەي قويدى . ھەممىسى جىمىپلا كەتتى . ئۇ بۈگۈن چاشكىدا ئېگىز توغراق ئۈستىگە چىقىپ يۇرت تەرەپكە سەڭگىرىپ تەلمۈردى ، يۇرت تەرەپ تىمتاس قارىيىپ كۆرۈنەتتى ، غۇۋا تۇماندەك سوزۇلغان ئېتىزلاردا مىدىرلىغان جاننى ئىلغا قىلغىلى بولمايتتى . بۇنداق جىملىق ئادەمنى ئەنسىزلىككە سالىدۇ . خېنيا سايىت بۈگۈن كۆڭلىدىكى مىڭ پاتمان غەم ـ ئەندىشە بىلەن ئىشلەپ ئېزىلىپ ، قەدەم باسقۇدەك ماجالى قالماي كەچ كىرگۈزدى . كېچىدە يۇرتقا بىر يولۇقۇپ كەلمەكچىمۇ بولدى ، ئەمما پۈتۈن بەدەنلىرى بوشاپ ، ئۆزىنىڭ ئاتتا ئولتۇرالىشىنى چاغلىيالماي ، ئۆزىنى تىڭشىغانچە ئىزىدا ئولتۇرۇپلا ئۇيقۇغا كەتتى .

ئىتلارنىڭ شىددەتلىك تالاشلىرى بىلەن ئادەمنىڭ ئاللا ـ توۋا سالغان داد ـ پەريادىدىن خېنيا سايىت ئۆندەرەپ ئورنىدىن تۇرۇپ دەرھال نەيزە بىلەن چوماقنى قولىغا ئالدى . چاتقال ئارىسىدا ئىتلار قاتتىق بوغۇلۇپ قاۋاپ ، ئاتلار جېنىنىڭ بارىچە كىشنىمەكتە ئىدى . ئادەملەر ۋايساپ خۇداغا نالە قىلاتتى . خېنيا سايىت گەمە ئالدىدا كۆيۈۋاتقان گۈلخاندىن بىلەكتەك ئوتۇننى ئېلىپ چاتقالغا يۈگۈرۈپ باردى . ئۈچ ئاتلىق ئادەم بىر توپ ئوۋ ئىتلىرىنىڭ ئارىسىدا قالغان بولۇپ ، بىرى ئاتتىن يەرگە يىقىلغان ، ئۇنى ئىتلار پومداقلاپ تالاۋاتاتتى . ئىككى ئادەم قولىدىكى ئۇزۇن ئەگرى ساپلىق قىلىچىدا ئۆزلىرىنى ئاران ـ ئاران قوغداپ تۇراتتى . خېنيا سايىت بىر ئىسقىرتىشى بىلەن ئىتلار جىممىدە بولۇپ كەينىگە داجىپ ، ياتلارغا خىرس قىلغان ھالدا تىللىرىنى ساڭگىلىتىپ ئىگىسىگە قاراشتى . ئىت تالىۋەتكەن ئادەم تەسلىكتە ئۆمىلەپ ئورنىدىن تۇردى . ئۇنىڭ پۈتۈن ئەزايى ، كىيىم ـ كېچەكلىرى تىتىلىپ ، قانغا بويالغان قويۇق ساقاللىق يۈزىنىڭ بىرقانچە يېرىنىڭ سۆڭەكلىرى كۆرۈنۈپ

قالغاندى . ئىتلار چاينىۋەتكەن ئۇڭ قولى چاپاننىڭ يېڭىدەك پۇلاڭلاپ تۇراتتى . ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ بىر نەرسە دېمەكچى بولۇپ يەنە ئىزىغا يىقىلدى . ئات ئۇستىدىكى ئىككىيلەن ئاتتىن چۈشۈپ ھەمراھىنى يۆلىمەك بولدىيۇ، غالجىرلارچە تۇرغان تورپاقتەك ياۋايى ئىتلارغا قاراپ ئەيمىنىپ تۇرۇپ قالدى . خېنىيا سايىت ئادەملەرگە بىرھازا جىمجىت سىنچىلاپ قارىدى . ئات ئۇستىدىكى ئادەملەرنىڭ تۇرقىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئادەتتىكى ئادەملەرگە ئوخشىمايتتى، سالاپەتلىك، ئۇچىغا جەڭ كىيىملىرى كىيگەن بۇ ئادەملەر لەشكەر ياكى سەردارغىمۇ ئوخشىمايتتى، تولاراق ئەمەلدار سىياقى چىقىپ تۇراتتى . بىرى ياشلا ئوغۇل بالا بولۇپ، چىرايلىق يۈزلىرى قان ئارىلاش لاي بولۇپ كەتكەنىدى . خېنىيا سايىت ئالدىغا ئىككى ماڭدام بېسىپ مەشئەل يورۇقىدا ئىككى ئاتلىقنىڭمۇ پۈتۈن ئەزايى، كىيىملىرى قانغا مىلەنگەن، يارىلانغانلىقىنى كۆردى .

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم يارەنلەر .

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئۇكام .

— سىلەر نېمە ئادەملەر، قەيەردىن كەلدىڭلار؟

— ئۇكام، بىز قاغىلىقتىن كەلدۇق، قاراقاش، گۇما غازاتچىلىرىدىن بولىمىز . بىزنىڭ يارەنلەرنىڭ ھەممىسىنى شىڭ شىسەي چېرىكلىرى بىلەن ئورۇسلار تىرىپىرەن قىلىۋەتتى . بىز ناھايىتى ئاز ئادەم نۇرغۇن چېرىكنىڭ قورشاۋىدا قالدۇق . بىز تەكلىماكان قۇملۇقى، توغراقلىق، جاڭگاللاردا چېرىكلەرنى ئازدۇرۇپ بۇ ياقنى پاناھداپ قاچقاندۇق، ئورۇسنىڭ ئايروپىلانلىرى ئارام بەرمەي، شىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئورۇسلارغا نىشان كۆرسىتىپ ئىز قوغلاپ ھالىمىزنى قويمىدى . بىزنىڭ نۇرغۇن يارەنلىرىمىز قورشاۋنى بۇزۇپ چىققۇچە شېھىت بولدى .

قارا ساقال ئادەم شۇلارنى دەپ بولغۇچە ئۇلارنىڭ ئىت تالىۋەتكەن ھەمراھى بولالماي قالدى . قارا ساقال ئادەم خېنىيا سايىتقا تىكىلىپ بىردەم تۇرغاندىن كېيىن، چىرايلىق ياش بالىغا

بىر قارىۋېتىپ ، قويۇق گۇما تەلەپپۇزىدا سۆزلىدى :

— شىپاڭ چېرىكلىرى بىلەن ئورۇسلارنىڭ بىزنى قويۇپ بەرمەي ، تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ يۈرۈشىنىڭ سەۋەبى غازاتچىلىرىمىزنىڭ قان تەرى بولغان خەزىنىنى قولغا چۈشۈرۈش . ئەمىر لەشكەرنىڭ پەرمانى بويىچە ، بىزدىن نۇسرەت يۈز ئۆرۈگەن ھامان بىر توپ يارەنلەر خەزىنىنى يوشۇرۇشقا ئۈلگۈرگەنىدۇق . خەزىنىچىمىز ئورۇسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ قىيناققا چىدىماي ، خەزىنە يوشۇرغان يەرنى پاش قىلىپ قويدى . بىز ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى بىلىپ قېلىپ ئۇنى يۆتكەپ يوشۇرۇشقا ئۈلگۈرمەي ، قېچىپ يۈرۈپ مەشەگە كېلىپ قالدۇق . ئورۇسلار تاپ باستۇرۇپ ئارام بەرمەي قوغلاۋاتىدۇ…

— ئۇلۇغ ئاللا سىلەرنى ، قەھرىمان غازاتچىلىرىمىزنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي ، سىلەرگە ئاخىرقى نۇسرەتنى بەرگەي ، — خېنىيا سايىت شۇنداق دېگەچ بىر ئىسقىرتىۋىدى ، ئىتلىرى جىممىدە چاتقاللىق ئارىسىغا كىرىپ غايىب بولدى . خېنىيا سايىت قارا ساقاللىق ئادەم بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ :

— سىلەر بۇ يەردە تۇرماڭلار ، بۇ يارەننى ماڭا تاپشۇرۇڭلار ، ئاللا شىپالىق بەرسە مەن ئۇنى جېنىم بىلەن پاناھداپ قالىمەن . باتۇرلارنىڭ قىممەتلىك بايلىقى ئۇلارنىڭ قان يىلىكى بەدىلىگە توپلانغان . ئۇ ئورۇسلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمىسۇن ، تېز ئېلىپ كېتىڭلار ، قېچىڭلار ، — دېدى خېنىيا سايىت .

قارا ساقاللىق ئادەم بىلەن ياش چىرايلىق بالا جىددىيلىشىپ بىر - بىرىگە قارىدى .

— زېمىنىمىز كەڭرى بولسىمۇ ، ئەمدى بىزگە قاچقۇدەك ، پاناھ بولغۇدەك ماكان قالمىدى ، ماڭغۇدەك مادارىمىز يوق . ئاغزىمىزغا گىياھ سالمىغىلى تۆت كېچە - كۈندۈز بولدى ، ئۈزۈلۈپ كەتتۇق ، — دېدى قارا ساقال ئادەم .

خېنىيا سايىت ئۇلارنى گەمىگە باشلاپ كىرىپ ئالدىغا كۆمەچ ،

سۇت، ئايران، قېتىق، سوغۇق قوي گۆشى قويدى. ئىككىلەن ئېچىرقىغانلىقتىن باش كۆتۈرمەي يېگىلى تۇردى.

— ھاپ ئېتىپ غول يەۋالساڭلار ئاچ قورساق كۆتۈرمەيدۇ، تىنىۋېلىپ يەڭلار، — دېدى خېنىيا سايىت باغرى ئېزىلگەن ھالدا. ئىككىلەن ئۈن چىقارماي بايىقىدىن بېسىقىغا چۈشۈپ يېيىشكە باشلىدى.

— ئاتلىرىڭلارنى ئەمدى مىنسەڭلار يولدا قالىسىلەر، مەندىكى ئاتلارنى مىنىپ يولغا چىقىڭلار.

خېنىيا سايىت گەمىدىن چىقىپ، ھەمساتتا ئاتتىن ئىككىنى توقۇپ تەييارلىدى. يەنە بىر ئاتقا غازاتچىلارنىڭ ئالتۇن قاچىلانغان تۇلۇمىنى تېڭىپ تەخ قىلىپ بەردى. يوغان بوز خالتىغا قوينىڭ پىششىق گۆشى، كۆمەچ قاچىلىدى. يەنە بىر ماتا خالتىغا تېرىق تالقىنى، بىر خالتىغا كەندىر قومىچى، بىر خالتىغا گۇلە، جىگدە قاچىلاپ ئۇنىمۇ ئاتقا تاڭدى. بىر ئىسقىرتىۋىدى، بىر توپ تايغان تاللىق ئارىسىدىن چىقتى. ئۇ سۈتتەك ئاق چۇپۇرلۇق بىر ئىتنىڭ بېشىغا كېلىپ بويىنىنى سىلاپ:

— سىلەر ھازىر بۆرە ئېغىزى توقايلىقىدا تۇرۇۋاتىسىلەر. ئالدىمىزدىكى قويۇق چاتقالدىن ئۆتسەڭلار دەرياغا چىقىسىلەر. بۇ تايغان سىلەرنى دەريا كېچىكگە باشلاپ بارىدۇ، بارغۇچە باشقا تايغانلارنىڭ دىشۋارچىلىقىدىن ساقلايدۇ. تايغان دەرياغا چۈشۈپ ئۈزگەن يەردىن ئاتنى قورقماي سېلىڭلار، ئۇ قاتقا ئۆتكەن ھامان سىرىقبۇيىغا چىقىسىلەر. يەنە ئىككى ئاتنى دەمگە ئېلىۋېلىڭلار، — دېدى.

— يۇرت ئىچى خەتەرلىك. بىز توغراقلىقنىڭ تېخىمۇ ئىچكىرىسىگە كىرىپ كەتسەك، دەيمىز.

— ئەمىسە، دەريا قىنى بىلەن مېڭىپ دەريا قايانغا ئاقسا شۇ يەر بىلەن مېڭىپ، ئىنس - جىن بارمايدىغان داڭقانچۆلگە كىرىپ كېتىڭلار. بۇ يەر يۇرتقا يېقىن.

— نام ـ ئەمەللىرى نېمە يىگىت، بىز سىلىنىڭ بۇ ھىممەتلىرىنى ئۇنتۇمايمىز.

— مەن بىر پادىچى، ياۋا دولاننىڭ ياۋايىسى. ئېتىم خېنىيا سايىت، ئاللا مۇرادىڭلارنى ھاسىل قىلغاي…

خېنىيا سايىت يەنە ئىككى ئاتنى ئۇلارغا چېتىپ بېرىپ، ئاق تايغاننىڭ بېشىنى ئۈچ مەرتەم سىلاپ قويۇۋىدى، تايغان چاتقال ئارىسىدىكى چىغىر يول بىلەن يۈگۈردى. ئىككى غازاتچى كۆپ رەھمەتلەر بىلەن يولغا راۋان بولدى. خېنىيا سايىت دەررۇ گەمىسىگە كىرىپ كىچىك بىر تۇلۇمدا قۇرۇتۇلغان قوناق پوخىقىنى[1] ئېلىپ چىقىپ ياربىدارنىڭ يۈز ـ كۆز، بەدەنلىرىدىن تېخىچە قان ساقىۋاتقان يارا ئېغىزلىرى، تىتىلىپ كەتكەن جايلىرىغا باستى. سىياھتەك يۇمشاق قۇرۇق قوناق پوخىقى قان ئېغىزلىرىدا دەرھال ئۇيۇدى.

ساقىۋاتقان قان ھەمساتتا توختىدى. خېنىيا سايىت ئۇنىڭ سۇنغان ئوڭ قولىنى تارشا گۇگۇت[2] بىلەن تۇخۇمدا شاقداپ تاڭدى. ياربىدارنىڭ بارغانچە قىزىتمىسى ئۆرلەپ ھوشىنى يوقىتىپ قويغىلى تۇردى، قان توختىغان بىلەن پۈتۈن بەدىنى كۆكىرىپ ئىششىدى. خېنىيا سايىت قوناق ئۇنىنىڭ خېمىرتۇرۇچىنى يارا ئېغىزلىرىغا چاپلاپ، ئۇنى ئوغلاق سويۇپ ئىسسىق تېرىگە يۆگىدى. ياربىدار خام سېمىز ھەم تولىمۇ يوغان ئادەم بولغاچقا، ئۈچ ئوغلاقنىڭ تېرىسى بەدىنىنى يېرىم يۆگەشكە يەتتى. خېنىيا سايىت مۇشۇ ئىشلارنى قىلىپ گۇلخاننى ئۇلغايتىپ ھالسىراپ ئولتۇرۇۋىدى، سۇبھىگە بەلگە بېرىپ چۆل تورغىيىنىڭ چۇڭقۇلداپ سوزۇپ مۇڭلۇق سايرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. خېنىيا سايىتنىڭ كۆزى ئۇيقۇسىزلىقتىن ئېچىشىپ كەتتى، شۇنداقتىمۇ چىداپ

---

① قوناق پوخىقى — قوناقتا بولىدىغان بىر خىل قارا پاراشوك.

② تارشا گۇگۇت — ياغاچ نېپىز تىلىنىپ (بىر غېرىچ كەڭلىكتە) ئۇچىغا گۇڭگۇرت يالىتىپ ياسىلىدىغان قەدىمىي سەرەڭگە.

ئولتۇردى . ھالبدىن كەتكەن ياربدار سەل ئارام تاپقاندەك بولدى .

دەريا تەرەپتىن سوغۇق ئۇرۇپ خېنيا سايىتنى توڭدۇردى . ئۇنىڭ ماجالى قالمىغاچقا گۇلخان ئەتراپىدىكى تېرىدىن تارتىپ يۆگىلىپ ئوتقا يېقىن سۇرۇلدى . ياربدار پات ـ پات بوش جۆيلۇپ ، خورەك تارتىپ قوياتتى . ئۇنىڭ قوناق پوخىقى سۇركەلگەن قاپقارا يۈزىدە ئۇششاق تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى . «خۇداغا شۈكۈر» دېدى خېنيا سايىت ئىچىدە . ئوتنىڭ خۇشىياقىقان ئىسسىقىدا ئۇنىمۇ ئاستا تاتلىق بىر ئۇيقۇ باستى . كۆزى ئۇيقۇغا ئىلىنىشى بىلەن شۇنداق قاتتىق ھەم شېرىن ئۇيقۇغا كەتتىكى ، پۈتۈن دۇنيانى ئۇنتۇدى…

بىر غايىب ئاۋاز «كۆزۈڭنى ئاچ» دەپ قۇلاق تۇۋىدىلا قاتتىق ۋارقىرىغاندەك بولدى . ئۇ ئۇندەرەپ چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى . پۈتۈن توقايلىق ئىتلارنىڭ ۋەھىمىلىك قاۋىغان ئاۋازى بىلەن تولغانىدى . ياربدار ئاللا ـ توۋا سالغىلى تۇردى . ئىتلارنىڭ ئەنسىز قاۋاشلىرى بىلەن كالا ـ قويلارمۇ مۆرەپ ـ مەرەپ بىر قارا بالانىڭ ئالامىتىنى ئېلىپ كەلدى . خېنيا سايىتنىڭ كۆڭلى بىر شۇملۇقنىڭ شەپىسىنى سەزدى . ئۇ تۆت تاقلاپ توغراق ئۈستىدىكى كەپىگە سەكرەپ چىقىپ يىراقلارغا قارىدى . توقاينىڭ نېرىسى ، دەريانىڭ ئۇ قېتىدا ، دەريا ئىچىدە ، دەريانىڭ بۇ قىرغىقىدا ساناقسىز مەشئەل ئېزىتقۇدەك بۇ تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپ كەلمەكتە ئىدى . خېنيا سايىتنىڭ يۈرىكى قاتتىق ئېغىپ دەرھال پەسكە سەكرەپ چۈشۈپ قاتتىق ئىسقىرتتى . بىر توپ ئات گۇلخان يېنىغا چاپچىپ كەلدى . ئۇ ئاتتىن ئىككىنى توقۇپ ، گەمىدىن ئوقيا ، شەمشەر ، نەيزە ، چوماق ، مىلتىق ئېلىپ چىقىپ ئاتقا قانجۇغىلىدى .

— ئۇكام ، ئاتقا مىنىسلە ، يۇرت ئىچىدە ئىنس ـ جىن بىلمەيدىغان بىر پاناھ جاي بار . مەن سىلىنى ئاپىرىپ قويۇپ كېلەي ، چېرىكلەر باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ .

— ئەمدى مېنىڭ ئاتتا ئولتۇرغۇچىلىكىم يوق، — ياردار قىينىلىپ تۇرۇپ قويىنىدىن بىر خەنجەرنى چىقاردى. خېنيا سايىت ياردارنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى.

— سىلى يۇرتىمىز ئۈچۈن ياشىمىسىلا بولمايدىغان مۇھىم ئادەمدەك تۇرىدىلا ھەم بۇ مۇسۇلماندارچىلىققا توغرا كەلمەيدۇ.

— چېرىكلەر ئىنتايىن ۋەھشىي، ئۇلارنىڭ قولىدا ئۆلۈش دوزاخ ئازابىدىن يامان، بىر شۇنچە قېچىپمۇ، مۆكۈپمۇ قۇتۇلالماي مەشەگە كەلدۇق، بۇلاردىن قۇتۇلغىلى بولمايدۇ، ئەلھۆكمىلىللا دەيلى.

— سىلى ماڭا ئامانەت، مېنى ئايىسىلا، مەن سىلىنى ساق تاپشۇرۇپ بېرەلمىسەم مېنىڭ ياش جېنىم ھېسابلىرىنى بېرىشكە چاغ كەلمەيدۇ...

خېنيا سايىتنىڭ گېپىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلۈپ قالدى. ئاق ئىت باشلاپ كەتكەن ئىككى غازاتچى ھالسىراپ ئۇلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئاتتىن گۈلخان يېنىغا چالمىدەك «پوك» چۈشۈپ ياتتى:

— بىز... بىز تۆگەشتۇق. ئالدىمىزدىن، ياندىن ھەممە يەردىن ئۇنگەندەكلا ئورۇسلار شۇنداق قويۇق قاپساپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنداق شايـاتـۇنـدەك ئـۇچـىدىـغـان چـېـرىـكـلـەرنى كۆرمەپتىكەنمەن، يۇرتمۇيۇرت، جاڭگال، دۆڭ، ھەممە يەرنى قارا چۇمۇلىدەك بېسىپ كەتتى. ئۆي - ۋاران، باغ بولامدۇ ھەممىنى كۆيدۇرۇپ، قىر - چاپ بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئالىقانچىلىك پاناھلانغۇدەك يەر يـوق، ئـارقـىـمىزغا ياندۇق. ئۇلار بىزنى تونۇۋالدى، ئارىسىدا نـۇرغۇن مۇسۇلمانلار بار ئىكەن. ئۇ ئاسىيلار بىر سەپ بولۇپ چېرىكلەرگە قوشۇلۇپتۇ...

كۆكتە ئورۇس ئايروپىلانلىرى توختىماي ئۇچقىلى تۇردى. دەريا قىرغىقىدىكى توقايدىن كۈچلۈك ياڭغىن كۆتۈرۈلدى. قوي، كالا، تۆگە، ئاتلار قىيا - چىيا قىلىشىپ قورۇق تەرەپكە مەڭدەپ كېلىشكە باشلىدى. شېرىن ئۇيقۇدىكى ياۋايى ھايۋان، ئۇچار قاناتلار

كۇچلۇك ئوت يالقۇنىدىن ئەندىكىپ قاچتى. پۈتۈن توقاي قىزىل ئوت دېڭىزى بولۇپ پاراسلاپ كۆيۈشكە باشلىدى. قىيامەت قايىم بولغان توقايلىقتا ئورۇسلارنىڭ بىلىپ بولماس ۋارقىراپ كالدىرلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— چېرىكلەر توقايغا ئوت قويۇۋەتتى. يىگىتلەر، بىردەم چىداڭلار، مەن سىلەرنى يۇرت ئىچىگە ئاپىرىۋېتەي، بىر مەخپىي گەپ بار، ئىنس - جىن بىلمەيدۇ. ئۇنىڭ بىر ئۇچى مازارغا تۇتىشىپ نەق گۆرنىڭ ئۆزىگە چىقىدۇ، بىر ئۇچى ئاتاملارنىڭ قورۇسىدىكى ئات ئېغىلىدا.

— بىز بولالمىدۇق. ئامانەتنى ئوبدان ساقلاپ، ساداقىتىڭنى كۆرسەتسەڭ، ديانەتلىك مۇسۇلمان ئوغلى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشسەن. ئاللا پېشانىمىزگە مەشەدە چېرىكلەر بىلەن جەڭگە چۈشۈپ شېھىت بولۇشنى پۈتكەن ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ دېرەكلەپ تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقىنى بىزدىنمۇ بەكرەك ئېرىغ مال. سەن ئۇنى ئېلىپ ماڭ، بىز بۇ يەردە دۈشمەننى كاشىلا قىلىپ تۇرىمىز، — يىگىتلەر گۇلخان يېنىدىكى تېرە ئۇستىدە ھالسىزلىنىپ يېتىپ ئىلتىجا قىلدى. خېنيا سايىتنىڭ جۇدۇنى تۇتتى:

— چېرىكلەر نېمىشقا ھايالالاشماي بىزنى لەت قىلىدىكىن دېسەم، سىلەردەك توشقان تېرىسى، لاتا قونجىلارنى لەشكەر قىپتىكەن...

ئىككى يىگىت جان - جەھلى بىلەن تىرمىشىپ ئورنىدىن تۇرۇپ قىلىچىنى قىنىدىن چىقاردى. خېنيا سايىت شاققىدە ئاتقا مىنىپ، تۇلۇم ئارتىلغان ئاتنىڭ چۇلۋۇرىنى تارتتى. ئىككىيلەن سەندىرەكلەپ قىينىلىپ تۇرۇپ ئاتقا مىندى. خېنيا سايىت ئاتنى يېرىم جان ياتقان يارىدارنىڭ يېنىغا دېۋىتىپ كېلىپ، يىلاندەك سوزۇلۇپ چۈشۈپ يارىدارنىڭ قان ئۇيۇپ قالغان كەڭ كۆك كەمىرى بىلەن ياقىسىدىن قامالاپ:

— يائاللا ، ئۆزۈڭ مەدەت قىل ! — دەپ دەس كۆتۈرۈپ ئاتنىڭ ئالدىغا ئالدى . ياربدار قاتتىق قاقشاپ كەتتى . يوغان قارا شەھەر ئېتى مۇدۇرۇپ كەتتى .

— خۇدا ئۆزۈڭگە ئامانەت ، چۈھ ، — خېنيا سايىت ئاتقا قامچا ئۇرۇپ قويۇق چاتقال ئارىسىدىكى تار چىغىر يول بىلەن قۇيۇندەك چاپتى . ئىككى يىگىت تاپ بېسىپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشتى . بىر توپ تايغان ھەر تەرەپكە قاراپ بويۇنداپ ، ئاچچىق قاۋاپ ، قۇلاقلىرىنى يوپۇرۇپ ئاتلارغا سوڭدىشىپ يۈگۈردى .

يانغىن كېچە ئاسمىنىنى قىپقىزىل بويىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئاپئاق قويۇق تۈتۈن بۇلۇتتەك تۈرۈلۈپ كۆككە كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى . ھۆل چاتقاللاردىن پاراسلاپ قوماچ قورۇغاندەك ئاۋاز چىقاتتى . ئاچچىق بۇس بىلەن كۆيگەن گۆشنىڭ پۇرىقى دىماغقا ئۇرۇلاتتى . «ھەي ، جانىۋارلار كۆيۈپتۇ ، چالا ئۆيقۇدا مەڭدەپ قوپۇپ ئوتقا سەكرەپتۇ . بولۇپمۇ دۆت قويلار ئوتنى كۆرسە قاچماي ، ئۇرۇپ ھەيدىسىمۇ ماڭماي ، بېشىنى بىر يەرگە قىلىپ كۆتى كۆيۈۋاتسىمۇ جىممىدە تۇرۇۋالىدۇ .» خېنيا سايىتنىڭ يۈزىنى توختىماي تالاپ مېڭىۋاتقان چاتقال شوخىسى ئۇنىڭ يۈزىنى ھەرە چاققاندەك ئېچىشتۇرۇۋەتتى . توقاي ئۈستىدە غايەت زور قاناتتەك يېيىلىپ كېلىۋاتقان ئوتقا قاراپ خېنيا سايىتنىڭ ئىچى ۋىژىلداپ كۆيمەكتە ئىدى . «خۇدا جاھانغا مۇشۇنداق كۆيدۈرگۈ نىجىسلارنىمۇ ئاپىرىدە قىپتىكەن . يا پەرۋەردىگارا ، بۇ بىر چىرايلىق جاڭگالدا نېمە گۇناھ بار ! يەر - جاھاننى سۈپۈرۈپ ماڭىدىغان يەجۈج - مەجۈج دېگەن ئاخىر زامان يالماۋۇزلىرى مۇشۇ چېغى... »

جانىۋارلارنىڭ داد - پەريادى ئارىسىدا چېرىكلەرنىڭ بىر - بىرىگە قاتتىق كالدىرلاپ ۋارقىراشقان ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىپ قالاتتى . خېنيا سايىت ھەرقانچە قاراپمۇ ئۇلارنى كۆرەلمىدى . ئەمما ، ئۇنىڭ سادىق تايغانلىرىنىڭ چېرىكلەر بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ بوغۇشقان ، ئېچىنىشلىق كاڭشىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى . ھەر قېتىم

ئېچىنىشلىق ھۇۋلىغان، غىڭشىغان ئاۋاز ئاڭلانغاندا، خېنيا سايىتنىڭ يۈرىكىگە بىر سانجىق سانجىلغاندەك بولاتتى. چۈنكى، ئىتنىڭ ئاشۇ ئاۋازى بۇرۇن ئېيىق، بۆرە، ياۋا توڭگۇز قارنىنى بۆسۈپ تاشلىغان چاغدا جان تالىشىپ، ئۆزىنىڭ ئۈچەي - باغرىنى ئۆزى غەزەپ بىلەن تالاپ جان بەرگەندە چىقىدىغان ئاۋاز ئىدى. «ئۇلۇغ ئاللا، ئالدىڭغا نېمە كۇپۇرلۇقلار ئۆتتى؟ نېمە كەلگۈلۈك بۇ. توقاي بىلەن بىللە ھەممە نېمەمدىن ئايرىۋېتەمسەن، توقاينى مەندىن ئايرىغاندا جېنىمنى تېنىمدىن ئايرىشنى ئۇنتۇمىغايسەن.» دالانىڭ پەقەت خېنيا سايىتلا ماڭغان يۇرت تەرىپىدىلا يانغىن يوق ئىدى. يۇرتقا يېقىنلىغانچە چاتقاللار شالاڭداپ، توغراق، يۇلغۇنلار دانە - دانە كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئىككى يىگىت كۆتەكتەك يوغان ئات ئۈستىدە ھەر تەرەپكە ساڭگىلاپ كەلمەكتە ئىدى. تۇيىقى قىزىغان، قارا تەرگە چۆمگەن ئاتلار قۇلاقلىرىنى يوپۇرۇپ، ئۆمرىدە كۆرمىگەن ئاتەشنىڭ سۈرىدىن بىر شۇملۇقنى سەزگەندەك بۇرۇن تۆشۈكلىرىنى كېرىپ خارقىراپ بوغۇلۇپ چاپاتتى.

ئۇلار توقايلىقتىن ئۈزۈپ چىقىپ، پاكار چەش قۇم دۆڭى ئۈستىگە چىقىشىغا، يۇرت ئۈستىدىن يانغىن كۆتۈرۈلدى. خېنيا سايىت چۇلۋۇرنى قاتتىق تارتتى. ئالدىغا زەرب بىلەن دىۋىنىپ كېتىۋاتقان ئات ئىگىسىنىڭ تەتۈرلۈكىدىن غالجىرلىقى تۇتۇپ، ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قاتتىق كىشنەپ، ئالدى پۇتلىرىنى ھاۋادا شىددەت بىلەن تېپىچەكلەتتى، ئارقا پۇتى گازاڭغىچە قۇمغا پاتتى. ئىككى يىگىتمۇ ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى قاتتىق تارتىپ، ئاتنىڭ توختىشى بىلەن ئات ئۈستىدىن ئۇچۇپ چۈشتى ۋە قۇم دۆڭىدىن پەسكە يۇمىلاپ كېتىپ ئۆلۈكتەك جىممىدە يېتىپ قالدى. خېنيا سايىتنىڭ كۆڭلى تۇيغان شۇملۇق تاۋاقتىكى ئاشتەك كۆز ئالدىدا نامايان بولدى. يۇرت ئىچىدىن چىقىۋاتقان قىيا - چىيا، قارىيىپ كۆرۈنگەن بوستانلىق مەھەللە بېشىدىن ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن يالقۇن توقايلىققا كەلگەنلەرنىڭ مەھەللىگىمۇ

كىرىپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلىدى . ئۇنىڭ كۆچلۈك يورۇقىدا ئادەملەر يېرىم يالىڭاچ هالدا توقاي تەرەپكە قېچىپ كەلمەكتە ئىدى . خېنيا سايىتنىڭ تايغانلىرى گاڭگىرىغان هالدا قوم دۆڭىنىڭ هەر تەرىپىگە قاراپ ئېغىر شۇملۇقتىن بېشارەت بېرىپ ئاسمانغا تەلمۈرۈپ هۇۋلىدى . خېنيا سايىت ئاتتىن چۈشۈپ يارىدارلارنى يۆلەشتۈرۈپ ئاتقا مىندۈردى .

ئورۇسنىڭ ئايروپىلانلىرى يانغىن ئۈستىدە شىددەتلىك چىرقىراپ ئۇچۇپ ئايلانماقتا ، پات - پات ئېتىلىپ تۇرغان ئوق ئاۋازى يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى .

— بولالمىدۇق... ئەمدى نەگە بارىمىز ؟

— قارا چۈمۈلىدەك دۈشمەن ئارىسىدا قالدۇق ، قورۇقتىمۇ ئوبدان پاناه جاي يوق ئىكەن ، يا ئۆلۈم ، يا كۆرۈم ، باشقا كەلگەننى كۆرىمىز...

خېنيا سايىت ئېتىنى قاتتىق قامچىلىدى . يىگىتلەرنىڭ ئارقىسىدىن تايغانلار دوزاختەك ئوت دېڭىزىغا شۇڭغۇدى .

توققۇزىنچى باب

تاڭ شەپىقى قىزىرىشقا باشلىغاندا، پۈتكۈل توغراقلىق — تۈنۈگۈنكى ئالتۇن رەڭ توغراق ياپراقلىرى، كەھرىۋادەك جىغان مونچاقلىرى، مەشئەلدەك يېنىپ تۇرغان يۇلغۇن چېچەكلىرى كۆلگە ئايلانغان، ئەتراپنى ئاچچىق ئىس قاپلاپ كەتكەنىدى. جان - جانىۋارلارنىڭ چاتقال ئارىسىدا كۆيۈپ كاۋاپ بولغان كۆيۈك ھىدى پۈتكۈل دەريا ۋادىسىنى بىر ئالدى. خېنيا سايىتىنىڭ قورۇقىغا قايتىپ كېلەلمىگەن نۇرغۇن ئات، كالا، قويلىرى توقايلىق ئارىسىدا ئوت دېڭىزىدىن چىقالماي كۆيۈپ كەتكەنىدى. ئەسىرلەردىن بېرى ئادەم ئايىغى كەمدىن - كەم تەگكەنلىكتىن بۇزۇلماي كەلگەن چەكسىز توغراقلىق ۋە ئۇنى پاناھداپ ياشاۋاتقان تەكلىماكان قۇملۇقى بويىدىكى جانلىقلار بىر كۈننىڭ ئىچىدىلا كۆلگە ئايلاندى. تەكلىماكاننىڭ قويۇق قاش - كىرپىكى ئورنىدا ياشىرىپ تۇرغان تۈنۈگۈنكى ئورمانزار، يېشىللىق بوگۈن ئۆرتىلىپ، كونا خۇمدانىنىڭ كۆل تارتىدىغان گولەخخانىسىغا ئوخشاپ قالدى. كېچىچە ئوت پۈركۈپ، بومبا تاشلاپ پۈتكۈل يېشىل ۋادىنى كۆيدۈرۈپ ئوت قويۇپ چىققان ئورۇس ئايروپىلانلىرى تاڭ ئاتقاندىن كېيىنمۇ كۆيمەي چالا قالغان يېشىللىق بارمىكىن دېگەندەك دەريا بويلاپ پەس ئۇچۇپ، ھۇشقىيتىپ، چىرقىراپ ئايلىنىپ تۇردى. شىڭنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئورۇس ئەسكەرلىرى قاپقارا ئىس - تۈتەك ئارىسىدا موردىن

ئۆملەپ چىقىپ داستىخانغا ئۇلاشقان سۇۋەرەكلەردەك بىر دىنبىر كـۆيـمـەي قـالغان يېشىل ئارال — خېنىيا سايىتنىڭ قورۇقىغا توپلـىـنـىـشـقـا بـاشـلـىـدى . خـېـنـيـا سايىتنىڭ قورۇقىنىڭ كـۆيمەسلىكىدىكى بىرىنچى سەۋەب ، خېنىيا سايىتنىڭ قورۇقىنى چۆرگىلەپ ئاقىدىغان كەڭ بىر ئېقىن سۇنىڭ بولغانلىقىدىن ئىدى . بۇرۇن دەريادا تاشقىن بولغاندا بىر تارماق ئېقىن مۇشۇ قورۇق ئـەتـراپـىـدا ئېقىن تېپىپ ، دەريانىڭ جىگدە پۇراق مەزگىلىدىن باشلاپ ، بوز كۆكچە سويما سالغان چاغقىچە توقايلىق ئىچىنى بىر ئايلىنىپ يەنە ئانا ئېقىنغا قوشۇلۇپ كېتەتتى . تاشقىن مەۋسۇمى ئاخىرلىشىپ كېلەر يىللىق دەريا تاشقىنى باشلانغانغا قەدەر ، بۇ ئېقىندا چۆچۈرە سالغۇدەك سۇپسۈزۈك تىنىق تۇرغۇن سۇ بولاتتى . بۇ سۇ مۇشۇ جاڭگالدىكى بارلىق جان ـ جانىۋارلارنىڭ دائىملىق ئـىـچـىـمـلـىـك سۈيى ، يازدا قىرغاۋۇل ، چۆل تورغىيى ، چۆل قۇشقىچى ، ياۋا كەپتەرلەرنىڭ يۇيۇنىدىغان كۆلچىكى ئىدى . خېنىيا سايىت قورۇقىنى مۇشۇ ئېقىن چۆرگىلەپ ئارالچاق قىلىپ قويغان دۆڭگە ياسىغانىدى . يانغىن ئېقىندىن ئاتلاپ ئۆتەلمىگەنىدى . خېنىيا سـايـىـتـنىڭ مال ـ چارۋىسىدىن باشقا بۇ ئارالغا نۇرغۇن جان ـ جانىۋارلار قېچىپ كېلىپ قورۇققا تىقىلىپ قالغانىدى . بۇ يەردىكى كېۋەزلىك ، قوناقلىق ، قوغۇن ـ تاۋۇزلۇق ، كەندىرلىك ھەممىسى مال ـ چارۋىلارنىڭ تولىلىقىدىن چەيلىنىپ پايخان بولغانىدى .

قـورۇقـقـا قـايـتىپ كەلگەن خېنيا سايىت ئازادە ، تىمتاس قـورۇقتا پۇت قويغۇدەك يەر قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ ، غەزەپتىن چېرىكلەرنى ، ئاسماندا ئۇچۇۋاتقان ئوت پۇركۈگۈچى ئايروپىلاننى بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىراپ ئەڭ سەت گەپلەر بىلەن تىللىدى :

— ھۇ جاھانغا بالا ـ قازا تېرىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان قېنى سـېـسـىق ئورۇسلار ! تەكلىماكاندىكى بۇ توغراقلىق ، بۇ جاڭگال ئاناڭنى بىرنېمە قىلغانمۇ ؟ بۇ جاڭگالغا نېمىدەپ ئوت قويۇشىسەن ؟ بۇ توقايلىقتا يەتمىش پۇشتۇڭنىڭ ھەققى بارمىدى…

ئەمما ، ئايروپىلان ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىماستىن ، توقايلىققا

توختىماي كۆيدۈرگۈچ بومبىلارنى تاشلاۋەردى. ھەر قېتىم قاتتىق پارتلاشتىن شىددەتلىك يانغىن كۆككە سوزۇلغاندا ھايۋانلارنىڭ ئېچىنىشلىق نالىسى جاھاننى بىر ئالاتتى. ھايۋانلارنىڭ نالە-پەريادى ئىچىدە خېنيا سايتىنىڭ يېگانە ئاۋازى بېسىلىپ غايىب بولاتتى. ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان ھاياتلىق ماكانى بولۇپ كەلگەن بۇ يەككە-يېگانە ئارال بۇگۈن بىراقلا جاھان غوۋغاسى بېشىغا كەلگەن ئاپەت ئوچىقىغا ئايلاندى. خېنيا سايتىنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازى، سەت تىللاشلىرى، قارغاشلىرى جاھان غوۋغالىرى ئارىسىدا ھېچ يەرگە ئاڭلانماي، ئۇنى يەتمەي، سۇيى ئۆزگە سىڭىپ كېتىدىغان تارىم دەرياسىنىڭ سۇيىدەك بېسىلىپ قالدى. ئۇ ھارغۇچە قاقشاپ، تىللاپ بوغۇلۇپ بېسىلىپ قالدى.

— ھۇ نەس كۇندە توغگۇزنىڭ بۇرنىدىن چۇشكەن سېسىق ئورۇسلار! بىز سەنلەرنىڭ قارغىش تەگكەن يېرىڭلارغا بېرىپ، بىر تۇپ دەرىخىڭنىڭ بىر تال شېخىنى سۇندۇردۇقمۇ؟ ئىگچى-سىڭلىڭغا چېقىلدۇقمۇ؟ سەن بىلەن بىزنىڭ ھېچبىر ئېلىنىپ-چېلىنىپ قالىدىغان، يۇمغاقسۇتنىڭ ئۇرۇقىدەك قانداشلىقىمىز يوق! بىز ساڭا ھېچ يامانلىق قىلمىساق، بىزنىڭ بېشىمىزغا بالايىئاپەتلەرنىڭ ھەممىسىنى سەن تېرامسەن؟ ھۇ ئىپلاس مۇناپىقلار، بىزگە قىلغان شۇملۇقلىرىڭ ئۇچۇن خۇدا سەنلەرگە قىيامەتكىچە قۇرۇمايدىغان نەس بالالارنى بېرەر…

ئىتلار ئۇنىڭغا تەڭكەش بولۇپ، ئېچىنىشلىق ھالدا كۆككە قاراپ ھۇۋلاشتى.

— بىزگە پاناھلىق بېرىڭ، ئۇكام…

قارا ساقال ئادەمنىڭ ئېچىنىشلىق نالىسى خېنيا سايتنى ئەسلىگە كەلتۇردى. ئۇ ئاتتىن چۇشۇپ قىيا-چىيا مال-چارۋا ئارىسىنى تەستە ئاراشلاپ ماڭدى. يارەنلەر ئاتتىن چۇشمەستىن ئۇنىڭغا ئەگەشتى. تاڭ بارغانچە سوزۇلۇپ مەشرىق رەسمىي ئاقىرىشقا باشلىدى. ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ كىشنەشلىرى، كالدۇر-كۇلدۇر ۋارقىراشلىرى، شېڭ

چېرىكلىرىنىڭ يايلاققا چۈشكەن قارا چېكەتكىلەردەك يېيىلىپ جاۋۇلداشلىرى بارغانچە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. خېنيا سايىتنىڭ ئىتلىرى قاۋاپ ئېقىندىن ئۆتۈپ چېرىكلەر توپىغا ئېتىلدى. ئىتلارنىڭ شىددەتلىك قاۋاپ تالاشلىرى، ئادەملەرنىڭ قىيا - چىيا ۋارقىراشلىرى باشلاندى. ئوقلار «تاڭ - تاڭ» لاپ ئېتىلىپ ئىتلار ئېچىنىشلىق ھۇۋلىدى. چېرىكلەر ئارىسىدىكى ئۇيغۇر چېرىكلىرى ۋارقىرىدى:

— ھەي، خېنيا سايىت، ئىتلىرىڭنى توس، بىكار بىرىمۇ قالماي قىرىلىپ تۈگەيدۇ. باياتىن بېرى ئورۇس ئايروپىلانلىرى سېنىڭ قورۇقۇڭغا بومبا تاشلىمىدى. بىز سېنى قوغداپ قالدۇق، ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان ساراڭ جاڭگاللىق...

يۈزدىن ئارتۇق ئوۋ ئىتلىرى قورۇقنى قاپساپ كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن شىددەتلىك ئېلىشىپ كەتتى. چېرىكلەر دەسلەپ ئوق چىقارغانىدى، ئوۋ ئىتلىرى بىلەن گىرەلەشمە جەڭ باشلىنىپ كەتكەنلىكتىن، بىر - بىرىنى ئېتىپ سېلىشتىنمۇ قورقتى ھەم ئوق چىقىرىشقىمۇ ئۈلگۈرەلمەي ئىتلار بىلەن پومداقلىشىپ كەتتى. تورپاقتەك يوغان ھەم غالجىر ئوۋ ئىتلىرى ئېيىق، بۆرىلەر بىلەن ئېلىشىپ ئاجايىپ ۋەھشىيلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار چاققان، كۈچلۈك ئىدى. چېرىكلەرگە ئېتىلغاندا تۆت پۇتلۇق بولۇپ يۈگۈرۈپ، ئادەمگە ئېسىلغاندا ئادەمدەك ئىككى پۇتلۇق بولۇپ كانايدىن ئالاتتى، چىشلىگەن يەردىن بىر پارچە لوق گۆشنى يۇلۇۋېلىپ چاينىماستىن يۇتۇۋېتەتتى. ئورۇس ئەسكەرلىرى ئىتلارنى قىلىچلاپ، قارنىنى يېرىپ يەر چىشلەتتى. ئاق چۇپۇرلۇق تايغان بىر ئورۇس ئەسكەرنى پومداقلاپ بېسىپ تالاۋاتقاندا، يەنە بىر ئەسكەر بىر قىلىچ چېپىش بىلەنلا ئىتنىڭ بېلىدىن ئۈزۈپ تاشلىدى. ئىت ئۆزى تالاۋاتقان ئەسكەرنىڭ ئۈستىدە ئۇنىڭ كانىيىنى چىشلەپ چىشلىرى كىرىشكەنچە جان بەردى.

چېرىكلەر ئىتلار بىلەن قوچاقلاشما جەڭ قىلىۋاتقاندا، خېنيا سايىت ياردارلارنى ئىككى ئادەمنىڭ قوچىقى يەتمەيدىغان ئېگىز بىر

توغراقنىڭ يېنىغا ئېلىپ كەلدى . توغراقنىڭ ئېگىزلىكى ئون ئۈچ غۇلاچ كېلەتتى . شاخلىرىنىڭ ھاياتلىرىمۇ ، قۇرۇپ ئۆلگەنلىرىمۇ بار بولۇپ ، ھاياتلىرى بىلەن ئۆلگەن شاخلار چىرمىشىپ ، چىڭگىلىك ، قارا كۆرۈك ئوتلىرى يامىشىپ ، توغراق غولى ئادەم قارىسا قورققۇسى كەلگۈدەك سۈرلۈك ، پاخماق چاتقاللىق بولۇپ كەتكەنىدى . ئۆرە تۇرغىنىغا مىڭ يىلدىن ئاشقان بۇ توغراقنىڭ گىرەلىشىپ ئۆسكەن چاتىماق شاخلىرىدا مىڭلىغان قۇش ئۇۋىلىرى ساڭگىلىشىپ تۇراتتى .

خېنىيا سايىت توغراققا مولۇندەك يامىشىپ چىقىپ ، توغراقنىڭ پاخماق ئاراشلىرىنى قايرىدى ، توغراقنىڭ قۇچاق يەتمەس غولىنىڭ ئىچى كاۋاك بولۇپ قۇدۇقنىڭ ئاغزىدەك يوغان بىر ئېغىز ئېچىلدى ، سىرتتىن قارىغاندا ئۇنىڭ ئىچى بوشلۇقىنى بىلگىلى بولمايتتى . ئۈچ يارىدار ھەمساتتا توغراق ئاچىمىقىغا چىقتى ، ئۇنىڭ ئىچىگە كىچىك بىر شوتا قويۇلغان بولۇپ ، توغراق تېنىدىكى ئۇششاق يېرىق ، پۇتاق ئىزى تۆشۈكلىرىدىن چۈشكەن ئوت شولىسىدا ، توغراقنىڭ ئىچى غۇۋا يورۇپ تۇراتتى .

— توغراقنىڭ ئاستىدا كىچىك بىر گەمە بار ، ئۇ يەر مېنىڭ ئېرىغ مال ساقلايدىغان مەخپىي خەزىنەم ، ئۆزۈمدىن باشقا ئىنس - جىن بىلمەيدۇ . گەمە سىلەرگە تار كېلىشى تۇرغانلا گەپ ، قىستالساڭلارمۇ يېتىپ تۇرۇڭلار ، قالغىنى خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت...

خېنىيا سايىت پەسكە چۈشۈپ بەش تۇلۇم ئالتۇن - تىللانى ئارغامچىغا باغلاپ بەردى ، يارىدارلا تارتىپ چىقاردى . ئاندىن ئاتلارنىڭ ئېگەر - جابدۇق ، ئوزۇق ، خۇرجۇن - قاچىلار ، قورال - ياراغلارنىمۇ ئارغامچىغا باغلاپ سۇنۇپ بەردى . ئاتلارنى قىستىلىشىپ تۇرغان چارۋىلارغا قوشۇۋەتتى . ئۆزى يەنە توغراق ئاچىمىقىغا يامىشىپ چىقىپ يارىدارلارنى گەمىگە جايلاشتۇرغاندىن كېيىن ، پەس ئاۋازدا ئۇلارغا تاپىلىدى :

— ناۋادا گەمىدە ئۇزاق ھاياللىنىپ قالىدىغان ئىش بولۇپ

تەشنالىق قىستاپ كەتسە ، گەمە تاملىرىدىكى توغراق يىلتىزلىرىنى كېسىپ شۈمسەڭلار ، يىلتىزىدىن چۈچۈمەل سۇ چىقىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن ئاغزىڭلارنى نەمدەپ تۇرۇڭلار . توغراق تۈۋى ئاخىرلاشقان يارىدىكى گەمە ئاغزىنى توغراق پورى بىلەن كەپلەپ قويۇڭلار ، شامال كىرىپ تۇرىدىغان تۆشۈك قويۇڭلار ، چىداپ تۇرۇڭلار…

ئۇ گېپىنى تۈگىتىپ بولغۇچە چېرىكلەر قورۇققا كىرىپ ۋارقىراشقىلى تۇردى . خېنيا سايىت توغراق ئاچىمىقىدىكى كونا پاخماق چاتقاللارنى بۇرۇنقىدەك جايىغا كەلتۈرۈپ كەپلەپ قويۇپ ، توغراقتىن پەم بىلەن چۈشۈپ توغراق بېشىغا سىنچىلاپ قارىدى . توغراق بېشى بۇرۇنقىدەكلا سۇرلۇك چاتقال ، پاخپايغان ھالدا كۆرۈندى ، خېلى سىنچىلاپ قارىسىمۇ ئۇيەردىن توغراقنىڭ ئىچكە چۈشكىلى بولىدىغان ئېغىز بارلىقىنى ھېچكىم خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى . چېرىكلەر ئۇنىڭ كۆتۈرمە تۇرالغۇسىدا كالدىرلىشىپ ۋارقىرىشاتتى .

خېنيا سايىت ئۇدۇل كەپىگە ماڭماي ، باغنىڭ ئىچكىرىسىگە ئۆتۈپ ، باغ چېتىدىكى كەندىر پالىكى پاسقان مۇز گەمىسىنىڭ ئىچىگە كىردى ۋە چىلىمغا نەشە سېلىپ تارتىشقا باشلىدى . ئۇيغۇر چېرىكلەر توختىماي ۋارقىرايتتى :

— خېنيا سايىت… ھەي خېنيا سايىت ، چىقە بۇ يانغا… چىقمايدىغان بولساڭ ھەممە مال - چارۋىلىرىڭنى ئۆلتۈرۈپ ، قورۇق ، مال - بىساتلىرىڭغا ئوت قويۇۋېتىمىز .

خېنيا سايىت گەمە تېمىغا يۆلىنىپ چىلىم تارتقاچ كۆزىنى يۇمۇپ خىيال قىلدى . «بۇ غالچىلار مېنىڭ نام - ئەمەلىمنى قانداق بىلىپ بولغاندۇ ؟ توغرا ، يۇرت ئىچىدە ئاسىيلار ، ئورۇسنىڭ پوقىنى يەپ شېڭغا مۇرت بولغانلار ئازمىدى… شۇ مۇناپىقلاردىن بىرەرى يىپىدىن - يىڭنىسىگىچە ئېزىپ ئىچۈرمەي قالامدۇ… مەھەللە - كويدا بارغانچە نامەردلىك ئەۋج ئېلىپ ، بىر تاۋاق ئاشنى يېسە قورسىقى تويىدىغان قارىنىنى دەپ پۈتۈن سۇرۇك يۇرتنى ، جەددى - جەمەت قېرىنداشلىرىنىڭ ئۆمۈرلۈك ئىشىنى يات تائىپىلەرگە

ساتىدىغان نائەھلىلەر ئەدەپ كەتتى. بۇرۇن بۇنداق نائەھلىلەر ئاز ئىدى. بىز ئۆزىمىزچە ئۇلارنى توي قىلسا تويىغا ئادەم كەلمەيدۇ، قىزىنى چىقىرالمايدۇ، ئوغلىغا خوتۇن تەگمەيدۇ، ئۆلسە نامىزىغا ئادەم يىغىلمايدۇ، يۇرتتا سوقۇندى بولۇپ يېتىمەك يۈرىدۇ، دەپ ئاغزىمىزنى تاتلىق ئېتىپ يۈرەتتۇق. مانا ئەمدى ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە، يۇرتنىڭ تۈزىنى يەپ چوڭ بولغان خېلى تۈزۈك ئادەملەرمۇ يۇرتقا تۈزكورلۇق قىلىدىغان ئاسىيلارغا ئايلانغاندىن كېيىن، ئىش بىلمەس ياشلار، قورسىقىنىڭ تويۇشىنىلا ئويلايدىغان، ئەقلى گەجگىسىگە چىقىپ قالغان ئادەملەر ئۇلارغا ئەگىشىپ چوڭ بىر جامائەت بولۇۋالدى. يۇرت - مەھەللە سوقۇندىسى، داشقىلى بولۇپ ئىتتىنىڭ كۈنىنى كۆرىدىغان يېتىم ئاقساقال بۇ جامائەت يوغىناپ، ھالال، ھەق ئادەملەر يېتىم - جامائەتسىز قالدى. مانا مۇشۇ كويدا قالغان يۇرتتا بۇ پوقنى يېمەيدىغان كىم قالدى ئەمدى...»

ئېغىر ھاردۇق يېتىپ ئۇيقۇسىرىغان خېنيا سايىت نەشىنىڭ تىنچلاندۇرۇشى بىلەن گەمىنىڭ تېمىغا يۆلەنگەنچە خورۇلداپ ئۇيقۇغا كەتتى. باياتىن بېرى كونا چىلىمدىن چىققان خور - خور ئاۋاز ئەمدى ئۇنىڭ دىمىغىدىن ئاڭلىنىشقا باشلىدى. قويۇق بۇرۇتلىرى ئارىسىغا چىلىم دەستىسىنى تىقىپ تۇرغان يوغان قوللىرى ئاستا قۇچىقىغا سىيرىلىپ چۈشتى. قويۇق كەندىر پۇرىقى گەمە ئىچىنى كۆچلۈك، مەستخۇش قىلغۇچى دۇت بىلەن ھىدلاندى...

* * *

— بايا مەن دېدىم، بۇ جاڭگال پادىشاھىنىڭ گەمىسى تولا، گەمىلىرىنىڭ بىرىدە نەشە چېكىپ ئۇخلاپ قالدى دەپ، نەشىنىڭ پۇرىقى ھەممە يەرگە تارالسىمۇ، بۇگۈنكى ئۆرتەشتە كەندىر كۆيدىمىكىن دەپ ئادىشىپ قاپتۇق. راست، مەن دېگەندەك قاپاق

چىلىمدا نەشە چېكىپ ئۇخلاپتۇ ئەمەسما بۇ نوچى.
قاتتىق، قوپال سىلكىشلەشتىن خېنىيا سايىت كۆزىنى ئاچتى، ئاچتىيۇ نەشىنىڭ كەيپى، هارغىنلىق ئېغىر كېلىپ يەنە كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ بېشىدا يالاقچىلىق قىلىپ كوتۇلداۋاتقان ئادەمنىڭ يۇرت ئىچىدە كىم پۇچۇق نان بەرسە شۇنىڭغا چەكەدىلىك قىلىدىغان يۇملاق تاۋۇز چار بازارچى نىياز ئىبراھىم گاچىنىڭ ئاۋازىلىقىنى تونۇدى. ئۇنىڭ تىلى تولۇق كېكەچ بولمىغىنى بىلەن، بىر پۇتۇن گەپنى ئوتتۇزغا پارچىلاپ دېۋاننىڭ نېنىدەك قىلىۋېتىدىغان بولغاچقا، مەھەللە - كوي ئۇنى بەزىدە نىياز دۇدۇت دېسە، بەزىدە ئىبراھىم گاچا دەپ يۈزىدىن يۈزىگە دەۋېرەتتى. ئۇ مەھەللە - كويغا قويۇلغان مەخپىي ساقچى بولۇپ، كۈندۈزى ئەلنىڭ خىزمىتىنى قىلغان بولۇپ كۆز بوياماچىلىق قىلسا، كېچىسى شىڭنىڭ كاللا كېسەرلىرىگە قارا تىزىملىك يوللاپ دۇرۇس ئادەملەرنى تۇتۇپ بېرىپ، ئۆزىگە پۇل تاپىدىغان يول ئېچىۋالغان، تاپقان پۇلىغا ھەرقايسى يۇرت بەگلىرىگە قىز سولاپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئەرزان ماتالىرىنى يۇرتتىكى ياۋاش مۆمىنلەرگە قىممەت سېتىپ نەچچە ھەسسىلەپ پايدا ئۇندۇرۇۋالاتتى. ھەر يۇرتتىكى مۆمىنلەرنىڭ ماتاغا ئېھتىياجى بولمىسىمۇ، يۇرت بەگلىرىنىڭ مەجبۇرىي تېڭىشى بىلەن ئېلىشقا ئادەتلەندۇرۇلگەنىدى. نىياز ئىبراھىم بولسا سورۇنلاردا ئۆزىنىڭ سودىدا ئوتتۇرمايدىغانلىقىدىن ماختىنىپ دۇدۇقلاپ يۇرەتتى. ئەل - جامائەت ئۇنىڭ بەتنىيەت، سۇيىقەستچى، ھارئالماس ئۇستاتلىقىدىن ھەزەر ئەيلەپ، ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى راست دەپ باش لىڭشىتىپ قوياتتىيۇ، ئارقىسىدىن تىللايتتى. مانا ئەمدى ئۇ ئورۇس بىلەن شىڭنىڭ بىرلەشمە باسمىچىلىرىغا خىزمەت قىلىپ مۇكاپات ئېلىش كويىدا يول باشلىغۇچى بولغانىدى.
خېنىيا سايىتنىڭ نەشە كەيپىدىن ئېغىرلىشىپ كەتكەن قاپىقى ئەمدىلا يۇمۇلۇپ، نىياز ئىبراھىم ھەققىدىكى خىيالى ئاخىرلاشمايلا بىقىنىغا تەگكەن قاتتىق بىر تېپىكتىن قاڭقىپ ئورنىدىن تۇرۇپ

كەتتى . ئۆتى يېرىلغاندەك بىر ئاچچىق ئاغرىق ئىچ ـ ئىچىدىن بوقسۇپ كىرىپ مېڭىسىدىن چىقىپ كەتتى . سېرىق سىمدەك چاچ ـ ساقاللىرى ئارىسىدىكى مۇشۇكنىڭكىدەك ياپىلاق يۈزى پارقىراپ كەتكەن ئورۇس ئەسكىرى ھىجىيىپ تۇرۇپ ئۇنىڭ ئېڭىكىگە بىر مۇشت ئۇردى . خېنىيا سايىت دۈگجۈپ گەمە تېمىغا يۆلىنىپ قالدى . ئورۇس يەنە قوللىرىنى سوزۇپ ئۇنىڭ كانىيىدىن سىقىپ ئالدىغا تارتىپ ، ئوڭ مۇشتۇمىنى قاداقچىلاپ بىر ئېتىۋىدى ، خېنىيا سايىت بېشىنى يانغا قاچۇردى ، مۇشت ئۇنىڭ قۇلاق تۈۋىدىن سىيرىلىپ ئۆتۈپ تامغا ئۇرۇلدى . ئورۇسنىڭ سېسىق تىنىقى گۆردىن ئۆلۈكنى تارتىپ ئېلىپ چىقىپ يېگەن تۈلكىنىڭ ھىدىدەك خېنىيا سايىتنىڭ دىمىغىغا ئۇرۇلدى . ئۇنىڭ قىزىرىپ ئۇزۇن تۇمشۇقى خېنىيا سايىتنىڭ تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغانىدى . خېنىيا سايىت زەرب بىلەن بىر كاللا قويۇۋىدى ، ئورۇس ئوڭدىسىغا ئۈچۈپ كەتتى . بەش ـ ئالتە ئەسكەر يوپۇرۇلۇپ كېلىپ خېنىيا سايىتقا تاشلاندى . بىرى كەينىدىن قۇچاقلاپ تۇتۇۋالدى ، قالغانلىرى مۇشتلاپ تېپىپ كەتتى . ھەر تەرەپتىن تېگىۋاتقان مۇشت ، تېپىكلەردىن خېنىيا سايىتنىڭ باش ـ كۆزى ئايلىنىپ كەتتى ، لېكىن ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن بىر يۇلقۇنۇپ ئۆزىنى قۇچاقلىۋالغان ئورۇسنى تامغا پۈكلىۋەتتى . ئالدىدىن كەلگەنلەرنى ھەم تېپىپ ، ھەم مۇشت بىلەن ئۇرۇپ يېقىن يولاتمىدى . دەل شۇ چاغدا جەينەكتەك بىر شىش چېرىكى كىرىپدەك ئۆمىلەپ كېلىپ خېنىيا سايىتنىڭ چاترىقىغا ئېسىلىپ جان يېرىنى قوش قوللاپ مۇجۇپ ئېسىلىۋالدى . خېنىيا سايىتنىڭ ياۋا توڭگۇز تالىغاندەك زەھەردەك بىر ئاغرىق بىلەن پۈت ـ قولىدا جان قالماي ، خېمىردەك بوشاپ ئىزىغا ئولتۇرۇپ قالدى . ئورۇس ئەسكەرلىرى يوپۇرۇلۇپ كېلىپ دەسسەپ تېپىپ ، چەيلەپ كەتتى . نىياز ئىبراھىمنىڭ داتلىشىپ كەتكەن چويۈن مەشتەك قارا كۆكۈچ يۈزى قېرى ئىنەكنىڭ سۈتى قالمىغان يېلىنىدەك تارتىشىپ ھىجايدى :

— قانداق ، مەن جايلايدۇ دېمىدىممۇ ، ھامان جايلايدۇ .

* * *

كەچ كۈزنىڭ يېقىمسىز شامىلى تەكلىماكان قۇملىرى ئارىسىدىن دەريا بويىغا توختاۋسىز ئۇچۇپ كېلىپ، دەريادا ئەينەكتەك يالتىراپ تۇرغان يۇمران مۇزلارنىڭ بېتىگە توقايلىقنىڭ كۈللىرىنى سورۇپ، ئۇچۇرۇپ كېلىشكە باشلىدى. يىللاردىن بېرى توقايلىقتىكى توغراق، ياۋا جىگدىلەرنىڭ غازىڭىنى ئۇچۇرۇپ كېلىدىغان قۇرۇق سوغۇق شامال بۇ يىل كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپ قاپقارا دالاغا ئايلانغان چەكسىز تۈزلەڭلىكتىن توقايلىقنىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇماقتا ئىدى. توقايلىق ئىچىدىن سۈس تۈتۈن تېخىچە توختىماي كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. ئۇ يەر، بۇ يەردە چالا كۆيۈپ يىقىلماي قالغان توغراق، جىگدە، چاتقاللار تازىنىڭ بېشىدىكى يوقىلاڭ تۈكلەردەك غېرىبسىنىپ، قاپقارا ئىسلىشىپ كەتكەن، بەللىرى پۈكلەنگەن ھالدا سوغۇق شامالدا توختىماي ئىرغاڭلايتتى. بالدۇرلا جۈت باشلاپ كەلگەن قاغىلار توقايلىقتىكى كۆيۈپ كاۋاپ بولغان ھايۋان گۆشلىرىنى ھىدلاپ، توختىماي قاقىلداپ بايرام قىلىۋاتقاندەك توقايلىق ئاسمىنىغا پېتىشماي قالغانىدى. قارا قاقاسلىق سايغا ئايلانغان توقايلىقتا، دەشتى باياۋاندىكى بۇلاق بويىدا ياشىرىپ تۇرغان غۇژمەك بوستانلىقتەك خېنىيا سايىتىنىڭلا قورۇقى يېگانە ياشىرىپ تۇراتتى. باشتىكى قۇرغاق سوغۇق شامال ئەمدىلىكتە نەم سوغۇق شامالغا ئايلىنىپ، ھاۋا ئالىپاساق بۇلۇتلاندى. توپا ئارىلاش سىم - سىم يامغۇر قىيما - چىيما قىلىنىپ، سىم قامچا ئېتىلدۇرۇۋەتكەن قىزىل، قارا قانلار ئىرماش - چىرماش يول چىقارغان ئەتلىرىگە ئۇرۇلۇپ، سېزىمىنى يوقاتقان خېنىيا سايىتىنى ئېسىگە كەلتۈردى. تۈنۈگۈن چاشكىدىن باشلاپ ئىككى باشمالتىقىدىن باغلاپ توغراققا ئېسىپ قويغاندىن كېيىن دەسلەپ باشمالتىقى ئاغرىغانلىقتىن تىلىنى چىشلىۋالغانىدى. كېيىن چېرىكلەر كىيىملىرىنىڭ ھەممىسىنى

سالدۇرۇپ تاشلاپ، پۇتىنىڭ ئۇچىدىن بويۇنلىرىغىچە نۆۋەتلىشىپ سىم قامچا بىلەن ئۇردى. ئەمدى ئۇنىڭ پۇتۇن ئەزايى بىر توپ زەھەرلىك قارا ھەرە توختىماي چاققاندەك ئاغرىپ ھېچ چىدىيالماي توختىماي ئاللاغا نالە قىلدى. سىم قامچا ھەربىر تەگكەندە، قامچا ئىزىدىن قان جىرغىپ چىقاتتى، ئاندىن تېرە يېرىلىپ تېرە ئاستىدىن قىزىل قان ئارىلاش ئاق ماي چوغقا تاشلانغان قوناقتەك ئېتىلىپ چىقاتتى. ئورۇس كوماندىرى پات - پات كالدىرلىسا، ئۇنىڭ يېنىدىكى ئۇيغۇر تۇڭچى ئۆرۈپ سورايتتى.

— ھەي ياۋايى قارا دولان، جېنىڭغا ئىچىڭ ئاغرىسۇن، بىكار ئۆلۈپ كېتىسەن. بىر ئوبدان جېنىڭنى ئۇ قاراقاشلىق توپىلاڭچىلارغا سېلىپ بەرمە. ئاشۇ ئوغرىلارنى يوشۇرغان يەرنى دەپ بەرسەڭلا ئامان قالىسەن، بولمىسا، ھارام ئۆلۈپ كېتىسەن. تونۇمايدىغان ئۆلەرمەن قاچقۇنلارغا جېنىڭنى قىيناپ نېمە قىلىسەن. ئەگەر ئاشۇ قاچقۇنلارنى چىقىرىپ بەرسەڭ، كاتتا مۇكاپاتقا ئېرىشىسەن، سېنى ئونئۆستەڭ مەكتىگە بەگ قىلىدۇ. ئوغرىلارنى يوشۇرغان يېرىڭنى دەرھال دەپ بەر!

خېنيا سايىت كۆزىنى چىڭ يۇمغانچە دىلىدا ئاللادىن سەۋر - تاقەت، چىدام - غەيرەت، مەدەت تىلىدى. ئاسايىشلىق سەۋر - تاقەت ئاتا قىلغۇچى ئايەت - دۇرۇتلارنى توختىماي ئوقۇدى. بەدەن ئاستا - ئاستا سېزىمىنى يوقىتىپ، سىم قامچىنىڭ زەربىسى بىلىنمەس بولدى. شېڭ چېرىكلىرىنىڭ ئەمەلدارى كۆچۈكتەك پۈكلىنىپ كېلىپ، تاۋۇز ئۇرۇقىدەك كۆزىنى چىملدىتىپ تۇرۇپ ئورۇس خوجايىنىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى. ئورۇس بىر كالدىرلىۋىدى، بىر غالچا بىر كاللەك شورنى ئېلىپ كېلىپ خېنيا سايىتنىڭ قان سىزىپ تۇرغان بەدىنىگە پاتۇرۇپ تۇرۇپ ئوڭ - تەتۈر سۈركەشكە باشلىدى. ئاچچىق سېزىم خېنيا سايىتقا يەنە بىر دەھشەتلىك زۇلۇم سالدى. پۈتۈن بەدىنى ئوت ياققاندەك كۆيۈشكە باشلىدى. ئۇ قاتتىق ۋارقىراپ ئاغزىنى بۇزۇپ تىللىدى. ئۇنىڭ قىزىل قان سىرغىپ تۇرغان يالىڭاچ گەۋدىسى باراڭدىكى پىشقان

قاپاقتەك ھەر تەرەپكە توختىماي ئىرغاڭلايتتى . باشماللىقى ئىزىدىن چىقىپ بارغانچە سوزۇلۇپ ، جەرەننىڭ بىر جۈپ مۈڭگۈزىدەك ئۆزىراپ ، ساڭگىلاپ تۇرغان پۇتى بىلەن يەرنىڭ ئارىلىقى بارغانچە قىسقارماقتا ئىدى .

خېنىيا سايىت كۆيۈشۈپ ئېچىشىۋاتقان ئاغرىققا چىدىماي ، بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىراپ دادىلىسىمۇ «كۆرمىدىم» دېگەن گېپىنى تەكرارلاۋەردى . ئورۇس ئوفىتسېرى بىلەن شېڭ ئوفىتسېرى بىر نېمىلەرنى دەپ ۋارقىراپ ، قورۇق ئالدىغا تىكىۋالغان چېدىرغا كىرىپ كەتتى . چېرىكلەر خېنىيا سايىتقا سۇ چېچىپ يەنە قامچىلاپ ، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە شور سۇۋاشقا باشلىدى . خېنىيا سايىت بىردەم ناله قىلىپ ۋارقىرىغاندىن كېيىن ئۇنى ئۆچۈپ بېشى يانغا ساڭگىلاپ چۈشتى .

ئورۇس ئەسكەرلىرى بىلەن شېڭ چېرىكلىرى گۈمىدىن ئىز قوغلىغانچە ، ئاغزىغا گىياھ سالماي غازاتچىلارنى تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كەلگەنىدى . ئۇلارنىڭ ئەس ـ يادى غازاتچىلارنىڭ ئۆزىدىن كۆرە خەزىنىسىنى قولغا چۈشۈرۈش ئىدى . شۇنداق تېز قوغلاپ ئەمدى قولغا چۈشەي دېگەندە ، ئۇلار تۇمەنتال تەۋەسىدىكى توقايلىقىقا كىرىۋېلىپ كۆزدىن يوقالدى . ئورۇس ئايروپىلانلىرى توقايلىقنى كۆيدۈرۈپ ئۆرتەپ ئۇلارنىڭ پاناھىنىمۇ يوقىتىپ بەردى ، ئەمما خېنىيا سايىت دېگەن جاھىل جاڭگالچى تەلۋە ئۇلارنى غايىب قىلىۋېتىپ ، ئۆزى بىر كېچە ئاسماقتا تۇرۇپ تاياق يەپمۇ ئۇلارنىڭ مۆكۈنگەن يېرىنى تىنماي تۇرۇۋالدى .

چېرىكلەر خېنىيا سايىتنىڭ ئون ئۈچ گەمىسىنىڭ ھەممىسىنى قېزىپ تىتما قىلىۋەتتى . پۇتۇن پاختا ، تېرە ، ئوت ـ سامان ، شاخ ـ شۇمبا ، بېدە خەندىكى ، كەندىر شاخلىقى ، بۇيا خەندىكى ھەممىسىنى ئوڭتەي ـ توڭتەي قىلىۋەتتى . باغ ئىچى ، كېۋەزلىك ، قوناقلىقلارنى ئالا قويماي چامغۇر قازغاندەك قېزىپ چىقتى . توقايلىقتىكى دۆڭ ـ دۇمبەللەردە كىرپە ئۇۋىسى ، توشقان كولىغان ئورەك ، تۈلكە خەندەكلىرىنىمۇ تېگىگە يەتكۈزۈپ قازدى ، ئەمما

ئۇلار ئىزدىگەن ئادەملەر كۆزگە چېلىقمىدى. ئۇلار ئالدىرايتتى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەسلىي نىشانى تۇڭگانلارغا قوغلاپ زەربە بېرىش ئىدى. ھەر تەرەپكە پارچىلىنىپ پىتىراپ يۈرگەن تۇڭگانلار ھېلى ئۇ يەر، ھېلى بۇ يەردە ئۇلارغا ۋەسۋەسە سېلىپ يېغىلىق چىقارماقتا ئىدى. «قىرىق يىل قىرغىن بولسا، بىئەجەل چىۋىن ئامان قاپتۇ» دېگەندەك، قېرى توغراق يىلتىزىغا ئورۇنلاشقان مەخپىي گەمە ئۇلارنىڭ ئۇخلاپ چۈشىگىمۇ كىرمەيتتى. ئېچىرقاپ كەتكەن ئورۇس ئەسكەرلىرى بىلەن شېڭنىڭ چېرىكلىرى بىر كېچە- كۈندۈزدە قورۇقتىكى نەچچە يۈز قوي، كالا، تۆگە، ئۆچكە، ئات، ئېشەكلەرنى، ھەتتا ئىتلارنى سويۇپ يەپ كەتتى. پۈتۈن تايغان، ئوۋ ئىتلىرىنى تامامەن قىرىپ تېرىسىنى ئېلىۋالدى. قورۇنىڭ ھەممە يېرى ھايۋانلارنىڭ ئۈچەي- قېرىن، كاللا- پاچاقلىرى بىلەن تولدى.

ئورۇس ئوفىتسېرى ئالدىراپ قالدى. شېڭ ئوفىتسېرىنىڭ پۈتۈن ئەس- يادى غەلىيانچى تۇڭگاندا ئەمەس، گۇما، قاراقاش غازاتچىلىرىنىڭ خەزىنىسى بولغان بەش تۇلۇم ئالتۇندا ئىدى. ئۇنىڭ يۇرتىدىن چېرىك بولۇپ تەكلىماكانغا كېلىشى، بۇ زېمىندا يىلتىزلاپ تۇرۇپ قېلىش ئەمەس، بۇلاڭ- تالاڭ قىلىپ بىراقلا باي بولۇپ قېچىش ئىدى.

ئورۇس ئوفىتسېرى بىلەن شېڭ ئوفىتسېرى چېدىردا قورسىقىنى تويغۇزۇپ چىشلىرىنى كولاپ، روھلانغان ھالدا بىر- ئىككى رومكىدىن ئىچىشىپ تالاغا چىقتى.

خېنيا سايىت قان خالتىسىدەك ساڭگىلاپ تۇراتتى. قامچىلاپ قىيىناۋاتقان چېرىكلەر ئۇرۇۋېرىشتىن ھېرىپ، زېرىكىپ ھالسىزلىنىپ ئىزىدا ئولتۇرۇپ چالا پىشقان گۆشلەرنى يېمەكتە ئىدى. خېنيا سايىت ئۆلگەندەك بېشى ساڭگىلاپ، مەيدىسىگە چۈشكەن قوللىرى سوزۇلۇپ، پۇتىنىڭ ئۇچى يەرگە تېگەي دەپ قالغانىدى. ئورۇس ئوفىتسېرى يېنىدىن قىلىچىنى سۇغۇرۇۋېلىپ قىلىچنىڭ ئۇچى بىلەن خېنيا سايىتنىڭ قورسىقىنى يېنىك تىلدى.

قىلىچ ئۇچى جىجاپ ماڭغان يەردىن قانلىق سىزىق پەيدا بولدى. خېنيا سايىت مىت قىلمىدى، شىڭ ئوفىتسېرى يېڭىنىڭ ئارىسىدىن يىڭنە چىقىرىپ خېنيا سايىتنىڭ پۇتىنىڭ بارمىقىدىكى تىرنىقى ئاستىغا سانجىدى، تىرناق ئۇچىدىن جىرتىلداپ قان ئېتىلىپ چىقتى. خېنيا سايىت قاتتىق بىر ۋارقىراپ ئېسىگە كەلدى. ئۇنىڭ ئاغرىق ئازابىدىن تولا ۋارقىراپ كاناي پەردىسى يىرتىلىپ، ئاۋازى بوغۇلۇپ كەتكەنىدى. شىڭ ئوفىتسېرى كالدىرلىدى، نىياز ئىبراھىم ئۇنى ئۇيغۇرچە ئۆرۈدى:

— قاچقۇنلار ساڭا قانچىلىك ئالتۇن بېرىشكە ۋەدە قىلغان بولسا، بىز شۇنىڭغا ئىككى ھەسسە قوشۇپ بېرەيلى، بىزگە دەپ بەر، ئۇلارنى نەگە يوشۇردۇڭ؟

خېنيا سايىت كۆزىنىمۇ، ئاغزىنىمۇ ئاچمىدى. شىڭ ئوفىتسېرى يەنە كالدىرلىدى، نىياز ئىبراھىم تۇڭچى ئەگىشىپ ئۆرۈدى:

— بۇ ساڭا بەك ئوڭ كەلگەن پۇرسەت، ياخشىلىقچە دە، بولمىسا، بۇنىڭدىنمۇ بەتتەر قىينىلىپ ئۆلۈپ تۈگەيسەن. بىزدە ئوتتۇز ئالتە ھىيلە- مىكىر دەستۇرى بار، سەن ئۆلسەڭمۇ ھەر باب بىلەن ئۇلارنى قولغا چۈشۈرمەي قويمايمىز.

خېنيا سايىتتىن ئۈن چىقمىدى. شىڭ ئوفىتسېرى سىم قامچىدىن بىر تال ئىنچىكە سىمنى ئايرىپ ئوتتا قىزىتىپ، قىزىل سىزىقتەك بولغان سىمنى خېنيا سايىتنىڭ زەكىرىنى ئالدىرىماستىن تۈتۈپ تۆشۈكىدىن تىقتى. ۋاژىلداپ كاۋاپ ھىدى بىلەن تەڭ ئاق ھور كۆتۈرۈلدى. خېنيا سايىت قاتتىق يۇلقۇنۇپ، تولغىنىپ ۋارقىراش بىلەن زەكىرىدىن قان ئارىلاش سۈيدۈك ئېتىلىپ چىقىپ شىڭ ئوفىتسېرىنىڭ يۈز- كۆزىگە چاچرىدى. ئورۇس ئوفىتسېرى قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ، شىڭ ئوفىتسېرىنىڭ باش- كۆزىگە قاراپ تېلىقىپ كۆزىدىن ياش چىقىپ كەتتى. خېنيا سايىت يەنە ھوشىدىن كەتتى. بىر ئاتلىق چېرىك دەريا تەرەپتىن قارا تەرگە چۆمۈپ ھاسىراپ كېلىپ دوكلات قىلدى:

— توڭگانلار يەنە يەكەننى قورشاپ ھۇجۇم قىپتۇ .

ئورۇس ئوفىتسېرىنىڭ كۆلۈۋاتقان مولۇن تەلەتى دەرھال ئۆڭدى ، ئۇ رۇسچە كالدىرلاپ ۋارقىرىدى . شىڭ ئوفىتسېرى يۈزىدىكى قانلىق سۆيدۆكنى سۈرتۈپ ئورۇس ئوفىتسېرىغا پىچىرلىدى ، ئورۇس ئوفىتسېرى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماي كالدىرلاپ ۋارقىراپ چېدىرغا ماڭدى . پۈتۈن ئورۇس ئەسكەرلىرى كالدىرلاشقانچە قوزغىلىپ ئاتلىرىغا مىندى . ئورۇس ئوفىتسېرى چېدىر ئالدىغا بېرىپ بولۇپ يەنە كەينىگە ياندى ـ دە ، تاپانچىسىنى چىقىرىپ ھوشسىز ساڭگىلاپ تۇرغان خېنىيا سايىتقا توغرىلىۋىدى ، شىڭ ئوفىتسېرى دەرھال ئۇنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى . ئورۇس ئوفىتسېرى ئۇنى ئىتتى سىلكىگەندەك سىلكىۋېتىپ ، تاپانچىسىنى تەڭلەپ بىردەم تۇرۇپ قېلىپ ئوق چىقارماي يەنە قېپىغا سېلىپ چېدىرغا كىردى . شىڭ چېرىكى خۇشاللىقىدىن ئۆز چېرىكلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ۋارقىرىدى . چېرىكلەر پۈتۈن ئات ، كالا ، تۆگە ھەممىسىنى قورۇقتىن دەريا تەرەپكە ھەيدەپ ماڭدى . بىرقانچە ئات ، تۆگە قاڭقىپ توپتىن قېچىپ بۆرە ئېغىزى تەرەپكە قېچىپ كەتتى . بىرقانچە ئورۇس ئەسكەرلىرى ئاتلارنى قوغلاپ بىردەم مېڭىپ ئۆز سېپىگە قايتىپ كەلدى . شىڭ چېرىكلىرى مال ـ چارۋىلارنى دەريا بويلاپ ھەيدەپ يەكەن تەرەپكە ماڭدى . ئاتلىق ئورۇسلار قورۇقنىڭ ھەممە يېرىگە ئوت قويدى . قۇرۇغان شاخ ، ئوت ـ سامان ، بېدە ، كەندىر ، پاختا ، تېرە ، باغ ، توغراق ، چىتلارغا ئوت تاشلاندى . ھەممە يەر پاراسلاپ كۆيۈشكە باشلىدى . پەقەت خېنىيا سايىت ئېسىلغان توغراقلا ساق قالدى . ئاستىغا مەخپىي گەمە ياسالغان غازاتچىلار يوشۇرۇنغان مىڭ يىللىق قېرى توغراق غايەت زور مەشئەلدەك ھەممىدىن شىددەتلىك كۆيۈشكە باشلىدى . مىڭلىغان قۇش چاڭگىسى پاراسلاپ كۆيۈپ ، قۇشلار ئېچىنىشلىق چىرقىرىشىپ مەگدەپ ئۇچۇشتى . بىرقانچە قۇشقاچ ئۇچۇپ چىقىپ چاڭگىسىنى ئايلىنىۋىدى ، قانىتىغا ئوت تۇتىشىپ چالمىدەك يەرگە چۈشتى . پۈتۈن قورۇق ئوت دېڭىزىغا ئايلاندى .

ئوت دېڭىزى ئىچىدە خالىي توغراقتا قانلىق تۇلۇمدەك ساڭگىلاپ تۇرغان ھوشسىز خېنىيا سايىت بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدى . سىم ـ سىم يامغۇر تىمشىپ تۇرغان ئاسماندا ئۈچ ئايروپىلان يەنە پەيدا بولۇپ ، دەريا بويلاپ پەس ئۇچۇپ يەكەن تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقان چېرىكلەرنى قورۇقداپ ئۇچۇپ كەتتى . ئىككى ئوفىتسېر خېنىيا سايىتقا بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ئاتلىرىغا قامچا ئۇرۇپ يولىغا راۋان بولدى . بىر توپ مۇلازىم ، يانداقچى چېرىكلەر ئانىسىغا ئەگەشكەن لالما كۈچۈكلەردەك ئەگىشىپ ئات سالدى . جەننەتتەك كېچە ـ كۈندۈز مېۋە ، قوغۇن پۇرىقى تارىلىپ تۇرىدىغان قورۇق دوزاخقا ئايلىنىپ كۆيۈپ ، يۈك ـ تېرە كۆيۈكىدىن تارالغان سېسىق ھىد بىلەن تولدى .

قېرى توغراق پاراسلاپ كۆيۈپ ، غايەت ئېگىز تام ئۆرۈلگەندەك يەنە ئوت ئىچىگە يىقىلدى . پەقەت بۇ دوزاخ ئىچىدە خېنىيا سايىت ئېسىلغان توغراقلا ئوت تۇتاشمىدى .

ئونىنچى باب

خېنيا سايىت ئىسسىق ھۆللەنگەن يۇمشاق ماتانىڭ چېكىسىگە ، قاش ـ قاپاقلىرىغا تېگىشى بىلەن كۆزىنى ئېچىپ ، ئۆزىنىڭ چىلىق ـ چىلىق تەرلەپ يۇمشاق ئورۇندا ياتقانلىقىنى بىلىپ ئېسىگە كەلدى . ئۇنىڭ پۈتۈن ئەزايى كۆيۇشۇپ ئوت كەتكەندەك ئاغرىيتتى . ئىككى قولى مىدىرلىمايتتى . زەكىرى ۋە ئۇنىڭ ئەترابى ئىششىپ قىسىلچىقىغا پاتماي كەتكەن بولۇپ ، قان ئارىلاش سۈيدۈك توختىماي تېمىشىپ ، سۈيدۈك يولىغا ھېلىمۇ سىم تىقىلىۋاتقاندەك لوقۇلداپ ئاغرىيتتى . خېنيا سايىت زەھەردەك ئاغرىققا ، كۆيۇشۇپ ئېچىشىشقا چىدىماي تولغىنىپ ۋارقىرىدى ، ئاغزىدىن ئاچچىق بۇس چىقىپ تارالدى .

— چىدىسىلا خېنيا سايىتكا ، چىدىسىلا .

ئۇ سىلىق ، يېقىملىق ، يۇمشاق تونۇش ئاۋازنى ئېسىگە ئالالماي كۆزىنى تەستە ئاچتى . ساقالسىز ئاق پىشماق ، كۈلۈپ تۇرىدىغان چىراي شۇنچە تونۇش ئىدى ، ئەمما ئېسىگە ئالالمىدى . ئۇ كۆزىنى يۇمۇپ ئويلىدى . شۇنچە تونۇش چىراي ، پات ـ پات كۆرۈشۈپ تۇرىدۇ ، كىم بولغىيدى ؟

— كىندىكىنىڭ يۇقىرى تەرىپىنى قىرقىلمىغان قارا پاقلاندىن ئۇچىنىڭ تېرىسى بىلەن ، كىندىكىنىڭ تۆۋەن تەرىپىنى تۆت ئوغلاق تېرىسى بىلەن ، ئىككى قوللىرىنى ئىككى ئوغلاق تېرىسى بىلەن يۆگەپ تېرىگە ئالدىم ، ئاكا . بەدەندىكى پۈتۈن ئىششىق ، زەرداپنى ئالدۇ . تەر قۇرۇغاندىن كېيىن مىدىرلىسىلا ، شامال تېگىپ قالسا

بولمايدۇ .
خېنيا سايىت گەپ قىلىش ئۈچۈن ئاغزىنى شۇنچە كۆچەپ ئاچسىمۇ ، ئاغزىغا زەھەردەك شور توپا كەپلىشىپ قالغاندەك گەپ چىقىرالمىدى .

ئۇنىڭ ئاغزىغا ئىسسىق سۇ تېمىتىلدى . ئۇ قېقىلىپ يۆتىلىپ يۈرۈپ ئاغزىغا تولۇپ قالغان قاننى تەستە تۈكۈردى . بۇرنىدىن بىر مۇنچە قان قەقەچلىرى چىقىپ ، ئاغزى ـ بۇرنى ، بوغۇزى يېنىكلەپ ، دىماغلىرىدىن ھاۋا ئۆتۈشۈپ ، مېڭىسى خېلى سەگىپ قالدى . ئۇ كۆزىنى ئېچىپ مۇلايىم كۈلۈمسىرەپ ، يۇمشاق گەپ قىلىدىغان مېھرىبان ئادەمگە قايتا ـ قايتا ئۇزاق سىنچىلاپ قارىدى ، ئەمما زادىلا ئېسىگە ئالالمىدى .

— مېنى تونۇيالمايۋاتامدىلا ـ ھە ، بىچارە ئاكا . بەك چېچەن ئادەمتىلە ، ياۋۇز ئورۇسلار شۇنچىۋالا ئۇرغان بارمۇ ئەمدى . يەيدىغان رىزقىلىرى تۈگىمەپتىكەن . ئاللا دىلىمغا سالدىمۇ بىرىپ قاپتىمەن ، سەل ھايالىلىشىپ بارغان بولسام ئۆلگۈرمەيدىكەنمەن . سىلىنى ئەكېلىپ ئاۋۋال كالا ، قوي ، ئۆچكىلەرنى قويماي سېغىپ ، تەگلىنى سۈتكە تولدۇرۇپ ئالتە ئاش پىشىم سۈتكە چىلىدىم ، ئاندىن پاقلان ، ئوغلاقلارنى سويۇپ تېرىگە ئالدىم . سۈت بىلەن تېرە تاياقنىڭ زەھىرىنى ئالىدۇ . مانا ئەمدى ئوبدان بولۇپ قالدىلا .

— مەن... مەن... نە... دە ؟... بىلەلمىدىم...

— سىلى ھازىر قالماقدۆڭدىكى راخمىناخۇن قالماقنىڭ ئۆيىدە... مەن راخمىناخۇن . سەيشەنبە كەچتە ئەمدى خۇپتەننى ئوقۇپ بولۇپ ، جايناماز ئۈستىدە كۆزۈم ئۇيقۇغا كېتىپتىكەن . بالىلار يۈگۈرۈپ كىرىپ ئويغاتتى . ھە ، نېمە بالا بولدى دېسەم ، «توقايلىق تەرەپتە ناھايىتى غول غوۋغا بولۇپ كەتتى ، ئىتلار بەك قاۋاپ كەتتى » دېيىشىدۇ . «جىم ! ماكانىڭغا كىرىپ يېتىش ، ھازىر يېغىلىق بولۇۋاتقاندىكىن ، توقايلىققا چېرىك كەلگەن ئوخشايدۇ ، ھېچكىم تالاغا چىقمىسۇن » دېدىم . خوتۇن ـ بالىلىرىم قورقۇپ جىم بولۇشتى . ئۇيقۇم قېچىپ ئەنسىرەپ تۇرسام ، ئورۇسنىڭ

ئايروپىلانلىرى ئۆگزىنى تېشىۋەتكۇدەك ۋارقىراپ ئۇچۇپ يىراقلىدى. كېيىن توقايلىق تەرەپتىن گۇمبۇرلىگەن ئاۋازلار توختىماي كەلدى. ئاخىر ئىچىمگە ئەنسىزلىك چۇشۇپ ئىشىك ئالدىدىكى ئېگىز توغراقتا چىقىپ توقايلىق تەرەپكە سەگىرەپ باقسام، يانغىن ھەتتا بىر كۆلۈك يولدىكى بىزنىڭ قالماقدۆڭ تەۋەسىنىمۇ يورۇتۇۋېتىپتۇ. ئەنسىرەپ بىر ئۇخلىمىدىم. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن قارىسام، توقايلىق قاپقارا كۆلگە ئايلىنىپتۇ، يىراقتا سىلىنىڭ قورۇقلا دەل ـ دەرىخى بىلەن پۈلتىيىپ چىقىپ قاپتۇ. ھەر نېمە بولسا خۇداغا شۈكۈر، خېنىيا سايىت باي تىنچلىق ئوخشايدۇ، دېدىم. ھېلى بېرىپ ھال ـ ئەھۋال سوراپ كېلەي دەپ بولغۇچە پېشىن بوپتۇ. ئەمدى ماڭاي دەپ تەمشىلىپ تۇرسام، قورۇقتىنمۇ ئوت ـ ئىس كۆتۈرۈلدى. كۆڭلۈم بىر شۇملۇقنى سېزىپ، توختى بەگ بىلەن تۇرغۇن قارىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئاتنى توقۇشقا ئۇلگۇرمەي ياۋىداق مىنىپ بېرىپ قارىساق، مەھەللە ـ كوي، دەل ـ دەرەخلىرىڭلار كۆيۈپ تۈگىگەندە ئاران بېرىپتىمىز. سىلى بىر تۈپ توغراقتا قىپيالىڭاچ ئېسىقلىق تۇرۇپتىلا. سىلىنى ئاسماقتىن چۇشۇرۇپ ئۇچامدىكى تونغا يۆگەپ تېڭىشىسام تىنىقلىرى بار ئىكەن. ئۆيگە ئېلىپ كېلىپ كېچىنىڭياغى ئۇخلىماي ئەجىر ئەمگەك قىلىۋىدۇق، ئاۋىلەن خۇدا، ئاندىن قالسا ئۆزلىرىنىڭ بەختى ـ تەلەيلىرى بار ئىكەن، يەيدىغان رىزقىلىرى بار ئىكەن، ساقىيىپ قالدىلا...

— رەھمەت راخمىناخۇن، ماڭا قىلغان ياخشىلىقىڭلار ئۇچۇن خۇدا سىلىگە مىڭ ياخشىلىق بەرگەي...

خېنىيا سايىت بىر خىجىللىق ئىچىدە قالدى. «ۋاي خۇدايىم، ما خىجالەتچىلىكنى كۆر... چېرىكلەرنىڭ سىم قامچا قىيناقلىرىدىن بەتتەر قىينالدىم ئەمدى، — دېگەن خىيال بىلەن دېمى ئىچىگە چۇشۇپ كۆزىنى يۇمدى، — تەقدىرنىڭ چاقى ئۇيان چۆرگىلەپ، بۇيان چۆرگىلەپ خېنىيا سايىتنىڭ قېنىنى راخمان قالماق قۇتقۇزۇۋالىدىغان كۈنگە قالغىنىمنى كۆر ئەمدى. مەندىن قانداق

كىبىر - تەمەننا ئۆتتى، ئاللا ئۆزۈڭ كەچۈرگەيسەن، ئەجەبمۇ تەڭلىكتە قالدىم… مېنى بۇ ئادەمنىڭ قولى بىلەن ئەمەس، بىرەر ئىتنىڭ چىشى بىلەن قۇتقۇزغان بولساڭمۇ بۇنداق تەڭلىك، خىجالەتچىلىككە قالمىغان بولار ئىدىم…»

راخمان قالماقنىڭ بۇ دەرگاھلىققا پەيدا بولغىنىغا ئون يىلدەك بولغان بولۇپ، ئۇ تەكلىماكاننىڭ ئىچكىرىسىدىكى ئادەم بېرىشتىن قورقىدىغان، ياۋا توڭگۇز مىغىلداپ كەتكەن قالماقدۆڭدە ماكانلاشقانىدى . ئۇ شۇ يەردە ياۋا توڭگۇز، تۇلكە، جەرەن ئوۋلاپ، يۇرتقا ئوتۇن ئېلىپ كىرىپ سېتىپ بالا - چاقىلىرى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ يۈردى . ئۇ قالماقدۆڭگە ماكانلاشقان بولغاچقا يۇرت، مەھەللە ئۇنى راخمان قالماق دەپ ئاتىۋالغانىدى . ئۇ خەققە ھېلى خانئېرىقلىق دېسە، يەنە بىرىگە تېرىملىق دەپ راست گەپ قىلماي يۈرگەچكە، خەق دەسلەپ ئۇنى يۇرت - نەسەبىنىڭ، تېگى - تەكتىنىڭ تايىنى يوق قالماق ئىكەن دەپ يۈردى. ئادەم ئاياغ باسمايدىغان يىرتقۇچ ھايۋانلار ماكانىدا نېمە ئىش قىلىسەن، دەپ سورىسا، مەن يۇرتۇمدىن كۆڭلۈم قاتتىق ئازار يەپ ئادەملەردىن بىزار بولۇپ، يۇرتۇمدىن قېچىپ چىققانمەن، دەپ بىرمۇنچە يالغاننى توقۇيتتى .

ئادەملەرمۇ يامان، ئۇنداق دەپ، مۇنداق قىلىپ يۈرۈپ ئۇنىڭ ئەسلىدە راست خانئېرىقلىق كالا ئوغرىسى ئىكەنلىكىنى، بىر قېتىم پەيزاۋات، قىزىلبۇيىدىن ئوتتۇز كالىنى ئوغرىلاپ، سېرىقبۇيىنىڭ بازىرىغا پايپاق كىيدۈرۈپ ئاپىرىپ ساتقاندا تۇتۇلۇپ قالغانلىقىنى، يۇرتتىكى ئىزا - ئاھانەتكە چىدىماي، مەكىت تەۋەسىگە قېچىپ كېلىپ، كېيىن ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي تەكلىماكان توغراقلىقىنىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى قالماقدۆڭ دېگەن يەرگە كەلگەنلىكىنى بىلدى . باشتا يۇرتتىكىلەر ئۇنىڭغا مال - چارۋىسىنى باققىلى بەرگەچكە ھال - كۈنى خېلى ئوبدان ئۆتكەنىدى، كېيىن خەقلەر مال - چارۋىسىنى ئۇنىڭغا باقتۇرمايدىغان بولدى . چۈنكى، مال - چارۋا ئۇنىڭ قولىدا ئايىنىمىدى، ھېلى بۆرە يەپ كەتتى، يىتىپ

كەتتى ، ئۆلۈپ كەتتى دەپ مالنى يەۋېلىپ تېرىسىنى كۆرسىتىپ خەقنى ئالدىدى . شۇنىڭدىن كېيىن يازدا باللىرى بىلەن ئوتۇنچىلىق قىلىپ ، ئېشەكتە ئوتۇن توشۇپ مەكىت بازىرى ، تۈمەنتال بازىرىدا ئوتۇن ساتتى . كۈزدىن باشلاپ تۈلكە ، بۆرە ، توشقان ، جەرەن ، قىرغاۋۇل ئوۋلاپ ، مەھەللە بازارلىرىغا ئوۋ گۆشلىرى ، تۈلكە ، بۆرە تېرىسى ئاپىرىپ سېتىپ ھال ـ كۈنى ئوبدانلا ياخشىلىنىپ خېلى مال ـ چارۋىلىق بولۇپ قالدى . مەكىت ، يەكەن ، مارالبېشى تەۋەسىدىن ئۇنىڭغا بۆرە ئوشۇقى بۇيرۇتىدىغانلار ناھايىتى جىق ئىدى . خەق بۆرە ئوشۇقىنى بوينىغا تۇمار قىلىپ ئېسىۋالسا ، ئۆزىنى ھەرخىل بالا ـ قازادىن ساقلايدۇ ، بۆرە ئوشۇقى ئادەمگە ئامەت ، بەخت ـ تەلەي ئېلىپ كېلىدۇ ، دەپ ئەقىدە قىلىشاتتى . قىمارۋازلار قىمار ئوينىغاندا ئوڭ قولىنىڭ بېغىشىغا بۆرە ئوشۇقى تېڭىپ ئوينايتتى ، مۇشۇنداق ئوينىسا كۆپ ئۇتۇۋالاتتى . قىزلار بويىغا يەتكەندە ، باي ئائىلىلەر ئىزدەپ ـ سوراپ يۈرۈپ كۆپ پۇلغا بۆرە ئوشۇقى سېتىۋېلىپ ، قىزىمىزنىڭ بەختى ئېچىلسۇن دەپ بۆرە ئوشۇقىنى قىزلارنىڭ باغىرداقىغا تىكىپ بېرەتتى . مۇشۇنداق ئەقىدە بولغاچقا ، بۆرە ئوۋلايدىغان ئوۋچىلار كۆپىيىپ كېتىپ ، جاڭگالدا بۆرە نەسلى قۇرۇپ ، بۆرىنى كەمدىن ـ كەم ئوۋلايدىغان بولدى . دەسلەپ بۆرىنىڭ بىر ئوشۇقى ئىككى چارەك بۇغدايغا سېتىلغان بولسا ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۆرىنىڭ بىر ئوشۇقى بىر تىللاغا چىقتى . راخمان قالماق كېيىنچە كېيىكنىڭ ، ئۆچكىنىڭ ، تۈلكىنىڭ ئوشۇقىنى بۆرە ئوشۇقىدەك قىلىپ ياساپ سېتىپ جىق پۇل تاپقانىدى . كېيىن خەق ئۇنى بىلىپ قېلىپ راخمان قالماقنى ئۇرۇپ پۇللىرىنى ئېلىۋېلىپ ، ئۇنىڭ بىلەن ئېلىم ـ بېرىم قىلمايدىغان بولدى . كېيىن راخمان قالماق باللىرى بىلەن توقايلىققا تولا ئوغرىلىققا كېلىپ خېنيا سايىتقا ئارام بەرمىدى . ھە دېسىلا قويلارنى ، بىرەر يېرىم كالىنى ئوغرىلاپ قېچىپ كېتەتتى . خېنيا سايىت ئىز ـ ئىزلاپ يۈرۈپ راخمان قالماقنى تۆت قېتىم تۇتۇۋالدى . تۆتىنچى قېتىمدا چىرايلىقچە گەپ

قىلدى :

— يەيدىغان نېمەڭلار تۈگىسە چىرايلىق دېسەڭلا ، مەن بەرسەم . بۇنداق قىلماڭلا ، ھالال ياشاڭلا ، — دەپ بىر ئېشەك ، بىر ئات ، ئون بىر قوي ، سەككىز چارەك قوناق ، بەش چارەك بۇغداي بېرىپ يولغا سالدى .

راخمان قالماق جاھاندىكى ھەممە تاتلىق ياغلىما ، چىرايلىق گەپلەرنى قىلىپ ۋەدە بېرىپ كەتتى . ئۇ يىلدىن - يىلغا بېيىپ خېلى مال - ۋارانلىق بولۇپ قالدى ، ئەمما قولى ئەگرىلىكنى زادىلا تاشلىماي ، خېنىيا سايىتنىڭ مال - چارۋىسىنى پات - پات ئوغرىلاپ تۇردى ، ئوغرىلىق جەريانىدا بىرمۇنچە ئىتلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى . خېنىيا سايىت ئالتىنچى قېتىم تۇتۇۋالغاندا ، بۇ قېتىم يەنە ئوغرىلىق قىلىپ تۇتۇلۇپ قالسام ئوڭ قولۇمنى چانىۋەتسىلە ، دەپ ۋەدە بېرىپ تۇرۇۋالدى . ۋەدە بېرىپ ئۈچ ئايدىن كېيىنلا ئىككى ئاتنى ئوغرىلاپ تۇتۇلۇپ قالدى . خېنىيا سايىت بۇ يۈزى قېلىن ، ئاغزى يۇمشاق ئادەمگە گەپ قىلغۇچىلىكى قالمىدى دەپ گەپ قىلماستىن ، ئوڭ قولىنىڭ بارمىقىنى جىگدە كۆتىكىگە قويۇپ چانىۋېتىپ ، ئاتلارنىمۇ بېرىۋېتىپ گەپ قىلماي كەتتى . مانا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ راخمان قالماقنى كۆرمىدى . راخمان قالماق قولى چانالغاندا ۋايجانلاپ يىغلاپ ، ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان خېنىيا سايىتنىڭ ئارقىسىدىن ۋارقىرىدى :

— ئوبدان خېنىيا سايىتكا ، مەن كۆنۈپ قاپتىمەن . مەن ھازىر ئوغرىلىقنى يوقسۇزلۇقتىن ئەمەس ، كۆنۈپ قالغانلىقتىن قىلىۋاتىمەن . بايلىقتا سىلىگە يەتمىسەممۇ خېلى مال - چارۋام بار… ئەمما ، خۇمار بولۇپ قالغاندىكىن پات - پات شۇنى قىلمىسام سەۋدايى بولۇپ قالىدىكەنمەن… بۇنىڭدىن كېيىن چىدىيالمىسام يەنە ئوغرىلايمەن ، جىق ئالماي ئازراق ئېلىپ خۇمارىمنى بېسىۋالاي… بىرەر - يېرىمنى مەن ئوغرىلىغانغا سىلىنىڭ مويلىرى تەۋرەپ قالماس… مەن چىدىيالمايدىكەنمەن…

خېنىيا سايىت چېپىپ كېتىۋاتقان ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ

قايتىپ كەلدى ، قان توختىمىغان قولىنى چاترىقىغا قىسىۋېلىپ تولغىنىپ يۇمىلاۋاتقان راخمان قالماقنىڭ كېسىلگەن بارمىقىنىڭ ئىزىغا قويىنىدىن ئايرىمايدىغان تۇخۇمدىن سەل چوڭ غول قاپاقتىن ئۇندەك يۇمشاق قارا قوناق پوخىقىنى تۆكۈپ چىڭ باستى . قان شۇ ھامان توختىدى . خېنيا سايىت ئۇنىڭ قولىنى تېڭىپ قويۇپ كەتتى . باش - كۆزى قارا تەرگە چۆمگەن راخمان قالماق ئۇندىمەي جىم تۇردى .

شۇنىڭدىن كېيىن پات - پات بىرەر كالا ، بىرەر قوي يوقىلىپ تۇردى ، خېنيا سايىت بۇنىڭغا كۆز سالماي يۈرىۋەردى ، ئۇنىڭ يۈزىگە قاراشتىن ئۆزى خىجىل بولاتتى . لېكىن ، يۈزى قېلىن ئادەم باشقا بولىدىكەن . بىر قېتىم چاتقاللىق ئىچىدە خېنيا سايىتنىڭ ئەمدىلا موزايلىغان بىر كالىسىنى ھەيدەپ ماڭغان يەردە خېنيا سايىت ئۇنىڭ بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى .

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم خېنيا سايىتكا ، ئۇبدان تۇرۇۋاتامدىلا ، ئەتىيازدا جاڭگالدا سۈت - قېتىق بولمىسا بولمايدىكەن ، سۈت - قېتىقنى سىلىلا ئىچىۋەرمىسىلە ، بىزدەك مۇساپىرلارمۇ ئىچەيلى ، — دەپ تاتلىق گەپ بىلەن ھىجايدى راخمان قالماق . خېنيا سايىت خىجىل بولۇپ ، ئۇنىڭ ھىجىيىپ تۇرغان چىرايىغا تىكىلىپ قارىيالماي قالدى . يائاللا ، يۈزى قېلىن ئادەم دېگەن ئاللا ياراتقان باشقا بىر ئىقلىمكەن ، نومۇس دېگەن نەرسە بولمىسا ياشىماق ئەجەبمۇ ئاسانكەن . ھازىر ئۇ ئوغرىمۇ ، مەنمۇ دېگۈم كېلىدۇ . ئۇ ئىزا تارتماي سالام قىلسا مېنىڭ نومۇس قىلغىنىمنى كۆرمەمدىغان .

— سۈت - قېتىقنى ئىچ ، كالىنى سېتىۋەتمە ھەم ئۆلتۈرۈۋەتمە ، بەك ئاقلىق ھەم ئايىغى يارىشىدىغان كالا . ئۇبدان باق...

خېنيا سايىت شۇ سۆزنى دېگۈچىمۇ ئۇنىڭ مۈلايىم كۈلۈمسىرەپ تۇرغان يۈزىگە قارىيالمىدى .

— رەھمەت باي ئاكا ، ماڭا بىرنى بەرسىلە خۇدايىم سىلىگە

مىڭنى بىرەر ... — دەپ يۇمشاق كۈلۈپ قالدى راخمان قالماق.
— يا پەرۋەردىگارا، ئەجەبمۇ قىنى بۇزۇق داپ يۇز مەخلۇقكەنا. توۋا دىدىم، كۈلمىدىم، كۆرمىدىم، ئاڭلىمىدىم، بۇنداق خۇي - پەيلنى مىنىڭ پۇشتى - جەمەتىمگە بەرمىگەيسەن.
خىنيا سايىت شۇنداق دەپ كىتىپ قالغانىدى...

* * *

— خىنيا سايىتكا، باللار كۆك كەپتەر باچكىسى پىشۇرۇپتۇ، پاتراق مادارلىرىغا كىلىلا، گۆشىنى يەپ، سۇيىنى ئىچىسلە... — راخمان قالماقنىڭ يۇمشاق، كۆيۈمچان تەلەپپۇزى خىنيا سايىتنى خىيالدىن ئويغاتتى. ئۇ چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ يەنە ۋايجانلاپ ئىزىغا ئولتۇردى.
— ھەممىسى كۆيۈپ تۈگەپتۇ، مال - چارۋىلارنىڭ ھەممىنى چىرىكلەر ئىلىپ كىتىپتۇ. ئۇ يەرگە بارسىلا بىر ئاغرىقلىرى ئىككى بولۇپ ئىچلىرى سىيرىلىدۇ. كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان توقايلىقتا بىرىپ نىمە قىلىدىلا، بارمىسىلا، يا ئاتتا ئولتۇرالمايدىلا، ئۇ يەردە ھىچنىمە قالماپتۇ، — دىدى راخمان قالماق چەكسىز كۆيۈنۈش بىلەن، — سىلىنىڭ بالا - چاقىغا خەۋەر سالغىلى ئوغلۇمنى يۇرتقا ماڭدۇردۇم، خۇدا خالىسا ئەتە كىلىدۇ، سىلى ھىچبولمىسا ئۈچ كۈن مىدىر - سىدىر قىلماي ياتسىلا، بولمىسا، ئۈزۈلۈپ قالىدىلا...
— ياق... ياق... ئاتتا ئولتۇرالمايمەن، ھارۋاڭنى قوش، ھارۋىدا ياتقۇزۇپ ئىلىپ بار... مەن بارمىسام بولمايدۇ...
ئات ھارۋا تەييار بولۇپ كىگىز ئۈستىگە سەگاز كۆرپە، تاۋار يوتقان سىلىنىپ خىنيا سايىت ياتقۇزۇلدى. خىنيا سايىت راخمان قالماقنىڭ ئۈنىمىغىنىغا قارىماي ئۇنى قالدۇرۇپ قويۇپ، سىگار سۆڭگەچ يىتىپ ھارۋىنى ھەيدەپ توقايلىققا قاراپ ماڭدى. ئىس - تۈتەك بىلەن كۈلگە تولغان ئىگىز - پەس يولدا ھارۋا ھەربىر

سىلكىنسە خېنيا سايىت بىر قېتىم ۋايساپ، تولغاپ كېتەتتى. ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى تۈكلەر بىلەن سىلاپ، يۇمشاق ئاق خام بىلەن شاقىداپ تېڭىلغان، ئۈستىدە كىچىك كەلسىمۇ راخمان قالماقنىڭ تونى، بېشىدا راخمان قالماق كىيىشكە چىدىماي ساقلاۋاتقان قەشقەرنىڭ كەمچەت تۇمىقى بار ئىدى. قارا سايغا ئايلانغان توقايلىقنىڭ توشقان ئاياغ چىغىر يولىدا ئات شۇنچە تېز چاپسىمۇ، خېنيا سايىتقا ماڭمايۋاتقاندەك تۇيۇلدى، قورۇقتا ئاز قالغان بىر پاكار دۆڭگە يېقىن يەردە، هارۋىنىڭ چاقى كاتاڭدىن قاڭقىپ قېقىلىپ كېتىپ چاق بىلەن ئوق بىراقلا سۇنۇپ، ئات مۇدۇرۇپ تىزلىنىپ قالدى. خېنيا سايىت ئاغرىق ئازابىدىن بىردەم قاقشاپ يۇمىلىغاندىن كېيىن، ئاستا ئۆمىلەپ ئورنىدىن تۇردى، پاچاقلىرىنى ئاچىماق توغراقتەك كېرىپ قوزغالدى، زەكىرىدىن باشلانغان چىدىغۇسىز ئاغرىق مېڭىسىگە بىگىز تىققاندەك كىرىپ جېنىنى قاقشاتتى. ئۇ ئىككىنچى قەدەمنى باسقاندا ئۇنچىۋالا ئاغرىپ كەتمىدى. قولى ئېششىق بولسىمۇ ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۇتالىدى، ئەمما ئەپلەشمەيتتى.

— ئاكا، مەن بولمايدۇ دېسەم ئۇنىمايدىلا...

ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولغان راخمان قالماقنى كۆرۈپ خېنيا سايىتنىڭ جان ـ ئىمانى چىقتى، ئەمما ئامالسىز قالغاندا ئۇنىڭ كەلگىنىگىمۇ خۇشال بولدى.

راخمان قالماق خېنيا سايىتنى ئۆزى مىنىپ كەلگەن توقۇقلۇق ئاتقا مىندۈرۈپ، ئۆزى هارۋىدىكى ئاتنى چىقىرىپ ياۋىداق مىنىپ قورۇققا يول ئالدى. خېنيا سايىت دەسلەپ ئاتقا مىنگەندە تىكەنلىك قوزۇققا ئولتۇرغاندەك ۋارقىراپ بىر ئۇنى ئاسمانغا، بىر ئۇنى يەرگە كىرىپ كەتتى، كېيىن كالپۇكىنى قاتتىق چىشلەپ چىداپ ئولتۇردى. سوكسوك بايتال ئۇنىڭ ئاغرىقىغا تېخىمۇ ئاغرىق قوشۇپ بىر ئاغرىقنى مىڭ قىلدى. ئۇ ئاران دېگەندە قورۇققا كەلدى.

كۆيۈپ كۆلگە ئايلانغان قورۇقنى كۆرۈپ خېنيا سايىت بىردەم

ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قالدى . ئۇ ئاغرىقنى ئۇنتۇغانىدى . ئۇ پۈتكۈل توقايلىق كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان چاغدا قورۇقنىڭلا قالغىنىغا خۇشالمۇ بولغانىدى ، ئەمما قورۇقنىڭمۇ كۆيۈپ كېتىشىنى بىلمەيتتى . راخمان قالماق ئۇنى يەم بىلەن ئاتتىن چۈشۈردى . خېنيا سايىت قىينىلىپ پۇتلىرىنى كېرىپ ، پەملەپ مېڭىپ كۆيۈپ بولالماي چالا چۈچۈل بولغان توغراق شاخلىرىنى تەستە ئاتلاپ ، قوقاسلارغا دەسسەپ يوغان توغراقنىڭ كۆيۈپ ئادەم بويىچىلىك قالغان گەۋدىسىگە يېتىپ كەلدى . بادىڭ توغراقنىڭ ھەممە يېرىدىن ھازىرمۇ سۇس ئىس كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى . خېنيا سايىت ئېڭىشىپ كەتكەن قوللىرىنى تەستە مىدىرلىتىپ كۈل ـ قوقاسنى تاتىلاشقا كىرىشتى . قوقاس ئۇنىڭ قوللىرىنى ئانچە كۆيدۈرمىدى . راخمان قالماق كۈل ـ قوقاسلارنى ھەمساتتا تاتىلاپ چىقىرىپ بولدى . خېنيا سايىت چالا كۆيگەن پور تۇۋاقنى يەم بىلەن تارتىۋدى ، چالا قوقاسلار يوغان دائىرىدە سەل قومۇرۇلۇپ قوزغىلىپ يەنە ئىزىغا ئولتۇردى . راخمان قالماق بىرلا سىلكىپ پور تۇۋاقنى كۆتۈردى . يوغان كامار ئېچىلىپ ، ئىچىدىن دىماغنى يارىدىغان ئاچچىق ئىس كۆتۈرۈلدى . خېنيا سايىت قاتتىق يۆتىلىپ ۋايساپ ، كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ كەتتى .

گەمە ئىچىدە ئۈچ ئادەم كىيىملىرى يىرتىلىپ تىتما بولغان ، مەيدىلىرىنى ، گەمە تاملىرىنى تاتىلىغان ، تارتىشقان ھالەتتە ياتاتتى . ئىككى چوڭ ياشلىق ئادەم ئوڭدىسىغا ياتاتتى ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ پۇلتىيىپ چانىقىدىن چىقىپ كېتەي دەپ قالغان ، چىشلىرى كىرىشكەن ، ئېغىز ـ بۇرنىدىن قان ساقىپ قېتىپ قالغانىدى . يۈزلىرى قاپقارا ئىستىن ئېسىلىپ كەتكەنىدى . قوللىرى گەمە تېمىدىكى ساناقسىز توغراق يىلتىزلىرىنى يۇلۇپ چىڭ سىقىمدىغان ، چىش ئاراشلىرىدىمۇ توغراق يىلتىزلىرى تۇراتتى . ياش بالا ئىچكىرى بۇلۇڭدا دۈم ياتاتتى .

— ئىس ئېلىپ كېتىپتۇ ، رەھمەتلىكلەرنى ، — دېدى راخمان قالماق .

خېنيا سايىت ياش بالىنى ئوڭدا قىلدى . بالا بۇلۇڭدىكى باش پاتقۇدەك يەرنى بىر غېرىچتىن ئوشۇقراق كولاپ ، يۈز ـ كۆزنى شۇ تۆشۈككە تىققانچە ياتقانىدى . ئورىچەكتىن سەل سۇ چىقىپ ، ئاستى لايلىنىپ قالغان بولۇپ ، بالىنىڭ يۈزى ، چىرايلىق ئاق داكا سەلــلــىسىنىڭ پېشانىسى تەرەپ لاي يۇققاندىن باشقا ھېچنېمە بولمىغانىدى . خېنيا سايىت ياش بالىنىڭ بەدىنىنىڭ ئىسسىقلىقىنى ھەم قېتىپ تارتىشىپ قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ ۋارقىرىۋەتتى :

— يــا پــانــاھ ، راخمان ، مــاۋۇ ياش بالىنىڭ جېنى باردەك قىلىدۇ…

راخمان كېلىپلا بالىنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقتى .

— راســتــكــەن ، تومۇرى سوقۇۋاتىدۇ ، — راخمان قالماق مــۈشۈكتەك چاققانلىقتا بالىنى يۇدۇپ گەمىدىن ئېلىپ چىقتى . خېنيا سايىت سۆرىلىپ ئارقىسىدىن چىقتى . ئۇلار بالىنى قورۇق بويىدىكى ئېقىن سۇغا ئېلىپ كېلىپ سۇغا تاشلىدى . سەللىسىنى ئېلىپ يۇزىدىكى لاينى يۇدى . سەللە ئېلىنىشى بىلەن تەڭلا ئۇزۇن ئىككى ئۆرۈمە چاچ چۇۋۇلۇپ چىقتى .

خېنيا سايىت بىلەن راخمان قالماق بىر ـ بىرىگە چەكچىيىپ قارىدى . راخمان قالماق بالىنىڭ تونىنى يېشىپ ئىچىدىكى مەخمەل جــىــلــتكە كۆڭلەكنى يېشىۋىدى ، بىر جۈپ ئالمىدەك كۆكسى كۆرۈندى . خېنيا سايىت دەرھال يېپىۋەتتى .

— يائاللا ، قىز بالىكەن ، — دەۋەتتى راخمان قالماق .

ئۇلار قىزنىڭ يۇمران يۈزىگە قايتىدىن سىنچىلاپ قارىدى . قىزنىڭ قىياقتەك قاش ، تۆكۈلۈپ تۇرغان كىرپىك ، تاتارغان ، ئەمما جۇلالاپ تۇرغان توغاچتەك مەڭزى ، ھەم يۇمۇلغان گىلاستەك سۈزۈك لەۋلىرى رىۋايەتلەردىكى سۈزۈك سۇ ئۈستىدە خاتىرجەم ئۈيقۇدا ياتقان ھۆر ـ پەرىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى . ئىككى ئەر ھەيران قالغىنىدىن زۇۋانى تۇتۇلۇپ تۇرۇپ قېلىشتى . قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن ، بىر چاغدا مۈزدەك سۇدا ئوڭدىسىغا لەيلەپ ياتقان قىز يېنىك ئىڭرىدى . ئىككى ئەر ئەندىكىپ ئېسىگە كېلىپ ، قىزنى

سۇدىن سۇزۇۋېلىپ چىقتى ۋە خېنىيا سايىتنى هارۋىدا ياتقۇزغاندا
ئېلىنىۋالغان يوتقان ـ كۆرپىنى كۇل ئۇستىگە سېلىپ ياتقۇزدى.
راخمان قالماق كۇل ئارىسىدىن خېنىيا سايىتنىڭ قاپقارا بولۇپ
ماكچىيىپ كەتكەن چۆگۈننى تېپىپ كېلىپ، ئوت يېقىپ چاي
قايناتتى. كۇل ئارىسىدىن بىر پۇچۇق تاۋاقنى تېپىپ چايقاپ،
قىزنىڭ بېشىنى يۆلەپ، قايناقسۇغا چىلانغان ماتادىن قىزنىڭ
ئېغىزىغا تېمىتتى. قىزنىڭ لەۋلىرى قىمىرلىدى، ئاندىن
ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، ئاستا ـ ئاستا ئۇزمەي ئىڭراشقا باشلىدى.
كۆن ئولتۇرارغا يېقىن قىز تولۇق هوشىغا كېلىپ كۆزىنى
ئاچتى، ئەتراپقا چەكچىيىپ قارىۋېتىپ يەنە كۆزىنى يۇمدى. راخمان
قالماق بەلبېغىغا تۈگۈۋالغان زاغرىنى ئۇۋاپ چۆگۈندە قاينىتىپ
ئۇماچ قىلدى. قىز پۇچۇق تاۋاقتا يېرىم ئۇماچنى ئىچىپ خېلىلا
جانلىنىپ قالدى. يانغا ئۆرۈلۈپ ئۇلارغا كەينىنى قىلىپ جىممىدە
ياتتى. قاياقتىن كەلدىكىن قورۇق ئەتراپىغا پادىدىن قاچقان ئۇچ
كالا، يەتتە تۆگە، بەش ئات پەيدا بولدى. بىر چاغدا سول ئارقا
پۇتى يوق بىر تايغانمۇ ئۇچ پۇتلۇق بولۇپ غىڭشىغان هالدا يېتىپ
كەلدى. خېنىيا سايىت بۇلارغا قاراپ هاڭۋېقىپ، ئۆزىنىڭ
ئاغرىقىنى ئۇنتۇغان هالدا ئولتۇرۇپ قالدى. هازىر ئۇنىڭ كاللىسى
قۇرۇق، گاراڭ بولۇپ قالغانىدى.
— قورۇق كۆيۈپ، چارپايلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان
بولسىلىمۇ، بەش تۇلۇم ئالتۇن بىلەن تولۇن ئايدەك قىزغا
ئېرىشتىلە، هېسابقا سۇندۇرغاندا يەنە ئۇتتۇرماپتىلا، — دېدى
راخمان قالماق.
خېنىيا سايىت ئۇن ـ تىنسىز هالدا راخمان قالماققا
ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق تىكىلىپ ئولتۇرۇپ كەتتى.
— هەممە ئىشتىن خەۋىرىم بار، ئاكا. جاهاندىكى ئىشلارنى
يالغۇز سىللا بىلمەيدىلا، مەنمۇ بىلىمەن. مەن سىلىنى ئۆزۈمچىلا
بىكاردىن ـ بىكار قۇتقۇزمىدىم، — دەپ هىجىيىپ ئورنىدىن تۇردى
راخمان قالماق.

— راخمان قالماق، — خېنىيا سايىت ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ ئۇنىڭ گېپىدىن ئالماق بولدى، ئەمما ئورنىدىن تۇرغان ھالەتتىمۇ ئۇنىڭغا تاقابىل كەلگۈدەك مادار ئۇنىڭ يا بىلىكىدە، يا پاچاقلىرىدا يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئاستا ئۆتكۈدەك قىلىپ دېدى:

— نامەردلىك قىلما، ھەممىمىز مۇسۇلمان. مەن بۇ ئامانەتنىڭ تېرىقتەك پۇچىقىغىمۇ چېقىلمايمەن. مېنىڭ مال - دۇنيايىم، قورۇق، چارۋا - ماللىرىمنىڭ زىيىنىغىمۇ ھېسابلىمايمەن. جېنىم تېنىمدە بولسا خەقنىڭ مال - چارۋىسىنى يۇرتۇمدىكى بىساتىم بىلەن ياندۇرغۇچىلىكىم بار. ھەر ئىككىمىز ئەل - يۇرتنىڭ ھۆرلۈكى ئۈچۈن توپلانغان بۇ قىممەتلىك ئامانەتكە چېقىلمايلى. مەن ساڭا ئۆزۈمنىڭ مال - دۇنياسىدىن ئون يامبۇ بېرەي، يەنە ئۆي، بۇغدايدىكى قىرىق مو باغ، قورۇ - جاي، سەكسەن مو تېرىلغۇ يېرىمنىمۇ بېرەي، نەپسىڭگە گول بولما... جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان، ئادەم مال - دۇنيا ئۈچۈنلا تۆرەلمەيدۇ، مۇشۇ زېمىن بولسا ھەممىسى بولىدۇ...

راخمان قالماق نىيىتىدىن ياندىغاندەك ئەمەس ئىدى.

— سەن مېنى نامەرد دېمە، مەن نامەرد ئەمەس، جاھان نامەرد. ھېلىغۇ ئاشۇ بايلىقىڭنى بېرىدىكەنسەن، توپلاڭچى قاچقۇنلارنىڭ بەش تۇلۇم ئالتۇنىنى بەرسەڭمۇ نىيىتىمدىن يانمايمەن. ئۇلار ماڭا مەكىتنىڭ بەگلىكىنى بەرمەكچى... كېيىن قەشقەرگە ۋالىي بولىمەن، ئۇ چاغدا ئالتۇن، يەر - زېمىن دېگەنلەر قانچىلىك ئويلىسام شۇنچىلىك بولىدۇ. ئەڭ مۇھىمى مېنى راخمان ئوغرى، راخمان قالماق دەپ كۆزگە ئىلماي يۇرتۇمغا پاتۇرمىغانلارغا ئۆزۈمنىڭ كىملىكىمنى كۆرسەتمىگۈچە ئىچىم بوشىمايدۇ، دەردىم چىقمايدۇ.

خېنىيا سايىت ئورنىدىن تۇردى، قىزىمۇ قاڭقىپ تۇرۇپ كەتتى. راخمان قالماق قولىغا قىلىچىنى ئېلىپ ئۈلگۈرگەنىدى. خىنىيا سايىت بىلەن قىز ئۇزاق تۇرالمىدى، مادارسىزلىقتىن يەنە ئولتۇرۇپ قالدى.

— بەش تۇلۇم ئالتۇننى ئاتقا ئارتىپ مېنى ساقلاپ تۇرغانلارغا تاپشۇرۇپ بېرىمەن... ياخشىلىقچە، چىرايلىقچە تۇرۇڭلار...

خېنيا سايىت بىر ئىسقىرتىۋىدى، ئۈچ پۈتلۈق تايغان راخمان قالماقچا ئېتىلدى. قالماق قىلىچىنى شىلتىپ ئىتنى يېقىن يولاتمىدى. بىردەم ئىت بىلەن ئالدىغا، كەينىگە دەسسەشكەندىن كېيىن، ئامالسىز ئېتىغا مىنىپ نامازشام قاراڭغۇسىدا ئېتىنى چاپتۇرۇپ كۆن چىقىشقا چىپىپ كەتتى.

خېنيا سايىت بىلەن قىز ئۈمىلەپ، دەلدۈگۈنۈپ دېگۈدەك گەمىدىكى بەش تۇلۇمنى تەستە سۆرەپ چىقىپ، قاڭقىپ كەلگەن ئىككى ئاتقا ئارتىپ بولغۇچە مىڭ ئۆلۈپ تىرىلدى. گەمىدىكى شېھىتلەر بىلەن خوشلىشىپ، تۇلۇم ئارتىلغان ئاتلارنى ئېقىن ئىچى بىلەن ماڭغۇزۇپ، ئات ئۈستىدە قىينىلىپ، ئاران دېگەندە ئېقىن دەرياغا قۇيۇلىدىغان ئېگىز ياداڭغا كەلدى. تۇلۇملارنى چۈشۈرۈپ، ئاتلارنى، ئۈچ پۈتلۈق تايغاننى كەتكۈزۈۋەتتى. ئېقىن سۇ دەرياغا شارقىراپ چۈشىدىغان ئۈچ غولاچ ئېگىزلىكتە بولۇپ، شارقىراتما تېمىغا ھەرخىل يىلتىزلار قاتمۇقات مىنگىشىپ، ئىككى گەز قېلىنلىقتا مەلەڭزە شەكىللىك ساڭگىلىما تام ھاسىل قىلغان، ئۇنىڭ ئارقىسى بىلەن ياداڭ تېمى ئوتتۇرىسىدا ئۈچ غېرىچ بوشلۇق بار ئىدى. خېنيا سايىت بۇلتۇر تۈلكە قوغلاپ كېلىپ، مۇشۇ يەردىن تۈلكە ئۇۋىسى تاپقاندا ھەيران قالغانىدى. سىرتتىن قارىغاندا سۇ سىيرىلىپ چۈشىدىغان بۇ يارلىق يىلتىز تام بىلەن تۇپراق تام ئارىسىدا كاۋاك بارلىقى ئىنساننىڭ ئەقلىگە سىغمايتتى.

ئىككى نىمجان بەش تۇلۇم ئالتۇننى مىڭ بىر ئازاب ئىچىدە سۆرىلىپ يۈرۈپ يىلتىز تام بىلەن توپا تام ئارىسىدىكى چوڭقۇر تۈلكە ئۇۋىسىغا كۆمدى. ئۆزلىرى تامغا يۆلىنىپ يىلتىز تامنىڭ ئارقىسىدا ھالىدىن كېتىپ ئولتۇرۇشتى. ئۇلار ئەمدى ئۇھ دەپ تۇرۇشقا ساناقسىز مەشئەل توقايلىقنى يورۇتۇپ، جىمجىتلىق ئىچىدىكى كۆيۈك توقايلىقنى چېرىكلەرنىڭ غوۋغاسى قاپلىدى. بۇ

غوۋغا ـ ۋارقىراشلاردىن بۇ قېتىم راخمان قالماق باشلاپ كەلگەنلەر پۈتۈنلەي شېڭنىڭ چېرىكلىرى ئىكەنلىكىنى ئىككى ئۆلەرمەن يارىدار تۇيۇپ ئولتۇردى. ئاتلار ھەر تەرەپكە چاپتى. چېرىكلەر پۈتكۈل توقايلىقنى قېدىرىپ، كۆيگەن، چالا كۆيگەن دۆڭ، توغراق كۆتەكلىرى ئاستىنى كولاپ، كۆل ئاستىدا قالغان توقايلىققا ساناقسىز ئازگال قېزىۋەتتى. گەمىدىكى ئىككى شېھىتنىڭ جەسىتىنى سۆرەپ چىقىپ، قارنىنى يېرىپ ئۈچەي ـ باغرىدىن ئالتۇن ئىزدىدى.

چېرىكلەر توقايلىقنى ئۈچ كۈن قېزىپ كۆلنى كۆككە سورۇدى. يۇرت ـ يۇرتتىن ئېلىپ كەلگەن ئىزچىلار يەر يۈزىدىن ھېچبىر ئىز تاپالمىدى، ئىككى نىمجان قانات چىقىرىپ ئۇچۇپ كەتكەندەك ئۇلارنىڭ نەگە كەتكىنىنى ھېچكىم ئەقلىگە كەلتۈرەلمىدى. خېنيا سايىتىنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى، يۇرتتىكى ھەممە ئادەملەرنى ھەيدەپ كېلىپ، كۆيۈپ كۆلگە ئايلانغان دالادا يىڭنە ئىزدىگەندەك ئىزدەتتى، ئەمما خېنيا سايىت، ئالتۇن، ھېلىقى قاچقۇن قىزدىن دېرەك بولمىدى. خەقلەر ئارىسىدا ئۇلارنى خىزىر ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ، دېگەن رىۋايەت تارقالدى.

نىمجان قىز قويندىن بىر خالتا چىقىرىپ، ئۇنىڭدىن بىر سىقىم نانجىگدە چىقاردى. ئىككىيلەن ئون بىر كۈن يىلتىزلار ئارىسىدا نان جىگدە شۇمۇپ، ئاغزى قۇرۇسا يىلتىز چايناپ ئولتۇرۇشتى.

ئۈچ كۈن ئاختۇرۇپ ئىككى جەسەتتىن باشقا ھېچنېمە تاپالمىغان شېڭ چېرىكلىرىنىڭ ئوفىتسېرى راخمان قالماقنى بىر قىلىچ ئۇرۇپ قارنىنى يېرىۋېتىپ، چېرىكلىرىنى ئېلىپ ئەلەم بىلەن كېتىپ قالدى. راخمان قالماق ئېچىنىشلىق ئىڭراپ كۆل ئۈستىگە يىقىلدى. ئۈچەي ـ باغرى كۆلگە مىلەندى. بۇ بىچارە قارا نىيەتلىكىدىن يا ئۆزىنى، يا يۇرتىنى، يا قوۋمىنى، يا ئۆزى يالاقچىلىق قىلغان خوجىسىنى رازى قىلالماي، نەپسىنىڭ كەينىدىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى.

* * *

ساناقسىز يىلتىز بىر - بىرىگە مىنگىشىپ ھاسىل بولغان يېرىم غۇلاچ قېلىنلىقتىكى تامىنىڭ كەينىگە قۇياش نۇرى ئۆتكۇر بىگىز دەك ئۆتۇپ، يان كاۋىكى ئىككى غېرىچ، كەڭلىكى ئۇچ غۇلاچ ئۇزۇنلۇقتىكى يارداڭ كاۋىكىنى نامازشام ۋاقتىدىكىدەك يورۇتۇپ تۇراتتى. توغراق، يۇلغۇن، جىگدە، جىغان، كۆرۇك، يانتاق، سۆكسۆك، قومۇش، يەنە ئىسمىنى بىلىپ بولماس سانسىز ئۆسۇملۇكلەر يىلتىزى يېڭى تۇغۇلغان سېرىق موزاينىڭ يۇمران مويىدەك پارقىرايتتى. چېرىكلەر تىنماي ئاختۇرغان ئۇچ كۇن ئىچىدە بۇ ئىككى نىمجان ھەمراھلار گەپ قىلىش تۇگۇل چوڭراق تىنىشقىمۇ پېتىنالماي تۇگۇلۇپ، بەزىدە يېقىن، بەزىدە غېرىچ ئارىلىق ساقلاپ ئۆز ھالى بىلەن يېتىشتى. چېرىكلەر ئۇلارنىڭ ئالدىدا، باش ئۇستىدە كۆپ قېتىم ئۇياق - بۇياققا ئۆتتى. بەش - ئالتە چېرىك يىلتىز ئارىسىغا مىلتىق ئىشتىكىنى تىقىپ باقتى. پەرۋەردىگارنىڭ پاختا ئارىسىدا چوغنى ساقلايدىغان ئاجايىپ ھېكمەتلىك قۇدرىتى بىلەن مىلتىق ئىشتىكى، قىلىچ ئۇچى بۇ ئىككيلەننىڭ ھېلى تۇمشۇقى، ھېلى قۇلاق تۇۋى، ھېلى يانپاش - قورساقلىرىدىن قىلدەك قالغاندا تارتىپ كېتىلدى. مانا شۇ چاغدا بۇ ئىككى نىمجان مۇردىدەك قېتىپ قېلىشاتتى. ئۇلار نانجىگدىنى كاپ ئېتىپ شۇمۇپ قورساقنى گوللايتتى، يىلتىزلارنى شۇمۇپ تەشنالىقنى قاندۇراتتى.

قىزغا تېزلا جان كىرىپ قالدى. خېنيا سايىت بولسا ئادەملەرنىڭ ئايىغى بېسىلغان ھامان ئاغرىق ئازابىدا ئىڭرايتتى. ئىچ - ئىچىدىن چىققان ئاغرىق، پۇتۇن بەدىنىنىڭ كۆيۇشۇپ ئېچىشىشى، بولۇپمۇ ھېلىقى جەينەكتەك چېرىك مىجىقلاپ ئېزىۋەتكەن تۇخۇم خالتىسى قاتتىق لوقۇلداپ ئاغرىيتتى. زەكىرىدىن قان ئورنىغا يىرىڭ ئېقىپ ئىشتان ئېغىنى قاتۇرۇپ

تارىشىدەك قىلىۋەتكەنىدى . قاتتىق تارىشا جان يېرىگە ھەر قېتىم يېنىك تەگسە ياكى سۈركەلسە ، شۇ يەردىن كىرگەن ئاغرىق ئۇدۇل بېرىپ مېڭىسىگە سانجىلىپ قاتتىق ئازابلايتتى . تۇخۇم شاقىداق قىلغان ماتاغا ئورالغان تېرىسى بىردەم ئوت ياققاندەك كۆيۈپ ، بىردەم زەھەردەك ئېچىشىپ ، بىردەم تاتلىق قىچىشىپ ، ئۇچىنچى كۈنى چېرىكلەر يوقلىپ توقاي جىملىققا پاتقان ۋاقىتقىچە ئاران چىدىدى . قىز خېنيا سايىتىنىڭ ئازابىغا چىدىيالماي ، لايداڭ تامنى تاتىلاپ ئۈچ كۈندە خېلى چوڭقۇر كاۋاك پەيدا قىلدى ، قولىنىڭ تىرناقلىرى يېرىلىپ قاناپ كەتتى… چېرىكلەر جىمىققان ھامان خېنيا سايىت بوش گۇڭگۇرلىدى :

— سىزنى قىزىم دەيمۇ… خېنىم دەيمۇ ؟

— ئۇنداق دېمەي گېپىڭىزنى دەۋېرىڭ ، يا بولمىسا ئېتىمنىلا دەڭ . ئەمدى سىزدىن يوشۇرىدىغان يېرى قالمىدى ، دادام ئەزان چىللاپ قويغان ئېتىم ئانارخان ، — دېدى قىز گەپ سېغىنىپ ئاران تۇرغان ھالدا قويۇق خوتەن تەلەپپۇزى بىلەن .

— پەقەت چىدىيالمىدىم ، شاقىدىغان ماتانى ئېلىۋېتىڭا .

— ئۇنداق قىلساق زەي ، سوغۇق گەمىدە سوغۇق ئۆتۈپ يارا يىرىڭداپ يامان بولۇپ كېتىدۇ ، يەنە چىداڭ .

— ھېلىمۇ يىرىڭ جاپا قىلىۋاتىدۇ… پەقەت چىدىيالمىدىم ، ئۆلۈپ كەتسەممۇ شاقىداقنى ئېلىۋېتىڭ…

ئانارخان خېنيا سايىتنىڭ نالىسىگە چىدىيالمىدى . ئۇ ئاخىر بىر خەنجەرنى چىقىرىپ ، ئالدى بىلەن ئىككى بىلەكتىكى جىگدە قوۋزىقىدەك داشماق بولۇپ كەتكەن ماتانى كەستى ، ماتا قۇرۇپ قالغان تېرەك قوۋزىقىدەك سويۇلۇپ ، بىلەكنىڭ بىر قات نېپىز تېرىسىنى سويۇپ چىقتى . زەھەردەك ئېچىشقان بولسىمۇ ، لوقۇلداپ ئاغرىۋاتقان ، ئىششىغان ئېغىر قول دەرھال يەڭگىللىدى .

— يائاللا يەڭگىللىدى ، قوللىرىم يەڭگىللەپ قالدى ، پات بولۇڭ ، ھەممىنى يېرىۋېتىڭ .

ئۈستىرىدەك خەنجەر ھەمساتتا بەدەندىكى تۆمۈر چاپاندەك

قاتتىق ماتا شاقىداقنى كىيىپ بوشاتتى . مورىغا چاپلىشىپ قالغاندەك سىقىلىپ تىنالماي قالغان خېنىيا سايىت راستىنلا يېنىكلەپ قالدى . بەدىنىدىكى ساناقسىز قامچا ئىزلىرى كۆكلەپ ئەت ئۆرۈشكە باشلىغان ، يېڭى قىزىل تېرە ئۈستىدە سېرىق زەرداپ ، ئۇيەر - بۇ يەردە يىرىڭ شەلۋەرەپ قالغانىدى . ئانارخان پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارى بىلەن نازۇك ، كىچىك قوللىرىدا شىلىمشىق زەرداپلارنى سىقىپ ، يۇمشاق خوتەن يىپىكىدىن كەشتە قىلىغان ياغلىقتا بەدىنىلىرىنى سۈرتتى . زەھەردەك ئېچىشىپ ، نەشتەر تىققاندەك ئاغرىۋاتقان بولسىمۇ ، خېنىيا سايىتقا ئانارخاننىڭ سىلىق ، ئىسسىق ، چاققان قوللىرى قورساق ، دۈمبىلىرىدە يېڭى تۇغۇلغان يۇمشاق ، يۇمران ئاسلان مېڭىۋاتقاندەك شۇنداق يېقىملىق تۇيغۇ بەردى . قىز ئۇنىڭ كاداك قورساقلىرىنى ، قارا ئوغلاقنىڭ تېرىسىنى چاپلىۋالغاندەك يۇڭلۇق مەيدىسىدىكى يۇلۇنۇپ كەتكەن تۈكلەر ئارىسىدىكى يىرىڭلىق يارىلارنى سىققاندا ، زەرداپلارنى سۈرتكەندە دەسلەپ خىجىل بولۇپ كۆزىنى يۇمۇۋالدى…

ھەر يىلى كونا يىل ئۇزاپ يېڭى يىل باشلىنىدىغان — يىل ئۆرۈلگەن كېچىسى ئۇنىڭ تاغىل مۇشۇكى تام مەشىنىڭ يېنىدىكى ئوغلاق تېرىسىگە تۆت ، بەشنى ئاسلانلايتتى . ئاسلانلارنىڭ تۈكلىرى شۇنداق يۇمشاق ھەم ئىسسىق ئىدىكى ، پاختا ، تۆگىنىڭ تىۋىتىمۇ ئۇنداق يۇمشاق تۇيۇلمايتتى . ئاسلانلار يېرىم كېچىگىچە تام مەشىنىڭ يېنىدىكى ئۆچكە تېرىسى ئۈستىدە ئانىسىغا چاپلىشىپ ئۇخلايتتى . تۈن تەڭدىن ئاشقاندا مەشتىكى ئوت ئۆچۈپ ، ئۆي سوۋۇشقا باشلايتتى . بۇ چاغدا ئانا مۇشۇك ئېغىر ئۇيقۇغا كەتكەن خېنىيا سايىتنىڭ يوتقىنىنى پەم بىلەن قايرىپ ئاسلانلىرىنى ئىسسىق يوتقانغا باشلاپ كىرەتتى . ئاسلانلار ئىسسىق يوتقاندا ئۇياق - بۇياققا سۈركىلىپ ماڭاتتى . ئاسلانلارنىڭ ئىسسىق ھەم يۇمشاق بەدىنى ، ئوتتەك يېقىملىق ئىسسىق تىنىقى چالا ئۇيقۇلۇق خېنىيا سايىتقا شۇنداق تاتلىق تېتىتتىكى ، پۈتۈن ۋۇجۇدى ئىللىق سېزىمدىن يايراپ كېتەتتى… قىزنىڭ تىنىقلىرى ئۇنىڭ كاناي ،

قۇلاق تۈۋى، بويىنى، مەيدىسىدە كېپىنەك ئۇچقاندەك توختىماي ئەگىتتى. ئاچ قورساق، ئاچچىق تاياقنىڭ ئاغرىقى نەلەرگە كەتكەنىدى. خېنىيا سايىتنىڭ ئىششىپ، توختىماي يىرىڭ ئېقىۋاتقان جان يېرى بۇ ئىللىق مېھرىبانلىقنى ھەممىدىن بۇرۇن كۆزى بىلەن كۆرگەندەك، قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغاندەك بىرلا سىلكىنىپ، خېنىيا سايىتنى تايچاق كىشنىگەندەك چىرقىرىتىۋەتتى... ئانارخان قاتتىق چۆچۈپ توختاپ قالدى. ھەر ئىككىسى بىردەم جىممىدە بىر - بىرىگە تىكىلىشىپ قارىشىپ تۇرۇپ قېلىشتى. قىز ھەم ھەيران، ھەم خىجىللىقتىن كىرپىكلىرى قايرىلىپ يۇلتۇزدەك چاقناپ تۇرغان چوڭ قارا كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، چىرايلىق لېۋىنى گۈرۈچتەك چىشلىرىدا چىشلىدى. خېنىيا سايىتنىڭ كۆزلىرى چىرايلىق قىزغا مولۇندەك تىكىلگەن، قۇلاقلىرى سىرتتىكى تىۋىشقا سەگىرىگەن، ئەس - يادى بىردەم قىزنىڭ ھۆسنىدە، بىردەم تالادىكى شەپىدە ئىدى. ئەتراپ تىمتاس، ئاندا - ساندا توقايلىق تەرەپتىن قاغىنىڭ قاقىلدىغىنى، تۈلكىنىڭ ھۇۋلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالاتتى. قىزمۇ خۇددى خېنىيا سايىتتەك كۆزى ئاغرىقتىن تارتىشىپ، كالپۇكلىرىنى چىشلىۋالغان خېنىيا سايىتتا، قۇلىقى سىرتتىكى شەپىدە ئىدى.

— خاپا بولماڭ، شۇنداق ئاۋايلىساممۇ يەنە ئاغرىتىپ سالدىم...

— ياق... ياق... ئۆزى... ئۆزىلام... ئەمدى بولدى قىلىڭ، — خېنىيا سايىت چەكسىز ئاغرىقتىن گەپنى چىشلىرى ئارىسىدىن ئاران چىقىرىپ شۇنداق دېدى. قىز خىجىل بولغىنىدىن يۈزلىرىنى تۇتۇپ بىردەم ئۈنسىز ئۆكسۈپ يىغلىدى.

— مەن... غا... غازاتچى... بىزنىڭ تۈزۈمىمىزدە يىغلاشقا بولمايدۇ... ئۇزاق بولغان يىغلىمىغىلى... ئەمدى... بولالمىدىم... چىدىمىدىم...

— سىز دېگەن قىز بالا... قىز بالا دېگەن يىغلايدۇ، ئادەم

ھەرقانچە چىڭ بولغان بىلەن ئۇنىڭ چىدايدىغان ئاخىرقى بىر چېكى بولىدۇ ، چىدايدىغان چەكتىن ئېشىپ كەتسە چىدايمەن دەپمۇ چىداپ بولغىلى بولمايدۇ ... — دەپ تەسەللى بەردى خېنيا سايىت .

دەھشەتلىك بىر ئاغرىق بىلەن بىرمۇنچە قان - يىرىڭ ئېتىلدۇرۇپ چىقارغان جان يېرى يەنە شۇنداق تېز بېسىلىپ قالدى . ئاغرىق خېلى ئۇزاقتا پەسكويغا چۈشتى ، ئەمما بېسىلمىدى .

— يائاللا ، بالدۇرراق ئېلىنىۋەتكەن بولساق كاشكى ، بارغانچە يېنىكلەۋاتىمەن .

— پاچاقتىكىنى ئېلىۋېتەي ئەمدى ، تېخىمۇ ئاۋايلاپ ئالىمەن ، ئاغرىتماسلىققا ، سىلىق جۆندەشكە ۋەدە بېرەي ... — قىز جانلىنىپ پىچىرلىدى .

— ياق... ياق... ئۇ يەرنى ئۆزۈم قىلىمەن . سىز قىز بالا ، ھېلىمۇ بەك ھەددىمدىن ئېشىپ كەتتىم ، ھەرقانچە بولسىمۇ ئەمدى بولار . بىز ئەلھەمدۇلىللا مۇسۇلمان ، ھەرقانداق قاتتىق بالايىبەتتەر ئاستىدا قالغاندىمۇ بىز مۇسۇلمانچىلىقنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى يادىمىزدىن چىقىرىۋەتسەك ئىمانىمىزغا نۇقسان يەتكۈزۈپ قويىمىز .

— دېگەنلىرىڭىز ھەق گەپ . ئەمما ، بىز ئۆزىمىزنى قۇتقۇزۇش ، ئاسايىشلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ماللىرىمىزنى ، جانلىرىمىزنى ، ئاتا - ئانا ، قوۋم - قېرىنداشلىرىمىزنى قۇربان بەردۇق . بىز بەرگەن ئاشۇ قىممەتلىك قۇربانلىقلار ئىچىدە ئەلۋەتتە قىممەتلىك يوسۇنلىرىمىزمۇ بار . بىزنىڭ ئۆزىمىزنى ، ئېتىقادىمىزنى قۇتقۇزۇش يولىدىكى جەڭ مەيدانلىرىدا قۇربان قىلغان مۇسۇلمانچىلىق يوسۇنلىرىمىز ھازىرمۇ ئامالسىزلىقتىن قۇربان قىلىنسا ئوخشاشلا تۆھپە - ساۋاب ، ئىبادەت بولىۋېرىدۇ . ئۆزىمىزنى ، ئېتىقادىمىزنى ، ئەركىنلىكىمىزنى قۇتقۇزۇشقا ئاشۇ قىممەتلىك قۇربانلىقلار قاتارىدا شەرم - ھايانى ، نامەھرەمنى قۇربان قىلساق ئەرزىيدۇ... بۇلارمۇ قۇربانلىقلار جۈملىسىدىن...

خېنيا سايىت بۇ قىزنىڭ ئۇنچىۋالا سۆزلىيەلەيدىغانلىقىغا ئاغزىنى كامار دەك ئېچىپ قاراپ قالدى .

قىز خېنىيا سايىتنىڭ ئىشتانىبېغىغا ئېسىلىۋىدى، خېنىيا سايىت چىڭ چاڭگاللاپ زادى ئۈنىمىدى.

— ھەرقانچە بولسىمۇ... ئۆلسەممۇ ئۈنىمايمەن... ئايانغا قاراپ تۇرۇڭ، مەن ئۆزۈم قىلىمەن.

قىز ئامالسىز خەنجەرنى خېنىيا سايىتقا بېرىپ نېرىغا سۈرۈلۈپ قارا تونىنى خېنىيا سايىتقا يېپىندۇرۇپ قويدى. خېنىيا سايىت قېرى تورپاقتەك ئىنجىقلاپ ـ قاقشاپ ئىشتاننى بىر ئاش پىشىمدا ئاران سالدى.

ئانارخان ئارقامدىن ماراپ تۇرمىسۇن، دېگەندەك كەينىگە قاراپ ـ قاراپ قويۇپ، خەنجەرنى ئېلىپ شاقىلدالغان ماتانى نەدىن باشلاپ يارسام بولار دەپ ئويلاندى، ئاخىر شاقىلداقنى تىزىدىن باشلاپ يارماقچى بولۇپ خەنجەرنى سالدى. قولى جانسىزلىقتىن قولىشىپ بېرەلمىدى، ئۇزاق ھەپىلىشىپ ھېچ قاملاشتۇرالمىدى.

— نىكاھ پەتىسى ئوقۇڭ!...

قىز ئارقىدا تۇرۇپ نىدا قىلدى. خېنىيا سايىت تېخىمۇ داڭقېتىپ ئولتۇرۇپ قالدى. يۈرىكى ئۆپكىسى بىلەن پۇلاڭلاپ بوغۇزىغا كەپلىشىپ قالغاندەك تىنالماي ھاسىرىدى، ئۇندىمەي ئۇزاق ئولتۇرۇپ كەتتى.

— سىز پۈتكۈل يايلىقىڭىز، مال ـ چارۋا، جەننەتتەك قورۇقىڭىزدىن ئايرىلدىڭىز، جېنىڭىزنى دوغا تىكىپ بىزنى پاناھىڭىزغا ئالدىڭىز، قوغدىدىڭىز، زور بەدەل تۆلىدىڭىز. مەن ئەمدىلا ئون يەتتە ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان قىز. مېنىڭ ئائىلەمدىكى دادام، ئانام، ئاكا ـ ئاچىلىرىم بولۇپ توققۇز جاننىڭ ھەممىسى قىرىلىپ تۈگەپ پەقەت مەنلا قالدىم. مەن كۆرىشىمىزنىڭ جەۋھەر ئامانىتى بىلەن ئۆزۈمنىڭ ئامانىتىمنى سىزدەك مەرد ئوغلانغا، بىزنى قوغدىغان باھادىرغا تەقدىم قىلدىم. مەن سىزگە خوتۇن بولۇشقا رازى، تەيەممۇم[1] بىلەن پەتە قىلىڭ، شۇ چاغدا

① تەيەممۇم — ئامالسىز شارائىتتا توپىدا ئالىدىغان تەرەت.

مەن سىزنى تولۇق كۆتەلەيمەن، بىز نامەھرەم بولمايمىز.

قىزنىڭ جەڭگىۋار خىتابى خېنىيا سايىتنىڭ ئەرلىك غۇرۇرى ۋە ئىرادىسىنى ئويغاتتى. ئۇ توختاۋسىز ئاغرىق ئازابى ئىچىدە ئويغانغان سۆيگۈ غەلىيانىنىڭ تۈرتكىسىدە قىزنىڭ دىگىنىنى ياۋاشلىق بىلەن ئورۇندىدى:

— مەن خېنىيا سايىت، باشپاناھسىز قىز ئانارخاننى ئۆز رازىلىقىم بىلەن ئۆزۈم ئىختىيار قىلىپ نىكاھىمغا ئالدىم. ئاللا ئۆزۈڭ قوبۇل ئەتكەيسەن، ئامىن.

— مەن ئانارخان، مىنى ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن ھىمايىسىگە ئالغان ھىماتچىم خېنىيا سايىتقا ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا رازىلىقىم بىلەن تەگدىم. ئاللا ئۆزۈڭ مەقبۇل كۆرگەيسەن.

ئانارخان بىر جىگدىنى چىقىرىپ يېرىمىنى خېنىيا سايىتقا چىشلىتىپ، يېرىمىنى ئۆزى چىشلىدى، خېنىيا سايىتنىڭ بوينىدىن قۇچاقلاپ، ئۇنىڭ شەلۋەرەپ تۇرغان يارا يۈزلىرىگە ئانىسىنى تاپالماي ئېمەلمەي يۈرگەن قوزىدەك ئۆزاقتىچە سۆيۈپ كەتتى. خېنىيا سايىت ئاغرىقتا چىدىماي قاقشاپ ۋارقىرىۋەتتى. قىز ئۆكسۈپ يىغلاپ تۇرۇپ ئۇنى قويۇپ بەرمەستىن يەنە چىڭ قۇچاقلاپ سۆيدى.

قىز ئۇنىڭ جان يېرىنى پەم بىلەن سىقىپ نۇرغۇن قان ـ يىرىڭ، زەرداپنى چىقىرىۋەتتى. ئىششىپ نوگايدەك بولۇپ قالغان ئۇرۇقدانىنى ئاستا بېسىۋىدى، ئىششىق تاشتەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ خەنجەرنىڭ ئۇچىنى كىچىككىنە پاتۇرۇپ قويۇۋىدى، يىرىڭ سۈيدۈكتەك چاچراپ چىقتى. دەھشەتلىك ئاغرىق يىرىڭنىڭ چىقىپ كېتىشىگە ئەگىشىپ پەسىيىشكە باشلىدى. خېنىيا سايىت شۇئان ئۇھ دەپ ئىچىگە بىر تىنغانچە ئارام تېپىپ ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇنىڭ خورەك ئاۋازى ئانارخاننىڭ ئۆكسۈپ يىغلاشلىرى بىلەن بەسلەشكەندەك بىر كۈچىيىپ، بىر پەسەيدى. ئانارخان بۇ بىچارە ئادەمگە قارىسىلا ئىچ ـ ئىچىدىن يىغا قاينايتتى.

خېنىيا سايىت شۇ ئۇخلىغانچە ئەتىسى پېشىنغىچە ئويغانماي

ئۆخلىدى . ئاندىن قىزىپ جۆيلۈشكە باشلىدى ، تەرلىدى . ئانارخان ئۇنى ئۆنىڭ ، ئۆزىنىڭ بارلىق تاشقى كىيىمى بىلەن يۆگىگەندىن باشقا ، بىردەم دۈمبىسىنى قۇچاقلاپ ، بىردەم ئالدى تەرەپتىن باغرىغا چىڭ بېسىپ خۇداغا نالە قىلىپ ئامانلىق تىلىدى .

شۇ كۈنى خېنيا سايىتىنىڭ چوڭ ـ كىچىك خوتۇن ـ بالىلىرى ، تۇغقانلىرى قاتتىق ئىزدەپ ۋارقىراشتى ، يىغا ـ زار قىلدى . ئۇلار ياتقان يارلىق يېنىغىمۇ قانچە ئادەملەر كەلدى . بۇنى قىز تۇيۇپ تۇردى ، ئەمما خېنيا سايىت بىلمىدى .

كىمدۇر بىر ئەر :

— خېنيا سايىتكامزە ، قارا قاشلىق چىرايلىق قىز بىلەن ئالتۇنلارنى ئېلىپ يۇرت ، بالا ـ چاقا ، تۇغقان ، ئۆزى جېنىدىن ئەتىۋار كۆرىدىغان توقاينى تاشلاپ قېچىپتۇ ـ دە ، — دېدى ھەسرەت بىلەن .

— بەش تۇلۇم ئالتۇننى تۇڭگانغىمۇ ، ئورۇسقىمۇ ، شېڭ چېرىكلىرىگىمۇ تارتقۇزۇپ قويمىغان قاراقاشلىق جادۇگەر قىز ، بىزنىڭ خېنيا سايىتقا تۇتقۇزۇپ قويارمىدى ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغان گەپ...

بۇ گەپلەرنىڭ ھەممىسى ئاتايىن ئانارخاننى ئاڭلىسۇن دەپ ئېيتىلىۋاتقاندەك ئىدى . بەشىنچى كۈنى دەريا بويى ، توقايلىق يەنە تىنچىمىدى . خېنيا سايىتمۇ خېلى ئوڭشىلىپ جانلىنىپ قالدى . ئۇلار ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق ھال ـ مۇڭ بولۇشتى...

* * *

ئېغىر ياتقۇ مەھەلدە يار بېشىدىن ئىتنىڭ ھۇۋلاپ قاۋىغان ئاۋازى كەلدى . ئىككىسى دىققەتتە بولۇپ شەپىگە قۇلاق سالغاندى ، ھېچبىر غەلىتە شەپە ئاڭلانمىدى ، پەقەت خېنيا سايىتنىڭ ئىتلا پىسىلداپ ، بىردەم ھۇۋلاپ يىغلايتتى . يىراق ـ يىراقلاردىن ئىتنىڭ ھەسرەتلىك يىغىسىنى تاماشا قىلغاندەك تۇلكە قاۋىدى . تېخىمۇ

يىراقتىن بۆرە كۈچۈكىنىڭ ئېچىرقاپ يىغلىشى ئاڭلاندى .
خېنىيا سايىت ئۇزاق ئويلانغاندىن كېيىن ، خۇددى ئىتنىڭ پىسىلداپ غىڭشىغىنىدەك ئىسقىرتتى . ئىت ياردىن غىڭشىپ تەستە سىيرىلىپ چۈشتى . ئۇنىڭ بىر جۈپ كۆك كۆزى ئالماستەك چاقناپ يىلتىز تام ئاراشلىرىدىن كۆرۈندى . ئىت ئۇزاق تىمىسقىلاپ پۇراپ يەنە پىسىلدىدى . خېنىيا سايىت يات شەپە ئاڭلانمىغاندىن كېيىن ، يەنە ئىتقا ئوخشاش پىسىلداپ ئىسقىرتتى ھەم يىلتىزنىڭ قۇرۇق يان تېمىدىن كىچىك يوچۇق ئاچتى . ئىت ئاستا كىردى . ئۇنىڭ ئاغزىدا بىر نەرسە چىشلەكلىك ئىدى . خېنىيا سايىت سىلاشتۇرۇپ ئۇنىڭ قېتىپ كەتكەن بىر زاغرا نانلىقىنى بىلىپ ھۆڭرەپ يىغلىۋەتتى . ئۇ سىلاشتۇرۇپ ئىتنىڭ ئۈچ پۇتلۇق ئالا پوكان تايغان ئىكەنلىكىنى بىلدى . ناندا ئىتنىڭ شالى ، بىرئاز ئىت پۇرىقى بولسىمۇ ، ئانارخان بىلەن ئىككىسىگە قەنتتەك تېتىدى . ئىت ئۇزاققىچە غىڭشىپ خېنىيا سايىتقا سۈركىلىپ ياتقاندىن كېيىن چىقىپ كېتىپ ، يېرىم كېچىدىن ئاشقاندا بىر توشقاننى چىشلەپ كەلدى .
— بىز بۇنى پىشۇرالمايمىز ۋاپادارىم ، ئۆزۈڭ يېگىن...
ئىت خىجىل بولغاندەك ئۇزاققىچە جىمىپ يېتىپ توشقاننى چىشلەپ چىقىپ كەتتى . ئەتىسى يېرىم كېچىدە بىر بوغچىنى چىشلەپ كۆتۈرۈپ كەلدى . خېنىيا سايىت سىلاشتۇرۇپ يېشىۋىدى ، ئىچىدىن ئىككى قاتلىما ، يەتتە پىششىق تۇخۇم ، يوغان بىر ساپاق ئۈزۈم چىقتى .
— بىچارە ، يۇرتقا بېرىپ دەڭدە ياتقان مۇساپىرنىڭ بوغچىسىنى ئوغرىلاپ كەپسەن ـ دە ، ئاللا كەچۈرەر...
شۇنداق قىلىپ ئون بىر كۈنگىچە ئىت ئۇلارنى باقتى ، بىر جۈپ نىمجان ھەمراھ ئەمدى خېلىلا ئەسلىگە كېلىپ قالدى . ئون بىرىنچى كۈنى كېچىدە ئىتقا ئەگىشىپ خېنىيا سايىتنىڭ جەدە ئېتى پەيدا بولدى . خېنىيا سايىت ئاتنى پەم بىلەن دەريا ئېچىگە چۈشۈرۈپ ، بەش تۇلۇم تىللانى ئاتقا ئارتىپ ، ئانارخاننى ئارقىغا

مىنگەشتۇردى ، ئاتنىڭ تۇيىقىغا لاتا پايپاق يۆگەپ ، دەريا ئىچى بىلەن دەريانىڭ ئاياغ ئېقىنىغا قاراپ يول ئالدى . ئۈچ پۇتلۇق تايغان ئۇلارغا ئەگىشىپ ماڭدى .

تورغاي سايرىغان مەھەلدە ئۇلار مارالبېشى تەۋەسىدىكى چىتلىق دېگەن غورا توغراقلىقىغا يېتىۋالدى . ئۇ يەردە كۈندۈزى ئۇخلاپ قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەن توغراقلىقنىڭ تېخىمۇ ئىچكىرىسىگە كىرىپ داڭقانچۆلى ئەتراپىغا كەلدى . ئۇ يەردە بىرقانچە كۈن ئارام ئالدى . بىر جەرەننى چوماقداپ سوقۇۋېلىپ كاۋاپ قىلىپ يېيىشتى . خېنيا سايىت شۇ كېچىسى تۇنجى قېتىم ئانارخان بىلەن ئەر - خوتۇنچىلىق بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ ئانارخاننىڭ ئەينىكىنى چاقتى . ئۇلار يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ تەكلىماكاننىڭ ئەڭ ئىچكىرىسىدىكى ئەڭ قەدىمىي — ئۈچ مىڭ يىللىق توغراقلىقتىكى ئەختەمباينىڭ مورىسى دېگەن يەرگە كەلدى . بۇ يەردىن بىر كۈن ماڭسا تەكلىماكاندىكى قەدىمىي خارابىلىك قاراساي شەھىرىگە يېتىپ باراتتى . ئۇلار بەش تۇلۇم تىللانى ئەختەمباينىڭ مورىسىدىكى ئېگىز قۇملۇق چوققىدىكى بىر قەبرىگە كۆمۈلگەن سېرىق چاچلىق بىر سەركەردىنىڭ يېنىدىكى كونا گىلەمگە يۆگەپ جەسەت ئاستىغا كۆمدى . ئۆزلىرى دەريا بويىغا يېقىن يەردە گەمە كولاپ ئوۋچىلىق قىلىپ جان باقتى . قىش مانا شۇنداق جاپالىق ، ئەمما تاتلىق ئۆتتى .

نورۇز كۈنى خېنيا سايىت بۇغا قوغلاپ ئىچكىرىلەپ گەمىسىدىن يىراقلاپ كەتتى . ئېزىپ قېلىپ ئەتىسى چاشكا بىلەن گەمىگە قايتىپ كەلدى . گەمىدە ۋە ئەتراپىدا ئانارخان كۆرۈنمەيتتى . خېنيا سايىتنىڭ كۆڭلىگە ئەنسىزلىك چۈشتى . گەمىدىكى جەرەن تېرىسى جايىناماز ئۈستىدە ئانارخاننىڭ ئاق يىپەك ياغلىقى ئوچۇق تۇراتتى . ياغلىققا قان بىلەن يېزىلغان خەتلەر بار ئىدى . خېنيا سايىت خەت بىلمىسىمۇ بۇنىڭ جۇدالىقتىن دېرەك بەرگىنىنى سېزىپ قارا تەرگە چۆمۈپ ، ھېرىپ ئاران كەلگەن ئېتىنى قامچىلاپ ھەر تەرەپكە چاپتۇردى . ئانارخان پىيادە

كەتكەندى. ئۇنىڭ ئىزى ئۇزاققا بارمايلا يوقىلىپ كۆچۈپ تۇرىدىغان قۇملۇقتا بىلىنمەي قالدى. ئۇ يىپەك قولياغلىقنى قوينىغا سېلىپ پات - پات ھۆكرەپ يىغلايتتى، ئاخىر ئەختەمباينىڭ مورىسىدىكى قەبرە جايلاشقان ئېگىز قۇمغا كەلدى. قەبرە بۇرۇنقىدەك ھالەتتە بولۇپ، ئۇ يەردە ئانارخاننىڭ ھېچقانداق ئىزى كۆرۈنمىدى. ئۈچ كېچە - كۈندۈز ئىزدەپ تاپالماي ئاخىر توغراقلىق ئارىلاپ ئاقساقمارال بازىرىغا كەلدى. بىر قېرى موللىنى تېپىپ ئۆۋلىغان بۇغىنى بېرىپ قولياغلىقتىكى خەتنى ئوقۇتتى، خەت مۇنداق يېزىلغانىدى: «مەن قەسەم بەرگەن ئىشىمنى داۋام ئېتىش ئۈچۈن يارەنلىرىمنى ئىزدەپ كەتتىم. بىزنىڭ ئىشىمىز ھەق ئىش. ئامانەتنى ئوبدان ساقلاڭ، ئاللا خالىسا بىر كۈنى يارەنلىرىم بىلەن قايتىپ كېلىپ ئامانەتنى سىزدىن تاپشۇرۇۋالىمىز. مەن شۇ چاغدىلا ئامانلىق تاپىمەن، ئۇ دۇنيا - بۇدۇنيا يۈزۈم يورۇق بولىدۇ. بىزنى ساقلاڭ.

ئانارخان.»

خېنىيا سايىتنى قارا تەر بېسىپ ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئاقساقمارال بازىرىدىن توغراقلىق ئارىسى بىلەن مېڭىپ ئەختەمباينىڭ مورىسىغا قانداق كېلىپ قالغىنىنى بىلمىدى. يىغلا - يىغلا ھەپتە ئۆتتى. بىر ھەپتىدىن كېيىن تەرەپ - تەرەپلەردىن ئاتلىق، پىيادە ئادەملەر خېنىيا سايىتنى ئىزدەپ تېپىپ بەش تۇلۇم ئالتۇننى ئېلىۋالىمىز دېيىشىپ توغراقلىقتا چېكەتكىدەك يېغىپ كەتتى.

خېنىيا سايىت ئېگىز قۇم چوققىسىدىكى سەركەردىنىڭ قەبرىسىنى تۈزلەپ قۇمغا باستۇرۇۋېتىپ، ئەختەمباينىڭ مورىسىدىن ئاچچىققۇدۇق تەرەپتىكى تېخىمۇ قويۇق توغراقلىققا ئېچكىرىلەپ كىرىپ كەتتى. ئادەملەر خېنىيا سايىتنى تاپالماي ئۈمىدسىز قايتىپ كېتىشىپ ھەسرەت بىلەن جىم بولۇشتى.

ئاي ئۆتتى، يىل ئۆتتى، ئانارخان قايتىپ كەلمىدى. خېنىيا سايىت ئەختەمباينىڭ مورىسى ئەتراپىغا پات - پات كېلىپ، ئېگىز

قۇم چوققىسىنى ئايلىنىپ ئاچچىققۇدۇقا يەنە قايتىپ كېتەتتى . ئۇ مەكىت ، يەكەن ، قاغىلىق ، گۇما ، قاراقاش تەۋەسىگە ئىككى قېتىم يوشۇرۇنچە بېرىپ ، ھېچ يەردىن ئانارخاننىڭ ئىز - دېرىكىنى ئالالمىدى . مەكىتتىكى خەق يەنىلا خېنىيا سايىتنى تاپساق باي بولاتتۇق ، دېگەن كويدا ئىدى . خېنىيا سايىت بەش تۇلۇم تىللانى خەققە ئۆلەشتۇرۇپ بېرىۋېتىپ يۇرتۇمدا ئامان خۇدا ياشايمۇ ، دەپمۇ ئويلىدى . ئەمما ، بۇ ئادەتتىكى ئامانەت بولماستىن ، ئانارخاننىڭ ھەق يولىدا جان بەرگەن مىڭلىغان سەپداشلىرىنىڭ مۇقەددەس ئامانىتى ، مۇقەددەس زېمىنىنىڭ ئامانىتى ئىدى . شۇڭا ، ئۇ تەكلىماكان جاڭگىلىدىكى مەڭگۈلۈك توغراقلاردەك ئانارخاننى مەڭگۈ ساقلاشقا قەسەمياد قىلدى . كېيىن ئۇ يۇرت - يۇرتتىكى سۇخەنچىلەرگە بۇغا ئوۋلاپ بېرىپ ، خېنىيا سايىت خېنىيانىڭ جاڭگىلدا ئۆلۈپتۇ ، دېگەن يالغان گەپنى تارقاتتى .

ئون بىرىنچى باب

چېرىكلەر يەكەننىڭ دۆڭباغ دېگەن يېرىگە چۈشكۈن قىلدى . شىپاڭ چېرىكلىرى ئىدرىسخان غوجامنىڭ بېغىغا ، ئورۇس ئەسكەرلىرى خوجىخان ئىشاننىڭ سۆگەتلىكىگە ئورۇنلاشتى . يەكەن ئامبىلىنىڭ پەرمانىغا قۇلچىلىق كۆڭلىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ، ئەجدادىدىن مىراس قالغان — زۇلۇم قىلغۇچى ياتلارغا ئاشۇرۇپ غالچىلىق قىلىش ئەنئەنىسى بويىچە ئافاق خوجا ئەۋلادىدىن بولغان بۇ ئىككى سوپى - ئىشان خوجايىنىدىن بەگلىك مەپىسىنى تەمە قىلىپ ، چېرىكلەرنى بەس - بەستە كۈتۈشكە تۇتۇندى . ئۇلار يۇرت - يۇرتلاردا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ، قىرغىن قىلىپ كۆيدۈرۈپ ھالىدىن كەتكەن ئورۇس ، شىپاڭ بىرلەشمە چېرىكلىرىگە ھاردۇق ئېشى قىلىپ ، كالا ، قويلارنى توپ - توپى بىلەن سويدى ، تاغار - تاغار گۈرۈچ ، ئۇن ، سېۋەت - سېۋەتلەردە ھەرخىل مېۋە ، قوغۇن - تاۋۇز دۆۋىلەپ باغلىرىغا خامان ياسىدى .

ئىدرىسخان غوجام ئوتتۇز يەرگە قازان ئېسىپ شورپا ، پولۇ ، مانتا تەييارلىدى . يۇرتتىكى ئاشپەز ، ناۋاي يېتىشمەي ، مەكىت ، مارالبېشى ، يەكەن شەھەرلىرىدىن ئاشپەز ، ناۋاي كەلتۈرۈپ سامسا ، گۆشگىردە تەييارلاتتى . ئېچىرقاپ ، ھالىدىن كەتكەن چېرىكلەر جەننەتتەك باغدىكى خېمىردەك پىشقان پاقلان گۆشلىرى ، يېغى ۋىژىلداپ ئېقىپ تۇرغان گۆشگىردە ، سامسا ، پەرمۇدە ، موزاي گۆشىدە قىلغان مانتىلارنى ياۋا چىلبۆرىلەر توپى تاپنى يېگەندەك

تازا يايراپ يەپ، قېنىپ ئۇخلاپ مادارىغا كېلىشتى.

خوجىخان ئىشان تۆگە، كالا، قوي سويۇپ ئورۇس ئەسكەرلىرىگە تېخىمۇ ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن، پۈتۈن يۇرتتىكى خەلققە ئالۋان سېلىپ مىڭدەك كەپتەرنى ئۆلتۈرۈپ پىشۇرۇپ چېرىكلەرگە ئەكېلىنىۋىدى، ئورۇس ئوفىتسېرى يېنىدىن قىلىچىنى چىقىرىپ ئىشاننىڭ قارنىنى چۇۋۇپ تاشلىغىلى تاس قالدى. ئۇ رۇسچە ۋارقىراپ - جارقىراپ باغنى بېشىغا كىيدى. ئىشان ئۆزىنىڭ نېمە خاتالىق ئۆتكۈزگىنىنى بىلمەي، پۇت - قولىدا جان قالماي تاتىرىپ ئىزىغا گۇپ قىلىپلا يىقىلىپ، ئىشتىنىغا چىقىرىۋەتتى. ئاغزىدىن كۆپۈك يېنىپ ھوشىدىن كەتتى. بۇ ھالنى كۆرۈپ رۇس ئوفىتسېرى بوشاپ قالدى - دە، بوشراق بىرقانچىنى كالدىرلاپ چېدىرىغا كىردى. خوجىخان ئىشاننىڭ چوڭ - كىچىك خوتۇنلىرى، بالا - چاقىلىرى چۇرقىرىشىپ يىغلاپ، ئاغزىدىن كۆپۈك يېنىپ، چىرايى سېسىغان شاپتۇلدەك توپا ئەت بولۇپ بوزىرىپ كەتكەن ئىشاننىڭ بېشىدا ھازا ئاچقىلى تۇردى. بىر ئورۇس ئەسكەر كېلىپ بىر ۋارقىرىۋىدى، ئۇلار قۇشقاچ ئۇۋىسىغا سار كەلگەندەك تىنىشقىمۇ پېتىنالماي جىم بولۇشتى. ئورۇس قولىدىكى جىگەررەڭ كۆن ساندۇقىدىن ئىشان بالىلىرى كۆرۈپ باقمىغان غەلىتە نەرسىلەرنى چىقىرىپ ئىشاننىڭ مەيدىسىگە قويۇپ، كىچىك شىشىدىكى سۇيۇق دورىنى ئۇنىڭ كىرىشىپ قالغان چىشلىرى ئارىسىدىن قۇيدى. سارغۇچ سۇيۇق دورا ئىشاننىڭ ئاغزىدىن ئېشىپ چار ساقاللىرىغا يامراپ كەتتى. ئىشاننىڭ چوڭ خوتۇنى «بۇ سەت سېرىق مۇشۇك ئېرىمگە توڭگۇزنىڭ يېغىنى ئىچۈردىمۇ نېمە، ئۇ ھارام، ئىچۈرمەيمەن» دېمەكچى بولدى. بىراق، ئورۇسنىڭ كۆك كۆزىدىكى شۇملۇق يېغىپ تۇرغان سوغۇق نۇردىن قورقۇپ ئېغىز ئېچىشقا پېتىنالمىدى. ئورۇس بىر نېمىلەرنى دەپ كالدىرلىۋىدى، ھەممىسى گاچىدەك زۇۋان سۈرەلمىدى. ئىشاننىڭ ئىشتانلىرى چوڭ - كىچىك تەرەتتىن

بولغانغان ، ئۆينىڭ ئىچى نىجاسەتنىڭ پۇرىقىدىن تىنغۇسىز بولۇپ كەتكەندى . ئورۇس گەپ ئۇقتۇرالمىغىنىغا ئىچى پۇشۇپ ، يېنىشلاپ قاراپ قويۇپ كۆن سومكىسىنى يىغىشتۇرۇپ چىقىپ كەتتى . ئورۇس ئەسكەرلىرى كەپتەر گۆشىنى يېمىگەندىن كېيىن ، چاكارلار قازان بىلەن كۆتۈرۈپ ئىدىرسخان تۆرەمىنىڭ بېغىدىكى شىڭ چېرىكلىرىگە ئاپىرىپ بېرىۋىدى ، سېسىق كېكىرىپ توقلۇق ئازابى تارتىۋاتقان شىڭ چېرىكلىرى شاپاققا ئۇلاشقان چىۋىندەك يوپۇرۇلۇپ كېلىپ ، كەپتەرنىڭ نازۇك ئۇستىخانلىرىنى گۆش بىلەن قوشۇپ چايناپ يەۋەتتى . بۇنى كۆرگەن ئىدىرسخان تۆرەمىنىڭ خوجا ئىشانغا ھەسەتخورلۇقى تۇتۇپ ، پۈتۈن يۇرتقا قۇشقاچ تۇتۇشقا ئالۋان سالدى . خوجا ئىشان كەپتەر بىلەن مېھمان قىلىپ مەندىن ياخشى بولماقچى بولسا ، مەن شىڭ دۇبەننىڭ پۈتۈن چېرىكلىرىنى قۇشقاچ گۆشىدە كۈتۈپ دۇبەن ، ئامبالنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشىمەن ، دەپ چوت سوقتى . خوجا ئىشان كەچتە ھوشىغا كېلىپ ھۆكرەپ يىغلاپ كەتتى .

— بىلدىڭلارمۇ ، ئورۇس غوجامنىڭ پەيلى قانداقراق ، ئۇ زاتى مۇبارەككە قانداق تەخسىرات كېتىپتىمىز ؟ — دېدى .

— تىلماچ بېگىمنىڭ دېيىشىچە ، ئورۇسلار كەپتەرنى خۇدانىڭ زېمىنغا چۇشۇرگەن تىنچ ـ ئامانلىق ئەلچىسى ، دەيدىكەن . كەپتەرنى ئۆلتۈرگەننى ، يېگەننى شۇملۇقنىڭ ئالامىتى ، دەپ بىلىدىكەن . يەر يۈزىدىكى ھېچقانداق ئادەم كەپتەرنى ئۆلتۈرمەيدۇ ، يېمەيدۇ . سىلەر خۇدانىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگىنىڭلار ئۈچۈن ، خۇدا سىلەرنى جازالايدۇ ، دەپ بىزنى قارغاپتۇمىش . تاس قاپتۇ ئۇ سەت مايمۇن سىلىنى قىلىچ بىلەن چاپقىلى ، — دېدى ئىشاننىڭ چوڭ خوتۇنى ئېسەدەپ يىغلاپ .

— شۇ ئىشمىكەن ، يائاللا ، نېمە تەخسىرات كەتكەندىمەن دەپ بىلەلمەي ئېلىشىپ قالاي دېدىم . ئورۇس غوجامنىڭ پەيلى يانغان بولسا تەزىم قىلىپ ئەپۇ سوراپ كۆڭلىنى ئېلىۋالاي .

خوجا ئىشان ئىنجىقلاپ ئورنىدىن تۇرۇۋىدى، چوڭ خوتۇنى تۇستى.

— تىلماچ بېگىمنىڭ دېيىشىچە، ئۇ سەت ئورۇسنىڭ سىلىنى كۆرەر كۆزى يوقمىش، كۆرۈنگۈچى بولمىسۇن دەپتۇمىش، كۆرسىلا سەپرايى تۇتارمىش. بۇ بالا ـ قازالار ئەتە ـ ئۆگۈن يەكەنگە ياكى مارالبېشى تەرەپكە كېتەرمىش، شۇنىڭغىچە ئۆزلىرى مىدىرلىماي ياتسىلا. بۇ سەت ئوغرى مۇشۇك ئورۇسلار بىزنىڭ باغقا چۈشكۈچە شىلىڭ دۇبەن غوجامنىڭ چېرىكلىرى چۈشكەن بولسا ئىگەكىم. دۇبەن غوجامنىڭ چېرىكلىرى نېمە بەرسە شۇنى يەيدىكەن ھەم بۇ سەت ۋاپاسىز ئورۇسلاردەك قورقۇنچلۇق ئەمەس ئىكەن، — دېدى چوڭ خېنىم مىشىلداپ يىغلاپ.

— زوۋانىڭنى ئۈچۈر! دۇبەن غوجامنىڭ مېھمانلىرى بىزنىڭ مېھمانلىرىمىز. ھازىر گەپ، ئورۇس غوجام بىزدىن خاپا بولۇپ كەتمىسە بولاتتى، خاپا بولۇپ كەتتىمۇ، كاللام ئامان قالمايدۇ. مەن كۆرۈنمىسەممۇ بۇ غوجامنىڭ كۆڭلىنى خوش قىلىپ يولغا سالمىسام، مېنىڭ بەگلىكىم تۇگۇل كاللامۇ ئامان قالمايدۇ.

— بۇ ئورۇسنىڭ پۈتۈن ئەس ـ يادى ھېلىقى قاراقاشلىق غازاتچىلارنى تۇتۇش، ئۇلارنى تۇتۇشتىكى مەقسەت ئالتۇنلارنى قولغا چۈشۈرۈپ بايلىق يىغىش ئىكەن.

— ھەببەللى خوتۇن، ئەقلىڭگە باركاللا. بىر خورجۇن يامبۇ تەييارلاپ، مەھەللىدىكى گادايلارنىڭ بالىلىرىدىن يەتتە ـ سەككىزنى تۇتۇپ، سىلەر ئىزدەپ يۈرگەن قاراقاشلىق غازاتچى ئوغرىلارنىڭ شېرىكلىرى مۇشۇ، دەپ ئالدىغا ئاپارساق، ئورۇس بېگىمنىڭ كۆڭلى خوش بولىدىكەن. چاكارلار كەلسۇن، ئوغرى تۇتۇشنىڭ ئېپىنى قىلايلى.

كەچتە يالىڭاچلاپ باغلىنىپ، ئاغزىغا لاتا تىقىلغان ئون بىر بالا خوجا ئىشان بەگنىڭ سۆگەتلىكىدە ئېسىپ قويۇلدى، پۈتۈن يۇرتتىكى خالايىقنى يىغىپ، خالايىقنىڭ كۆز ئالدىدا بىرلەشمە

چېرىكلەر قىلىچ بىلەن ئۇلارنىڭ قارنىنى چۇۋۇپ تاشلىدى، ئاندىن كىرسىن چېچىپ كۆيدۇرۇۋەتتى.

يۇرت جامائىتى چوڭراق تىنىشقىمۇ پېتىنالماي، جەسەتلەر ئېسىلغان قېرى سۆگەت قوشۇلۇپ كۆيۈپ تۈگىگۈچە بېشىنى ئېگىشىپ جىم تۇرۇشتى. بالىلارنى چەمبەرچاس قىلىپ باغلاپ سۆگەتكە ئاسقاندا خوجا ئىشان بەگ خالايىققا سۆزلىدى:

— ئىشتىمىدىم دېمەڭلار، كىمەرسىكى بۈگۈندىن كېيىن مۇشۇ گەدەنكەشلەردەك قاراقاشلىق ئوغرىلارغا دوست تارتىپ دېپىغا ئۇسسۇل ئوينايدىكەن، مۇشۇ تۇزكور، دىن ئاسيىلىرى، مۇناپىقلاردەك، مۇقەددەس دىن ھامىيسى شېڭ دۇبەن جانابلىرىنىڭ جازاسىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. شېڭ دۇبەن جانابلىرىنىڭ كۈچى يەتمەيدىكەن، دەپ خىيالىڭلارنى خام چاغلىماڭلار، دىن ئاسيىلىرىنى جازالاشتا شېڭ دۇبەن جانابلىرىنىڭ ئارقىسىدا تاغدەك يۆلەك بولغۇچى ئوروس ھاكىمىيىتى بار. ئۇلار ئاسيىلارنى جازالاشتا ئاللانىڭ مەدىتىگە ئېرىشكەندۇر، — دەپ بىرھازا سۆزلىدى.

كىمدۇر بىرى خالايىق ئارىسىدىن:

— غوجامنىڭ ھەقتۇر، پىرىمنىڭ ئەمرى خۇدانىڭ ئەمرى، — دەپ دوست تارتىپ ۋارقىرىدى. پۈتۈن خالايىق شۇ سۆزنى تەكرارلاپ، ئۆزلىرىنىڭ پىر - ئۇستازىنىڭ، يۇرت ئاتىسى، باشپاناھىنىڭ پەرمانىغا قول باغلاپ تۇرۇپ پېقىرچىلىق قىلدى. توپ ئىچىدىكى سۆگەتكە باغلانغان «ئاسيىلار»نىڭ ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمۇ پىرىنىڭ ئەمرىنى تۇتۇپ بالىلىرىدىن ۋاز كەچكەن، ھەتتا مۇشۇنداق بالىنى باقىنىغا پۇشايمان قىلىپ ئۆزىدىنمۇ، بالىسىدىنمۇ نەپرەتلەنمەكتە ئىدى. خوجا ئىشان بەگنىڭ تۆھپىسى ئىدىرىسخان تۆرەمنىڭ ھەسەت ئوتلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ دۇبەنگە قوشىدىغان تۆھپە ئۈستىدە جىددىي، قاتتىق باش قاتۇرغۇزدى ۋە ناماز بامداتتىن كېيىن شېڭ دۇبەننىڭ

ئوفىتسېرنىڭ ئالدىغا ئاشمانتا ، قىرغاۋۇل ، ئاق قۇشقاچ گۆشى كۆتۈرۈپ كىردى .

شېڭ ئوفىتسېرى ئالدىغا قويۇلغان ئېسىل تائاملارغا ئالدىنقى كۈنىدىكىدەك ئېچىرقاش بىلەن ئەمەس ، مەنسىتمەسلىك ، خۇشياقماسلىق بىلەن قاراپ قويدى . ئىدرىسخان تۆرەم بىردە ھورى چىقىپ تۇرغان تائاملارغا ، بىردە ئوفىتسېرغا قاراپ : «ھەي ، ھورى قاچقۇچە ئىسسىقىدا يېگەن بولسا تازا بەلەن بولاتتى ، سوغى ئېشىپ كېتىپتۇ باشلىق غوجامنىڭ» دەپ قول باغلاپ بېشىنى ئېگىپ تۇردى . شېڭ ئوفىتسېرى ئورنىدىن ئېزىلەڭگۈلۈك بىلەن تۇرۇپ قوللىرىنى كۈرۈك مېكىيانىنىڭ قانىتىدەك كېرىپ ئەسنىدى .

ئۇ مۇلازىم چېرىك قەلەي داستا كۆتۈرۈپ كىرگەن ئىسسىق سۇغا ئاق ماتانى چىلاپ يۈزلىرىنى سۈرتتى ، ئاندىن ئالدىرىماستىن كېلىپ قىرغاۋۇلنىڭ پاچىقىنى قايرىپ ، ئۇستىخاندىن يۇلۇپ ئاجرىتىپ ، قاپىقىنى تۈرۈپ ئەزمىلىك بىلەن چايناشقا باشلىدى .

ئىدرىسخان تۆرەم بىلەن تەڭ قول باغلاپ تۇرغان ئوفىتسېرنىڭ تىلماچى تۆرەمگە كۆز قىسىپ قويدى . تۆرەم چەكەردىسىنىڭ قولىدىكى يېپەك داستىخاننى قولىغا ئېلىپ ئېگىلگەن ھالدا ئوفىتسېرنىڭ ئالدىدىكى يېمەك داستىخىنى بىلەن ياندىشتۇرۇپ قويۇپ يېپەك داستىخاننى ئاۋايلاپ ئاچتى . تۇچ پەتنۇسقا مانتا تىزىلغان ئالتۇن يامبۇ مېنى كۆر دېگەندەك ۋاللىداپ پارقىراپ كەتتى . قېرى كالىدەك گۆش چايناۋاتقان ئوفىتسېرنىڭ تاۋۇز ئۇرۇقىدەك كۆزلىرى كېرىلىپ قىزىرىپ كەتتى ، قاپاقلىرى ئېچىلدى . ئۇ ئاغزىدىكى لوقمىنى چايناشنى ئۇنتۇپ ، بىردەم پەتنۇستىكى يامبۇلارغا ، بىردەم ئېگىلگىنىدىن يۈزلىرى كۆرۈنمەي قالغان ئىدرىسخان تۆرەمگە قاراپ لەززەتلىنىپ كۈلۈپ كەتتى .

— كەمىنە قۇللىرى لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ تاپقىنىمنى

ئۆزلىرىگە قويدۇم، كەمدە - كېرەندە بولسىمۇ قوبۇل كۆرەرلا.

تىلماچ ياغلىما تىللىرى بىلەن قارلىغاچتەك ۋىچىرلاپ ئۆرۈپ بەردى. ئوفىتسېر باش بارمىقىنى چىقىرىپ:

— تۆرە... غوجا... خو، — دېدى. ياغلىشىپ كەتكەن قوللىرىدا قاردەك ئاق يىپەك داستىخاننى يۆگەپ كۆن ساندۇقنىغا سالدى - دە، ئىشتىھالىرى ئەمدى ئېچىلغان هالدا تاماقنى قايتىدىن يېگەچ سۆزلىدى:

— تۆرە... غوجا... خو... خو... سەندە قانداق... تەلەپ بار... دە.... مەن ئورۇندايدۇ. دۇبەن جانابلىرىغا مەلۇم قىلىپ سېنى پات ئارىدا مۇئاۋىن ئامباللىققا كۆتۈرگۈزىمەن.

ئوفىتسېر گەپنىڭ بېشىنى ئۇيغۇرچە باشلاپ، ئاخىرىنى ئۆز تىلىدا سۆزلەپ تىلماچقا ئىشارەت قىلدى. تىلماچ ئىلھاملىنىپ ئوفىتسېرنىڭ گېپىنى پىلىموتتەك سايراپ ئۆرۈپ ئۇلگۈردى.

— رەھمەت غوجام، ھەشقاللا، رەھمەت، چېرىكچى غوجام. ماڭا قىلغان ياخشىلىقلىرى، يۇرتقا قىلغان خەير - بەرىكەتلىرى ئۈچۈن پىرىم سىلىگە مەدەت قىلىپ دۆلەتلىرى تېخىمۇ زىيادە بولغاي.

ئىدرىسخان تۆرەم ئوفىتسېرغا توختىماي تەزىم قىلىپ ئوفىتسېرنىڭ چاپىنىنىڭ پېشىنى يۈزلىرىگە سۈۋاپ سۆيۈپ كەتتى. خۇشاللىق ياشلىرى چار ساقاللىرىغا سىڭىپ توختىماي تامچىلىدى. ئوفىتسېر تۆرەمنىڭ بېشى يەرگە تەگكۇدەك ھەربىر ئېگىلىشىدىن سىدام ئېڭىكىنى سىلاپ كۇلەتتى، ئۇنىڭ چاپىنىنىڭ پېشىگە قىلغان سەجدىسىگە ھۇزۇرلىنىپ ماقۇللىغاندەك باش لىڭشىتاتتى.

ئىدرىسخان تۆرەم سەجدىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئوفىتسېرنىڭ ئۆزىگە بەرگەن ئىلھامى بىلەن خوجا ئىشان بەگدىن ئېشىپ كېتىش، مۇئاۋىن ئامبال بولۇش تەمەسىنىڭ تاتلىقلىقىدىن مەستخۇش بولدى. ئۇ كۆڭلىدە خوجا ئىشان بەگنىڭ ئەخمەق، دۆتلۈكىنى، شىبىڭ دۇبەنگە توپلاڭچىلارنى باستۇرۇپ بېرىپ،

يەكەندىكى ھەربىي ئايرودرومدىكى ئايروپىلانلىرىغا ئولتۇرۇپ قايتىپ كېتىدىغان ئورۇسلارغا خوش ـ خوش قىلغانلىقىنى مەسخىرە قىلدى . ئورۇسلار دېگەن شىڭ دۇبەنگە ياردەم بەرگىلى كىرگەن ، توپىلاڭ تىنچىغاندىن كېيىن كېتىدۇ . جاھاننى ئورۇس ئەمەس ، شىڭ دۇبەن بىلەن ماۋۇ چېرىكچى غوجاملار سورايدۇ . ئورۇسلارنىڭ مەقسىتىمۇ بۇ يەرگە كېلىپ يۇرت سوراش ئەمەس ، يۇرتنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ ئاسمانغا مۇشت ئېتىپ يۈرگەن چوماقچىلارنى دۇبەن غوجامغا باستۇرۇپ بېرىپ چىقىپ كېتىش . ئۇلۇغ بوۋام بىزلەرگە «ئېشەكنىڭ كۆتىگە ئاپتاپ چۈشسە يۇزۇڭلارنى ئىسسىتىڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىلغان . ئاكاڭ كىمنى ئالسا يەڭگەڭ شۇ ، دەپ سەن خوجا ئىشان ئورۇسنىڭ پېشگە ئېسىلساڭ ، مەن شىڭ دۇبەننىڭ پېشىگە ئېسىلىپ ، سەندىن ئېشىپ كەتمىگىنىمنى كۆر قېنى . قايسىمىز مەنسەپنىڭ كاللىسىغا ئېرىشىدىكەنمىز كۆرىمىز تېخى .

— جانابىي ھەزرەتلىرىگە مەلۇم بولغايكى ، — ئىدرىسخان تۆرەم قەددىنى سەل رۇسلاپ ، كۇلاسىنىڭ پەتلىسىنى سىلاپ قويۇپ ، ئوفتىسېرنىڭ قىسىق كۆزلىرىگە تەمە بىلەن تىكىلىپ روھلىنىپ سۆزلەپ كەتتى ، — بىزنىڭ بۇ خەق قوتۇر ئېشەككە ئوخشايدۇ . سەل ئۇچىسى ئىسسىپ ، ھەلەپنى ئوبدان يەپ ھاللىنىپ قالسا ، سىلى ، بىزدەك ئىگىسىگە پۇت ئېتىپ بوي بەرمەيدۇ . مۇشۇ بىرقانچە يىلدا سەل بوش قويۇپ بېرىۋىدۇق ، قورسىقى تويۇپ ئۇچىسى ئىسسىنغانغا شۇكۇر دەپ ، سىڭگەن نېنىنى يېمەي ، ھەدېسە ھۆكۈمەت ئەمر ـ پەرمانلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان ، گۇما ، قاراقاشتىكى چوماقچىلارنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرىغا دوست تارتىپ ، ھۆكۈمەتنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن شىلتىڭ ئاتىدىغان ، پىرنىڭ ئەمرىنى تۇتمايدىغان ، غوجاملارنىڭ دۇئاسىنى ئالمايدىغان گەدەنكەشلەردىن بولۇپ كەتتى...

تىلماچ ئىدرىسخان تۆرەمنىڭ ھاياجانلىق چېقىملىرىنى تاپنى

تەڭ تالىشىپ يېگەن بىر ئۇۋچىنىڭ ئىتلىرىدەك توختىماي تەڭ غىڭشىپ ئۆرۈپ بېرىپ تۇردى.

— شۇڭغازە، بۇ خەقنى قىنىدا تۇرغۇزغىلى بولمايدۇ. قورسقى تويۇپ كەتسە ھەرگىز بولمايدۇ. مېنىڭچە، مۇشۇ بىر يىلدا ئۇچىيىگە يىغىۋالغان چاۋا مايلىرى ئىچىنى قىزىتىپ ھۆكۈمەتكە، غوجا - ئىشانلارغا بوي بەرمىگەن بۇ خەقنىڭ يانچۇقىدىكىنى قاسساپ ئاچچىق ئۇچەي سىيرىغاندەك سىيرىۋالساق، بىر تەرەپتىن، جانابلىرى قولغا چۇشۇرەلمەي ئارماندا قالغان بەش تۇلۇم ئالتۇن يانلىرىغا چۇشىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ھاللىزى ئېتىپ تۇرالماي قالغان چوماقچىلارغا ئەگەشكەن خەق دېمى كېسىلىپ، سىلىگە ھاجەتمەن بولۇپ ياۋاشلايدۇ. شۇڭا، دەررۇ بۇ خەقنىڭ قولىدا بار - يوقنى ھەر تەدبىرلەر بىلەن ھاياللاشماي يىغىۋالماق زۆرۈردۇر. بۇ جانابلىرىغا قوش پايدا ئېلىپ كېلىدۇ، خەق ھەم جىمىقىدۇ، ھەم يانچۇق تومىلىشىدۇ.

ئىدرىسخان تۆرىنىڭ بايانلىرى چېرىكچى جانابلىرىغا بايىقى بىر پەتنۇس ئالتۇن - يامبۇدىنمۇ بەك ياقتى.

— خو... سىز... بەك يارايدۇ، — چېرىكچى ئوفىتسېر باش بارمىقىنى چىقىرىپ ئورنىدىن ئىرغىپ تۇرۇپ، گۆش، ماي يۇقى قوللىرى بىلەن ئىدرىسخان تۆرەمنىڭ پارقىراق بەقەسەم تونلۇق مۇرىسىگە ئۇرۇپ قويدى. ئىدرىسخان تۆرەم چەكسىز پەخىرلىنىپ، يەنە بىر دەرىجە ئۆسكەندەك ھۇزۇرلىنىپ كەتتى.

— سىز... چوقۇم... ئۆسىدۇ... بۇ خەقتىن تارتىۋېلىشنىڭ قانداق ئەپلىك چارىسى بار، سىز بىلەمدۇ؟ — ئوفىتسېر بارغانچە خۇشال بولۇپ قىزغىنلىشىپ ئىدرىسخان تۆرىنى قۇچاقلاپ، ئۇيغۇرچىنى ئۆزى چالا بۇزۇپ سۆزلەپ مەقسىتىنى بىلدۇردى.

— بولمامدىغان ئالىيلىرى، مەن ئالىلقاچان بۇ ئىشنىڭ ئورىسىنى پۇتتۇرۇپ ئۆزلىرىگە يازما مەكتۇپ تەييارلاپ قويغان. ئىشنى مۇشۇ بويىچە ئەپلىسەك قوش مەقسەت ئەلھازا مۇستاپا

ھاسىل بولغۇسى.

ئىدرىسخان تۆرەم قوينىدىن يۆگەلگەن خوتەن قەغىزىنى چىقىرىپ، بېشىدىن ئېگىز قىلىپ ئوفىتسېرغا قوش قوللاپ سۇندى. ئوفىتسېر تىلماچقا دەرھال ئۆرۈشكە پەرمان قىلدى.

* * *

ئانارخان ئاقساقمارالغا كېلىپ تۇلكە، قاما، بۆرە، جەرەن تېرىلىرىنى تۇماقچىغا سېتىپ، ئەسكى چاپان بازىرىدىن قېرى مەزلۇملارنىڭ كونا تون، ماتا تامبال، سەگاز كۆڭلەك، قارا تور رومالىدىن ئالدى، رومالدا يۈزىنى يۆگەپ مىسكەردىن بىر ساپايىنى سېتىۋالدى ـ دە، تىلەمچىلىك تۇرمۇشىنى باشلاپ، ئۆز مەنزىلىگە قاراپ ماڭدى. ئۇ سېرىقبۇيا بازىرىغا كېلىپ مەھەللىمۇ مەھەللە ساپايى چېلىپ قەلەندەر ناخشىسىنى توۋلاپ تىلەمچىلىك قىلدى:

پاتىمەمنىڭ كۆڭلەكى،
يەتمىش يەردە ياماقى.
باراي دېسە ئۆيى يوق،
يول ئۈستىدە قوناقى.
مىنەي دېسە ئېتى يوق،
ساپاي دېسە ئاياقى.
غېرىبلارغا ئاش يوقكەن،
ئاش تاپقاندا قاچاسى.

ئانارخان قېرى مەزلۇملارچە مېڭىپ، مومايلاردەك مۇڭلۇق دىۋانە ناخشىسىنى توۋلاپ ئۆي ـ ئۆيلەرگە كەلگەندە، ئېچىلغان ئىشىكلەردىن پارچە نان كۆتۈرگەن باللار، ئايالالار چىقىپ ناننى بېشىدىن ئۆرۈشەتتى ـ دە، تىلەمچى ئايالغا بېرىپ ئىشىكنى يېپىپ

كىرىپ كېتىشەتتى . ئانارخان ھەربىر مەھەللىگە كېلىپ ساپايى بىلەن ناخشا توۋلىغاندا ، مەھەللە ئىتلىرى ئېتىلىپ چىقىپ قورشىۋېلىپ ، غەزەپ بىلەن قاۋاپ ، ئانارخان تاكى مەھەللىدىن چىقىپ كەتكۈچە ئارقىسىدىن قاۋاپ ئەگىشىۋالاتتى . ئانارخان سېرىقبۇيا بازىرىدا ئىككى ھەپتە ئايلىنىپ تىلەمچىلىك قىلدى . بارمىغان مەھەللە ، قاقمىغان ئىشىك قالمىدى . بەزى كۈنلىرى ئۆيدە ئادەم بولمىسا ، ئەتىسى ، ئەتىسى بولمىسا تاكى شۇ ئۆيدە ئادەم پەيدا بولغۇچە كۈن ئارىلاپ كېلىپ تىلەمچىلىك قىلدى . ئۇنىڭ يارەنلىرى بىلەن ئالاقە قىلىش ئۇسۇلى تىلەمچىلىك قىلىش ، بەلگىسى قەلەندەر ناخشىسى ، ئۇچرىشىدىغان ئۆتەڭلەرنىڭ بىرى سېرىقبۇيا ئىدى . ئانارخان سېرىقبۇيا بازىرىدىن ھالقىپ ئەتراپتىكى سەھرا ، مەھەللە ، جاڭگاللاردىكى پادىچىلارنىڭ قوتانلىرى ، خۇمدانچىلارنىڭ خۇمدانلىرىغىچە باردى . ئادەم كەمدىن - كەم ئاياغ باسىدىغان بۇقا تاپان تەرەپكە — دەريا بويىغا كەلگەندە نەشە چېكىدىغان بىر گاچىغا يولۇقۇپ قالدى . بۇ گاچا ناھايىتىمۇ يوغان ، قارا كەلگەن ، يېشى ئوتتۇزلاردىن ئاشقان تەلۋە بىر نەرسە ئىدى .

ئانارخان چىڭقىچۇش مەزگىلىدە يىراقتىن ئوتلاپ يۈرگەن قوي ، ئۆچكە ، كالا ۋە بىرقانچە ئېشەكنى كۆرۈپ ، پادا بار يەردە ئادەم بار ، دېگەن ئۈمىد بىلەن بارغانىدى . قويۇق توغراقلار ئارىسىدىن ئۆتۈپ يۈلغۈن ، كۆكيانتاق ، ئاقيانتاق ، توغراق شالاڭلاشقان دالاغا چىققاندا ، بىر توپ يوغان قاپاقتال تۈۋىدە گەمە كۆرۈندى . تورپاقتەك يوغىنىغان پادىچى ئىتلىرىدىن ئىككىسى يەۋېتىدىغاندەك ئېتىلىپ كەلدى . ئانارخان ئۇزۇن قەلەندەر ھاسىسى بىلەن جاڭگالدا ئىگىسىدىن باشقا ئادەم كۆرمەي ياۋايىلىشىپ كەتكەن غالجىر ئىتلارنى قورۇپ ئۇلگۇرەلمەي قالدى . شۇ چاغدا گەمىدىن كالتە ئىشتاندىن باشقا ئۇچىسىغا ھېچ نەرسە ئارتمىغان ، بېشىغا قارا سالۋا تۇماق كىيگەن قارا دارازا ئادەم چىقتى . ئۇنىڭ بىر قولىدا ئۇزۇن ساپلىق نەيزە ، يەنە بىر قولىدا

ئـۇزۇن پادىچى قامچىسى بار ئىدى . قورقۇنچلۇق قاپقارا تەلەتى غـالجىـر ئـىـتـلـىـرىدىنمۇ سۈرلۈك ئىدى . ئانارخان قەلەندەر نـاخـشـىـسىنى دەرھال باشلىدى . ئىتلار تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىپ قاۋىدى . پادىچى «ھا... ھا... قىغ... قىغ» دەپ ۋارقىرىدى . ئىتلار ئـىـگىسىگە بويسۇنماي ئايال كىشىنىڭ ناخشىسى بىلەن ساپايىغا تېـخـىـمـۇ ئـۆچـەكەپ غالجىرلاشتى . گاچا گېپىنى ئاڭلىمىغان ئىتلىرىنى قامچا بىلەن كېلىشتۈرۈپ نەچچىنى ئۇرۇۋىدى ، ئىتلار ئـىـگىسىگىمۇ غىڭشىپ قاۋاپ يۇلغۇنلار ئارىسىغا قاچتى . ئەمما ، يىراقتا بارماي كاڭشىپ ئەلەم بىلەن يەنە قاۋىدى .

گاچا ئوغلاق مەرىگەندەك بىر خىل ئاۋاز چىقىرىشتىن باشقا ھـېـچـنـەرسە دېيەلمەيتتى . غەلىتە ۋارقىراپ قوللىرىدا ئىشارەت قىلىپ بىر نېمىلەرنى دېدى . ئانارخان قورقۇش ئىچىدە ئۇنى ، بۇ يـەرگـە نـېـمـىدەپ كەلدىڭ دېدىمىكىن دەپ پەرەز قىلدى . گاچا قـولـىـدىكى نەيزىنىڭ ئۇچى بىلەن «شارت» قىلىپلا ئانارخاننىڭ بېشىدىكى چۇمبەلنى تارتىپ ئېلىۋەتتى . ئانارخان تۇيمايلا «ۋاي جېـنـىـم» دەپ ۋارقىراپ رومالغا ئېسىلدى . گاچا نەيزە بىلەن رومالنى ئېگىز كۆتۈرۈۋالدى . ئانارخاننىڭ ئايدەك جامالى ، قىرىق كوكۇلىسىنى كۆرگەن گاچا ھاڭ قېتىپ بېشىدىكى سالۋا تۇمىقىنى ئېلىپ يۈز - كۆزىنى سۈرتۈپ قايتا قارىدى . ئانارخان رومىلىنى ئالالمىغاندىكىن ، قوللىرى بىلەن يۈزىنى يېپىۋالدى . گاچا تۇمىقى بـىـلـەن نـەيـزىـنـى چۆرۈۋېتىپ ئانارخانىنى بېلىدىن قۇچاقلاپلا كـۆتـۈرۈۋالـدى . ئانارخان تېپىچەكلىدى ، گاچا ئۇنى گەمىسىگە ئـەكـىـرىـپلا بېسىۋالدى . ئانارخان خەنجىرىنى چىقىرىپ ئۆزىنى بېسىپ تۇرغان ئېغىر گەۋدىدىن قوللىرىنى تەستە سۇغۇرۇۋېلىپ ، خەنجەرنى كۈچىسىز ئۇردى . گاچا توڭگۇزدەك چىرقىراپ سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى . خەنجەر گاچىنىڭ سۆڭگىچىگە ئۇرۇلغان بولۇپ ، ئۇچى ئازراقلا پاتقانىدى . ئانارخان سەكرەپ قوپۇپ خەنجەرنى يەنە بىر شىلتىپ بولغۇچە ، گاچا ئانارخانىنى پۇرلەپ ئۆچكە تېرىسى

ئۈستىگە يەنە بېسىۋالدى . قوللىرىنى قايرىپ خەنجەرنى ئېلىۋېلىپ مۈشـت بىلەن بىرنەچچىنى ئۇرۇۋەتتى . ئانارخاننىڭ كۆزلىرىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلىپ ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىدى ، پوت - قوللىرى سىرقىراپ ئۆرە تۇرغۇدەك مادارى قالمىدى . يىرىك ساقال - بۇرۇت يۈزلـىـرىگـە تىكەندەك سۇركىلىپ ، كۆيگەن زاغرا كۆمەچنىڭ پىيازلىق قىيمىسى پۇراپ تۇرىدىغان يات تىنىق ئۇنىڭ دىمىغىغا ئۇرۇلدى . يېرىم سەزگۈسى سەگاز كۆڭلىكى ، ماتا تامبىلىنىڭ قوپال تارتقۇشلاشتىن يىرتىلغانلىقىنى بىلدى . ئۇنىڭ بېشى قېيىپ پوت - قولىنى مىدىرلىتالىغۇدەك ھالى قالمىغانىدى...

خورازنىڭ چىللىشى ئانارخاننىڭ پۈتۈن سېزىمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى . بېشى چىڭقىلىپ لوقۇلداپ ئاغرىغاندىن باشقا ، پوت - قولىنىڭ بولجۇڭ گۆشلىرىمۇ تېلىپ ئاغرىيتتى . ئەمما ، خېلى جان كىرىپ قالغانىدى . كۆزىنى ئېچىۋىدى ، كۆزى زەھەردەك ئېچىشىپ بىگىز تىققاندەك قادىلىپ ئاغرىدى . قـولىنـى ئاسـتا سىلاشـتۇرۇپ يۈز - كۆزىنىڭ ئىششىغانلىقىنى بىلدى .

گەمە ئىچى قاراڭغۇ ، ھېچ نەرسىنى ئىلغا قىلغىلى بولمايتتى . گاچا يېنىدىلا خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى . ئانارخان تامبىلىنىڭ لېپىزىنى سىلاشتۇرۇپ ، ئانىسى رەھمەتلىك : «قىز بالىنىڭ بېشىغا ھـەر بـالا كېلىدۇ ، بۇ ھىندىستاننىڭ بىھوش دورىسى ، ئېپىنى تـېـپـىـپ بۇرنىغا پۇراتساڭ بالادىن قۇتۇلىسەن ، ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا جېنىڭغا ئەسقاتار » دەپ تىكىپ بەرگەن تۇمارنى ئالدى . ئىچىدىن چىمچىلاقتەك شېشىنىڭ ئاغزىنى ئاۋايلاپ ئېچىپ گاچىنىڭ بۇرنىغا ئەكېلىپ پۇراتتى . گاچا بىر چۈشكۈرۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ يەنە ئۇڭدىسىغا تاشلىنىپ جىملا ياتتى .

ئـانارخـان ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ ساپال چىراغنى ياقتى . ئـاستىدىكى ئۆچكە تېرىسى ، ئانارخاننىڭ قوللىرى ، پاچاقلىرى ، سەگاز كۆڭلەكمۇ ، تامبىلمۇ قان بولۇپ قېتىپ قالغانىدى . بۇ قـانـلار گـاچىنىڭ سۆڭگىچىدىن چىققان قانلار ئىدى . ئانارخان

تورۇستىكى ئۆزۈن قامچا بىلەن گاچىنىڭ پوت - قوللىرىنى باغلاپ، گەمىنىڭ ئالدىدا باغلاقلىق ئىشەكنى توقۇدى. ئىتلار كىچىنىڭ ئۆيقۇسىدا سوزۇلۇپ ياتقان جاڭگالنى بىشىغا كىيىپ بار ئاۋازى بىلەن قاۋىدى. گاچا قىمىرلىماي ياتاتتى. ئانارخان ئىشەكنى مىنىپ تون قاراڭغۇسىدا توغراقلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتى. ئىتلار بىردەم ئالدىغا ئۆتۈپ، بىردەم ياندىن، بىردەم ئارقىدىن ئەگىشىپ قاۋاپ، ئانارخان دەريا كىچىكىدىن ئۆتۈپ كەتكۈچە ئەگەشتى.

باش ئەزان چىققان مەزگىلدە ئانارخان سىرىقبۇيا بازىرىغا ئۇلاشتى. ئۇ ئىشەكنى قانداق قىلاي دەپ تورۇشىغا چوڭ كوچىدا جىسەكچىنىڭ جاڭ ئۇرۇپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئانارخان بىر دەڭنىڭ يان تېمىدا ئىشەكتىن چۈشۈپ، ئىشەكنىڭ دالدىسىدىكى قاراڭغۇدا جىمىدە تۇرۇپ قۇلاق سالدى. ئۆي - ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى غىچىرلاپ ئېچىلىپ، تاڭ قاراڭغۇسىدا ئەرلەر مەسچىتكە مىڭىشتى، دەڭنىڭ دەرۋازىسىمۇ غاچىلداپ ئېچىلىپ دەڭدە ياتقان يولۇچى، چار بازارچى مۇساپىرلارمۇ مەسچىتكە مىڭىشتى. جاكارچى ئىشەك ھاڭرىغاندەك يوقىرى ئاۋازدا جاكار توۋلاپ ماڭدى:

— سىرىقبۇيىدىكى بارلىق خالايىق، ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار، بۆشۈكتىن - تۆشۈككىچە ئامبال غوجامنىڭ پەرمانىغا قۇلاق سىلىڭلار. ئاۋۋال ھىزى بولۇڭلار، كىيىن پۇشايمان يىمەڭلار. ئامبال غوجام ياخشى كۈن، ياخشى سائەتتە ئاللا دىلىغا سىلىپ، ئىمان بەرمىسىمۇ ئىنساپ بىرىپ، دىللىرى ئىرىپ مۇسۇلمان جامائىتىنىڭ دىنىغا ھامىيلىق قىلىپ، مۆمىنلەرگە ئاتىدارچىلىق قىلماقتا. بۈگۈندىن باشلاپ مەسچىتتە ناماز ئوقۇيدىغانلار ئەنگە ئالدۇرۇشى كىرەك. ئەنگە ئالدۇرماي مەسچىتتە ناماز ئوقۇغانلارغا جەرىمانە قويۇلىدۇ. مەسچىتكە كىرمەيمەن، ناماز ئوقۇمايمەن، دىندىن چىقىمەن دىگۈچىلەر ھاراق ئىچىش ياكى نەشە چىكىش

گۇۋاھنامىسى بېجىرىدۇ. بېجىرمىگەنلەر ئون بىر چارەك قوناق ياكى بەش دانە قوي تېرىسى، ئىككى دانە كالا تېرىسى جەرىمانە بىلەن گۇۋاھنامىنى مەجبۇرىي بېجىرىپ، ھەر كۈنى ئەڭ كەم دېگەندە بىر ئاپقۇر ھاراق ئىچىپ، بەڭگىلەر بىر قېتىم كەيپ بولغۇدەك نەشە چېكىپ يۈرۈشى كېرەك، ھاراق ئەرزان باھادا بىر تۇتاش تارقىتىلىدۇ. نەشە ساتقۇچىلار مۇكاپاتلىنىپ، چەككۈچىلەر ھەرقايسى بەڭگىخانىلارغا ھەرئايدا ئون بەش كۈن سولاپ خۇمارى قاندۇرۇلىدۇ. ھاراقكەشلەر، بەڭگىلەر گۇۋاھنامە ئالغان تۇرۇقلۇق ھەرخىل باھانە-سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ بەلگىلىمە بويىچە ئىچمەي ياكى چەكمەي يۈرسە، بەلگىلىمە بويىچە چوماقچىلارنىڭ شېرىكى دېگەن جىنايەت بىلەن قاتتىق جازالىنىدۇ. ناماز ئوقۇيدىغانلار مەسچىتنىڭ، ئوقۇمايدىغانلار شوپاڭخانا، بەڭخانىنىڭ گۇۋاھنامىسىنى چوقۇم ئېلىشى كېرەك. مەسچىتكىمۇ، شوپاڭ، بەڭخانىغىمۇ كىرمەي ئارىدا سۇقۇندى بولۇپ يۈرۈشكە يول يوق، ئارىدىن نەپ ئالىمەن دېگۈچىلەرمۇ چوماقچى ئاسىيلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ...

دەڭدىن مەسچىتكە قاراپ يول ئالغان مۇساپىرلار بۇ جاكارنى ئاڭلاپ يېرىم يولدىن ئارقىسىغا يېنىپ دەڭگە مېڭىشتى.

— سېرىقبۇيىنىڭ ئامبىلى ساراڭ بولدىمۇ ياكى ئاخىر زامان بولدىمۇ، قانداق قاملاشمىغان ئالۋان بۇ ئەمدى. بۇ يەردىمۇ تۇرۇپ بوپتىمىز، كۆدە-كۆرپىمىزنى ئېلىپ بۇ يەردىن دەرھال كېتەيلى. ئەمدى خۇداغا قىلىدىغان خالىس ئىبادەتكىمۇ ئالۋان سالسا، قانداق دېگەن ساراڭ ئامبال بۇ. سېرىقبۇيىنىڭ ساراڭ ئامبىلى مۇشۇنداق قىلىپ باي بولاي دېگەن ئوخشايدۇ.

مۇساپىرلار بىردەمدىلا دەڭنىڭ دەرۋازىسىدىن توپ-توپ قوي، كالا ھەيدەپ، رەۋەندىلەر قېچىرغا ئارتىلغان ئۇنلىرىنى، چار بازارچىلار خام-سەگازلىرىنى ھارۋىغا بېسىپ دەرۋازىغا پاتماي گۇرۇلدەپ چىقىپ سەپەرگە ئاتلاندى. خېرىدارلىرىدىن تۇيۇقسىز

ئايرىلغان قېرى دەڭجا موماي :

— زۇۋانلىڭغا هوننىاق چىقىپ ، زۇۋانىڭ دارغا تارتىلىپ بوينۇڭ سۇنۇپ ئۆلەرسەن ، — دەپ جاكارچىنى بىرمۇنچە قارغىدى . جىبىسەكچى چېرىكلەرنى كۆرۈپ قېلىپ غىپپىدە دەرۋازىسىنى تاقاپ غايىب بولدى .

ئانارخان چۇمبىلىنى بېشىغا ئارتىپ ، ئېشەككە مىنىپ ، يولغا پاتماي دۈرۈلدەپ كېتىۋاتقان توپقا قوشۇلۇپ سىرىقبۇيا بازىرىدىن چىقىپ كەتتى . هېلىقى گاچا ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىدىغاندەك ياكى چېرىكلەر تونۇۋېلىپ تۇتۇۋالىدىغاندەك پات - پات ئارقىسىغا قاراپ قوياتتى . تاڭ سۈزۈلگۈچە توپا توزىتىپ سىرىقبۇيا ئامبىلىنى تىللاپ - قارغاپ قەشقەر يولىغا قاراپ كېتىۋاتقان مۇساپىرلار بىر كارۋان بولدى . ئانارخان ئەرلەرگە قاراپ دەرهال خۇرجۇنىدىن گاچا پادىچىنىڭ يۇڭلۇق سالۋا تۇمىقىنى ئېلىپ چۆكۈرۈپ كىيدى - دە ، قىرىق كوكۇلىسىنى بىر - بىرلەپ سالۋاسىنىڭ ئىچىگە تىقىشتۇردى . ئۇزۇن قارا تونىنى كىيىپ بېلىنى كۆك ماتا بەلباغدا باغلاپ ، ئۇزۇن بويتاسمىلىق خەنجەرنى ئېسىۋالدى . تاڭ سۈزۈلۈش ئالدىدا يول ئۈستىدە بامداتقا تۇرغان كارۋان جامائىتى سېپىدە چىرايلىق بىر يىگىت جامائەتكە قوشۇلۇپ نامازغا ئۇلتۇردى...

ئادىمى بىردەم ئازىيىپ ، بىردەم كۆپىيىپ قالىدىغان كارۋان يول ئۈستىدە خاڭدى ، ئۇدان ، تېرىم ، خانئېرىق ، ئۆردەكلىكتىن چىققان دېهقانلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالاتتى . ئۇلار ئامبالنىڭ «قۇشقاچ ئالۋىنى» ، «قوناق تېرىپ بۇغداي تاپشۇرۇش ئالۋىنى» دەك ئادەم ئەقلىگە سىغمايدىغان ئالۋانلىرىدىن زار قاقشاپ ، ئالۋان تۆلىيەلىگەنلىرى خانىۋەيران بولۇپ ، تۆلىيەلمىگەنلىرى جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن يۇرتىنى تاشلاپ قېچىپ چىققانىدى . ئېشىكى بارلىرى يۈك - تاقىنى ئېشەككە ئارتىپ ، يوقلىرى خۇرجۇن - قاچىسىنى ئۆشنىسىگە ئارتىپ ، بەزىلىرى توپلىشىپ ، بەزىلىرى بىر

ئائىلە كىشىلىرى بىر بولۇپ، خۇددى بۆرىدىن ئۈركۈگەن قوي پادىسىدەك ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي مېڭىشاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، بارغان يېرىدە ئامانلىق، پاناھلىق تاپالماي قۇملۇق دالادا بېشى قېيىپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي تېنەپ يۈرگەنلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

يىلىكى شورىلىپ مادارسىزلانغان يۇرت خەلقى يەر تەۋرەش ئالدىدا ئۈۋىسىنى تاشلاپ قاچقان چۈمۈلىلەردەك تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ كەتكەنىدى. ئانارخان قوشۇلۇۋالغان كارۋان نەگە بېرىپ، نەدە توختىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى، ئۇلار نىمجان ھالەتتە قىمىرلايتتى...

بەش يىل ئۆتكەندە ئەختەمبايىنىڭ مورىسى دېگەن جاڭگالدا قۇرۇپ بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان بىر ئايالنىڭ جەسىتى ئۇچرىدى. خېنىيا سايىت بىر قاراپلا ئۇنىڭ ئانارخان ئىكەنلىكىنى تونۇۋالدى. پەقەت تۆت ئايلا بىللە بولغان، ئەمما مەڭگۈلۈك ئوتنى سېلىپ كېتىپ قالغان بۇ مەھبۇبىسى پىراقىنى سېلىپ قويۇپ، يەنە ئۇنىڭغا ئەقىدە قىلغان ماكانغا كېلىپ مەڭگۈلۈك كۆز يۇمغانىدى...

*　　　*　　　*

— ئاشىق - مەشۇق دېسە شۇنى دېسە بولىدۇ، ئۇ مانا ھازىرغىچە ئانارخان ئۈچۈن ياشاۋاتىدۇ. ئۇنىڭدەك ئوغلاقچىنىڭ پىرى بۇ ئەقلىمدا يوق، ئاتام زامانىسىدىن قالغان ئوغلاقچىلىق تىللىرىنىڭ ھەممىنى سۇدەك بىلىدۇ. ئاتنى كۆرۈپ ئەمەس، ئىزىدىن، يۈگۈرگەن ئاۋازىدىن قانداق ئاتلىقى، بوي - تۇرقى، رەڭگى، ئايغىر ياكى بايتاللىقى، قېرى - ياشلىقى، ئىشقلىپ، ھەممىنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ، دەپ ئېيتىپ بەرگەنىدى قاسىم قاراساي.

— قاسىم قاراساينى ساڭا كىم دەپ بەردى؟
— ھېرزى بەگ ھاجىم.
— ھىم، شۇ بولماي كىم بولاتتى. يۇرتتىكى ئىككى پۇتلۇق گەپ قىلالايدىغان مەخلۇقلار ئارىسىدا بىر ئادەم بار يىلان كۆشىگەننى بىلىدىغان، خۇدا ئۇنى زىيادە قىلسۇن، — دەپ جىمىپ قالدى خېنيا سايىت.
شەيخ قوينىدىن بەش دانە ئالتۇن يامبۇ ئېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى. خېنيا سايىت پارقىراپ تۇرغان يامبۇلارغا كۆزىنى يۇمغاندەك قاراپ:
— ھەممىسى شۇمۇ؟ — دېدى.
شەيخ شۇركۇنۇپ كەتتى.
— لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ...
— ساقالدىكى ئاشتا قورساق تويمايدۇ. مەن خېنيا سايىتنى تويغۇزالىغۇدەك ئىش بولسا، چىش كاۋىكى بىرنېمەڭگە مېنى سۆرەپ چىقىپ، ئۇ پاسىق يۇرتۇڭغا ئېلىپ بارىمەن دەپ چۆچۈرەڭنى خام سانىما.
— قانچىلىك بولسا بولار...
— مەن بولدى دېگۈچە...
شەيخ قارا تەرگە چۆمۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى. توغراقلىق تىلسىمدەك جىمجىت ئىدى، ھايۋان، ئۇچار قاناتلارمۇ ئۇيقۇغا كەتكەندى. ئاسماندا غۇۋا يۇلتۇزلارمۇ پارقىرايتتى. خېنيا سايىت يامبۇلارنى ئالقىنىدا دەڭسەپ كۆرگەندىن كېيىن:
— ماڭا قارا شەيخ، مەن ئادەملەردىن ئىتنى ياخشى كۆرىمەن، شۇڭا ئىت بىلەن بىللە ياشاۋاتىمەن. ئىت نامەرد، ۋاپاسىز ئەمەس، — دېدى ۋە يامبۇلارنى پايخۇتنى[1] چۆرۈگەندەك چۆرۈدى. يامبۇلار تورۇكلاپ چۇشۇپ توپا تۇزىتىۋەتتى. توغراق

---

[1] پايخۇن — يوتا سۆڭەك.

كاۋاكلىرىدىن بىرمۇنچە ئىتلار سەكرەپ چۇشۇپ، يامبۇلارنى بىر - بىرلەپ پۇراپ بېقىپ، پۇشايمان قىلغاندەك تۇمشۇقىنى ئىگىسىگە سوزۇپ غىڭشىپ ئاستا كېتىشتى.

— ئىتلىرىمغا لازىمى يوق نەرسىنى مەن نېمە قىلىمەن؟ ئۇلار ساڭا لازىم، ئال، تېرىۋال.

شەيخ ئەلەمدىن يېرىلىپ كېتەي دېدى، ئەمما ئۆزىنى بېسىۋالدى. قاتتىق چىشلەنگەن كالپۇكىدىن قان تەپچىرەپ چىقتى.

— قاچان تارتىسەن؟

— نورۇز ئېيىدا.

— خوپ، بوپتۇ.

— ...

— ئاڭلا، شەيخ چوكان، يىكچىنى بىلەمسەن؟

— بىلىمەن.

— مەندە تۇزغا چىلانغىلى ئون ئۈچ يىل بولغان يۇلغۇن يىكچىسى بار، خۇمرا بىلەن ئېلىپ كېتىسەن. بىرەر نامەرد ئوغلاقچى ئىزدەپ كېلىپ قالسا بېرەرمەن دەپ توپا بىلەن كۆمۈپ قويۇپ ساقلىغان. ئۇ سەن ئىكەنسەن، بىلىۋال، ئۇنى نېمىگە ئىشلىتىمىز؟

— ئوغلاق ئېتىنىڭ تاغاق سۆڭىكىگە ئويغان يېغىرىغا.

— قانداق چاغدا؟

— ئوغلاق قولغا ئۆتكەندە.

خېنيا سايىت كۈلدى.

— چوكان مىجەز بولغاچقا، نامەرد ئوغلاقچىلىقتىن خەۋىرىڭ بار ئىكەن. ئوغلاق قولغا ئۆتكۈچە يىكچىنى نەدە ساقلايسەن؟

— ئاغزىمغا توغرا چىشلەيمەن.

— بولدى، بىلىدىكەنسەن، مېنى نېمىشقا چىللايسەن؟

— ھېززى بەگ ھاجىم ئۇ بولمىسا بولمايدۇ، ئۇ دەسسەپ تۇرمىسا ئۇتالمايمىز، دەيدۇ.

— ئات چاپارلىقنى پەقەت شۇ ئادەملا بىلىدۇ . ئۇلار بىكار ئات چاپارلىقلار دەپ ئاتالمىغان . شەيخ ، سەن مۇرادىڭغا يەت . مەن ساڭا ئات چاپارلىقنىڭ كونا سىرىدىن بىرىنى دەپ بېرەي . ئۇلار بۇ قېتىم شۇ ھۈنىرىنى چوقۇم ئىشلىتىدۇ . سەن ئىچىڭگە قېلىن كۆندىن كىيىم تەييارلا ، كىيىم قېلىن بولسۇن . گېپىمنى ئوبدان ئاڭلا ، كۆن قورسىقىڭدىن تىزىڭغىچە كەلسۇن . ئۇلارنىڭ بۇ سىرىنى مەنلا بىلىمەن ، مەن بۇ سىرنى ھېچكىمگە ئېيتماسلىققا قەسەم قىلغان . ئاشىقنىڭ ئالدىدا قەسەمنىڭ نېمە كېرىكى ، خۇدا گۇناھىمنى مەغپىرەت قىلار ، بۇ تەقدىرنىمۇ بەلكىم خۇدانىڭ ئۆزى پۈتكەندۇر . ئۆتۈكۈڭنىڭ ئۇچىدىكى نالى بىلەن پاشنىسىدىكى نالىغا بىگىزدەك ئۆتكۈر مىختىن ئۇچتىن بەشكىچە ئورنات ، ئوغلاقنى تارتقاندا پەملەپ تۇرۇپ ئاتنىڭ قورساق ، بىقىن ، يوتىسىغا تاپاندىساڭ ، سۇنۇق قولۇڭنىڭ كۈچسىزلىكى چانمايدۇ .

— ئۇلارمۇ بۇ ھۈنەرنى ئىشلەتسىچۇ ؟

— ئۇلار ئىشلەتمەيدۇ . ئەيسا بەگ مەرد ، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان ئادەم ، بۇ نامەردلىك ئادەملەرگە بىزدىن قالمىسۇن ، ئىنس - جىن ئۇقمىسۇن ، دەپ ئۇمۇ يۇرتنى قەسەم ئىچۈرگەن . ئۇ مېنى كۆرمىسە ، بىلمىسىلا بۇ ئىشنى قىلمايدۇ . ئۇ مېنى ئۇنتۇپ كەتتى ، ئۇنتۇپ كەتمىسىمۇ مېنىڭ ھاياتلىقىمغا ئىشەنمەيدۇ ، چۈنكى مېنىڭ قەبرەمنى ئۇ زىيارەت قىلىپ كەتكەن .

— سىزنى ھەممە ئادەم بار دەيدىكەن ، بىلىدىكەن .

— مەن يالغان ئۆلگەندىن كېيىن ، بۇ جاڭگالدا يالغان خېنيا سايىتلار كۆپىيىپ كەتتى ، راست خېنيا سايىتنى قاسىم قارا سايدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدۇ . ئەيسا بەگ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمىگۈچە ، مەن بىلەن سۆزلەشمىگۈچە بىلمەيدۇ . مەنمۇ سىلەردەك مەخلۇقلارنىڭ ئارىسىغا سىلەردەك مەخلۇق بولۇپ بارىمەن . ئۆزۈڭ بىل ، ئاتاڭغىمۇ ، ھېرزى بەگ ھاجىمغىمۇ ، قاسىم قارا سايغىمۇ تاپالمىدىم ، دېگىن . مەن ئىككى كۈن بۇرۇن… ۋاقتى كەلگەندە

ئىككى كۈن بۇرۇن كېچىدە بارىمەن.

— رەھــمــەت سىلىگە خېنىيا سايىتكا... خۇدا ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن قىلسۇن.

— ئاغزىڭغا پوق، شۇم ئېغىز مەخلۇق. ماڭا خاسىيەتلىك جۇمە، ھېيت كۈندىكى ئۆلۈمنىڭ پاتراق كېلىشىنى تىلە، ئاتقا تۇخۇم ئىچۈرۈشنى بىلەمسەن؟

— ھەئە.

— گەمىدە كەپتەر تۇخۇمى بار، ئاپىرىپ ئېتىڭغا ئىچۈر. بىچارە جانىۋار... خۇدا بەندىلىرىنى ھەممە جانىۋارنىڭ بېشىغا شۇم بۇيا قىلىپ يارىتىپتىكەن، ھەممىنىڭ بېشىنى يەپ تۈگىتىپ، ئاخىر ئۆزىمىزنىڭ بېشىنى يەيدىغان ئوخشايمىز...

خــېــنــيــا سايىت گۈلخان يېنىدا تونىغىلا يانپاشلاپ ئۇيقۇغا كەتتى. شەيخ گەمىگە ماڭدى.

ئون ئىككىنچى باب

تەكلىماكاندىكى بۇ يۇرتتا سۇس ياغىدىغان سىرىق قاردىن كېيىنلا ھاۋا بىراقلا ئىللىشقا باشلايدۇ.

ئىسسىق يەر بىتىگە تېپىشى بىلەنلا، قومۇشنىڭ ئىنچىكە سۇيىسى① تۇپراقنى يېرىپ چىقىپ بىگىز ئۇچىدەك ئۆتكۈر بىشى يۇمران تۇكچىلەر بىلەن قوشۇلۇپ پارقىرايدۇ. بۇجۇق توپىلىق يەر، چەش قۇملۇقلار، بەزدەك قاتتىق ئاق پوستەك يەرلەر، شەلۋەرەپ تۇرغان سازلىقلار، تىرىلغۇ يەرلەر، باغلاردا، دۆڭلەردە ساناقسىز يۇمران مايسىلار باش كۆتۈرىدۇ. قىشچە جىگدە ئۇرۇقى شۇمۇپ كاماردا قىشلىق ئۇيقۇنى قىنىپ ئۇخلىغان ھۆپۈپ، ئالا بالداقلار قاناتلىرىنى كېرىپ مەھەللىمۇ مەھەللە ئۇچۇپ سايرايدۇ. ئەنجان پاختىكمۇ پېشايۋانغا قونۇۋېلىپ «خوتۇنىدىن قورقىدۇ» دەپ سايراپ، قاپىقى تۈرۈلۈپ قالغان ئەر - خوتۇنلارنى كولدۇرۇپ يەملەشتۇرۇۋېتىدۇ. قىز - جۇۋانلارنىڭ كۆڭۈل بوغقۇچلىرىنى يېشىپ، مەشرەپكە بارمىسا تاڭ ئاتقۇزالماس قىلىپ قويىدۇ. بالىلار بىدىلىكلەرگە قارا قاغىدەك يامراپ، يەرگە سالجىدەك چاپلىشىپ تۇرۇپ تېرىپ كەلگەن بىدە كۆكلىرىدە ئانىسىنىڭ چۆچۈرە، مۇنەك، سامسا تۇگۈپ بېرىشىنى كۈتۈشىدۇ. يەرلەر ئۇرۇق چۇشىلا تۇتال② بولمەن دەپ تازا ئىسلىپ كولۇپ

① سۇيا — قومۇشنىڭ يېڭى چىققان مايسىسى.
② تۇتال — زىرائەتنىڭ يېڭى چىققان تۆرەلمىسى.

تۇردۇ .

جۇمە نامىزىدىن كېيىن پۈتۈن يانتاق ئەھلى قومۇرۇلۇپ دېگۈدەك جەرەندۆڭگە قاراپ ئاقتى . ياربيار هارۋىلار قاتارلىشىپ يولغا پاتماي قالدى . ئاق لىچەك ئارتقان مومايلار ، ئات ـ ئېشەكلەرگە مىنگەن بوۋايلار ، ئانىسىنىڭ پېشىگە ئېسىلغان باللار ، ئوسمىنى دەمدەك قويغان قىرىق كوكۇلىلىق قىزلار ، بىلەكتەك ئىككى ئۆرۈمە چاچلىرى تاپان ـ تېقىملىرىغا ساڭگىلاپ ، كۈمۈش چاچتەڭگە ، ئالتۇن چاتقۇلار جىلدىرلاپ تۇرغان ، ساغرىسى ئېسىلىپ ، كۆكسى تولغان ، خۇمار كۆزلىرىگە سۈرمە تارتىپ ، قاش ـ كۆزلىرى بېلىقتەك ئويناپ تۇرغان غەزەلچى نەۋ جۇۋانلار يىگىتلەر بىلەن گەپ ئېتىشىپ ، قوشاقچىلىق قىلىشىپ ، قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ ۋارقىرىشىپ ، ئات سېلىشىپ يولغا چىقىشقانىدى .

ئۆگۈنلۈككە كۈن بىلەن تۈن توختىغان كۈنى نورۇز كۈنى . ئىككى تەرەپ دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىدا چېدىر تىكىپ چۈشكۈن قىلىپ ، ئوغلاقنى دەريا ئىچىدە باشلايدىغان بولدى . هازىر ئەتىياز ، دەريادا سۇ يوق ، دەريا ئىچى كەڭ كەتكەن تۈزلەڭ ئىدى .

— يۈرىكىم سېلىپ كېتىۋاتىدۇ ، ھەمزە ، ئىشىم ئاقماي قالسا تۈگەشكىنىم شۇ ، — دېدى مامۇت شەيخ ياندىشىپ ئات سېلىپ كېتىۋاتقان ھەمزىگە . ھەمزە خىيالچان ئىدى .

— خۇدا ئۇنداق كۈننى كۆرسەتمەس مامۇتخان ، ئۇ چاغدا مەن سىلىدىن بەك تۈگىشىپ كېتىمەن دەڭلا .

— نېمىشقا ؟ — مامۇت شەيخ ھەمزە ئاققاشىنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە تىكىلدى . ھەمزە يىراق دەريا ئۈپۈقىغا قاراپ تۇراتتى . قۇرۇق دەريا ئۈستىدە ئاقۇچ تۇمانلار لەيلەپ ، تۇمانلار ئارىسىدا بىر تۈپ كەپتەر بىر ئېگىزلەپ ، بىر پەسلەپ ئۇچۇۋاتاتتى . موللاقچى كەپتەر پات ـ پات توپتىن ئايرىلىپ كۆتۈرۈلۈپ ، قاناتلىرىنى جۈپلەپ موللاق ئاتاتتى ـ دە ، يەنە ساڭگىلاپ توپقا قوشۇلاتتى .

— مېنىڭ تارتقان جاپايىم ، ئەجرىم ، سىلىنىڭ چەككەن ئازاب ، تارتقان دەردلىرى ئازمۇ ، شۇنىڭغا دەيمەنا ، — دېدى ھەمزە

ئۆزىنى ئاشۇ موللاقچى كەپتەرگە ئوخشاش موللاق ئېتىپ يۈرگەندەك ھېس قىلىپ.

— سەن يېقىندىن بۇيان باشقىچە ئادەم بولۇپ قالدىڭ ھەمزە باي، — دېدى شەيخ ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىدىن بىر نەرسىنى كۆرۈپ قالغاندەك.

— بۇرۇن ئالدىڭىدا ئادەم ئەمەسمىدىم؟ — ھەمزە ئىسىلىپ كەتتى، — پەقەت كىيىمىم كونا، يۇرۇش - تۇرۇشۇم چاكىنىا ئىدى...

— ياق... ياق... نېمانداق تاۋى نازۇك خېنىمدەك بولۇپ قالدىڭ. گېپىمنىڭ ئوڭ - تەتۈرىنى بايقا، ئاققاش. سېنى بۇرۇن ئادەم ئەمەستى دېمىدىم، سەن، مەن ئوخشاشلا خۇدانىڭ بەندىسى، مەن ئەۋلىيا، سەن دەرۋىش ئەمەس. يېقىنقىنىڭياقى شۇكلەپ كەتتىڭ، ئېسى يوق ئادەمدەك بولۇپ قالدىڭ، كۆڭلۈڭدە مەندىن يوشۇرۇۋاتقان بىر نەرسە باردەك كۆرۈنىسەن. بىز سىرداش، مېنى يات كۆرمە، نېمىلا بولسا ھامان مېنىڭدىن يوشۇرۇپ بولالمايسەن، ئۇزاققا قالماي بىلىپ قالىمەن، يا مەن خوتۇننى قوشلاپ ئالسام، سەن خوتۇنسىز بولغاچقا جاھان نېمانداق تەڭشەلمىگەندۇ دەپ پۇشۇقۇنۇۋاتامسەن؟[1] ئالدىرىما، خۇدا ھەممىنى ئالدىرىماي تەڭشەيدۇ، تەڭرىنىڭ ئارغامچىسى ئۇزۇن، جاھاننىڭ مەنزىلى چەكسىز، بۇنى سەن، بىز ئويلاپ يېتىپ بولالمايمىز. چۈنكى، بىزنىڭ بېشىمىز ئاران شۇنچىلىكلا باش، دۇنيانى پاتقۇزالمايدۇ. بىز بېشىمىزنىڭ ئىچىگە پاتقانىنى ئاران بىلىمىز، پاتمايدىغاننى بىلەلمەي ئىشنىڭ ھەممىسى شۇمىدۇ دەپ ئويلاپ قالىمىز، شۇنىڭ بىلەن شەيتان ئازدۇرىدىغان گەپ. خاتىرجەم بول ھەمزە، زۆھرەنى ئۇتۇۋالسام، بوگۈن يۆتكەپ ئەتىسىلا سېنىڭ ئىشىڭنى ئۆزۈم توغرىلايمەن...

شەيخ مۇشۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا ھاياجاندىن قىزىرىپ

---

① پۇشۇقۇنۇش — غەم قىلىش، ھەسرەت چېكىش.

ئېسلىپ، زىلۋا ئېگىز گەۋدىسىنى ئاتتىن سەل كۆتۈرۈپ قويدى. ھەمزە تاتىرىپ، قىزىرىپ غەلىتىلا كۈلۈمسىرىدى. ئۇلار ئالدىدىكى ھارۋا ـ ئاتلار، ئادەملەر توپىدىن كۆتۈرۈلگەن قويۇق توپىدىن ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن ئاتلىرىغا قامچا سېلىشتى.

— ئەنە... قاراڭلار، شەيخ ھېلىقى قۇلاق كەستى ئوغرى ھەمزە بىلەن ياندىشىپ كېتىۋاتىدۇ. ھەمزە ئاققاشىنىمۇ دوتەينىڭ كۆيئوغلىدەك ياسىۋېتىپتۇ...

— ئات چاپارلىقلار يامان، قىز تالىشىدىغان ئىسمائىل بەگمۇ ئەيسا بەگنىڭ قىزىغا ئاشىقمىش...

— ئوغلاقىا يامان بىر نىمە دەيدۇ ئۇنى...

— شەيخنىڭ ئوقۇرىكى سۇنۇپ يېرىم جان بولۇپ قالغان تۇرسا ئىسمائىل بەگدىن تارتالارمۇ؟

— خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت. ئەگەر توشقان تەتۈر قاچسازە، يانتاق شەيخنىڭ قولىدا ئىككى مەرتەم يەرگە ئۇرۇلغان بولىدۇ.

— قىزنى ئۇتۇۋالسىغۇ، ئۆزىدىن ئوغلاقنى تارتىۋېلىپ شەرمەندە قىلغان بايتالنى خوتۇن قىلىپ ئەتىنى تازا ئالغان بولىدۇ.

— بۇ دورەم كەتسە پۈتۈن ئونئۆستەڭ مەكتىنىڭ يۈزى كېتىدۇ...

بۇ گەپلەر شەيخنىڭ كەينىدىن ئېنىق ئاڭلاندى، ئۇنىڭ پۈت ـ قوللىرى سىرقىراپ كەتتى.

دەريا ئېچىدىن قۇرۇق سوغۇق شامال سوقۇپ تۇراتتى. شەيخ دەريانىڭ ئۇ چېتىدىكى چاتقاللار ئارىسىدا يېنىپ تۇرغان ساناقسىز گۈلخانلار، قارىيىپ كۆرۈنگەن كىگىز، تېرە چېدىرلار، ساتمىلار ئالدىدا ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئالدىراپ ئۆتۈشۈپ تۇرغان ئاتلىق، پىيادە ئادەملەرگە، ئۇلارنىڭ ۋارقىراشلىرىغا قاراپ خىيالغا چۆككەنىدى.

«قانداق بولار؟... ئۇلۇغ ئىگەم رەسۋا قىلمىغايسەن، ئالدىڭغا بىئەجەل بارماي... شۇ تاپتا ئۇ جانان نىمە كويلاردىدۇ ياكى تاتلىق ئۇيقۇغا كەتكەنمىدۇ؟»

ياق ، ئۇ شەيخنىڭ نۇسرىتى ئۈچۈن ئاللاغا ئىبادەت قىلىپ مۇناجات قىلىۋاتىدۇ !

كۆكتىن شۇنداق سادا كەلگەندەك بولدى . شەيخ چۆچۈپ ئەتراپىغا قارىدى ، ئۆپچۆرىسىدە ئادەم يوق ئىدى ، «ئۆزۈم دېگەندىمەن ، ئاغزىمدىن چىقىپ كەتكەندۇر ، ئۆزۈمنىڭ ئاۋازىدەك قىلىدۇ ، — دېدى ئۇ پىچىرلاپ ، — ھەي ، خېنىيا سايىت نېمانداق كەلمەيدىغاندۇ ؟...»

قولىغا تەگكەن تاياق ئۇنىڭ قوللىرىنى ئاچچىق ئېچىشتۇرۇۋەتتى ، ئۇ چۆچۈپ تولغىنىپ كەينىگە قارىدى .

ئاق ئات مىنگەن ، سېرىق سەللە ئورىغان ، سېرىق بەقەسەم تونلۇق ، ساقىلى ئۈچتەك ئاقارغان بىر بوۋاي يېنىدا تۇراتتى . شەيخ چۆچۈپ ۋارقىرىۋەتكىلى تاس قالدى .

— ھە... بايا كۆڭلۈمدىكى خىيالنى بىلىپ جاۋاب قايتۇرغان سىز خىزىر بوۋام ئىكەنسىز - دە ، — دەۋەتتى ئۇ تىترەپ ، ئاندىن ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ تىزلىنىپ تەزىم قىلدى .

— ئۇلۇغ خىزىر بوۋا ، ماڭا مەدەتكار ، يار - يۆلەك بولۇڭ . مەن ئۆمۈر بويى ئىبادەت بىلەن ئۆتەي ، مەسچىت سالاي ، مەدرىسە ، يول ، كۆۋرۈك ياساي ، ھاممام ، دەڭ ، ساراي سالاي ، غېرىب - غۇرۋالارنى يۆلەي...

— قۇرۇق خىيالغا پېتىپ ھاڭۋېقىپ تۇرامسەن لامزەللە ، تۇر ئورنۇڭدىن ، سېنىمۇ ئادەم دېگىلى بولامدۇ .

— ۋۇي خېنىيا سايىتكا...

— يۇم ئاغزىڭنى ، — خېنىيا سايىت ئەتراپقا ئىتتىك قاراپ قويدى .

— ئېتىمنى ئاغزىڭدىن ئىككىنچى چىقارغۇچى بولما !

— سىز راستتىنلا خىزىردەك ئادەم ئىكەنسىز ، ھازىرلا يېنىمدا ئىنس - جىن يوق ئىدى ، غايىبتىن چۈشكەندەك پەيدا بولدىڭىز ، مەن شۇ مىنۇتتا سىزنى خىيال قىلىپ...

— تولا كاسىلدىما ، گېپىمنى بۆلمە ، ئەر كىشىمۇ سەندەك

ۋالاقتەككۇر بولامدۇ. ھازىردىن باشلاپ مەن سېنىڭ غورۇ چۆللۇك مەشرەپ ئۇستازىڭ، ئېتىم ئابدۇللا مەشرەپ، بىلدىڭمۇ؟

— بىلدىم.

— مېنى خالىي يەردە ھېزىزى بەگ ھاجى، ئاتاڭ، نىياز بەگلەر بىلەن كۆرۈشتۇر...

— ئوبدان.

ئۇلار ھېزىزى بەگ ھاجىنىڭ خوتەن گىلىمى سېلىنغان ئاق تېرە چېدىرىدا كۆرۈشتى. خېنىيا سايىت ھېزىزى بەگ ھاجىم بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى، باشقىلار بىلەن ئادەتتىكىچە كۆرۈشتى. كېرىم ھاجى يىغلىغۇدەك بولۇپ، خېنىيا سايىتنىڭ بېشىدىن ياغاچ ئۇشتۇدى. چاكارلار قولغا سۇ بېرىپ داستىخان تارتىپ، سۈت، قېتىق، ئايران، قاتلىما، ھەسەل، خورما، كاۋاپ، پاقلان گۆشى كەلتۇردى. داستىخان يىغىشتۇرۇلغاندىن كېيىن، خېنىيا سايىت شەيخنىڭ ئۇچىگە كىيىدىغان كۆن كىيىمى، مىخلىق ئۆتۈكنى كۆردى، ئاندىن مەخپىي گەمىگە باغلاپ قويغان ئون دانە ئاتنى كۆرگىلى ماڭدى. ھېزىزى بەگ ھاجى، نىياز بەگ، كېرىم ھاجى، مامۇت شەيخلار ئەگەشتى. ئۇلار ئۇزاق تاللاشتىن كېيىن مۇشۇ ئون ئاتنى ياراملىق تېپىشقان، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدىن بىرنى تاللىيالماي خېنىيا سايىتنىڭ تاللاپ بېرىشىنى ساقلاپ تۇرۇشقانىدى. ھەممە ئاتنىڭ يايلى ئاخىرلاشقان تىك كۆمۈرچەك سۆڭەك بار يېرىدىن بىر ئويۇمدىن گۆشى ئېلىۋېتىلىپ، سۆڭىكى كۆرۈنگۈدەك قىلىپ قويۇلغانىدى. ئاتلار بەك تاللانغان بولۇپ، بىر ـ بىرىدىن كېلىشكەن، كۆركەم، ئىچى تارتىلىپ، قورساق بەللىرى يۇملاق بولۇپ كەتكەنىدى. تۆت مىراخور كېچە ـ كۈندۈز چىراغ تۇتۇپ ئۇخلىماستىن ئاتقا قارايتتى. خېنىيا سايىت ئاتلارنىڭ تۇكىنى تەتۈرسىگە سىيرىدى، تۇكلەر كەينىگە ياتماستىن تىكەندەك ئالىقىنىغا ئۇرۇلدى.

— سۇزۇك سۇدا تاڭ ئاتقۇچە يۇيۇپ چىقىڭلار، قۇيرۇق يايلىلىرىنى ئوبدان تاراڭلار، — دېدى خېنىيا سايىت مىراخورلارغا.

— ئوبدان .
— مۇشۇ بولسۇن ، — دېدى خېنيا سايىت جۇغى كىچىكرەك كەلگەن كۆل رەڭ بىر ئاتنى كۆرسىتىپ .
— تاس قاپتۇق بۇنى يارامسىزغا چىقىرىپ ئىگىسىگە بېرىۋەتكىلى ، — دېدى ھېيزى بەگ ھاجى كۈلۈپ .
— نېمىشقا ؟ — دېدى خېنيا سايىت ئاتقا باشتىن سىنچىلاپ قاراپ .
— بەك ياۋايى ، ئۈركۈگەك ، تەلۋىدەك قىلىدۇ…
— مەنمۇ شۇنداق كۆرۈپ مۇشۇ بولسۇن دېدىم . يەنە ئاغزىمۇ قاتتىق ، شۇنداقمۇ ؟
— ئاتنىڭ قاناتلىقى دېسەك بولىدىكەنغۇ ، — دېدى نىياز بەگ مۇلايىم كۈلۈمسىرەپ .
— توپقا قېتىلغىلى ئۇنىماي ئىشنى بۇزارمىكىن دەيمەن ، — دېدى ھېيزى بەگ ھاجى .
— ئوغلاقچىمۇ ، ئوغلاق ئېتىمۇ توپتىن ئۈركۈپ تۇرسا ئىشى ئوڭ . ئاغزى قاتتىق ئات قانداق مېڭىشنى ئۆزى بىلىدۇ . تەلۋە ئات غالجىرلىقى تۇتقاندا ھېچقانداق ئۇچقۇر ئاتمۇ يېتەلمەيدۇ ، يېنىغا ھېچنېمە يولاتمايدۇ . توپقا ئاپىرىشتا بۇنداق ئاتنى ئۇدۇل ئەمەس ، يىراقتىن ئەگىتىپ ئاستا ـ ئاستا ئالدىنى قىلىپ قويسا ، قىزىغاندا ئۆزى يېرىپ كىرىدۇ . بەك بولمىسا ، بۇرنىغا نەشە پۈركۈپ مەست قىلىمىز ، توپتىن ئايرىلغان چاغدا زېدىسىگە تۇزلۇق يىكچىنى پاتۇرۇپ مەستلىكىدىن يېشىمىز . يىكچىنى ئالدىراپ ئىشلەتمە . ئوغلاق رەسمىي قولۇڭغا ئۆتۈپ ، رەقىبىڭ تەڭ قولاق بولۇپ قالاي دېگەندە ، بولالمىغاندا ئىشلەت ، بولمىسا ، كاشىلا چىقىدۇ . كۆپ ئېگىنىڭنى مەن ھەر ئېھتىمالغا دەپ تەييارلا دېگەن ، ئەتە ئات كۆرىكىدە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىدىغان ـ ئىشلەتمەيدىغانلىقى بىلىنىدۇ ، شۇنىڭغا بېقىپ «كىي» يا «كىيمە» دەيمەن .
— خوپ .
— گەپ تۇگىدى ، قالغىنى خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت ، بەك

هېرىپ كەتتىم ، ئۇيقۇمۇ قىستاۋاتىدۇ .

ئۇلار گەمىدىن چىقىشتى .

خېنىيا سايىت ھېچكىمنىڭ گېپىنى تىڭشىماي، ئۆزىنىڭ توقايلىقىغا كەتتى . ئۇ داق ، ئوچۇق يەردە يالغۇز يېتىپ كۆنۈپ كەتكەنىدى . ئادەملەر بىلەن بىللە تۇرۇشتىن بىزار ئىدى .

* * *

ئەتىسىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن ئىككى يۇرتتىن يىغىلغان ئادەملەر ئات كۆرىكىنى كۆرۈشكە دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدە سەپراس بولۇپ تۇرۇشتى .

يانتاق تەرەپكە تۇمەنتال ، بۆرە ئېغىزى ، قۇرما ، بۇقاپاتا ، ھاجى ئاۋات ، جىرىڭلىما ، تۆگەدۆڭ ، ياركۆل ، خانناماز ، داۋازا توغراق ، مىنەك ، ئارلاڭقا ، خامانكۆيدى ، ئۇزۇن مەھەللە ، كىپەكمەت ، مەكىت ، غوجائاۋات ، ھاڭغۇتلۇق ، شېھىتدۆڭ ، قاپاقئاستى ، غازكۆل ، پاختىلىق ، كاماركۆل ، قۇمقىسار ، ئۇكا ، بېلىقچى يۇرتلىرى ؛ ئاۋات تەرەپكە تۆۋەنكى ئاۋات ، چوڭقۇرچاق ، ئالاقىر ، ئاقدۆڭ ، سېرىقبۇيا ، يېڭىئۆستەڭ ، تامتوغراق ، ئاناركۆل ، مارالبېشى ، خاڭدى ، ئۆردەكلىك ، پەيزاۋات ، كەلپىندىن ئادەملەر قومۇرۇلۇپ دېگۈدەك تاماشا كۆرگىلى كېلىشكەنىدى .

پۇتۇم بويىچە يانتاقتىن راخمان دورغا بىر تورۇق ئاتقا مىنىپ دەريا ئىچىگە ئون ماڭدام مېڭىپ توختاپ ، سوزۇپ ـ سوزۇپ ئۈچ قېتىم بۇرغا تارتتى . ئاۋات تەرەپتىن ئاق ئاتقا مىنگەن بىر دورغا دەريا ئىچىدە ئون ماڭدام ئات سېلىپ جاۋابەن ئۈچ قېتىم بۇرغا تارتتى .

بېشىدىن ئايغىغىچە ئوخشاش قارا كۆرپە تۇماق ، قارا تون ، قارا بەلباغ ، قارا تامبال ، قارا ئۆتۈك كىيگەن ، ئوخشاش كۆك ئاتقا مىنگەن ، ئوندەك ئادەم ئاتلىرىنى يورغىغا سېلىپ تەڭ قولاق

بولۇپ دەريا ئىچىگە ماڭدى. ئاۋات تەرەپتىن ئاق ئات مىنگەن، تۇلكە تۇماق، ئاق تون، ئاق تامبال، قىزىل ئۆتۈك كىيگەن ئون ئادەم تەڭلا دەريا ئىچىگە تەڭ قۇلاق بولۇپ، يورغا مېڭىشتا ئات سالدى. ئىككى قىرغاقتىكى خەق تەڭلا چۇقان كۆتۈرۈپ دوست تارتىشتى، تەييار تۇرغان ئىككى تەرەپنىڭ ناغرا ـ سۇنايچىلىرى جېنىنىڭ بارىچە ناغرا ـ سۇناي چېلىشتى، بالىلار سەكرەپ چۇرقىراشتى، مومايلار لېچەكنىڭ بۇرجىكىنى چىشلىۋېلىپ ھۇۋقىيتىشتى، بوۋايلار قۇلىقىنى تۇتۇۋېلىپ ئاللا سالدى، قىز ـ يىگىتلەر بار ئاۋازى بىلەن چۇقان سېلىپ ساماغا سەكرىدى، ھەر ئىككى تەرەپتىن شىددەتلىك غوۋغا كۆتۈرۈلۈپ، تىمتاس دەريا بويىنى چاڭ كەلتۈردى.

ئاتلىقلار ئۇدۇل كېلىشىپ، ئارىدا ئون گەز قالغاندا چوڭقۇرراق بىر سۈزۈك تارامنى پاسىل قىلىپ توختىدى. يانتاق ئاتلىقلىرى ئىچىدە مامۇت شەيخ بوز يىگىت بولۇپ، چۆرىسىگە سېرىق پەۋاز تۇتۇلغان قىزىل ئەلەمنى ئوڭ مۈرىسىدىن سول بىقىنىغا ئارتىلدۇرۇپ ئاسقان، ئاۋات ئاتلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىسمائىل بەگ بوز يىگىت بولۇپ، سېرىق پەۋاز تۇتۇلغان كۆك ئەلەمنى ئوڭ مۈرىسىدىن سول بىقىنىغا ساڭگىلىتىپ ئاسقانىدى. ئۇنىڭ ئوڭ بىقىنىدا تەتۈر ئۇستىخان، تومپاي كەلگەن ئەللىك ياشلاردىكى كۆك كۆز، سېرىق كەكە ساقال بىر ئادەم مامۇت شەيخكە تىكىلىپ تۇراتتى. قارا كۆرپە تۇماقنى كۆزىگە چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان ئاقساقال خېنىيا سايىتمۇ ئىسمائىل بەگ بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئادەمگە سۈرلۈك قېتىپ قارايتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، — دەپ سالام بەردى مامۇت شەيخ.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — دەپ جاۋاب سالام قىلدى ئىسمائىل بەگ.

مامۇت شەيخ ئېتىغا قامچا سالدى. ئىسمائىل بەگمۇ تەڭلا قامچا سالدى. ئىككى ئات پاسىل تارامنىڭ ئىچى بىلەن سۇلارنى چاچرىتىپ دەريانىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ چاپتى. قالغانلار جىممىدە

ئۇلارنىڭ كەينىدىن قاراپ قېلىشتى. ئىككى ئاتلىق چېكىتكە ئايلىنىپ كېيىن كۆزدىن يىتتى. بىر ئاش پىشىمدىن كېيىن ئاتلىرىمۇ، ئۆزلىرىمۇ قارا لايغا پېتىپ، يەنە تەڭ قۇلاق ھالەتتە تارامنىڭ ئىچىدە سۇ چاچرىتىپ يېنىپ كېلىشتى. ھەر ئىككىسى ھاسىراپ - ھۆمىدەپ ئۆز توپىدىكى ئۆز ئورنىغا كېلىشتى. ئاتلار تازا قىزىغان بولۇپ، كىشنەپ، تېپىرلاپ، پۇشقۇرۇپ ئورنىدا تۇرالمايتتى.

بوز يىگىتلەر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ، ھەرقايسىسى ئۆز قىرغاقلىرىغا چىقىپ كەتتى. ئات كۆرىكى ئاخىرلاشتى. ئەتە ئوغلاق تاشلىناتتى. ئىككى تەرەپ مۆلچەرلەپ ئالتە يۇزدىن ئوغلاقچى سالىدىغان بولۇپ پۇتۇشتى.

— بولماپتۇ، كۆڭلۇمگە كەلگەن زادى، سىلەر ئات تاللىيالماپسىلەر. ئەيسا بەگ بوش ئادەم ئەمەس، بۇ يۇرتلۇقنى بىكار ئات چاپارلىق دېمەيدۇ. نەدىن تاپقاندۇ، شۇ ئاتلا بولىدىكەن، ئۇتتۇرغىنىمىز ئۇتتۇرغان، — خېنيا سايىت چېدىرغا كىرەر - كىرمەيلا پۇتىدىكى ئۆتۇكىنى سېلىپ تاشلاپ قايناپ كەتتى، — ئەجەب قاملاشمىدىم بۇ ئۆتۇك بىلەن، قېنى مېنىڭ چورۇقۇم؟

— مانا … مانا ھازىر.

— بىز تاللىغان ئون ئات ئىچىدە ئۇنىڭدىن ئېشىپ چۇشىدىغىنى زادى يوقمۇ؟

— خۇۋەيىنىنى تاللىغاندۇق، ئۇمۇ يەتمەيدىكەن. نەدىن تاپقاندۇ كاساپەت ئاتنى، بۇ ئات يەرلىك ئات ئەمەس، پەرەڭ ئارغىمىقى بىلەن يۇلتۇز ئېتىدىن چۇشكەن شالغۇتكەن… بولماپتۇ، ئىشىمىز چاتاق، يانتاقلىق…

خېنيا سايىت ئالدىغا قويۇلغان قېتىقنى كوزا بىلەن كۆتۇرۇپ ئىچىۋەتتى، جاۋغىيىدىن ساقىغان قېتىق كۇمۇشتەك ساقال - بۇرۇتىغا چاپلىشىپ قالدى. ھەممىسىنىڭ بېشى چۇشۇپ چېدىر ئىچىنى سۇكۇت باستى. نىياز بەگ ھېزىزى بەگ ھاجىغا تەبەسسۇم بىلەن باقتى، ھېزىزى بەگ ھاجى ساقال - بۇرۇتىنى سىلاپ قويدى.

— ياتتاقلىقنىڭ ئىشى چاتاق بولسا، ئۆلمەيلى دەپ تاغدەك ئىشنىپ ئۆزلىرىگە تېۋىنغاندۇق، چارىسىنى قىلسىلا ... — دېدى نىياز بەگ.

— نامەرد جاھانغا ئاربلاشسا، نامەردلىك ئادەمنىڭ خۇي - پەيلىگە ئورناپ كېتىدىغان گەپكەن...

خېنيا سايىت بېشىدىكى تۇماقنى زەردە بىلەن يەرگە ئۇرۇپ قايىناپ كەتتى. تۇماقتىن بۇڭ چىقىپ گىلەمدىن سۇس توپا كۆتۈرۈلدى. ئۇ چىكىلداپ بىردەم جىلىخورلۇق قىلغاندىن كېيىن بوشاپ قالدى.

— خۇدا ئۆزۈڭ مەغپىرەت قىلغايسەن بەندىلىرىڭنىڭ نامەردلىكىنى. قېنى سەن شەيخ.

— لەببەي، ئۇستازىم.

— قوي ئوسۇرۇق گېپىڭنى، مەن سېنىڭ ھېچنېمەڭ ئەمەس، خالىس قىلىۋاتىمەن. ماڭا گەپ قىلغاندا لالما ئىتتەك كوچوكلەنمەي، مېنىڭ ئىتلىرىمدەك تۇر، ھېلىقى ھەمزە ئاققاش چوكان سۆلەت تاز قېنى؟

— ئۇمۇ بار.

— كارغا كېلەمدۇ؟

— ئىشەنسىلە بولىدۇ، — دېدى ھېزى بەگ ھاجى كەسكىن قىلىپ.

— چىللا ئۇنى.

ھەمزە كىرىپ خېنيا سايىتنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ ئاغزىغا تىكىلدى. خېنيا سايىت ئۇنىڭ مولۇننىڭكىدەك كۆزلىرىگە گۇمان بىلەن قاراپ دېدى:

— نامەردلەرنىڭ بەدىنىدىن ئالەمچە كۈچ ئۇرغۇپ تۇرسىمۇ ئاجىز كېلىدۇ. نامەرلەردىڭ دۇنياسىدا ئوغرىلىقمۇ سەندەكلەرگە قاپتۇ - دە، ھە. ئاڭلا ھەۋلىمونەك، سەن ئەل ياتقۇدىن تارتىپ تۇن تەڭگىچە ھېلىقى ئاتنىڭ قۇيرۇق، يالىنى قويماي قىرقىپ سولتەك قىلىۋېتىپ كەل. شۇنداق قىلالامسەن؟ ئىنس - جىن

تۇيمىسۇن . تۇتۇلۇپ قالساڭ تىرىك تۇرغۇزۇپ كۆزۈڭنى ئويۇپ ، قۇلاق - بۇرنۇڭنى كېسىپ ، قولۇڭنى چاناپ تاشلىشۇېتىدۇ . بۇ كونا قائىدە ، نەس باسسا ئۆزۈڭگە ھېساب . ھېلىقى ئاتنى تونۇۋالدىڭمۇ ؟

— ھە… ئە…

— گېپىڭگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ . ئۇنداق بولسا ئۇلارنىڭ ئاتلىرى ئارىسىدىكى ھەممە ئاق ئاتلارنىڭ قۇيرۇق - يالىنى قىرقىۋەت ! قىلالامسەن ، قائىدە بويىچە سولتەك ئات مەيدانغا چۈشۈرۈلمەيدۇ ، قىلالامسەن ؟ مامۇت شەيخ ، ھېلىقى بەش يامبۇنى بۇنىڭغا بەر .

ھەمزە يامبۇلارنى قوينىغا سالدى .

— تۇن تەڭ بىلەن ئىشنى تۈگىتىپ كېلىپ ماڭا ئۇچۇر قىل ، ماڭ .

ھەمزە چىقىپ كەتتى . خېنىيا سايىت جىم بولۇپ خىيالغا پاتتى .

— بۇنداق قىلساق ئارىغا نىزا چۈشۈپ ئىش بۇزۇلۇپ نامەردلىك چاۋىمىز چىتقا يېيىلىپ كېتەرمۇ ، قانداق ؟ — دېدى ھېززى بەگ ھاجىم .

— بۇ قەدىمدىن قالغان كونا نامەردلىك ھاجىم ، بۇنى ئەيسا بەگ ئوبدان بىلىدۇ . چىدىغانغا چىقارغان . ئۇ يەر تېگىدە يىلان كۆشىگەننى بىلىدىغان ئادەم ، تېخى ئۇ نېمە ئىشلارنى قىلىدۇ ، بۇنى خۇدا بىلىدۇ . بىزمۇ غەپلەتتە ياتمايلى . بۇگۈنكى كېچىنى ئۆتكۈزمەك ناھايىتى تەس . بۇ ھەم تاڭ ئاتماس كېچە ، ھەم بالدۇر تاڭ ئاتىدىغان كېچە ، بىلدىڭمۇ ؟ بارنى ئوغرى ئالدى ، قالغىنىنى رەمبال دەپ ، بار ئېتىمىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالمايلى . ئاتلارنى قاتتىق يوشۇرۇڭلار ، ئادەملەر ئات ئەتراپىدا قارا شامدەك تىك تۇرۇپ ساقلىسۇن ، يەنە مەخپىي پايلاقچى ، تىڭچىلارنى ئات بار گەمە ئەتراپىغا قويۇڭلار ، ئاۋات تەرەپكىمۇ ئەۋەتىپ ، ئۇلارنىڭ نېمە كويدا بولۇۋاتقىنىنى بايقاڭلار . شەپە بولسا مەن بىخەۋەر قالماي .

— ئىش شۇنداق بولدى ، — دېدى نىياز بەگ .

— مەگەركى، ئاتىنىڭ قۇيرۇق - يالىنى بىر ھىيلە بىلەن چاپلاپ ئوغلاقتا سالسا قانداق قىلغۇلۇق؟ — دېدى كېرىم ھاجى.

— كىچىك بالىدەك جۆيلۈيدىكەنلا ھاجىم. بوز يىگىتلەر قارانچۇق ئەمەس. ئوغلاق باشلاشتىن بۇرۇن، ئوغلاق تاشلايدىغان يىگىتبېشىلىرى ئىككى تەرەپنىڭ ئېتىنىڭ بىر تال مويىغىچە بىر- بىرلەپ تەكشۈرۈپ چىقىدۇ.

كېرىم ھاجى قىزىرىپ- ئېسىلىپ ئولتۇرۇپ قالدى.

— ئىش تامام، خۇدا ئامانەتنى بىزگە بەرگەي، ئۇخلايمەن. ئىش چىقسا، ھېلىقى تاز كەلسە ئويغىتىڭلار.

خېنىيا سايىت شۇنداق دەپ چېدىردىن چىقىپ كەتتى.

كۈن ئولتۇردى. بۈگۈن ھاۋا تۇتۇق بولۇپ، سوغۇق خېلى كۈچ كۆرسەتمەكتە ئىدى. يۇلتۇزلار خىرە- شىرە كۆرۈنۈپ، يەنە يوقايتتى، ھەممە ئالدىراش ئىدى.

ئالدىراپ بېسىلغان ئاياغ تىۋىشىدىن قۇلىقىنى دىڭ قىلىپ يانپاشلاپ ياتقان خېنىيا سايىت بېشىنى كۆتۈرۈپ ئولتۇردى.

ئىككى قارا كۆلەڭگە كىرىپ كەلدى.

— ھەمزىمۇ سەن، نېمە قىلدىڭ؟

— ھەئە، پۈتتى.

— ھازىر نەۋاخ بولدى؟

— تۈن تەڭگە ئاز قالدى.

— ھەممىنىمۇ، بىرىنىمۇ؟

— ھەممىنى قىرقىۋەتتىم. ئىت چىشلىۋالدى.

— خۇداغا شۈكۈر.

شەيخ كۈلۈپ كەتتى.

— ئۇخلايمەن، ئەمدى ئاسمان ئۆرۈلسىمۇ ئويقۇمنى بۇزماڭلار.

ئۇلار كەتتى.

بىر كالا ھۆركىرەپ كېلىپ خېنىيا سايىتنى ئۇستى. خېنىيا سايىت كالىنىڭ مۈڭگۈزىدىن تۇتۇۋېلىپ تۇرتۇدى، كالا

پسەنتىگىمۇ ئالماي ئۇنى ئەسكى سېۋەتنى ئىلغاندەك ئىلىپ يەرگە ئاتتى.

— ھۇ خۇمپەر ... — توپىغا مىلەنگەن خېنيا سايىت ئاچچىقىدىن غۇدۇڭشىپ تىللىدى.

— ئىش چاتاق بولدى، ئاكا.

— نېمە بالا بولدى؟ — خېنيا سايىت ئاغرىقتا پىسەنت قىلماي ئورنىدىن چاچراپ تۇردى. ھېزىزى بەگ ھاجى، نىياز بەگ، كېرىم ھاجى، شەيخ، ھەمزىلەر ئۇنىڭ بېشىدا تېپىرلىشىپ تۇرۇشاتتى.

— ھەمزە قۇيرۇقنى قىرقىۋەتكەن ئاتلار باشقا ئاتلار ئىكەن. ئۇ ئاتنى ئاللىقاچان يۇرت ئىچىگە يۆتكەپ تىقىپ قويۇپتۇ.

— مەن دېدىم زادى، ئەيسا بەگ بوش ئادەم ئەمەس، بۇ گەپنى كىم تاپتى؟

— بىزنىڭ تىڭچىمىز ئاشۇ تەرەپتىن بىرنىگە بىر تىللا بېرىپ ئۇقۇپتۇ.

— ئون ئالتۇن يامبۇ بەرسەڭلار ئات بار يەرنى دەپ بېرىمەن دەپتۇ. شۇنداق قىلامدۇقيا؟ — دېدى كېرىم ھاجى.

— ئاتنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ كېلەمدۇيا، — دېدى مامۇت شەيخ.

— مىدە كۆي گەپ، نېمىدېگەن پەسلىك، نامەردلىكنىڭ ئەك رەزگىسى. ئاتنىڭ نېمە گۇناھى بار؟ ئۇ خۇدانىڭ ھايۋانلار ئارىسىدىكى ئەزىزى، چىرايلىق، قاۋۇل ئۇنداق ئاتنى مىنگەن ئەركەك ئون جۇۋاننى باستۇرۇق قىلغاندىن زىيادە ھوزۇر ئالىدۇ. ئۇ تۇلپار، ئۇچقۇر ئاتلارنىڭ سەرخىلى بولغاچقا ئۆلتۈرەمدۇق؟ ھەي، بىز ئادەملەر ھەممە ۋەھشىي يىرتقۇچلاردىنمۇ ۋەھشىي مەخلۇقمىز. كۆرەلمەسلىك ئۇرۇق - نەسلىمىزنىڭ جېنى. ئاللانىڭ ئەك ئېسىل ھايۋىنىنى ئۆلتۈرەمدۇق؟

— بولدى رەنجىمىسلە، قۇيرۇق - يالىنى قىرقىۋېتىپ كەلسۇن، ھازىر تۇن نىسپىدىن ئاشتى، ۋاقىت چولتىلىق قىلمىسۇن، — دېدى ھېزىزى بەگ ھاجى.

— ئەيسا بەگنىڭ قورسىقىدا مىڭ شەيتان دەرس ئاڭلايدۇ.

ئۇ چارىمۇ بولمايدۇ. ھەمزە قېنى سەن، يېقىن كەل، چوڭچۇتولگەن كەندىر يېغىدىن بىر قاپاق ئېلىپ بېرىپ، چاندۇرماي ئاتنىڭ كۆتىنى ياغلىۋەت، ئاندىن ئاچچىق يۇمشاق شور توپىدىن سىڭا چاڭگالىنى ياغقا مىلەپ لاي قىلىپ ئاتنىڭ كۆتىدىن كىرگۈزۈۋەت... ھەي ئىست، قىينىلىدىغان بولدى بىچارە جانىۋار، چاققان بول. ئىشنى قانداق قىلدىڭ، ئۇدۇل يېنىمغا كېلىپ ئۇچۇر قىل، سەن كەلگۈچە ئۆرە ئولتۇرىمەن.

— قانچە ئاق ئات بولسا شۇنچىغىمۇ؟

— ئەمدى يوقال، ئەمدى قانچىسى بولمايدۇ، بىرى بولىدۇ، ئىشنى بۇزما.

ھەمزە قۇيۇندەك بىردەمدە كۆزدىن غايىب بولدى.

— ئۇھ... گۇناھىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن تەڭرىم. بىچارە جانىۋارغا جىق ئازاب سالىدىغان بولدۇم. نامەردلەر دۇنياسىغا يارىتقۇچە يارامتىغان بولساڭ، شۇنچە گۇناھكار بولۇپ دەرد تارتماستىم...

ھاۋا ئېچىلىپ قالغاندى. ئۇكەر يۇلتۇز مەغرىبكە قىيسىيىپ يەتتە قوزۇق خىرەلەشتى. تاڭ قاراڭغۇسى ئەتراپقا قويۇق يېيىلدى. ئاۋات ھەم جەرەندۆڭ تەرەپتىن خورازلارنىڭ بەس- بەس بىلەن سوزۇلۇپ چىللىغان ئاۋازى كېلىشكە باشلىدى. دەريا ساھىلىدىكى سەھەرچى پاقىلار جىنىنىڭ بارىچە كوركىراشقىلى تۇردى. «بۇ ئىشلارنىڭ تورغاي- پاختىكى چۈش پېشىنغىچە ئايرىلىپ بولسا دەررۇ ماكانىمغا يانمىسام بولمىدى... بايىقى كالا... نىمە گەپ ئۆزى... خۇدا ئامان قىلغايسەن.»

جەرەندۆڭ تەرەپتىن مۆڭلۈق باش ئەزان ئاۋازى ئاڭلاندى. خېنىيا سايىت تۇزۇك ئۇخلىيالمىغىنىغا سەپرايى ئۆرلەپ، ئەسنەپ: «ئەستاغپۇرۇللا شەيتان» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېرىلدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئېچىشىپ ئۇيقۇ باسقاندەك قىلسىمۇ، ئەمما مېڭىسى بەك سەگەكلىشىپ كەتكەندى. ئۇ دەريا ئېچىدىكى بىر ئۇزۇك تارامغا چۈشۈپ تەرەت ئالدى. ئاقىرىپ كۆرۈنگەن سۇ بېتىدە يۇلتۇزلار

قوقاستەك پىلدىرلاپ كۆرۈنەتتى . ئۇ ئورنىدىن تۇرۇشىغا بەش ـ ئالتە ئادەم ئۇنىڭ ئالدىغا ئالدىراش كەلدى . ئەڭ ئالدىدا تۇرغان ـ بەتبەشىرە بولۇپ كەتكەن ھەمزە ھاسىراپ كەتكەنىدى .

— ئىشنى دېگەنلىرىدەك ئورۇندىدىم ، — دېدى ئۇ ناھايىتى خۇشال ھاسىراپ تۇرۇپ . خېنىيا سايىت تۇنجى قېتىم كۇلۇمسىرىدى .

— كۆزۈمگە نېمە كۆرۈنىسەنەي ، — دېدى ئۇ چاقچاق مۇقامىدا . ھېززى بەگ ھاجى ، نىياز بەگ ، كېرىم ھاجى ، مامۇت شەيخلەرمۇ كۇلۇشتى . ھەمزە سۆزلەپ بەردى :

— ئادەملەر مەھەللە ـ كوي ، ئېرىق ، ھەتتا دەرەخلەرگىچە قارا شامدەك قونۇۋاپتۇ . ئاخىر بولماي بىر بىچارىنىڭ ئۆيىدىن كىگىز بىلەن بىر قاپاق ياغ ئوغرىلاپ چىقتىم ، ياغنى كىگىزگە چېچىپ ئوت يېقىپ ، بېشىمدىن پۇتۇمغىچە ئارتىپ بىر يوگۇرۇپتىكەنمەن «جىن... جىن كەلدى» دەپ قاچىدىغىنى قېچىپ ، قالغىنى سۇبھاناللانى ئوقۇپ دۇم يېتىۋالدى . تامغا يېتىۋېلىپ كىگىزنى سۇ ئېقىۋاتقان ئېرىققا تاشلىۋەتتىم . بىر كەمدە قىلىچ ـ نەيزە تۇتقان تۆت ـ بەش يۈز ئادەم مەھەللىنى قېزىپ بىر ئالدى . مەن ئۆگزىدىكى كېۋەز قاچىلاقلىق باداڭغا كىرىپ كېۋەزگە كۆمۈلۈۋالدىم . قۇلاق سالسام :

— ۋاي جىن... جىن ئېرىقتا... سۇدا ئېقىپ كېتىۋاتىدۇ... سۇمۇ كۆيۈۋاتىدۇ ، — دېيىشىپ ھەممىسى دۇرۇت ئوقۇشتى . ئۆگزىگە ئىككى ئادەم چىقىپ گورسۇلدەپ يېنىمغا كەلدى . قورققىنىمدىن تامبالغا قويۇۋەتتىم .

— ئات تىنچلىقتۇ ؟ — دېدى بىرى . مەن ئۇنى ئەيسا بېگىممىكىن دەپ قالدىم .

— تىنچلىق ، بېگىم ، — دېدى چىققانلارنىڭ يەنە بىرى .

— ھېززى بەگ ھاجىمنىڭ كۆزلىرىدىن بىر شەيتاننىڭ جىلۋىسى كېلىدۇ . مىڭ شەيتاننى بىلسەڭمۇ ، بىرىنى بىلەلمەيسەن ، قاتتىق ھېزى بولۇڭلار . مۇشۇ كېچىدىن ئامان چىقساق ئامانەت

بىزنىڭ...

ئۇلار چۇشۇپ كەتكەندىن كېيىن ئادەملەر، مېڭىشلار بىردەم تىنچىدى. پەم بىلەن چىقىپ موردىن چۇشتۇم دېسىلە، دىمىقىپ ئۆلگىلى قىل قالدىم، ئىش پۇتتى.

ھەممىسى كۇلۇشۇپ كەتتى.

بامدات ئوقۇلۇپ ناشتا قىلىندى.

— ئىش چاتاق، ئاتىنىڭ مېھرىنى خۇدا قىزىغا سالىدۇ دەيدۇ. ئۇ قىزىغا چىدىمىغانلىقتىن قەسەمنى بۇزۇپ نامەردلىكنى قىپتۇ. كۆن كېيىمگنى پۇختىلاپ كىي، ئەمدى گەپ كۇچتە ئەمەس، قاپاق كاللاڭدا. كۆزۈڭ ئۆتكۇر، مولۇندەك چاققان بول. بوشاڭلىق قىلساڭ داغدا قالىسەن. تاپىنىڭدىكى مىخنى ئۇنىڭ ئوك قولىنىڭ دۇمبىسىگە قادا، ئوغلاق موككىدە قولۇڭغا چىقىدۇ. ئەمدى سىنىڭ ئىتىڭغا ئۇ ئات مەڭگۇ يېتىشەلمەيدۇ، بىلدىڭمۇ؟

— بىلدىم...

*　　　*　　　*

پۇتۇم بويىچە چاشكا ۋاقتى بىلەن دورغىلار بۇرغا تارتتى. ئالتە يۈزدىن ئاتلىق ۋە بوز يىگىتلەر دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىدا سەپ تارتىپ تۇرۇشتى.

بۇياقتىن مۇرىسىگە پەۋازلىق قىزىل ئەلەم ئاسقان مامۇت شەيخ بىلەن نىقابلانغان خېنيا سايىت، ئۇياقتىن پەۋازلىق كۆك ئەلەم ئاسقان ئىسمائىل بەگ بىلەن سېرىق كەكە ساقال، كۆك كۆز، تەتۇر ئۇستىخان، تومپاي ئادەم دەريا ئوتتۇرىسىغا ئات سىلىپ كېلىپ سالام بېرىشىپ ئاتتىن چۇشۇشتى. مامۇت شەيخنى ئاۋاتنىڭ يىگىتبېشى — ھېلىقى تومپاي ئادەم، ئىسمائىل بەگنى خېنيا سايىت ئاختۇرۇپ يانلىرىدىكى چوماق، قىلىچ، خەنجەرلەرنى ئېلىۋالدى. ئىككى يىگىت بىر - بىرىگە خىرىس قىلىشۋاتقان يىرتقۇچلاردەك مىختەك قادىلىشىپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ

جىممىدە تۇرۇشتى. يىگىتىپشىلىرى يېشىۋالغان تىغ ـ چوماقلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىكى خۇرجۇنغا قاچىلاپ بولۇپ ئاتلارنى ئاختۇرۇشتى. ئېگەر ـ يوگەننى ئېلىپ، قات ـ قېتىدىن قاراشتۇردى.

خېنىيا سايىتىنىڭ كۆزلىرى نۇرلىنىپ كەتتى، ئات شۇ ئېسىل ئاق ئارغىماق ئىدى. ئۇ چاندۇرماي ئاتنىڭ قۇيرۇقى ئاستىغا قارىۋىدى ياغلىشاڭغۇ كۆرۈندى. ئاتنىڭ ياللىرى ئارىسىنى سىلاشتۇردى. ئاتنىڭ تۇمشۇقلىرى كېرىلىپ تىنىقى سۇس ئىنجىقلىغاندەك بىلىندى. «ئىسىت، بىچارە، قورسىقىڭنىڭ ئاغرىقى باشلىنىپتۇ ـ دە، نامەردلىكىمنى ئەپۇ قىلارسەن.» ئاتنىڭ ھازىرقى ھالىنى خېنىيا سايىتتىن باشقا ئادەم بىلمەيتتى. ئاختۇرۇشلار ئاخىرلاشتى. ئاختۇرۇشتىن تېپىلغان نەرسىلەر يىگىتىپشىلىرىنىڭ تاپان ھەققى ھېسابلىنىپ، ئۇلار بۇ ئېسىل جابدۇقلارنى ئابرۇي بىلىپ ئىشلىتەتتى، بۇ قەدىمدىن قالغان ئادەت ئىدى. بۇ تىغلارنىڭ ساپلىرى كۈمۈشتىن ياسىلىپ، ياقۇت، قاشتېشى، ئالماستىن كۆز قويۇلاتتى. ماۋت شەيخنىڭ چومىقىنىڭ دەستىسى ئىچىگە ئالتۇن قويۇپ ياسالغان ئاق قاشتېشىدىن بولۇپ، ئۇنى بىر سودىگەردىن بەش تۆگىگە تېگىشىۋالغانىدى.

ئىككى يۇرتنىڭ يىگىتىپشىلىرى ئوغلاقنى تەڭ تۇتۇپ، دەريا ئوتتۇرىسىدىكى پاسىل تارام سۇنىڭ ئوتتۇرىدا ئاتلىرىنىڭ ئالدىنى دەريانىڭ يۇقىرىسىغا قارىتىپ تۇرۇشتى. بۇرغا ئىككى تەرەپتىن ئۈچ مەرتەمدىن تارتىلدى. دەريا قاسنىقىدا تۇرۇشقان ئىككى يۇرت ئاتلىرى پاسىل تارام بويىغا كېلىشتى. ئىككى يىگىتبېشى بىر ـ بىرى بىلەن قارىشىۋېلىپ تەڭلا:

— ئالالاھۇ ئەكبەر، — دەپ ئوغلاقنى باشلىرىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ تاشلىدى. ئوغلاق «پالاق» قىلىپ سۇنىڭ ئوتتۇرىغا چۈشتى. ئىككى تەرەپنىڭ ئاتلىرى توشقانغا ئېتىلغان ئوۋ ئىتلىرىدەك تاشلاندى. جىممىدە ئېقىۋاتقان سۈزۈك تارام سۇ قارا لايغا بۇلغاندى. ئاتلار ئىرماش ـ چىرماش بولۇپ گىرەلىشىپ

كەتتى. قاتتىق كىشنەش، ۋارقىراش - تىللاشلار، «تاراس - تۇرۇس»، «پاس - پۇس» قىلىپ تېگىشۋاتقان قامچىلار، نالە - پەرياد دەريا ئىچىنى بىر ئالدى. دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىدا گۈمبۈرلەپ ئۇرۇلغان ناغرا، قۇلاقنى پاڭ قىلغۇدەك چېلىنىۋاتقان سۇناي، ھۆۋقىيتىشلار، مەدەتلەپ ۋارقىراشلار، دوست تارتىشلار، ساما قايناپ كەتتى. ئىككى يۇرتنىڭ يۇرت كاتتىلىرى دەريا قاسنىقىدا ئاتلىرىنىڭ ئۈستىدە چەپراس ئولتۇرۇپ، ئوغلاقچىلار قاياققا سۈرۈلسە دەريا قاسنىقىنى بويلاپ شۇ تەرەپكە سۈرۈلۈپ كۆزىتىپ تۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ يۈرىكى ئىچىگە پاتماي، بەزىدە «ئاللا» دەپ سالسا، بەزىدە «ئاپلا» دەپ پېشانىسىگە شاپىلاقلاپ ئۆزىنى ئۇنتۇپ قېلىشقانىدى.

ئوغلاقچىلارنىڭ باش - كۆزى قامچا ئىزىدىن قانغا بويالدى، چىرايلىق تۇماقلار نەلەرگىدۇر ئۇچۇپ ئاتلارنىڭ ئايىغىدا خەمەك بولۇپ چەيلەندى. چىرايلىق تونلار تىتىلىپ رەسۋالىشىپ كەتتى. ئوغلاق ھېلى ئۇ تەرەپنىڭ قولىغا، ھېلى بۇ تەرەپنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قولدا تۇرمىدى. ئاتلار ھېلى دەريا ئىچىدىكى قۇرۇپ كەتكەن قومساڭغۇ بوجۇق توپىلىقتا قويۇق چاڭ - تۇمان چىقىرىپ كۆرۈنمەي، پەقەت ئادەملەرنىڭ ۋارقىراش - تىللاشلىرى، ئاتلارنىڭ شىددەتلىك كىشنەشلىرى ئاڭلانسا، ھېلى سۇ ئىچىدە سۇ چاچرىتىپ، قارا لايغا مىلىنەتتى. ئاتلار شىددەت بىلەن چېپىپ مۈدۈرۈپ ئىگىسى بىلەن قوشۇلۇپ موللاق ئاتاتتى ۋە يەنە ئىگىسى بىلەن قوشۇلۇپ سەكرەپ تۇرۇپ كېتەتتى. قوپالمىغان، پۇتى سۇنغان ئاتلارنى، قوۋۇرغىسى سۇنۇپ، قولى چىقىپ كەتكەن ئادەملەرنى ئىككى تەرەپتىن ئادەم كېلىپ زەمبىلگە سېلىپ ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. بىر توپ ئاتلىقلار ئۆزىنىڭ باش ئوغلاقچىسىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ قورۇقداپ يۈگۈرەيتتى، يەنە بىر توپ سىرتتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ئوغلاقنى تارتىۋالاتتى، تارتىۋالغان ھامان ئوغلاقنى باش ئوغلاقچىغا بېرەتتى. سەپ مانا مۇشۇنداق تۇرۇپ تالاشماقتا ئىدى.

ئـاۋاتـلـىقلارنىڭ ئاتلىرى خىل بولغاچقا ھە دېگەندە ئوغلاق ئۆلارنىڭ قولىدىن يانتاقلىقنىڭ قولىغا ئۆتمەي، ئۆتسىمۇ مامۇت شـەيـخنـىڭ قولىغا كەلمەي تۇرۇپ تارتىلىپ كەتتى. شەيخنىڭ كـۆزىـگـە قـاراڭـغـۇلـۇق تـىقىلىپ غالجىرلىقى تۇتتى. ئۇ ئۆز ئەتراپىدىكىلەرنى ئېتى بولامدۇ، ئۆزى بولامدۇ قامچىلاپ، تىللاپ، ھـەمـمـىنى ھۇجۇمغا قوزغىدى. ئادەملىرىنىڭ باش ـ كۆزىمۇ، ئۆزىنىڭ باش ـ كۆزىمۇ قانغا بويىلىپ، چىرايلىق پېتىدىن چۈشتى. سەپ بۇزۇلدى، ھەممە ھەر تەرەپتىن ئاۋات توپىغا ئۆزىنى ئۇردى. شـەيخ يـىـگـىـتـلـىـرى ئېلىپ چىقىلدى. زەھەرنىڭ يامانلىقىدىن تـولـغىنىپ، ئاغزى ھەمساتتا قۇرۇپ كەتتى. «چىدا… چىدا… ھەمساتتا كۆنۈپ كېتىسەن.» ئۇ قوش زەھەرنىڭ ئاچچىقىدا كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەي سەپكە ئۆزىنى ئۇردى. ئاستىدىكى تەلۋە كۆك بوز ئاتنىڭ غالجىرلىقىمۇ ئىگىسىدىن قېلىشمايتتى. چۈنكى، قامچا ئـۇنـىڭ يامان يېرىگە تەگكەنىدى. ئات تۇگۇلۇپ توپقا ئۆزىنى ئۇردى. بىرقانچە ئاتلىق ئېتىدىن ئۇچۇپ چۈشۈپ ئات ئايغىدا قېلىپ پەرياد كۆتۈردى. ساناقسىز قامچا شەيخنىڭ باش ـ كۆزىنى تـىـتـىـپ كـۆرگـۈسـىـز قـىـلىۋەتتى. ئۇ قىزىق چاي ئاغزىنى كـۆيـدۈرگەندەك سېزىمدىن باشقا ھېچ نەرسىنى سەزمەيتتى. ئۇ قـورشاۋ ۋە توپلاردىن ئۆتۈپ ئىسمائىل بەگنىڭ ئالدىغىلا توغرا چىقىپ قالدى. ئەمدى ئۇلار سۇغا كىرىپ قالغانىدى. يۈزى قانغا بويالغان، كىيىملىرى جۇل ـ جۇل، بەتبەشىرە بىر ياۋايىنى كۆرۈپ ئـىـسـمـائـىل بەگنىڭ تەلەتى تۇرۇلۇپ كەتتى، ئاتنى تونۇغاندىن كـېـيـىـنـلا، ئۇنىڭ شەيخ ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئەرۋاھى ئۇچتى. رەقـىـبـلـەر ئاخىر يۈزتۇرا دوقۇرۇشتى. شەيخنىڭ قانغا تولغان كـۆزلـىـرى ئـىـسـمـائـىل بەگنىڭمۇ ئاغزىدا يىكچە چىشلەكلىك ئـىـكـەنلـىـكـىنى كۆردى. ئوغلاق ئىسمائىل بەگنىڭ تېقىمىغا بـاسۇرۇقلۇق ئىدى. ساناقسىز قامچا ئاستىدا، مىڭ مۇشەققەتتە ئـوغـلاقـنـىڭ بىر پۇتى شەيخنىڭ قولىغا ئىلىندى. ئۇ تارتتى. ئـىسمائىل بەگنىڭ ئېتى ئۆرە تىنىپ خېلىلا بوشاپ قالغانىدى،

لېكىن ئىسمائىل بەگنىڭ كۈچلۈك قوللىرىدىن ئوغلاق ئاجرىمىدى. ئىسمائىل بەگ شەيخكە ئىككى مەرتەم تاپان پەشۋا ئاتتى. تاپاندىكى ئۆتكۈر مىخنىڭ دەسلەپكىسى بىقىنىغا، كېيىنكىسى يوتىسىغا ئۇرۇلۇپ تون، تامبالنى تىتىپ، كۆنگە خېلى قادالدى، لېكىن تېنىگە ئۆتمىدى. شەيخنىڭ قوللىرى تېلىپ جانسىزلىنىپ قالدى. شۇ چاغدا ھەمزە كېلىپ قالدى. ئىككىسى تەڭ كۈچىدى، ئەمما ئوغلاق ئىسمائىل بەگدىن ئاجرار ئەمەس ئىدى، ھەمزە بىر سەكرەپلا ئىسمائىل بەگكە كاللا قويۇپ، ئۆزىمۇ ئاتنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى. بەگنىڭ بۇرنى ماكچىيىپ ئوقتەك قان كەتتى. بەگنىڭ سول قولى بۇرنىغا سوزۇلدى. يالغۇز قالغان ئوڭ قولىغا شەيخ بىر تاپان بېسىۋىدى، مىخ ئۇنىڭ قولىنىڭ دۈمبىسىگە سانجىلدى. ئىسمائىل بەگنىڭ بارماقلىرى ئېچىلىپ كەتتى، ئوغلاق شەيخنىڭ قولىغا ئۆتتى. نەچچە ئاتلىق كاللا قويۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۇيان - بۇيېنىغا ئۆتۈپ ئەپلەشتۈرەلمەي ئاتنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى. شەيخ ئوغلاقنى دەررۇ پوكىنىغا بېسىپ دۈم يېتىۋالدى. ئىسمائىل بەگنىڭ قانلىق قولى سوزۇلۇپ كېلىپ ئىككى قېتىم ئوغلاققا ئېسىلدى، ئەمما چىڭ قاماللىيالمىدى. شەيخ چاققانلىق بىلەن بىر يۇلقۇنۇپلا ئوغلاقنى چاتراقلاپ باسۇرۇۋالدى. ئۇلار تارامدىن بۇجۇق توپىغا چىقىپ قالدى. قويۇق چاڭ كۆتۈرۈلۈپ، ئالدىدىكى، ئەتراپىدىكى ئادەملەر غۇۋۋالاشتى، ئەمما ساناقسىز قامچا، پەشۋا، مۇشت ئۇنىڭ ئېتىغا بارغانچە قويۇق تەگكىلى، تېخىمۇ جىق قوللار ئوغلاقنى تارتقۇشلىغىلى باشلىدى. شەيخ ئۆزىنىڭ قېلىن قورشاۋدا قالغانلىقىنى بايقىدى. ئۇ كۆزىنى يۇمدى. ئاغزىدىكى زەھەرلىك يۇلغۇن يىكچىنى ئېلىپ، سىلاشتۇرۇپ ئېگەرنىڭ قوش بېشى ئاستىدىكى ئاتنىڭ زېدىسىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن پاتۇردى. ئات ئېچىنىشلىق كىشنەپ سەكرىدى. «پاراس - پۇرۇس» قىلىپ ئوغلاقنىڭ يۇڭلىرى، تېرە پارچىسى، بىر پۇتى باشقا قوللاردا قالدى. شەيخ ئۇچۇپ كېتىشكە ئاز قېلىپ، دەرھال ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى. بىر كىملەرگە قاتتىق سوقۇلدى. ئازدىن كېيىن

قامچا ، مۇشت ، پەشۋالار بىراقلا ئازلاپ يوقالدى . شەيخ ئۆزىنى بۇلۇت ئۇستىدە لۆمشۈپ ئۈزۈپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلدى . ئۇ تارامىلاردىن ئۆتتى ، دەريا قېشىغا — جەرەندۆك تەرەپكە چىقىپ قالدى . يىكچە تېخىچە ئاتنىڭ زېدىسىدە ئىدى .

ياتتاقلىقلار يۇگۈرۈشۈپ ، سەكرىشىپ تەلپەكلىرىنى ئاسمانغا ئېتىشماقتا ئىدى . شەيخ ئارقىسىغا قارىدى . دەريا ئىچىدە كۆتۈرۈلگەن قارا بوران ئۆزىگە قاراپ شىددەت بىلەن ئۈچۈپ كەلمەكتە ئىدى . ئاستىدىكى ئات ئەسەبىيلىك بىلەن چاتقال ، توغراق ، يۇلغۇن ، دۆڭ ، يارلاردىن ئۇچۇپ ئۆتەتتى . ئۇنىڭ قۇلىقىغا يېقىنلا يەردە ئات تۇيىقى ئاڭلاندى . ئاق ئاتمۇ شىددەت بىلەن ئۇچۇپ كەلمەكتە ئىدى . ئىسمائىل بەگ ئاتقا چاپلىشىپ دېگۈدەك ئولتۇرۇپ ، ئاتقا قامچا ئۇرماقتا ئىدى . ئۇنىڭ كومشىرى ئىششىپ ، يۈز - كۆزى قارا قان بىلەن بۇلغانغان ، ئۆزى قورقۇنچلۇق مەخلۇققا ئايلىنىپ قالغانىدى . ئاق ئات بىردىنلا «كورت... كورت» قىلىپ يەل ئارىلاش شاتراق ئۇرۇۋەتتى ، شاتراق ئىسمائىل بەگنىڭ تېقىمىغا ساقىدى . ئات بىراقلا بوشاپ ، قورسقى ئېسىلىپ ، سامان تاغىرىدەك بولۇپ قالدى . ئىسمائىل بەگ قامچا سالغانچە ئات ئاستىلاپ ھەربىر تاقلىشىدا توختىماي يەل قويۇپ بېرەتتى . ئىسمائىل بەگ ئاغزىدىكى قارا قان قېتىپ قالغان يىكچىنى ئاتقا غەزەپ بىلەن پاتۇردى ، ئات بىر كىشنەپ ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ بىراقلا ئارقىسىغا زوڭ ئولتۇرۇپ قالدى . ئىسمائىل بەگ ئوڭدىسىغا ئۇچۇپ چاتقال ئۇستىگە چۈشتى . ئات ئىككى قېتىم دىۋىنىپ قويۇپ ئالدىغا قاراپ سوكۇلدىدى ، ھەربىر چامدىشىدا غوتۇلداپ يەل قويۇپ بېرەتتى . ئىسمائىل بەگ ئاتنىڭ ساغرا ، تېقىملىرىدىكى قارا سۇيۇقلۇققا چەكچىيىپ قاراپ قېتىپ قالدى .

— بىر كىم بۇ ئاتنى ... — كەينىدىن يېتىپ كەلگەن بىر يىگىت ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى . ئىسمائىل بەگ ئۇنىڭ قارا ئېتىغا

سەكرەپ مىندى. مامۇت شەيخ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى كۆرۈپ تۇردى، ئۆزىمۇ يۇرت ئىچىگە يېقىنلاپ قالغانىدى. ئۇ يىكچىنى كۇچەپ باستى، ئات يەنە بىر قېتىم قاتتىق كىشنەپ قۇلىقىنى يايلى ئارىسىغا چىڭ قىستى. شەيخ دۆڭلەر، چاتقاللار، تېرەكلەر، مەھەللىلەرنىڭ غۇۋا قارىسىنىلا كۆرۈپ، باشقىنى پەرق قىلالمىدى، ھۇشقىيتىۋاتقان شامال قۇلىقىنى غوڭۇلدىتىۋەتتى. ئىسمائىل بەگ بارغانچە ئارقىدا قېلىپ، ئاخىر چاڭ - توزان ئارىسىدا كۆرۈنمەي قالدى. شەيخ مەھەللىسىگە كەلگەندە ئاتتىن ئۇچۇپ يۇمىلاپ چۈشتى. ئۇ ئوغلاقنى قولتۇقىغا قىسىپ سەكسەن ۋاقىتلىق باسقىدىن[1] ئاران يامىشىپ ئۆگزىسىگە چىقىپلا ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالدى، كۆك بوز ئات چاپقانچە كۆزدىن غايىب بولدى.

بىر چاغدا ئىسمائىل بەگ كېلىپ شەيخنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا ئاتتىن يىقىلدى. ئۇ مىڭ تەستە تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئەسەبىيلىكتىن كىرىشىپ كەتكەن چىشلىرى ئارىسىدىن ئۈن چىقاردى:

— سەن ... سەن ئۇتتۇڭ شەيخ... ياشا، ياشاپ كەت، خۇدا سېنى ئەزىزلىدى... بەختىڭنى بەرسۇن... نامەردلىك بىلەن ئۇتتۇڭ...

ئىسمائىل بەگ كۈمۈش ساپلىق قامچىسىنىڭ سېپىنى ئىككى قوللاپ ئېگىز كۆتۈرۈپ قورسىقىغا تىقتى، قامچا سېپى تۈۋىگىچە پېتىپ قوللىرى ئارىسىدىن قان ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ ۋايجانلاپ يەرنى قاساپ، ئۇزاق يۇمىلانغاندىن كېيىن جىمىدى. يەر قانغا بويالدى. قوزغىلىپ كەتكەن توپىلاردىن قىزىل لاي ھاسىل بولدى. كەينىدىكى ئاتلىقلار يېتىپ كەلگەندە ئۇ تىنىقتىن توختاپ شەيخنىڭ مېھمانخانىسىدا كۆزى ئوچۇق ياتاتتى، شەيخنىڭ ئۆيىدىكىلەر

① باسقا — شوتا.

ئەكەلگەن تېۋىپمۇ ئامال قىلالمىدى . بۇ چاغدا شەيخمۇ بىر ئۆيدە بۇ ئىشلاردىن بىخەۋەر ھوشسىز سوزۇلۇپ ياتاتتى .

* * *

— شۇنداق قىلىپ مامۇتخان ، قىزنى ئەتە يۆتكەيمىز دەڭلا ، — دېدى ھەمزە بېشىنى يەردىن كۆتۈرمەي ، ئۇ سول قولىنى بوينىغا ئېسىۋالغانىدى . ئاتتىن ئۇچۇپ ، كاللا قويغان چاغدا سول قولىنى ، ئىككى قوۋۇرغىسىنى سۇندۇرۇۋالغانىدى .

— سۇنۇقلىرىڭ… ھالىڭ قانداقراق ؟

— خۇداغا شۇكۇر ، مەندىن غەم قىلما ، رىزقى تۈگىمىگەن چىۋىن قىرىق يىل قىرغىن بولسىمۇ ئامان قاپتۇ ، دېگەندەك يەيدىغان رىزقىم بار ئىكەن ، يەنە كۈننىڭ سېرىقىنى كۆردۈم . ئىچىمدە ئازراق سانجىق بار ، لېكىن ئۇ ھېچ گەپ ئەمەس ، شۇ ياشقا كەلگۈچە ئىچىمگە چۈشكەن بۇنداق سانجىقتىن قانچىنى ئۇزاتقىنىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن . خاتىرەڭنى جەم قىل ، تويۇڭنىڭ مەشرىپىنى ئۆزۈم قىزىتىپ ، باشتىن - ئاخىر تىك تۇرىمەن . بىر قولۇمنى ئېسىۋالغىنىم بىلەن ، بىر قولۇم ئۇن قولنىڭ ئىشىنى قىلىدۇ ، پۇتۇم ساق ، ئاغزىم ئاندىن ئۆتە .

— ياق… ياق… ھەمزە ، سەن تويۇمغا قاتنىشالمايسەن…

ھەر ئىككىسى بىر - بىرىگە چەكچىيىپ قاراپ قېلىشتى . ھەمزە تاتىرىپ كەتتى . مامۇت شەيخ قارىداپ ئۇنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە تىكىلدى .

— مەن سەندىن رازى ھەمزە… سەن مەندىن يوشۇردۇڭ . مەن ساڭا دېگەن ، ئاخىر بىلىمەن دەپ ، ھەممىنى بىلدىم . سەن مېنىڭ جانجىگەر دوستۇم ، مەن ئۈچۈن جېنىڭنى ئايىمىدىڭ ، ئەمما بىز بۇنىڭدىن كېيىن بىر يەردە پۇت قويالمايمىز . چۈنكى ، ئەمدى بىز دۈشمەنگە ئايلىنىپ قالدۇق… دائىم كۆرۈشۈپ تۇرالمايمىز .

شەيخ كەيىننى قىلىۋېلىپ كەسكىن ئېيتتى :

— بۇنىڭغا مەنمۇ ، سەنمۇ چىدىمايمىز . مەن ئۇنى تالاق قىلىۋەتتىم… بىلدىڭمۇ ، تالاق قىلىۋەتتىم…

— مەن… مەن… ساڭا ئۆلۈپ بېرىمەن…

— ياق ، سەن گەپ قىلماي جىم تۇر . مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلا ھەمزە… مەن سېنى ئەيىبلىمەيمەن ، سېنى تۇزكور چاغلىمايمەن . دېدىمغۇ ، مەن سەندىن ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا رازى . بىز قىيامەتلىك دوستمىز ، ئەمما بىر يەردە ياشىيالمايمىز . سېنىڭ تارتىشىدىغىنىڭ يوق ، ئۇنىڭ بىلەن يىراقلارغا — مەن بىلمەيدىغان ، ئاڭلىمىغان ، كۆرمىگەن يەرلەرگە كېتىڭلار… بىز بىر يەردە ياشىساق بولمايدۇ ، بىزنى خەقلەر بىر يەردە ياشاتمايدۇ ، بىر ـ بىرىمىزنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىدۇ . ئۇنىڭغىمۇ مېھىر ھەققى ئۇچۇن ئۆمۈر بويى يەتكۇدەك ئېرىغ مال بەردىم ، ساڭىمۇ يېنىڭدىكى قىل خۇرجۇنغا سىغقۇدەك تەييارلاپ قويدۇم . بۇنى بىر ـ بىرىمىزدىن كۆرمەيمىز ، بۇ بىر تەقدىر…

— ياق… ياق…

— ياق دېمە ھەمزە ، ئۇنى مەنمۇ تاشلىۋەتسەم ، سەنمۇ تاشلاپ ئۇ دۇنياغا قاچساڭ ، ئۇنى كىملەرگە تەلمۈرتىمىز ، ئۇ ياخشى ئايال… ئۇنى تاشلىۋەتسەك خۇدامۇ بىزنى تاشلىۋېتىدۇ . ئۇنىڭدا گۇناھ يوق ، ھەممە گۇناھ مەندە . چۈنكى ، مەن ئۇنى خوتۇن قىلماي تاشلىۋەتتىم . كۆڭۈلنى باغلاپ قويغىلى ، قەپەسكە سولاپ قويغىلى بولمايدۇ . تاشنى تاياققا تاڭسا مىڭ يىلدىمۇ بىرىكمەيدۇ… مېنى ، ئۆزۈڭنى ، يەنە ئۇنىمۇ قىينىما… بۇ تۈت كۈنلۈك ئالەمدە بىر ـ بىرىمىزنىڭ رىزقىغا چاڭ سالماي تەڭ ياشايلى . سىلەر ھازىرلا كېتىڭلار… ئۇ سېنى ساقلاپ تۇرۇۋاتىدۇ . ئاتنى تەييارلىتىپ قويدۇم . كەل ، بىز قۇچاقلىشىپ خوشلىشايلى .

ئۇلار مەھكەم قۇچاقلاشتى .

— مەن سېنى دەرۋازىغىچە ئۇزىتىپ چىقالمايمەن… ئۇنى

تاشلىما . ئۇ ھەرقانداق ئەرگە خوتۇن بولۇشقا يارايدىغان ئاق ئۇستىخان قورقۇمسىز ئايال .

* * *

كۈنلەر ئايلارنى ، ئايلار يىللارنى قوغلاپ ئۆتۈۋەردى . پەلەكنىڭ چاقى بەزىدە ئوڭ ، بەزىدە تەتۈر چۆرگىلەپ زامانمۇ ئۆزگەردى . بۇرۇن يۇرت ئاتىلىرى دەپ ئاتالغان بەگلەر ، ئاقسالالار ، مۆتىۋەرلەر يۇرتنىڭ تۆرىدىكى ھۆرمەتلىك ئورۇنلىرىدىن ھەيدەپ چۈشۈرۈلدى . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلدى ، بەزىلىرىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە يىغىپ توپلىغان مال - دۇنياسى بېشىغا چىقتى . تايچاقنىڭ يىلىكىدە توقاچ يېقىپ ، قوزىنىڭ قۇيرۇقىدا ھالۋا قىلىپ يەپ چوڭ بولغان بەگ - بايلارنىڭ باللىرى قاشتېشى دەستىلىك قامچا تۇتقان قوللىرىدا يېرىم چارەك كەتمەن دەستىسىنى مۇجۇقلاپ ، يۇمشاق ، بۇدرۇق قوللىرىدىن جىرتىلدىتىپ قان چىقىرىپ ، كىچە - كۈندۈز دېمەي ، ھەتتا قارا قىشتا يالاڭ ئاياغ مۇز دەسسەپ ھاشار چاپىدىغان بولدى…

مامۇت شەيخ ياشلىقىدا ئۇۋۇلىغان ئۇۋنى سويۇپ ئۆگىنىپ كەتكەچكە ، كېچىلىرى ئوغرىلىقچە مال سويۇپ ، گۆشنى قوينىغا تىقىپ ئۆي - ئۆيلەرگە ئاپىرىپ ساتىدىغان پوكانچى بولۇپ قالدى .

بىر كۈنى كېچىدە يېرىم قويىنىڭ گۆشنى قوينىغا تىقىپ كېتىۋاتقان شەيخنىڭ ئالدىغا ئاپئاق ساقاللىق خىزىر سۈپەت بىر ئادەم ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولدى . ئۇ ئادەم ئاتتىن چۈشۈپ شەيخنى قۇچاقلاپ بىر ھازا تۇرۇپ كەتتى ، ئاندىن ئاتنىڭ چۇلۇۋۇرىنى شەيخنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ ئارقىسىغا قاراپ بىر ئىسقىرتقانىدى ، قاراڭغۇ جىگدىلىك ئارىسىدىن بىر ئاتلىق يىگىت چىقىپ كەلدى ، ئۇ ئىگەر - توقۇملۇق بىر ئاتنى يېتىلىۋالغانىدى .

— كىم سىلەر ؟…

پۈتۈن بەدىنىگە قورقۇنچ تارقالغان مامۇت شەيخ تىترەپ تۇرۇپ

شۇ گەپنى ئېغىزىدىن ئارانلا چىقىرالدى. ئۇ ئالدىدىكى بۇ ئادەملەرنى مەھەللىنىڭ كۆزەتچىلىرى دەپ ئويلاپ، ئىچىدە: «ھە، ئەمدى تۇگەشتىم، مۇشۇ گۆش بىلەن تۇتۇلۇپ قالسام، كەم دېگەندە ئون يىل تۇرمىدە ياتىمەن...» دېدى. ئۇنىڭ مېڭىسىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتتى.

— قورقما ماۇت شەيخ، سەن بەكمۇ قورقۇنچاق بولۇپ كېتىپسەن، مەن سېنىڭ ئامانىتىڭنى ئېلىپ كەلدىم، — دېدى ئاپئاق ساقاللىق ئادەم.

— نېمە ئامانەت؟...

— كېيىن ئۆزۈڭ بىلىپ قالىسەن.

— ئۆزۈڭ كىم؟

— مەن خېنىيا سايىت.

— خېنىيا سايىتنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىگە نېكەم...

— مەن كېيىنكى خېنىيا سايىت... جاڭگالچى...

— ھازىر توخۇ باققان ئادەمنىمۇ جازالايدۇ... مەن بۇ ئاتنى ئالالمايمەن، خوش بولاي، ئاتنى ئېلىپ كېتىڭلار... مەن مال - دۇنياغا تويغان ئادەم...

ئۇ سۆزلەۋاتقاندا بايىقى ئىككى ئادەم ئۇنىڭ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلماي قوزغىلىپ خېلىلا يىراقلاپ كەتتى. ماۇت شەيخ چۇلغۇۋېلىنى تۇتۇپ تۇرغان ئاتقا سەكرەپ مىنىپ، ھەمساتتا ئۇلارغا يېتىشىۋالدى - دە، ئالدىغا ئۆتۈپ توسۇدى.

— مەن سىنى... سەن ئاپئاق ساقالنى تونۇۋالدىم، سەن خېنىيا سايىت ئەمەس، ھەمزە.

— بىلگەن بولساڭ بىزنى قوغلىما.

— ئۇ سېنىڭ ئوغلۇڭمۇ؟

— بۇرۇن سېنىڭ ئوغلۇڭ ئىدى، ھازىر مېنىڭ...

— ئاتنى ئېلىپ كېتىڭلار... ئاتنىڭ ھاجىتى يوق...

— ئاتنى ئالمىساڭمۇ ئۇستىدىكى خورجۇننى ئال، ئۇ ئۆزۈڭنىڭ خورجۇنى، ئۆلمەسلىكىڭگە پايدىسى بار، ئەمدى

قوغلىما .

ئۇلار ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كېتىشتى . شەيخ ئات ئۈستىدىكى ئېغىر قىل خۇرجۇننى ئېلىپ ، ئاتنى ئاتلىقلارنىڭ ئارقىسىدىن ساغرىسىغا شاپىلاقلاپ ئۇرۇپ قويۇۋەتتى .

مامۇت شەيخ قىل خۇرجۇننى تونۇدى . ئۇ مانا مۇشۇ خۇرجۇنغا ئالتۇن ـ كۈمۈش ، كىيىم ـ كېچەك قاچىلاپ ھەمزىگە بەرگەنىدى ، خۇرجۇنمۇ ئانچە كونىراپ كەتمىگەنىدى . خۇرجۇننى ئېچىۋىدى ، ئىچىدىكى ئالتۇن ـ تىللالار يۈرىكىنى جىغىلدىتىۋەتتى . شۇ ھامان كۆز ئالدىغا قورسىقى تويغۇدەك يېيەلمەيۋاتقان سارغىيىپ ، يېرىلىپ پىشقان زاغرا ، ماي تېمىپ تۇرغان سامسا ـ گۆشگىردىلەر كېلىۋېلىپ ئاغزىغا سۇ يىغىلدى .

مامۇت شەيخنىڭ كېيىنكى ھاياتى بوۋايلاردەك مۇكچىيىپ قالغان كونا ئۆيدە يېتىپ ـ قوپۇپ ئۆتكەن بولسىمۇ ، ئەسكى چاپان ئىچىدە سامسا ـ گۆشگىردە ساقلاپ يەپ قورسىقى توق ئۆتتى .

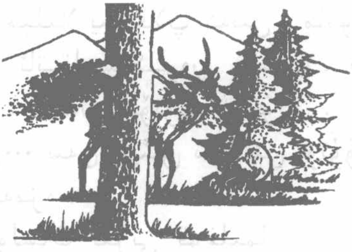

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خەتتات: سۇلايمان ئىسمائىل خالى

ئەختەم ئۆمەر ئەسەرلىرى

غېرىب ـ سەنەم (1) (2)

باياۋاننىڭ سىرى (1) (2)

چۈمبەللىك ساھىبجامال

دېلىغۇللۇقتىكى سۆيگۈ

ئاھ، رەھىمسىز دەريا

قۇملۇق تىترەۋاتىدۇ

يېگانە ئارال

ISBN 978-7-228-11822-9

9 787228 118229 >

定价：24.00元